

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२५-२०२६

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२५-२०२६

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
१.	<u>सार्वजनिक आरोग्य विभाग</u>	
१.	प्रस्तावना	१
२.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग (मंत्रालय)	३
३.	मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	९
४.	वैद्यकीय	१३
५.	राज्य रक्त संक्रमण सेवा	१७
६.	नियोजन विकास व मुल्यमापन	२१
७.	राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीदोष नियंत्रण कार्यक्रम	८१
८.	राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम	८५
९.	प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम	९३
१०.	कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम	९५
११.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग	९९
१२.	राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम	१०७
१३.	राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम	११७
१४.	शुश्रूषा विभाग	१२१
१५.	साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम	१२७
१६.	राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	१४३
१७.	राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय	१४५
१८.	राज्य आरोग्य परिवहन संघटना	१४७
१९.	राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर.	१५३
२०.	पोषाहार विभाग, नागपूर	१५७
२१.	सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर	१६१
२२.	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान	१६३
२३.	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (एकत्रित)	१७१
२४.	सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे	१७७
२५.	महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तू खरेदी प्राधिकरण मुंबई	१७९
२६.	सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी	१८१

(iv)

अनुक्रमणिका (पुढे चालू)

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
२.	<u>कुटुंब कल्याण कार्यक्रम</u>	
१.	प्रस्तावना	१
२.	वित्तीय आवश्यकता	३
३.	कर्मचारी विषयक गोषवारा	५
४.	मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियंत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री-चार्ट)	७
५.	संचालन व प्रशासन	१३
६.	आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रम व इतर संबधीत कार्यक्रम	१५
७.	बाल आरोग्य	२१
८.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (आर. बी. एस. के.)	२७
९.	नियमित लसीकरण कार्यक्रम	३१
१०.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग	३५
११.	मोबदला	३७
१२.	किशोरवयीन आरोग्य - मुले	३९
१३.	आर. सी. एच.-२ अंतर्गत प्रशिक्षण उपक्रम	४३
१४.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत (सहाय्यक अनुदान)	४७
१५.	आरोग्य सेवा (परिवहन)	४९
१६.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग	५१
	महिला अंदाजपत्रक	
१.	माता आरोग्य कार्यक्रम	६३
२.	जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम	६७
३.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रम कामाची प्रगती	६९
४.	कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई	७१
३.	किशोरवयीन आरोग्य - मुली	७३
३.	राज्य कामगार विमा योजना	१ ते १४

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

१. प्रस्तावना

सार्वजनिक आरोग्य ही सुराज्याच्या कल्पनेची एक महत्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या आरोग्य विभागा कडे या राज्यातील लोकांच्या आरोग्याची रुग्णालयात दिल्या जाणाऱ्या उपचारांची जबाबदारी आहे. दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांबाबची सुसुत्रता ही (१) आरोग्य सेवा आयुक्तालय, (२) वैद्यकीय शिक्षण व संशोधनालय, (३) कामगार राज्य विमा योजना संचालनालय, (४) आयुर्वेद संचालनालय व (५) अन्न व औषध प्रशासन यांचे मार्फत सांभाळली जाते.

आरोग्य सेवा आयुक्तालय हे प्रामुख्याने वैद्यकीय सहाय्य, संसर्गजन्य रोगाचे नियंत्रण, कुटुंब कल्याण, माता व बाल संगोपन, प्रदूषिकरण प्रतिबंधित स्वच्छता, सकस आहार सेवा आणि वैद्यकीय उमेदवारांना प्रशिक्षण या बाबी पाहते.

समाजाच्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी हा हेतू लक्षात घेऊन सार्वजनिक आरोग्य खाते त्याविषयी वित्तीय तरतुद करते या विभागाचे प्रमुख उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (२) रुग्णालय व दवाखाने व नागरी आरोग्य सेवा
- (३) कुटुंब कल्याण/माता, बाल संगोपन
- (४) आहार विषयक सल्ला
- (५) आरोग्य शिक्षण

वरील उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आरोग्य सेवा ही रुग्णालये, चिकित्सालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशासारख्या संस्थांमार्फत कुटुंब कल्याण व हिवताप, हत्तीरोग, अंधत्व निवारण, साथरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत कार्याचे संघटन करते त्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये आतापर्यंत खाली नमूद केलेली रुग्णालये कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	वैद्यकीय संस्थांची नावे	रुग्णालयांची संख्या
१	२	३
१.	उपकेंद्र	१०७४८
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१९०८
३.	इतर सामान्य रुग्णालये	८५१
४.	ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटाचे)	३६४
५.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (५० खाटाचे)	६३
६.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (१०० खाटाचे)	३२
७.	सामान्य रुग्णालये	८
८.	इतर रुग्णालये	०१
९.	जिल्हा रुग्णालये	१९
१०.	सुपर स्पेशालिटी हॉस्पिटल	०२
११.	मानसिक आरोग्य संस्था	०४
१२.	महिला रुग्णालये	२०
१३.	क्षयरोग रुग्णालये	०५

१४. कुष्ठरोग रुग्णालये ०२
१५. राज्य आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर ०१
१६. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र ०७
१७. कुटीर रुग्णालय ०२

वैद्यकीय (अध्यापनेत्तर/रुग्णालये).- निरनिराळ्या रोगावरील औषधोपचारकरिता निर्माण करण्यात आलेल्या रुग्णालये, दवाखाने यासारख्या संस्था व त्यांचे कार्य या भागाचा वित्तीय अंगविस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) रुग्णालये व दवाखाने
- (३) मंत्रालय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- (४) जिल्हा परिषदांना अनुदाने
- (५) आरोग्य शिक्षण

सार्वजनिक आरोग्य (ग्रामीण आरोग्य).- निरनिराळ्या रोगावर आळा बसवणेचे दृष्टीकोनातून प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमांची अंमबजावणी केली जाते त्यांचा वित्तीय विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) प्रशिक्षण
- (३) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (४) रक्तजल व लस याची निर्मिती
- (५) सार्वजनिक आरोग्य
- (६) आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी
- (७) आरोग्य परिवहन
- (८) मलप्रणाल व स्वच्छता
- (९) जिल्हा परिषदांना अनुदान
- (१०) आरोग्य सांख्यिकी व मुल्यांकन

कामगार राज्य विमा योजना.- या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. या योजनेचा वित्तीय अंग विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (अ) बृहन्मुंबईतील राज्य कामगार विमा योजना आयुक्त राज्य कामगार विमा योजना
- (ब) मुफसल क्षेत्रातील राज्य कामगार विमा योजना वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी
- (क) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये

सार्वजनिक आरोग्य विभाग (खुद्द)

(१६ फेब्रुवारी २०२४)

अ.क्र.	पदनाम	स्त्री	पुरुष	एकुण मंजूर पदे	वेतन श्रेणी (रु.)
(राजपत्रित)					
१.	सचिव (१)	०	१	१	CADRE POST
२.	सचिव (२)	०	१	१	CADRE POST
३.	सह सचिव	—	२	२	एस-२७ (रु. ११८५००-रु. २१४१००)
४.	उप सचिव	०	३	३	एस-२५ (रु. ७८८००-रु. २०९२००)
५.	अवर सचिव	३	१३(०१ रिक्त)	१७	एस-२३ (रु. ६७७००-रु. २०८७००)
६.	कक्ष अधिकारी	२	७ (१ रिक्त)	१०	एस-१७ (रु. ४७६००-रु. १५११००)
एकूण ...				३४	
(अराजपत्रित)					
१.	सहायक कक्ष अधिकारी	६	२८ (१० रिक्त)	४४	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
२.	लिपिक - टंकलेखक	१३	२२(११ रिक्त)	४६	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
३.	वाहन चालक	०	२ (१ रिक्त)	३	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
४.	लघुलेखक (उ. श्रेणी)	२	३ (२ रिक्त)	७	एस-१५ (रु. ४१८००-रु. १३२३००)
५.	लघुलेखक (नि. श्रेणी)	१	२ (२ रिक्त)	५	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
६.	लघु टंकलेखक	१	० (८ रिक्त)	९	एस-८ (रु. २५५००-रु. ८११००)
एकूण ...				११४	
(अराजपत्रित - वर्ग - ४)					
१.	शिपाई	—	०८ (१० रिक्त)	१८	एस-३ (रु. १६६००-रु. ५२४००)
एकूण ...				१६६	

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

२. मंत्रालय

प्रास्ताविक :

मंत्रालय पातळीवर सार्वजनिक आरोग्य विभाग हा त्यांच्या नियंत्रणाखालील ८ प्रधानशिर्ष्या (म्हणजेच कार्यक्रमांच्या) बाबतीत शासकीय विभाग म्हणून काम करतो. कार्यक्रम अंदाजपत्रकामध्ये या कार्यक्रमांचे खालील मुख्य गट करण्यात आले आहेत :-

- (१) वैद्यकीय
- (२) सार्वजनिक आरोग्य
- (३) राज्य कामगार विमा योजना
- (४) कुटुंब कल्याण

मंत्रालयातील सार्वजनिक आरोग्य विभागासाठी होणारा खर्च प्रधानशीर्ष २२५१ सचिवालय सामाजिक सेवाखाली दाखविला जातो. सचिवांना त्यांच्या कामात उपसचिव, अवर सचिव, कक्ष अधिकारी मदत करतात.

या विभागाचे काम कार्यासनात विभागले आहे. कार्यासनाच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी गट करण्यात आले आहेत. उपसचिवाच्या दर्जाच्या अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक गट काम करतो. त्यांच्या अखत्यारीतील कार्यासनावर देखरेख अधिका-यांचे पूर्ण नियंत्रण असून ते कार्यासनांना योग्य ते मार्गदर्शन करतात. या विभागात राजपत्रीत व अराजपत्रीत मिळून एकूण १६६ कर्मचारी खालील प्रमाणे आहेत.

(रुपये हजारात)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग-मागणी क्रमांक आर-१ २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

			प्रत्यक्ष रकमा २०२३-२०२४ Actuals 2023-2024	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५ Actuals 2024-2025
२२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य			2	3
१				
एक-सारांश				
०१	नागरी आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	1
		दत्तमत	3974,27,12	4555,07,23
०३	ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	--
		दत्तमत	91,81,66	703,22,14
०६	सार्वजनिक आरोग्य	... भारीत	38,50	55,00
		दत्तमत	7767,13,67	8279,86,77
८०	सर्वसाधारण	... भारीत	--	--
		दत्तमत	12,18,94	16,16,31
२	स्थूल बेरीज	... भारीत	38,50	55,01
		दत्तमत	11845,41,39	13554,32,45
		... एकूण	11845,79,89	13554,87,46
	वजा वसुली	... दत्तमत	14,75,94	--
	निव्वळ बेरीज २२१० वैद्यकीय सेवा	... भारीत	38,50	55,01
	व सार्वजनिक आरोग्य	दत्तमत	11830,65,45	13554,32,45
		... एकूण	11831,03,95	13554,87,46

Public Health Department-Demand No. R.-1 2210, Medical and Public Health

(Rs. in thousands)

सुधारीत अंदाज २०२४-२०२५ Revised Estimates 2024-2025	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२०२६ budget Estimates 2025-2026	2210, Medical and Public Health	
4	5		
I-SUMMARY			
1	1	--Charged...01 Urban Health Services-Allopathy.	
6441,40,12	5059,26,18	Voted	...
--	--	Charged ... 03 Rural Health Services-Allopathy.	
693,08,79	1075,37,66	Voted	...
38,15	55,00	Charged ... 06 Public Health.	
10469,03,17	9342,37,21	Voted	...
--	--	Charged ... 80 General	
15,84,26	22,26,41	Voted	...
38,16	55,01	Charged ... Gross Total	
17619,36,34	15499,27,46	Voted	...
17619,74,50	15499,82,47	Total	...
--	--	Deduct Recoveries	
38,16	55,01	Charged...	Net Total 2210 Medical & Public Health ...
17619,36,34	15499,27,46	Voted	
17619,74,50	15499,82,47	Total	

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-दोन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६ मधील (अर्थसहाय्यासहीत) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	अर्थसंकल्पीय अंदाज कार्यक्रमांवरील खर्च अनिवार्य खर्च		ठळक वैशिष्टे
१	२	३	४	५	६

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य,
०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम
चिकित्सा,
११०-रुग्णालये दवाखाने,

१. ११०४- मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना
सहाय्य अनुदान
(०३) (०१) अध्यापनेत्तर रुग्णालये दवाखाने
यांना सहाय्य अनुदान) (२२१००१७३)
(आर-१४)

मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	१५,००,००	-
---	---	----------	---

एकूण

-

१५,००,००

-

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-तीन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६ मधील (अर्थसहाय्याव्यतिरिक्त) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	परिगणित अर्थसहाय्य कार्यक्रमांवरील खर्च	अनिवार्य खर्च	परिमाणवरील अभिप्राय
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, १०२-कामगार विमा योजना				
१.	१०२- बृहन्मुंबई राज्य कामगार विमा योजना (आर-१० ते १२)	राज्य कामगार विमा योजना	---	२९९,४२,९२	-
२.	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०२-मुफसल रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये (२२१००१४६) (आर-१३)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	१५६९,१०,८१	-
३.	(०१)(०२) अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालयातील उपकरणे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती व नवीन उपकरणे व साधनसामग्री बसविणे (२२१००१५५) (आर-१३)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	५०,००	-
४.	(०४)(०३) गुप्तरोग चिकित्सालये (२२१००२०८) (आर-१५)	गुप्तरोग चिकित्सालये	---	७६,२६	-
५.	(०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर रुग्णालये व दवाखाने (२२१०३०४७) २१ सामग्री व पुरवठा (आर-१७)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	६,००,०२	-	-
६.	(०५)(०१) मनोरुग्णालये (२२१००२१७) (आर-१५ व १६)	मनोरुग्णालये	---	२२५,८०,९४	-
७.	०३ ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषमचिकित्सा ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०-५ इतर रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) कुटिर रुग्णालये (२२१००३१५) (आर-२२ व २३)	कुटिर रुग्णालये	---	८७,३८,८४	-

१	२	३	४	५	६
८. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, ००१-संचालक व प्रशासन (०८) (०८) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००४१३) (आर-२७)	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे	---	११५१,४५,५१	-	-
९. ०१० किमान गरजा कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना, (०१) (०२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००५३१) (आर-४५)		---	१५९,८३,९६	-	-
१०. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, १०७-सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, (०१)(०१) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, स्थापन (२२१००९८८) (आर-४१ व ४२)		---	४५,८५,६२	-	-
११. (०१) (०३) (तीन) मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेची स्थापना (२२१०१००८) (आर-४२)	मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (१०० % केंद्रीय पुरस्कृत योजना)	५,०३,६३	-	-	-
एकूण		...	११,०३,६५	३५४०,१४,८६	-

३. मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

जागतिक आरोग्य संघटनेने परिभाषित केले आहे की, मानसिक आरोग्य हा आरोग्याचा अविभाज्य भाग असून केवळ मानसिक विकार नसणे हे नाही, मानसिक विकार नसणे हे नाही. मानसिक विकार हा सांसाजिक, अर्थिक, जैविक आणि पर्यावरणीय घटकांच्या श्रेणीद्वारे निर्धारित केला जातो.

वैद्यकीय दृष्ट्या मानसिक विकास हे एखाद्या व्यक्तीच्या आकलनशक्ती, भावनिक नियमन किंवा वर्तमानामध्ये बदल याद्वारे दर्शविले जाते. हे सहसा कामकाजाच्या क्षेत्रातील त्रास किंवा कमतरतेशी संबंधित असते. मानसिक विकारांचे अनेक प्रकार आहेत. मानसिक विकारांना मानसिक आरोग्य स्थिती असेही संबोधले जाऊ शकते, हा एक व्यापक शब्द आहे. ज्यामध्ये मानसिक विकास मनोसांसाजिक अपंगत्व आणि (इतर) मानसिक स्थिती लक्षणीय त्रास, कार्यात बिघाड किंवा स्वताची हानी होण्याच्या जोखमाशी संबंधित आहे.

बदलते वातावरण, स्पर्धात्मक जीवन, महामारिचा झालेला उद्रेक जगण्याची अनिश्चितता समाजात इत्यादीमुळे ताणतणाव, नैराश्य, चिंता वाढत जाते आणि त्यामुळे अनेकांमध्ये मानसिक विकार निर्माण होतात.

* या कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टे :

- (१) जिल्हा स्तरावर जिल्हा मानसिक आरोग्य युनिट कार्यान्वित करणे.
- (२) मानसिक आजार ओळखणे आणि उपचार करणे.
- (३) शाळा व महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि समुदायाना विशेषता Community Based Service द्वारे सेवा देणे.
- (४) दुर्गम आणि ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये इतर आरोग्य सेवांसह मानसिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.
- (५) मानसिक आरोग्य सेवांच्या बाबतीत योग्य मार्गदर्शनाने सामान्य आरोग्य सेवांमधील कर्मचाऱ्यांना विविध कार्ये आणि जबाबदार्या सोपवणे. आणि आरोग्य आणि सामुदायिक सेवांचे प्रशिक्षण देणे.
- (६) मानसिक आरोग्य सेवा इतर सामान्य आरोग्य सेवांशी जोडणे आणि मानसिक आरोग्य सेवेला आरोग्याच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.
- (७) समाजात मानसिक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यात आणि विकसित करण्यात लोकांच्या सहभाग सुनिश्चित करणे.
- (८) राज्य आणि जिल्हा स्तरावर जनजागृती करणे.
- (९) देखरेख आणि सुस्थितीत रेकॉर्ड ठेवणे.

प्रादेशिक मनोरुग्णालये :-

■ शारीरिक आजारप्रमाणेच मानसिक आजार हे सर्वसामान्यपणे आढळून येतात. तथापि योग्य निदान करण्यासाठी पुरेशा विशिष्ट चाचण्या / परिक्षणे उपलब्ध नसल्यामुळे मनसिक रोगाचे निदान करणे हे इतर आजारांपेक्षा कठीण आहे. मानसिक आजाराचे प्रमाण व विकृती बघता मानसिक आजार ही महाष्ट्रामध्ये एक आरोग्य समस्या आहे.

■ केंद्र शासनाने १९८२ मध्ये राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

■ राज्यात पुणे (२५४० खाटा), ठाणे (१९५० खाटा), नागपूर (९४० खाटा) आणि रत्नागिरी (३६५ खाटा) या ठिकाणी प्रादेशीक मनोरुग्णालय कार्यरत आहेत. त्यांची एकूण ५६९५ मनोरुग्णांची भरती करण्याची क्षमता आहे. तसेच जिल्हा रुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचार करण्याची सोय उपलब्ध आहे.

■ मौजे उदगाव जि. कोल्हापुर व जालना येथे ३६५ खाटांचे प्रादेशिक मनोरुग्णालय उभारण्याबाबतची कार्यवाही सुरु आहे. तसेच जालना जिल्ह्यात तात्पुरत्या स्वरूपात ३६५ खाटांपैकी ५० खाटांचे मनोरुग्णालय सुरु करण्यात आले आणि अंबाजोगाई जि. बीड येथे १०० खाटांचे वृद्धत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

■ केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय मानसिक अआरोग्य कार्यक्रमांतर्गत ३६ जिल्हा रुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचार करण्याची सोय उपलब्ध आहे. तसेच सर्व ३६ जिल्ह्यात DMHP टिम द्वारे मानसिक आरोग्य सेवा पुरविली जाते.

■ सध्या मानसिक आजाराच्या रुग्णांच्या संख्येत होणारी वाढ लक्षात घेवून ग्रामीण स्तरावर सध्यास्थितीत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांकडून मानसिक आरोग्याचा कार्यक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे.

■ महाराष्ट्रातील विदर्भ व मराठवाडा या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व मानसिक समस्यांचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता मराठवाडा व विदर्भ क्षेत्रातील १४ जिल्ह्यांमध्ये प्रेरण प्रकल्प शेतकरी आरोग्य सेवा व समुदपदेशन कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

■ चारही प्रादेशिक मनोरुग्णालयामध्ये मनोरुग्णांच्या उपचारानंतर सुधारणा झाल्यानंतर दिर्घकालीन वास्तव करत असल्या कारणाने त्यांना समाजामध्ये आत्मविश्वासाने वावरता यावे. आणि आत्मनिर्भर होता यावे म्हणून व्यवसायोपचार प्रशिक्षण सुरु आहे.

■ शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र.क्र.१३०/आ-३ मंत्रालय मुंबई दि. ०१ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला आहे.

आर्थिक अहवाल —

औषधी/लिनन व यंत्रसामुग्री खर्चाचा तपशील सन २०२२-२३ ते २०२४-२५

(रु. लाखात)

Budget Head ४२१०१११९ (Plan)			२२१००२१७ & २२१००२१९ (Non Plan)	
Year	Sanctioned Budegt (Plan)	Expenditure (Plan)	Sanctioned Budget (Non Plan)	Expenditure (Non Plan)
२०२२-२३	२०६.४०	११.८४	४३३.१६	३४२.४६
२०२३-२४	६२.४०	००.००	६६२.१२	६३८.१२
२०२४-२५	५०१.७६	००.००	८७५.००	५७.६२

भौतिक अहवाल

प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील आंतररुग्ण व बाह्य मनोरुग्णांचा तपशील

Year	Pune		Thane		Nagpur		Ratnagiri		Total	
	OPD	IPD	OPD	IPD	OPD	IPD	OPD	IPD	OPD	IPD
२०२२-२३	३१६२९	२१७५१	४७१३२	२१३२८	३८८८५	१०५०६	२७५४६	४५८१	१४५१९२	५८१६६
२०२३-२४	३९००२	१९४५८	४९२६७	१६२११	२९३२८	३२२३	४७२३३	९६२९	१६३८३०	४८५२१
२०२४-२५	२००६५	८०१९	२७५९९	७८३६	२९५२४	३७०३	१५७६५	१२२५	९२९५३	२०७८३

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

(National Mental Health Programme)

केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत ३६ जिल्हा रुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचार करण्याची सोय उपलब्ध आहे. तसेच सर्व ३६ जिल्ह्यात जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम (DMHP) द्वारे मानसिक आरोग्याच्या सेवा पुरविण्यात येतात.

मनुष्यबळ तपशील -

अ.क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१	मनोसोपचार	४३	२९
२	क्लिनिकल सायकोलॉजिस्ट	३४	२८
३	सायकीयाट्रिक सोशल वर्कर	४८	३९
४	सायकीयाट्रिक नर्स	३४	२७
५	कम्युनिटी नर्स	३४	३२
६	रेकार्ड किपर	३५	२९
७	केस रजिस्ट्री असिस्टेंट	३४	२९
	एकुण	२६२	२१३ (८१%)

मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या सेवा:-

■ **प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्तर** - ग्रामीण व दुर्गम भागापर्यंत मानसिक आरोग्य सेवा मनशक्ती क्लिनिक द्वारे बाह्य रुग्ण सेवा दिली जात आहेत. आजपर्यंत पर्यंत एकूण १९०६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रापैकी १८९६ केंद्रात मनशक्ती क्लिनिक सुरु करण्यात आले आहे.

■ **दुय्यम आरोग्य स्तर**- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम द्वारे सर्व जिल्ह्यात मानसिक आरोग्याची सेवा जिल्ह्यात मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांफत दिली जाते. बाह्यरुग्ण सेवा आंतर रुग्ण, Community Based Activity व्यसनमुक्ती केंद्र, (De addiction Centre), डे केअर सेंटर, अशा सेवा देण्यात येत आहेत.

■ **तृतीय आरोग्य स्तर**- राज्यात चार प्रादेशिक मनोरुग्णालयामार्फत (ठाणे, पुणे नागपूर व रत्नागिरी) Tertiary care सेवा मानसिक आरोग्याकरिता सेवा दिली जाते. बाह्यरुग्ण सेवा, (Community Based Activity), पुनर्वसन सेवा, डे केअर सेंटर, अशा सेवा देण्यात येत आहेत.

भौतिक अहवाल

बाह्यरुग्ण व आंतररुग्ण तपशील -

अ.क्र.	वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
१	२०२२-२०२३	६,६४,६१८	२१,०८६
२	२०२३-२०२४	९,१८,८७२	१६,७४२
३	२०२४-२०२५ ऑक्टो. २४ पर्यंत	७,४८,३१८	१२,८४०

टेली मानस सेवा Tele MANAS Services (Tele Mental health Assistance and Networking Across States)

■ महाराष्ट्र २४*७ टेली मानस हेल्पलाईनद्वारे, एकात्मिक आणि सर्वसमावेशक मानसिक आरोग्य सेवा दिली जाते. ही सेवा राज्यात ऑक्टोबर २०२२ पासून टोल फ्री क्रमांक १४४१६ द्वारे सुरु करण्यात आली आहे. या अंतर्गत विविध मानसिक समस्यांकरिता समुपदेशन करण्यात येते.

■ राज्यात तीन Tele Manas Units (प्रादेशिक मनोरुग्णालय ठाणे, प्रादेशिक मनोरुग्णालय पुणे आणि वृद्धत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र अंबेजोगाई जि.बीड व एक Mentoring Unit (AIIMS, Nagpur) येथे कार्यान्वित करण्यात आले आहे. आतापर्यंत १,०७१,७७ इतके कॉल्स प्राप्त आहेत.

Targeted Intervantion at community level activities.

■ जिल्ह्यामध्ये Targeted intervantion च्या माध्यामातून प्रभाविपणे मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांत राबविण्यातस मदत होते.

■ या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाच्या टिम मार्फत शाळा, महाविद्यालये, जेल, वृद्धाश्रम, गाव इ. ठिकाणी मानसिक आरोग्याचे सत्र आयोजित केले जातात व मानसिक आरोग्याची तपासणी, समुपदेशन, उपचार केले जातात आणि संदर्भ सेवा पुरविण्यात येते.

■ **स्मृतिभ्रंश क्लिनिक (Memory Clinic)** - मेमरी क्लिनिक अंतर्गत स्मृतिभ्रंश बाधित ज्येष्ठ नागरिकांकरिता विशेष बाह्यरुग्ण विभाग ३३ जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आले आहे. या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असलेले कर्मचारी विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. तसेच स्मृतिभ्रंश रुग्णांकरिता मोफत औषधे पुरवली जातात.

Year	Dementia				No. Dementia
	Screened in Memory Clinic	Severe	Moderrate	Mild	
2022-23	27315	1972	2356	6118	16869
2023-24	33597	1732	3834	4920	23111
2024-25 Up to Oct. 2024	29141	1421	3243	4127	20350

आर्थिक अहवाल -

वर्ष निहाय खर्चाचा तपशील -

अ.क्र.	वर्ष	मंजूर PIP (In Lakhs)	खर्च (In Lakhs)	खर्चाची टक्केवारी
१	२०२२-२३	९९२.००	२७५.२३	२७.७०
२	२०२३-२४	७३२.८५ (Prioritized Budget)	३५६.५६	४८.६५
३	२०२४-२५ आक्टो. २०२४	३३०.९४ (Prioritized Budget)	८०.२८	२४.२५

मानसिक आरोग्य अंतर्गत नाविन्यपूर्ण उपक्रम :-

■ **मनशक्ती क्लिनिक** - राज्यामध्ये मानसिक आरोग्याच्या सेवा प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात DMHP अंतर्गत मनशक्ती क्लिनिक कार्यक्रम सुरु केला आहे. या अंतर्गत आजपर्यंत १९०६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रापैकी एकूण १८९६ ठिकाणी मनशक्ती क्लिनीक सुरु झाले आहे.

■ **डे केअर सेंटर्स** - मनोसामाजिक पुनर्वसन आणि व्यावसायिक उपचार, व्यावसायिक प्रशिक्षणाद्वारे मनोरुग्णांचा दैनंदिन जीवन सुधारण्यासाठी बऱ्या झालेल्या रुग्णांना विविध कलाकुसरशिकवण्यात येते. महाराष्ट्रात आतापर्यंत एकूण १३ डे केअर सेंटरची स्थापन करण्यात आली आहे.

■ **स्मृतिभ्रंश क्लिनिक** - मेमरी क्लिनिक अंतर्गत स्मृतिभ्रंश बाधित ज्येष्ठ नागरिकांकरिता विशेष बाह्यरुग्ण विभाग ३४ जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आले आहे. या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असलेल्या कर्मचारी विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. तसेच स्मृतिभ्रंश रुग्णांकरिता मोफत औषधे पुरवली जातात.

■ **व्यसन मुक्ती केंद्र** - गडचिरोली येथे व्यसनमुक्ती केंद्र सुरु आहे.

मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ :-

■ मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ भारतामध्ये ७ एप्रिल २०१७ रोजी पारित झाला विद्यमान मानसिक आरोग्य सेवा कायदा १९८७ मध्ये सुधारणा करून मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ व ७ जूलै २०१८ पासून अमलात आला आहे.

■ या कायद्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एखादया व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे.

■ रुग्णालयातील मानसिक आजारावरील उपचारांसाठी प्रवेश सुलभ करणे आणि आगाऊ निर्देशाव्दारे रुग्णांस आजारावरील कसे उपचार करायचे आहेत ते ठरविण्याचे हक्क दिले आहे.

■ महाराष्ट्राने मानसिक आरोग्य सेवा कायदा (२०१७) च्या आदेशान्वये राज्य मानसिक आरोग्य प्राधिकरण तसेच आठ मानसिक आरोग्य आढावा मंडळे (MHRB) स्थापन केली आहेत. ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यातील ८ आरोग्य मंडळांमधील ठाणे, पुणे, नागपूर, नाशिक, कोल्हापूर, अकोला, छत्रपती संभाजी नगर, आणि लातूर या ८ आढावा मंडळांचा समावेश आहे.

स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने मानसिक आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण-

स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने मानसिक आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणेकरीता खालील स्वयंसेवी संस्था सोबत सामंजस्य करार करण्यात आला आहे.

एम. पॉवर . आदित्य बिर्ला एज्युकेशन ट्रस्ट (ABET). महाराष्ट्रातील सर्व ३४ जिल्ह्यांमध्ये मानसिक आरोग्य सेवा बळकटीकरण करण्यासाठी मदत करते. ही संस्था ग्रामीण भागामध्ये, मानसिक आरोग्याची तपासणी आणि विविध ठिकाणी आयोजित केलेल्या सत्राच्या माध्यमातून लोकांना मानसिक आरोग्याची सेवा देत आहेत.

श्रध्दा फाउंडेशन - चार प्रादेशिक रुग्णालयांमधील रुग्णांसाठी पुनर्वसन सेवा दिली जाते.

Udaan - नागपूर जिल्ह्यात मानसिक आरोग्य सेवा बळकटीकरण करण्यासाठी मदत करते.

NIMHANS बंगलोर - मानसिक आरोग्य क्षेत्रात कार्यरत मनुष्यबळ प्रशिक्षण

प्रेरणा प्रकल्प- शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रम-

महाराष्ट्र राज्यातील १४ आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी विशेष मदतीचा कार्यक्रम माहे ऑक्टोबर, २०१५ पासून अमलात आणण्याचा निर्णय शासनाने घेतला होता.

प्रेरणा प्रकल्प- शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रमांतर्गत १४ जिल्ह्यांपैकी मराठवाडा विभागातील छत्रपती संभाजीनगर, बीड, जालना, हिंगोली, नांदेड, लातूर, धाराशिव, परभणी हे ८ जिल्हे तर विदर्भ विभागातील अकोला, अमरावती, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ, वर्धा हे ६ जिल्हे असे एकूण १४ जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

८ जिल्ह्यांमध्ये प्रेरणा प्रकल्प- शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत अधिकारी व कर्मचारी तसेच मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत अधिकारी व कर्मचारी यांचे मार्फत हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो तर उर्वरीत ६ जिल्ह्यांमध्ये मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत अधिकारी व कर्मचारी यांचे मार्फत कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

या कार्यक्रमांतर्गत गावातील आशांमार्फत सर्वेक्षण करण्यात येवून नैराश्यग्रस्त लोकांचा शोध घेवून त्यांना पुढील उपचारा करीता संदर्भित करण्यात येते. याकरिता आशाना प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

४. वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग

रुग्णालयीन सेवा :

राज्यात आरोग्य सेवा संचालनामार्फत प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक सेवा उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपविभागीय रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये व सामान्य रुग्णालयामार्फत पुरविण्यात येतात. विशेष संदर्भीय सेवा जिल्हा रुग्णालये व उपजिल्हा रुग्णालयामार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयाचा प्रकार	संख्या	खाटांची संख्या
जिल्हा रुग्णालये	१९	५०२७
अ) उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	३३	३३००
ब) उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	६८	३४००
**स्त्री रुग्णालये	२२	२८०५
इतर सामान्य रुग्णालये	०८	१३८२
*ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटा)	३६७	११०१०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	०२	३२०
एकूण ...	५१९	२७२४४

जिल्हा रुग्णालये :- जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या विशेषज्ञ सेवा पुढीलप्रमाणे :-

जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक	८	शरीरविकृती चिकित्सक
२. शल्य चिकित्सक	९.	मनोविकृती चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	१०.	चर्मरोग तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ	११.	क्षयरोग तज्ञ
५. अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	१२.	नेत्रशल्य चिकित्सक
६. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	१३.	कान, नाक, घसा तज्ञ
७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	१४.	दंत शल्य चिकित्सक

अतिदक्षता कक्ष (ICU)

राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये गंभीर रुग्णांवर उपचार करण्याकरीता ६ खाटांचा अतिदक्षता कक्ष, १८ अतिरीक्त कर्मचारी वर्गासह कार्यान्वित करण्यात आला आहे. त्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

विशेष नवजात अर्भक काळजी :-

कमी वजनाच्या तथा अपुऱ्या दिवसांच्या जन्मलेल्या बालकांची निगा अतिदक्षता कक्षात ठेवून केल्यास मृत्युचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी करणे शक्य असते. यास्तव राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये, स्त्री

रुग्णालयामध्ये नवजात बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. या कक्षासाठी १० अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग तसेच आवश्यक यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

जळीत कक्ष :-

राज्यात भाजलेल्या रुग्णांना उपचार देण्यासाठी खास जळीत कक्षाची आवश्यकता असते. सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये जळीत रुग्णांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. या कक्षात ५ खाटा पुरुषांसाठी व ५ खाटा स्त्रीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

सि. टी. स्कॅन :-

राज्यातील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये उपचाराकरिता दाखल होणाऱ्या रुग्णांमधील जखमी रुग्णांमध्ये डोक्याला मार लागलेले रुग्ण मोठ्या प्रमाणात असतात. अशा रुग्णांची तातडीने सी. टी. स्कॅन चाचणी करून त्यांच्यावर वेळीच उपचार केल्यास जास्तीत जास्त रुग्णांचे प्राण वाचविणे शक्य असते. यास्तव सर्व जिल्हा रुग्णालये व सामान्य रुग्णालये येथे ही सुविधा उपलब्ध आहे.

मनोविकृती कक्ष :-

शासनाने शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आरोग्य-३, दिनांक १ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील १९ जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्ष अंतर्गत एकूण २० पदे मंजूर करण्यांत आलेली आहेत.

सोनोग्राफी सुविधा :-

पोटातील रोगाचे अचूक निदान करण्याकरिता सर्व जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये येथे सोनोग्राफीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. वरील यंत्र हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

डायलेसिसची सुविधा :-

सर्व जिल्हा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय नांदेड व उपजिल्हा रुग्णालये अशा ६२ रुग्णालयांत डायलेसिसची सुविधा उपलब्ध करून देणात आली आहे. या ६२ रुग्णालयांत एकूण ३९१ डायलेसिस मशीनद्वारे ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याकरिता प्रत्येक रुग्णालयातील भिषक, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारीका व डायलेसिस तंत्रज्ञ यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे करारतत्वावर सर्व रुग्णालयात नेफ्रॉलॉजीस्ट यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

स्त्री रुग्णालये :- महिलांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राज्यात एकूण २२ स्त्री रुग्णालये कार्यरत आहेत. या रुग्णालयाद्वारे महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात त्याचप्रमाणे विशेष नवजात अर्भक काळजी कक्षाद्वारे नवीन नवजात बाळांनाही आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात.

स्त्री रुग्णालयामध्ये मंजूर करण्यांत आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक
२. शल्य चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ
५. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ
६. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ

उपजिल्हा रुग्णालये

राज्यातील ३० खाटांच्या ग्रामीण रुग्णालयाचे श्रेणीवर्धन करून तेथे ५० खाटांच्या ६८ व १०० खाटांच्या ३३ उपजिल्हा रुग्णालयात रुपांतर करण्यात आलेले आहे. सदर रुग्णालयामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच ग्रामीण रुग्णालयातून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर औषधोपचार, शस्त्रक्रिया करण्याबाबत कार्यवाही केली जाते.

अ.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये		
क्र.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (१००) येथे उपलब्ध विशेष सेवा		उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (५०) येथे उपलब्ध विशेष सेवा
१	भिषक	१.	भिषक
२	शल्य चिकित्सक	२.	शल्य चिकित्सक
३	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	३.	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४	बालरोग तज्ञ	४.	बालरोग तज्ञ
५	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	५.	भुलतज्ञ सेवा
६	भुलतज्ञ सेवा		
७	नेत्रशल्य चिकित्सक		
८	दंत शल्य चिकित्सक		

ग्रामीण रुग्णालये

राज्यात ३० खाटांची ३६७ ग्रामीण रुग्णालय कार्यान्वित आहेत. या संस्था प्रथम संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून पाठविण्यात आलेल्या रुग्णांना संदर्भ सेवा पुरविण्यात येतात. तसेच उक्त कार्याबरोबरच प्रयोगशाळा तपासणी, क्ष-किरण तपासणी व रुग्ण वाहिका सेवा उपलब्ध केल्या जातात. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयासाठी २५ कर्मचारींचा आकृतीबंध मंजूर आहे. यापैकी सुरक्षारक्षक, वाहनचालक, आहार व स्वच्छता सेवा कंत्राटी पध्दतीने उपलब्ध करण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

ट्रॉमा केअर युनिट

सर्व जिल्हा रुग्णालयात अपघात विभाग कक्ष उपलब्ध असून अपघात ग्रस्तांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. ट्रॉमा केअर युनिटकरिता शासनाने १५ पदांचा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. राज्यात एकूण १०८ ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर आहेत. त्यापैकी ७८ रुग्णालयांमध्ये सदर केंद्रे कार्यान्वित आहेत.

विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय

१) नाशिक :- शासनाने नाशिक येथे विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय दि २६ जून, २००८ रोजी सुरु करण्यात आले. या रुग्णालयामध्ये खालील विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत.

कार्डीओलॉजी, कार्डीओ व्हॅस्कुलर थॉरेसिक युनिट

ऑनकोलॉजी व केमोथेरपी युनिट

नेफ्रॉलॉजी व युरॉलॉजी युनिट

२) अमरावती :- अमरावती येथे पहिल्या टप्प्यात पुढील अतिविशिष्ट तज्ञ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यांत आलेल्या आहेत.

१) मुत्रपिंड विकार उपचार व शस्त्रक्रिया

२) सुगठन शस्त्रक्रिया

३) अर्भक शस्त्रक्रिया.

दिव्यांगत्व तपासणी, मुल्यमापन व प्रमाणपत्र वितरण “दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम कायदा २०१६”

दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना सन्मानाने वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने अपंग व्यक्ति (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) केंद्रीय अधिनियम १९९५ अन्वये कायदा संमत करण्यात आला. सदर प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी खालील कागदापत्रे आवश्यक आहेत.

- १) ओळखपत्र आकाराचे २ फोटो
- २) रहिवासी पुरावा (रेशनकार्ड /लाईटबिल/अधिवास प्रमाणपत्र इ.)

दिव्यांग व्यक्तींना खालील सेवा पुरविण्यात येतात.

- १) दिव्यांगांना उपकरणे पुरविणे
- २) दिव्यांग व्यक्तींचे पुनर्वसन
- ३) विविधी शस्त्रक्रिया
- ४) फिजिओथेरपी
- ५) व्यवसाय उपचार
- ६) सर्व रुग्णालयांमध्ये रॅम्पचे बांधकाम करणे.

ई-गव्हर्नन्सचा एक भाग म्हणून तसेच अपंगत्वाचे अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाने सन २०१२ मध्ये अपंग प्रमाणपत्रासाठी ऑनलाइन संगणकप्रणाली सुरु केली होती.

दिव्यांग प्रमाणपत्र देण्यासाठी तीन सदस्यीय वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार विविध लाभ मिळण्यासाठी अपंगत्वाचे प्रमाण कमीत कमी ४० टक्के असणे आवश्यक आहे. अपंगत्वाचे मूल्यांकन व प्रमाणपत्राबाबत बुधवारी कामकाज पाहिले जाते.

तात्पुरत्या प्रमाणपत्राची वैधता प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या तारखेपासून प्रमाणपत्रात नमुद तारखेपर्यंत किंवा जास्तीत जास्त ५ वर्षे असेल. कायमस्वरूपी प्रमाणपत्राची वैधता आयुष्यभर असेल.

दिनांक १४-९-२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार सद्यःस्थितीत २१ अपंगत्वाचा समावेश सदर प्रमाणपत्रा करीता करण्यात आला आहे.

दिनांक ०२-१०-२०१८ पासून “Swavlamban Card” या केंद्रशासनाच्या पोर्टलवरून खालील २१ प्रकारची दिव्यांग प्रमाणपत्र दिली जातात.

- १) दृष्टीदोष (अंधत्व), २) कर्णबधीरता, ३) शारीरिक दिव्यांगता, ४) मानसिक आजार, ५) बौद्धिक दिव्यांगता, ६) बहूदिव्यांगता, ७) शारीरिक वाढ खुंटणे, ८) स्वमग्नता, ९) मेंदूचा पक्षाघात, १०) स्नायुंची विकृती, ११) मज्जासंस्थेचे जुने आजार, १२) अध्ययन अक्षमता, १३) मल्टीपल स्कलेरोसिस, १४) वाचा व भाषा दोष, १५) थॅलमसेमिया, १६) हिमोफिलीया, १७) सिकल सेल डिस्जीज, १८) अॅसीड अॅटॅक व्हिक्टिम, १९) पार्किन्सन्स डिस्जीज, २०) दृष्टीक्षीणता, २१) कुष्ठरोग.

५. राज्य रक्त संक्रमण सेवा - ठळक वैशिष्ट्ये

राज्य रक्त संक्रमण परिषद या कार्यालयाची स्थापना राज्य शासन निर्णय दिनांक ०२ व ०४ जुलै, १९९६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेशानुसार करण्यात आली आहे. तसेच परिषदेची नोंदणी रजिस्टर ऑफ सोसायटी यांचेकडे सोसायटी अॅक्ट १८६० अंतर्गत करण्यात आली आहे. तसेच दिनांक २२ जानेवारी, १९९७ रोजी चॅरीटी कमिशनर यांचेकडे BPT ACT १९५० दिनांक १७ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी करण्यात आली.

सदर संस्थेचा मुळ उद्देश राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरेसा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा असा आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे १७ सदस्यीय नियामक मंडळाद्वारे प्रशासकिय कामकाजाचे नियमन होते. १७ सदस्यांमध्ये शासकिय विभागातील सनदी अधिकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश आहे. अप्पर मुख्य सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे अध्यक्ष आहेत. संचालक, आरोग्य सेवा राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे संचालक असून ते दैनंदिन कामकाज हाताळतात व त्यांना सहाय्यक संचालक (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) हे मदत करतात.

२) रक्तकेंद्राची सद्य : स्थिती

राज्यामध्ये आज एकूण ३९२ परवानाधारक व नोंदणीकृत रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. रक्त संकलन, रक्ताची तपासणी व त्याचे वितरण परवानाधारक रक्तकेंद्रामार्फत केले जाते. एकूण ३९२ रक्तकेंद्रापैकी ३५९ रक्तकेंद्रामध्ये रक्त घटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध असून १३८ रक्तकेंद्रामध्ये अफेरेसीस सुविधा उपलब्ध आहे.

३) रक्तकेंद्राचे प्रशासकिय नियंत्रण निहाय संख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) शासकिय रक्तकेंद्र (राज्य /केंद्र / नगरपालिका)	—	७७
रेडक्रॉस सोसायटी संचलित	--	१२
धर्मदाय संस्था	—	२९०
खाजगी संस्था	-	१३
एकूण	-	३९२

४. रक्त संक्रमण कार्यक्रम विषयी आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

वार्षिक रक्त संकलन अहवाल (माहे जानेवारी - डिसेंबर) रक्त संक्रमण सेवा, महाराष्ट्र राज्य (आकडे लाखात)					
सन	एकूण रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्त संकलन	बदली रक्तदाता रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्तदान %	रक्तदान शिबीर संख्या
२०१८	१६.५६	१६.३७	०.१८	९८.८८	२८२२२
२०१९	१७.२३	१७.०७	०.१५	९९.०७	२९३६६
२०२०	१५.४६	१५.३१	०.१५	९९.०२	२६१०४
२०२१	१६.७३	१६.५८	०.१५	९९.०७	२८९२६
२०२२	१९.२८	१९.१५	०.१३	९९.३२	३४६७७
२०२३	२०.४४	२०.३६	०.०८	९९.५८	३३८०७
(२०२४ जाने ते ऑक्टोबर)	१७.४७	१७.४०	०.०७	९९.५८	३६८२५

५. रक्त सेवा शुल्क :-

महाराष्ट्र शासनाने परिपत्रक क्रमांक रारसे- २०१३/प्र. क्र. २९६/आ-५ दिनांक ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये रक्त व रक्तघटक पुरवठा करण्यासाठी आकारावयाचे सुधारित प्रक्रिया शुल्क खालीलप्रमाणे निश्चित केले आहे.

अशासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Culdelines
1	Whole Blood	Rs.1550/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1550/-per unit
3	Fresh Frozen Plasma	Rs.400/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 400/-per unit
5	Cryopreclptare	Rs. 250/-per unit

शासकीय रक्तकेंद्रामध्ये रक्त व रक्तघटकाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा परिपत्रक क्र. रारसे २०१५/प्र. क्र. २९६/आ-५ ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये अन्वये करण्यात आली.

शासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Guidelines
1	Whole Blood	Rs.1100/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1100/-per unit
3	Fresh Prozen Plasma	Rs. 300/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 300/-per unit
5	Cryopreclptare	Rs. 200/-per unit

Free Blood is proided to the patients admitted in the Govt. Hospital.

Plateler by Aphcresis Method

Non-Govt. : Rs. 11,000/- per unit

Govt. : Rs. 9,000/-

६. महत्वाचे वैशिष्ट्ये :

६.१ सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड :

शासन निर्णय क्र. रारसे/२००१/८२७/प्र.क्र.१९०/ आरोग्य- ६, मंत्रालय, दिनांक १४ ऑक्टोबर, २००२ अन्वये रारसंप मार्फत राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांना सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड योजना सुरु करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्या नुसार राज्यातील कोणत्याही व्यक्तीने एक वेळा रक्तदान केल्यास त्यांना वरील कार्ड देण्यात येऊन त्याचा उपयोग ते आपले नातेवाईक, मित्रमंडळीस गरजेच्या वेळी कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय रक्तकेंद्रातून त्यांना एक रक्तपिशवी मोफत मिळू शकते.

६.२ रक्तदान वाढवणे व मार्गदर्शनास्तव प्रभात फेरीचे आयोजन :

दि. १ ऑक्टोबर, हा दिवस दरवर्षी “ राष्ट्रीय स्वैच्छिक रक्तदान दिवस ” म्हणून साजरा करण्यात येतो. सदर दिवशी राज्यातील सर्व जिल्ह्यांचे ठिकाणी जनजागरण प्रभात फेरी, रक्तदान शिबीर, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा, घोष वाक्ये लिहिणे, रेडिओ, दुरदर्शनचे माध्यमातून जनजागरण असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

६.३ थॅलेसेमिया / हिमोफिलिया रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा :

दि. ५ जानेवारी, २००० अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे थॅलेसेमिया रुग्णांना एकूण १२४९३ व हिमोफिलिया रुग्णांना एकूण ५९०२ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.४ सिकलसेल रुग्णांना मोफत रक्त पुरवठा :

दि. ५ डिसेंबर, २००१ अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे सिकलसेल रुग्णांना एकूण ११७१६ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.५ ग्रीन कार्ड योजना :

शासन निर्णय क्र. रक्तसं २००६-९४४ प्र. क्र. २५८ आरोग्य ६, मंत्रालय, दि. २१/०८/०६ अन्वये स्वैच्छेने रक्तदान करणाऱ्या रक्तदात्यांना नियमितपणे रक्तदान करणेसाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी शासकीय रुग्णालयातील रक्तपेढ्यांसाठी रक्तदान केल्यास त्या रक्तदात्यांना ग्रीन कार्ड देण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले आहेत.

६.६ राज्य रक्तसंक्रमण वेबसाईट :

रुग्णांच्या नातेवाईकांना रक्तासाठी धावपळ करावी लागू नये यासाठी राज्य रक्तसंक्रमण परिषदे तर्फे www.mahasbtc.org ही वेबसाईट तयार करण्यात आली असून त्यावर राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांचा दैनंदिन रक्तसाठा उपलब्ध आहे.

६.७ सर जे. जे. महानगर रक्तकेंद्र :

सर जे जे महानगर रक्तकेंद्र ही अत्याधुनिक व “स्टेट ऑफ आर्ट” चे कामकाज पूर्ण झाले असून दिनांक २५ फेब्रुवारी, २००९ रोजी सर जे. जे. महानगर रक्तकेंद्राच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात आली. या रक्तकेंद्रात १०० टक्के स्वैच्छिक रक्तदान करण्यात येते. तसेच १०० रक्तघटक तयार करण्यात येतात. तसेच फिरते रक्त संकलन वाहन, बारकोड रक्तपिश्या व सुरक्षित रक्त पुरवठा ही सदर रक्तपेढीची आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत. सन ऑक्टो. २०२४ वर्षात ४१,४७७३ एवढे रक्त संकलन करण्यात आले व तसेच ११४७३२ रक्तविघटकांचे रुग्णांना वितरणही करण्यात आले आहे.

७ नविन योजना :

७.१ प्रशिक्षण केंद्र उभारणी :

राज्यातील रक्तपेढ्यांमधील डॉक्टर्स, तंत्रज्ञ, स्टाफ नर्स, रक्तदात्यांना प्रेरणा देणारे इत्यादी साठी अत्याधुनिक निवासी प्रशिक्षण केंद्र खारघर येथे महाराष्ट्र रक्त संक्रमण प्रशिक्षण संस्था (Maharashtra Blood Transfuslon Academy) उभारण्यात येणार आहे.

सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये रक्तघटक तयार करणे, गुणवत्ता प्रबंधन, रक्तदात्यांची काळजी व सल्ला देणे. रक्तपेढीत स्वयंचलित यंत्राचा वापर करणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, रक्तदात्यांना प्रोत्साहित करणे, संगणकीकरण इत्यादींचा समावेश असणार आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्राचे बांधकाम सिडको या संस्थेस देण्यात आलेले होते. सदरच्या केंद्राचे बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. आंतरिक (Interior) चे काम I. D. W., NHM यांना देण्यात आलेली आहे.

८ विशेष उपलब्धता :

८.१ अतिउत्कृष्टतेचा पुरस्कार : दिनांक १४ जून, २०१४ रोजी जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त मा. केंद्रीय आरोग्य मंत्री, डॉ. हर्षवर्धन यांचेहस्ते नवी दिल्ली सेथे, लक्षणीय कामगिरीबद्दल राष्ट्रीय पातळीवर अतिउत्कृष्टतेचा (Certificate of Excellence for outstanding performance) पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आलेले आहे. पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतीचिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

८.२ स्कॉच अवार्ड : नाविन्यपूर्ण व अधुनिक तंत्रज्ञान असलेली योजना म्हणून ब्लड ऑन कॉलजीवन अमृत सेवा या योजनेचा दिनांक १९/९/२०१४ रोजी स्कॉच, नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे “SKOCH Award for excellence 2014” हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आलेला आहे.

८.३ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१५ : जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त दिनांक १४ जून, २०१५ रोजी राज्य रक्त संक्रमण परिषदेस जीवन अमृत सेवा या योजनेसाठी व या योजनेमध्ये Digital Technology & Social Media चा वापर केल्याबाबत अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स देऊन केंद्र सरकारमार्फत गौरविण्यात आलेले आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप सोनेरी स्मृती चिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

८.४ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१६ : दिनांक १४ जून, २०१६ रोजी ‘जागतिक रक्तदाता दिना’ निमित्त १००% स्वैच्छिक रक्तदानाचे ध्येय पूर्ण केल्याबाबत राज्य रक्त संक्रमण परिषदेद्वारे संचलित सर जे.जे.महानगर रक्तपेढी भायखळा मुंबईस नॅको व राष्ट्रीय रक्तसंक्रमण परिषद नवी दिल्ली यांचे मार्फत अतिउत्कृष्टतेचा (Award of Excellence) देऊन गौरविण्यात आले आहे.

६. नियोजन विकास व मुल्यमापन
प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हा परिषद स्तर विभागांतर्गत
राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांची माहिती :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हास्तर) या विभागांतर्गत राज्यात १९३६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, १०७६५ उपकेंद्र, ४६२ आयुर्वेदिक दवाखाने ९२ ॲलोपॅथीक दवाखाने, १२१ प्राथमिक आरोग्य पथके, ६६ फिरती आरोग्य पथके, १३ मुफसल दवाखाने, ४, नागरी दवाखाने, ३१ जिल्हा परिषद दवाखाने, २५ युनानी दवाखाने व ३७ आश्रमशाळा तपासणी पथके यांचेमार्फत ग्रामीण भागात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

शासन निर्णय क्रमांक: रुशुफी-२०२३/प्र.क्र. १६७/आरोग्य-३, दिनांक २३ ऑगस्ट, २०२३ अन्वये सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अखत्यारित रुग्णालयामधील तपासणी व उपचार निशुल्क देण्यात येतात.

जिल्हा परिषदांना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या अधिनियम १९६१ च्या कलम १८३ नुसार आस्थापना अनुदाने देण्यात येतात. त्यातून आरोग्य संस्थामधील अधिकारी कर्मचाऱ्यांचे तसेच तालुका आरोग्य अधिकारी/जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेतन अदा होते.

वरील अधिनियमातील कलम १८७ नुसार हस्तांतरीत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत डीपीडीसीतून अनुदाने देण्यात येतात.

जिल्हा परिषद आरोग्य विभागाची निकड लक्षात घेऊन काही योजनांचे एकत्रिकरण करून तर काही योजना नव्याने अंतर्भूत करून नवीन मार्गदर्शक सुचना शासनाने शासन निर्णय क्र अर्थसं २०२०/प्र.क्र. १५८ अर्थसकल्प दिनांक ०९/११/२०२१ नुसार निर्गमित केल्या आहेत.

१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी/उपकेंद्रासाठी औषधी, साहित्य सामुग्री खरेदी.

२) प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र बांधकाम, विस्तारीकरण, देखभाल, दुरुस्ती व परिक्षण, अग्निसुरक्षा यंत्रणा खरेदी तसेच देखभाल दुरुस्ती, रुग्णालयांच्या इमारतीचे लेखापरीक्षण (Structural Audit) करणे तसेच विद्युत जोडणीचे लेखापरीक्षण (Electrical Audit) करणे, पीट बरीयल बांधकाम करणे.

३) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना प्रमाणकानुसार (मंजूर संख्येनुसार) रुग्णवाहिकांची खरेदी करणे तसेच देखभाल दुरुस्ती.

४) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे/उपकेंद्रांचे/आयुर्वेदिक व युनानी दवाखान्यांचे बळकटीकरण (सोयी सुविधांमध्ये वाढ करणे.)

५) जिल्हा परिषद दवाखाने/प्राथमिक आरोग्य पथकांचे बांधकाम करणे.

या व्यतिरीक्त मा. राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष दुर करण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनुदान दिले जाते.

१) विभागीय असमतोल दुर करणे- प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांची स्थापना व बांधकामे करणे करिता.

१. उपकेंद्र :-

प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रामार्फत प्राथमिक उपचार, प्रसुतीपूर्व मातांची तपासणी व किरकोळ आजारावर औषधोपचार, कुटुंब कल्याण, माता बाल संगोपन विषयक सल्ला व सेवा या बरोबरच क्षयरोग, कुष्ठरोग व हिक्तापाच्या रुग्णांचा शोध व पाठपुरावा उपचार केला जातो. प्रत्येक उपकेंद्रामध्ये आरोग्य सेवक (पुरुष) व आरोग्य सेविका (महिला) तसेच एक अंशकालीन स्त्री परिचर अशा ३ पदांस शासनाने मान्यता दिली आहे.

२. प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-

उपकेंद्राप्रमाणेच उपरोक्त कार्य व त्या व्यतिरीक्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत तातडीच्या वैद्यकीय सेवांची उपलब्धता, बाह्यरुग्ण कक्ष, ६ खांटाचे आंतररुग्ण कक्ष, शस्त्रक्रिया सेवा, प्रयोगशाळा सेवा, उपकेंद्राकडून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार या आरोग्य सेवा दिल्या जातात. प्रत्येक आरोग्य केंद्राकरीता, १५ पदांचा आकृतीबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, यामधील स्वच्छता व वाहन सेवा कंत्राटी पध्दतीने देण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

३. आरोग्य संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारचे लोकसंख्येचे निकष :-

केंद्र सरकारने ग्रामीण जनतेस आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालय यांची त्रिस्तरीय संरचना मंजूर केली आहे. त्यांच्या स्थापनेचे केंद्र सरकारचे खालीलप्रमाणे लोकसंख्येचे निकष घालून दिलेले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र	आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

४. सन २००९ च्या लोकसंख्येवर आधारित बृहत आराखडा

सन २००९ च्या जनगणनेनुसारची लोकसंख्या, गावापासून आरोग्य सेस्थेचे अंतर (उपकेंद्र ६ कि. मी. व प्रा.आ.केंद्र २५ कि. मी.) वाढीव मनुष्यबळ व इतर तदनुषंगिक निकषावर आधारित आरोग्य संस्था स्थापन करण्याबाबत तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ पुरविण्याबाबतच्या बृहत आराखड्यास शासनाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१२/प्रक्र. १४१/आरोग्य-३ दि. १७/०१/२०१३ व शासन निर्णय क्र. २०१२/प्र. क्र. ४०२/आरोग्य-३ दि. ०९ जून २०१४ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे नवीन आरोग्य संस्था स्थापन करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७३
२	उपकेंद्र	९११

परंतु बृहत आराखडा तयार करताना राज्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रांच्या नावाची पुनरावर्ती झाल्याने शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक संकीर्ण २०१४/प्र.क्र. २९९/आरोग्य-३ दि. १५-१-२०१८ अन्वये काही आरोग्य संस्थांची नावे रद्द करण्यात आली आहे. त्यानुसार नवनिर्मित आरोग्य संस्थांची सुधारित स्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७१
२	उपकेंद्र	९०१

५. प्राथमिकआरोग्य केंद्र व उपकेंद्र या ठिकाणी खालील प्रमाणे अतिरिक्त मनुष्यबळ मंजूर करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	पद	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	एकूण
१	वैद्यकीय अधिकारी	२१०	—	२१०
२	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	९१	—	९१
३	आरोग्य सेविका (स्त्री)	१०७२	३५७९	४६५१
४	आरोग्य सेवक (पु.)	—	३०५८	३०५८
एकूण		१३७३	६६३७	८०१०

शासनाने दि. १८.०१.२०१६ च्या पत्रान्वये ही पदे भरण्यास परवानगी दिली आहे. सदर शासन पत्र या कार्यालयाच्या दि. ०८.०३.२०१६ च्या पत्रान्वये सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी जिल्हा परिषद यांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात आले आहे.

६. सन २०११ च्या लोकसंख्येवर आधारित जोड बृहत

आराखडा :- सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार नवीन जोड बृहत आराखडा तयार करावयाचे काम प्रगतीपथावर सुरु आहे. त्यासाठी नेमलेल्या समितीने खालील प्रमाणे लोकसंख्या व अंतराचे निकष निश्चित केले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

क्रम	संस्था	अंतराचे निकष (किमी)	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६	४
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२५	१५

शासनाने दिनांक १९-०७-२०२१ च्या पत्रान्वये सन २०११ च्या लोकसंख्येवर आधारित बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव सादर करताना ज्या बाबीचा अवलंब करण्यात आला होता त्या सर्व बाबीचा अवलंब करून सन २०२१ च्या लोकसंख्येनुसार बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्याबाबत कळविले आहे.

त्यानुसार राज्यात नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेचा बृहत आराखडा तयार करण्याकरीता शासनाच्या MRSAC (Maharashtra Remote Sensing Application Centre) या संस्थेचे तांत्रिक सहाय्य घेण्यात आले. MRSAC संस्थेमार्फत Health GIS मोबाईल ॲप विकसित करून त्याद्वारे राज्यातील सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रांचे जीआयएस मॅपिंग करण्यात आले आहे व या कार्यवाहीचे प्रमाणीकरण MRSAC संस्थेच्या विभागीय कार्यालयात पुर्ण करण्यात आले. MRSAC संस्थेमार्फत सदर माहितीचे विश्लेषण करून राज्यात निकषानुसार १२६ गावांच्या ठिकाणी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २४६३ गावांच्या ठिकाणी नव्याने उपकेंद्र मंजूरीकरीता प्रस्तावित करण्यात आली आहेत. तसेच राज्यातील सर्व जिल्ह्यांकडून जोडबृहत आराखड्यात प्रस्तावित नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्रांच्या प्राप्त प्रस्तावाची MRSAC संस्थेने छाननी करून लोकसंख्येच्या निकषानुसार ७४ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ६९४ उपकेंद्रे पात्र ठरली. त्यानुसार आयुक्तालयामार्फत दि. ०९.११.२०२३ च्या पत्रान्वये सन २०११ च्या लोकसंख्येवर आधारित जोडबृहत आराखड्यात प्रस्ताव शासनास सादर केला आहे.

७. आरोग्य संस्थांसाठी औषधी अनुदानात वाढ :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. आरएलएच २००६/प्रक्र. ९८/आ.४ दि. ०६.०२.०७ अन्वये शासनाने राज्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांना पुरविण्यात येणाऱ्या औषधी अनुदानात वाढ करण्याचा निर्णय घेतला असून त्यानुसार प्रति प्रा. आ. केंद्र व प्रति उपकेंद्र प्रति वर्ष सुधारीत दर खालीलप्रमाणे मंजूर करण्यात आले आहेत.

अ.क्र.	संस्था	आदिवासी	बिगर अदिवासी
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	रु. १६००००	रु. १२००००
२.	उपकेंद्र	रु. १२०००	रु. १२०००

८. प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी रुग्णवाहिका पुरविणे :-

मोटर वाहन (निष्कासन व नोंदणी) नियम २०२१ अंतर्गत राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता १५ वर्षे किंवा १५ वर्षांपेक्षा जास्त (आयुमान) झालेल्या रुग्णवाहिकांचे निष्कासन करून ४७४ रुग्णवाहिका (Type BPT) Ambulance (BI) Non AC रुग्णवाहिका खरेदी करणेसाठी अंदाजपत्रकानुसार पुरवणी मागणीद्वारे रक्कम रु.९६,८५,०९,५०६/- इतक्या रक्कमेचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आलेला होता. आरोग्य संस्थाकरीत रुग्णवाहिका खरेदी करण्याकरीता रक्कम रु.५०,५०,००,०००/- इतका निधी पुरवणी मागणीद्वारे मंजूर करण्यात आलेला आहे.

परंतु उपलब्ध असलेले अनुदान कमी व अपुरे असल्याने सध्यास्थितीत एकूण २८१ रुग्णवाहिका पुरवठा / खरेदीबाबतची कार्यवाही उपसंचालक आरोग्य सेवा (परिवहन) पुणे यांचेमार्फत सुरु आहेत तसेच उर्वरीत १९३ आरोग्य संस्थाना रुग्णवाहिका पुरवठा / खरेदीबाबत पुरवणी मागणीद्वारे अनुदान उपलब्ध झाल्यानंतर खरेदी करण्याबाबतची कार्यवाही करता येईल.

१०. प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

राज्यात बृहत् आराखड्यापुर्वी मंजूर असलेल्या आरोग्य संस्थांची बांधकाम स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	संस्था	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण		बांधकाम प्रगतीपथावर	बांधकाम सुरु नाही
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१९३६	१७३५	—	३९	४०
२.	उपकेंद्र	१०७७२	९५५३	—	६२	७३२

११. सन २००१ च्या बृहत् आराखड्यामध्ये व तदनंतर नव्याने मंजूर झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

अ.क्र.	संस्था	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या	जागा उपलब्ध संस्था	बांधकामाचे अनुदान उपलब्ध संस्था	७५ टक्के बांधकाम झालेल्या संस्थांची संख्या	वेळोवेळी विविध शासन निर्णय अन्वये पदनिर्मिती झालेल्या संस्था
१.	प्रा.आ. केंद्र	३२७	२५४	२१८	१६४	१५५
२.	उपकेंद्र	९३६	६६९	४६३	३४५	३०५

तसेच सन २०२१-२२ मध्ये राज्यातील रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व आश्रमशाळा पथकांतील जुन्या रुग्णवाहिका बदलून या वर्षी नवीन ५०० रुग्णवाहिका खरेदी करण्यासाठी शासनाने दि. १७/०६/२०२१ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान केली आहे. त्यानुसार राज्यस्तरावरून ई-निविदा प्रक्रीया राबवून ५०० Type B Patient Transport Ambulance रुग्णवाहिका खरेदी करण्यात आल्या आहेत व (१९० रुग्णालयांना), २७३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना व ३७ आश्रमशाळा पथकांनावितरीत करण्यात आल्या आहे.

९. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वाहनांसाठी इंधन पुरवठा :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण -१००७/प्र.क्र.११७/०७/आरोग्य -४, दि. २१.१०.२००८ अन्वये प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठीच्या वाहनांसाठी लागणाऱ्या इंधनासाठी वार्षिक मर्यादा लिटरप्रमाणे केली असून ती प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र वाहनासाठी १००० लिटर्स अशी आहे.

तसेच एकूण मंजूर प्रा. आ. केंद्रांसाठी शासकीय रुग्णवाहिका उपलब्ध असून ज्या ठिकाणी रुग्णवाहिका निर्लेखित झाल्या आहेत तथा रुग्णवाहिका नादुरुस्त आहेत अशा ठिकाणी भाड्याने वाहने घेण्यात येत आहेत व त्याद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेस आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

१२. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल-

राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतील सन २०१९-२० ते २०२४-२५ च्या कामकाजाचा अहवाल खालील प्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३ ते २०२४ सप्टें. २०२४ ऑक्टो. २०२४	
१.	बाह्यरुग्ण	३६९८२२९१	१८४६५४९२	१८०६१२८३	२६२२४७१०	९०२७७४५	१८५९४७९६
२.	आंतर रुग्ण	२२२०२८५	९८२७६५	९६४००५	१४२२३२१	२०९८३६	५८१७६५
३.	बाळांतपणे	११९२१३	१२९१०४	९४४०९	१०१०६१	२०९८५	४१८०७

१३. उपकेंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील उपकेंद्रांतील सन २०२३-२४ च्या कामकाजाचा अहवाल खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०२१-२२	२०२२ ते २३	२०२३-२४	२०२४-२०२५ सप्टें. अखेर
१.	बाह्यरुग्ण	२३७६२०५१	३२२८०९१	२७४६६९६५	१७५७६६८५
२.	बाळांतपणे	७७६२५	७७६२५	५१९२९	२४१६४

१४. प्रादेशिक अनुशेष योजना :-

अनुशेष व निर्देशांक समितीने राज्याचा आरोग्य विभागाचा अनुशेषाबाबतचा अहवाल १९९७ मध्ये सादर केला. या समितीच्या अहवालानुसार पुढीलप्रमाणे अनुशेष निश्चित करण्यात आला.

अ) भौतिक अनुशेष -

विकासाचे तौलनिक स्तर, अनुशेष व प्रादेशिक असमतोल दूर करणे या संबंधातील निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार दि. ३१-०३-१९९४ रोजीचा आरोग्य संस्थांचा भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५
२.	उपकेंद्र	८११

उक्त अनुशेषानुसार सदर भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दूर करण्यात आला आहे-

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष १९९४	दूर करण्यात आलेला अनुशेष	शिल्लक अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२
२.	उपकेंद्र	८११	७८६	२५

अनुशेषांतर्गत शिल्लक आरोग्य संस्थांना जागा उपलब्ध करून त्यांची बांधकामे पूर्ण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अनुशेषांतर्गत प्रलंबित असलेल्या आरोग्य संस्थांचा तपशिल

अ.क्र.	आरोग्य संस्थेचा प्रकार	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	एकूण अनुशेषांतर्गत शिल्लक संस्था	बांधकाम सुरु	बांधकाम सुरु नाही	शेरा
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२	१	१	मुळ ठिकाणी जागा उपलब्ध नसल्याने बृहतआराखड्यातील मंजूर ठिकाणी जागा स्थलांतरीत -०१
२	उपकेंद्रे	८११	७८६	२५	१९	६	जागा अप्राप्त - ०२ अनुदान अप्राप्त - ०४
	एकूण	८९६	८६९	२७	२०	७	

आरोग्य संस्थाचा भौतिक अनुशेष १०० टक्के दुर करण्याकरीता अनुशेषाच्या जिल्ह्यातील ज्या मुळ अनुशेषाच्या संस्थांना जागा उपलब्ध झाली नाही अशा संस्थांना अनुशेषाच्या यादीतून वगळून त्याऐवजी त्याच जिल्ह्यातील जागा उपलब्ध असणाऱ्या बृहत आराखड्यातील मंजूर संस्थांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश करण्यात आला असून त्यानुसार शासनाने ४ ग्रामीण रुग्णालये, १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २८ उपकेंद्रे यांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश केल्याचा शासन निर्णय दिनांक ०४/०१/२०२० रोजी निर्गमित केला आहे. त्यानुसार सदर

ब) खाटांचा अनुशेष -

सन १९९४ चा निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार

१	खाटांचा अनुशेष	१९५२३
२	दि. ०१-०४-२००७ नुसार खाटांचा अनुशेष	११८९२
३	विशेष मोहिम अंतर्गत दूर झालेला अनुशेष अ) उपकेंद्रातील १ खाटा ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील ४ खाटा	६३२३ ३०७६
		एकूण - ९३९९
४	दि. ३१ - ०३ - २०१६ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१८१२
५	दि. ३१ - ०१ - २०२३ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	११३८

१५. आश्रमशाळा फिरते वैद्यकीय पथक :-

आदिवासी विभागातील शासकीय व शासन अनुदानित आश्रमशाळामध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वास्तव करून राहतात व तेथे शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकीय सुविधेसाठी राज्यात ३७ आश्रमशाळा पथके स्थापन करण्यात आली आहेत या पथकांना वाहन उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून पथकांत वैद्यकीय अधिकारी व निम वैद्यकीय कर्मचारी कार्यरत आहेत. या पथकांमार्फत आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी होवून त्यांना वैद्यकीय उपचार दिले जातात.

तथापि, मा. राज्यपालांनी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे मृत्यू रोखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना संदर्भात डॉ. सुभाष साळुंखे, यांचे अध्यक्षतेखाली दि. ३०-५-२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये तांत्रिक समिती गठीत करण्यात आली होती सदरहू

संस्थांना आवश्यक निधी देण्यात येऊन भौतिक अनुशेष प्राथम्याने दुर करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

सन २०२४- २५ या आर्थिक वर्षात २२१० ३०६५ या लेखाशिर्षाअंतर्गत शासनाने दि. २२ मे, २०२४ च्या पत्रान्वये एकुण रु.४०.०० कोटी इतका निधी अर्थसंकल्पित केला आहे. सदर निधी उपलब्ध करून देणेबाबतचा प्रस्ताव शासनास या आयुक्तालयामार्फत दि. ०८.०८.२०२४ व दि. ०४.१०.२०२४ , दि. १०.१०.२०२४ , दि. ११.१०.२०२४ च्या पत्रान्वये प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला आहे.

सदर १७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ११ उपकेंद्राच्या चालू व नवीन बांधकामासाठी निधी वितरीत करण्याबाबतची कार्यवाहीशासन स्तरावर सुरु आहे.

समितीची दि. २२-१२-२०१६ रोजी आश्रमशाळामधील विद्यार्थ्यांच्या मृत्यूंची संख्या कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून करावयाच्या उपाययोजनाबाबत संदर्भात शिफारशी केल्या त्यानुसार आरोग्य विभागाने

१) ज्या आश्रमशाळेच्या नजीकच्या उपकेंद्रांत दोन एएनएम कार्यरत आहेत त्यापैकी एक कत्राटी ए.एन.एम. चे मुख्यालय आंश्रमशाळेने निवासस्थानाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर आश्रमशाळे करण्याबाबत निर्णय घेतला .

२) ज्या आश्रमशाळेचे उपकेंद्रापासूनचे अंतर ५ कि. मी. पेक्षा कमी आहे. अशा उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरहू आश्रमशाळेला आठवड्यातून दोन भेटी देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी तर ५ किमी पेक्षा अधिक अंतर असलेल्या उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरील आश्रमशाळेला आठवड्यातून एकदा भेट देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी अश्या सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

आरोग्य संस्थाचा मंजूर पदाचा आकृतीबंध

अ. क्र.	आरोग्य संस्थाचा प्रकार	पदनाम	मंजूर पदे
१	प्रा. आ. केंद्र	वैद्यकिय अधिकारी	२
२		आरोग्य सहाय्यक (पु)	२
३		आरोग्य सहाय्यक (स्त्री)	१
४		ए. एन. एम.	१
५		प्रयोग शाळा तंत्रज्ञ	१
६		औषध निर्माण अधिकारी	१
७		कनिष्ठ लिपीक	१
८		वाहन चालक	कंत्राटी
९		सफाई कामगार	कंत्राटी
१०		स्त्री परिचर	१
११		पुरुष परिचर	३
एकूण मंजूर पदे			१५
१	उपकेंद्र	ए. एन. एम.	१
२		आरोग्य सेवक	१
३		अंशकालीन स्त्री परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	पुनर्वसन दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		आरोग्य सेविका	१
४		शिपाई	१
एकूण मंजूर पदे			४
१	आयुर्वेदीक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	अॅलोपॅथिक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	प्राथमिक आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी (गट ब)	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		वाहन चालक	१
४		परिचर	३
एकूण मंजूर पदे			६
१	फिरती आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			२
१	मुफसल दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी गट-ब	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	नागरी दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माता	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३

१ युनानी दवाखाने	वैद्यकीय अधिकारी	१
२	फार्मसी ऑफीसर	१
३	परिचर	१
एकूण मंजूर पदे		३
१ जिल्हा परिषद दवाखाने	वैद्यकीय अधिकारी	१
२	आरोग्य सेवक	२
३	औषध निमार्ण अधिकारी	१
४	स्त्री परिचर	१
५	पुरुष परिचर	१
एकूण मंजूर पदे		६

आयुर्वेदीक अॅलोपॅथिक दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरते आरोग्य पथके, युनानी दवाखाने, जि. प. दवाखाने, मुफसल दवाखाने.

अ. क्र.	जिल्हाचे नावे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	आश्रम शाळा पथक	पुर्नवसन दवाखाने	आयुर्वेदीक दवाखाने	अॅलोपॅथिक दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य पथके	फिरते आरोग्य पथक	मुफसल दवाखाने	नागरी दवाखाने	युनानी दवाखाने	जिल्हा परिषद दवाखाने
१.	ठाणे	३३	१९१	१	०	०	०	५	०	०	०	०	२
२.	पालघर	४६	३१४	४	०	४	०	१८	३	०	०	०	५
३.	रायगड	५४	२८८	१	०	०	०	३	०	०	०	०	७
४.	नाशिक	११२	५९२	६	०	१०	०	०	१५	०	०	०	०
५.	नंदूरबार	६१	२९३	४	११	७	०	८	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	७८	४४३	१	०	१८	०	०	१	०	०	०	०
७.	धुळे	४१	२३२	२	०	१३	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	९८	५६५	२	०	२	०	५	०	०	०	०	०
९.	पुणे	९०८	५४३	२	०	१२	०	११	८	०	०	०	०
१०.	सांगली	६५	३४८	०	०	१४	१	२	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	७७	४३४	०	०	५	०	१	०	०	०	०	०
१२.	सातारा	८४	४१४	०	०	१७	०	६	०	३	०	०	०
१३.	कोल्हापूर	७८	४१३	०	०	१६	०	०	६	०	०	०	७
१४.	रत्नागिरी	६८	३७८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	३८	२४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१०
१६.	छ. संभाजीनगर	५३	२७९	०	०	४	०	०	०	२	०	६	०
१७.	जालना	४४	२२३	०	०	३	०	२	०	१	०	३	०
१८.	परभणी	३७	२१५	०	०	४	०	४	०	१	०	२	०
१९.	हिंगोली	२४	१३४	०	०	३	०	४	०	०	१	०	०
२०.	लातूर	५१	२५२	०	०	७	०	०	०	०	०	१	०
२१.	नांदेड	७०	३८३	२	०	७	०	०	४	०	०	६	०
२२.	धाराशिव	४४	२१५	०	०	५	०	०	०	०	३	२	०
२३.	बीड	५३	२९६	०	०	८	१	३	०	४	०	५	०
२४.	अकोला	३१	१७९	०	०	२५	४	०	२	०	०	०	०
२५.	वाशिम	२७	१५५	१	०	९	१	१	०	०	०	०	०
२६.	अमरावती	५९	३३९	२	०	६५	१८	१२	८	०	०	०	०
२७.	बुलढाणा	५२	२८०	०	०	७०	५	०	०	०	०	०	०
२८.	यवतमाळ	६७	४५०	२	०	१९	१	१	२	०	०	०	०
२९.	नागपूर	५६	३१७	१	०	३३	२५	१	३	०	०	०	०
३०.	गोदिया	४५	२५८	१	०	२६	३	०	४	०	०	०	०
३१.	भंडारा	३३	१९३	०	०	२९	४	०	०	०	०	०	०
३२.	चंद्रपूर	६५	३४२	१	०	१०	९	०	७	०	०	०	०
३३.	वर्धा	३२	१८३	०	०	११	२०	०	०	०	०	०	०
३४.	गडचिरोली	५२	३७६	४	०	५	०	३४	३	२	०	०	०
	एकूण	१९३६	१०७६५	३७	११	४६२	९२	१२१	६६	१३	४	२५	३१

मुफसल दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	चांदाळा
२.	गडचिरोली	आरमोरी	पिसेवडघा
३.	बीड	अंबाजोगाई	अंबाजोगाई
४.	बीड	धारूर	धारूर
५.	बीड	परळी	परळी
६.	बीड	गेवराई	गेवराई
७.	सातारा	सातारा	सातारा जि. प.
८.	सातारा	कोरगांव	तडवळे
९.	सातारा	फलटण	गिरवी
१०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
११.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
१२.	परभणी	गंगाखेड	गंगाखेड
१३.	जालना	जाफ्राबाद	भारज

अॅलोपॅथिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपुर	चंद्रपुर	कोळसा
२.	चंद्रपुर	गोडपिपरी	वडगाव
३.	चंद्रपुर	मुल	भादुणी
४.	चंद्रपुर	मुल	गडीसुली
५.	चंद्रपुर	मुल	गोवर्धन
६.	चंद्रपुर	सावली	उपरी
७.	चंद्रपुर	सावली	विहीरगाव
८.	चंद्रपुर	नागभिड	विहीरगाव
९.	चंद्रपुर	भद्रावती	आष्टी
१०.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
११.	बुलढाणा	खामगाव	मेरा बु.
१२.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
१३.	बुलढाणा	शेगाव	माटरगाव बु.
१४.	बुलढाणा	जळगाव जामोद	अॅलो दवा. जामोद
१५.	अकोला	अकोला	बोरगाव मंजु
१६.	अकोला	अकोला	गांधिग्राम
१७.	अकोला	बाळापुर	खंडाळा
१८.	अकोला	बाळापुर	निंबा
१९.	बीड	अंबाजोगाई	येल्डा
२०.	यवतमाळ	राळेगांव	खैरी
२१.	नागपूर	नागपूर	बुटीबोरी
२२.	नागपूर	नागपूर	शिवा
२३.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२४.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२५.	नागपूर	कळमेश्वर	कोहही
२६.	नागपूर	कळमेश्वरी	तेलकामठी
२७.	नागपूर	सावेनेर	नांदागोमुख
२८.	नागपूर	काटोल	रिधाळा

२९.	नागपूर	काटोल	मासोद
३०.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सावंगा
३१.	नागपूर	नरखेड	पिपळा कवळाराम
३२.	नागपूर	नरखेड	मन्नतखेरी
३३.	नागपूर	नरखेड	खैरगाव
३४.	नागपूर	नरखेड	भिष्णुर
३५.	नागपूर	पारशिवनी	सलाई टेकाडी
३६.	नागपूर	पारशिवनी	माहुली
३७.	नागपूर	मौदा	धानला
३८.	नागपूर	मौदा	गोवरी
३९.	नागपूर	मौदा	अरोली
४०.	नागपूर	रामटेक	खैरीबिजेवाडा
४१.	नागपूर	कुही	डोगरगाव
४२.	नागपूर	कुही	मांगली
४३.	नागपूर	भिवापूर	वेसुर
४४.	नागपूर	भिवापूर	कारगाव
४५.	नागपूर	उमरेड	खुस्रपार
४६.	नागपूर	मिरज	बुधगाव
४७.	नागपूर	तुमसर	कपेरा
४८.	भंडारा	पवनी	चिचाळ
४९.	भंडारा	लाखनी	शिवनी मोगरा
५०.	भंडारा	लाखांदुर	पारडी
५१.	गोंदिया	आमगांव	चिचटोला
५२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	घाटबोरी तेली
५३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	झरपडा
५४.	वाशिम	मानोरा	दापुरा
५५.	वर्धा	देवळी	अंदोरी
५६.	वर्धा	सेलू	हिगणी
५७.	वर्धा	सेलू	केळझर
५८.	वर्धा	आर्वी	निबोली
५९.	वर्धा	आर्वी	वाठोडा
६०.	वर्धा	आष्टी	अंतोरा
६१.	वर्धा	आष्टी	भिष्णुर
६२.	वर्धा	आष्टी	भारसवाडा
६३.	वर्धा	आष्टी	देवलवाडी
६४.	वर्धा	आष्टी	वडाळा
६५.	वर्धा	कारंजा	तराडा
६६.	वर्धा	समुद्रपार	वायगाव
६७.	वर्धा	समुद्रपार	मंगरुळ
६८.	वर्धा	समुद्रपार	कोरा
६९.	वर्धा	समुद्रपार	काढळी
७०.	वर्धा	हिंणघाट	पोहणा
७१.	वर्धा	हिंणघाट	शेकापूर
७२.	वर्धा	हिंणघाट	सिरसगाव
७३.	वर्धा	हिंणघाट	वाघोळी
७४.	वर्धा	हिंणघाट	सावली
७५.	अमरावती	अमरावती	नांदगाव पेठ
७६.	अमरावती	भातकुली	आसरा
७७.	अमरावती	तातकुली	साऊर
७८.	अमरावती	दर्यापूर	वडनेर गंगाई

जिल्हा परिषद दवाखाने

७९.	अमरावती	दर्यापूर	आढळाबाजार
८०.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	कसबेगव्हाण
८१.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	चिचोळी महिमापूर
८२.	अमरावती	अचलपूर	कविटा बु.
८३.	अमरावती	अचलपूर	असदपूर
८४.	अमरावती	चांदूर बाजार	बेलोरा
८५.	अमरावती	मोशी	उतखेड
८६.	अमरावती	वरुड	जरुड
८७.	अमरावती	वरुड	मागरुळी पेट
८८.	अमरावती	तिवसा	वरखेड
८९.	अमरावती	धामणगांव रेल्वे	कावली वसाड
९०.	अमरावती	नांदगाव ख.	धानोरा फर्सी
९१.	अमरावती	नांदगाव ख.	फुलआमला
९२.	अमरावती	चिखलदरा	बस्तापूर

युनानी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	लातूर	निलंगा	तळीखेड
२.	बीड	आष्टी	देवळाली
३.	बीड	पाटोदा	थेरला
४.	बीड	शिरूर	मानुर
५.	बीड	केज	जिवाचीवाडी
६.	बीड	माजलगाव	सावरगाव
७.	धाराशिव	धाराशिव	ताकविकी
८.	धाराशिव	कळंब	मरसा (खं)
९.	नांदेड	अर्धापुर	अर्धापुर
१०.	नांदेड	मुदखेड	माळकौठा
११.	नांदेड	कंधार	हाळदा
१२.	नांदेड	बिलोली	आदमपुर
१३.	नांदेड	उमरी	बोथी
१४.	नांदेड	मुखेड	बेटमोगरा
१५.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	पिप्रिराजा
१६.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	जुनाबाजार
१७.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	शिवणा
१८.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	लासूरगाव
१९.	छ. संभाजीनगर	कन्नड	विकलटाणा
२०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	गोंदेगाव
२१.	परभणी	परभणी	परभणी
२२.	परभणी	सोनपेठ	वडगांव
२३.	जालना	जालना	भाटेपुरी
२४.	जालना	भोकरदन	तडेगाव
२५.	जालना	जालना	माळी पिपळगाव

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	कोल्हापुर	पन्हाळा	वाडी रत्नागिरी
२.	कोल्हापुर	पन्हाळा	महावे
३.	कोल्हापुर	गडहिंगलज	चेन्ने पी
४.	कोल्हापुर	शाहूवाडी	कुंभवडे
५.	कोल्हापुर	शिरोळ	पुरंदवाड
६.	कोल्हापुर	भुदराड	वेसर्डे
७.	कोल्हापुर	जि. प. मुयालय	सातारा
८.	रायगड	अलिबाग	चोढी
९.	रायगड	अलिबाग	मुडकोली
१०.	रायगड	पनवेल	कामोटे
११.	रायगड	पेण	कुहिरे
१२.	रायगड	सुधागड	खवली
१३.	रायगड	म्हसळा	पामरे
१४.	रायगड	श्रीवर्धन	कुडगाव
१५.	ठाणे	मुरबाड	न्याहाडी
१६.	ठाणे	मुरबाड	नारिवली
१७.	पालघर	वसई	मांडवी
१८.	पालघर	पालघर	शिगांव
१९.	पालघर	विक्रमगड	बांधण
२०.	पालघर	विक्रमगड	उटावली
२१.	पालघर	मोखाडा	बेरिस्ते
२२.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	आवेळेगांव
२३.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	शिवापुर
२४.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	ऑब्रड
२५.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	घोटगे
२६.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	भुईबाबडा
२७.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	नेर्ले
२८.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	आर्घिणे
२९.	सिधुदुर्ग	रोणापाल	रोणापाल
३०.	सिधुदुर्ग	दोडामार्ग	घोटगेवाडी
३१.	सिधुदुर्ग	वेंगुर्ला	उभादांडा

प्राथमिक आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	पारडी
२.	गडचिरोली	गडचिरोली	येवली
३.	गडचिरोली	आरमोरी	पळसगांव
४.	गडचिरोली	कुरखेडा	पुराडा
५.	गडचिरोली	कुरखेडा	अंगारा
६.	गडचिरोली	कोरची	मसेली
७.	गडचिरोली	कोरची	बेंतकाटी
८.	गडचिरोली	धानोरा	मेढाटोला
९.	गडचिरोली	धानोरा	गटटा
१०.	गडचिरोली	चामोशी	पावीमुरांडा
११.	गडचिरोली	चामोशी	येनापूर
१२.	गडचिरोली	अहेरी	बेलगुर
१३.	गडचिरोली	सिरोंचा	पेटिपाका
१४.	गडचिरोली	सिरोंचा	कोपेला
१५.	गडचिरोली	एटापल्ली	जारावंडी
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	जेप्रा
१७.	गडचिरोली	आरमोरी	देवूळगांव
१८.	गडचिरोली	आरमोरी	कुरुडीमाल
१९.	गडचिरोली	वडसा	विहीरगांव
२०.	गडचिरोली	कुरखेडा	चारभटटी
२१.	गडचिरोली	कुरखेडा	सोनसरी
२२.	गडचिरोली	कोरची	गॅरापत्ती
२३.	गडचिरोली	अहेरी	देवलमारी
२४.	गडचिरोली	अहेरी	राजाराम(खां)
२५.	गडचिरोली	अहेरी	आवलमारी
२६.	गडचिरोली	सिरोंचा	असरअली
२७.	गडचिरोली	सिरोंचा	बामणी
२८.	गडचिरोली	सिरोंचा	विड्डलरावपेठा
२९.	गडचिरोली	सिरोंचा	नरसिंहपल्ली
३०.	गडचिरोली	एटापल्ली	गेदा
३१.	गडचिरोली	एटापल्ली	कोटमी
३२.	गडचिरोली	एटापल्ली	दोलंदा
३३.	गडचिरोली	भामरागड	ताडगांव

३४.	गडचिरोली	भामरागड	कोठी
३५.	हिंगोली	कळमनुरी	नांदापुर
३६.	हिंगोली	हिंगोली	मालसेलु
३७.	हिंगोली	सेनगांव	पुसेगांव
३८.	हिंगोली	सेनगांव	पानकन्हेरगांव
३९.	बीड	परळी	नाश्रा
४०.	बीड	गेवराई	सिरसमार्ग
४१.	बीड	गेवराई	राक्षसभूवन
४२.	सातारा	खंडाळा	जवळे
४३.	सातारा	खटाव	वडगांव
४४.	सातारा	खटाव	अंबवडे
४५.	सातारा	महाबळेश्वर	कुभरीशी
४६.	सातारा	माण	कुकडवाड
४७.	सातारा	वाई	केजळ
४८.	यवतमाळ	कळब	डोंगरखर्डा
४९.	नागपूर	सावनेर	वाकोडी
५०.	सोलापूर	द. सोलापूर	बरुर
५१.	रायगड	श्रीवर्धन	आदगाव
५२.	रायगड	श्रीवर्धन	वाममांडला
५३.	रायगड	मुरुड	नांदगाव
५४.	अहिल्यानगर	अकोले	कोकणवाडी
५५.	अहिल्यानगर	अकोले	मुतखेल
५६.	अहिल्यानगर	अकोले	घाटघर
५७.	अहिल्यानगर	अकोले	सातेवाडी
५८.	अहिल्यानगर	अकोले	कोथळे
५९.	परभणी	पूर्णा	वझूर
६०.	परभणी	गंगाखेड	सुप्पा
६१.	परभणी	जितुंर	जोगवाडा
६२.	परभणी	जितुंर	वाघीबो
६३.	पुणे	आंबेगाव	चास
६४.	पुणे	आंबेगाव	तिरपाड
६५.	पुणे	आंबेगाव	भिमाशंकर
६६.	पुणे	जुन्नर	देवळे
६७.	पुणे	जुन्नर	राजुर
६८.	पुणे	जुन्नर	घामारी

६९.	पुणे	शिरूर	करंजावणे
७०.	पुणे	दौड	दौड
७१.	पुणे	मुळशी	पिरंगुट
७२.	पुणे	मावळ	खंडाळा
७३.	पुणे	पुरंदर	गराडे
७४.	वाशिम	कारंजा	भडशिवणी
७५.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	कंजाळा
७६.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	सिगपूर
७७.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	गव्हाळी
७८.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	गमण
७९.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	दहेल
८०.	नंदुरबार	अकाणी	घाटली
८१.	नंदुरबार	नवापूर	चिखली
८२.	नंदुरबार	तळोदा	राजविहार
८३.	ठाणे	शहापूर	तळवाडा
८४.	ठाणे	शहापूर	पिवळी
८५.	ठाणे	शहापूर	ढाकणे
८६.	ठाणे	मुर्बाड	सावर्णे
८७.	ठाणे	भिवंडी	कुंदा पथक
८८.	पालघर	वसई	पाणंजू
८९.	पालघर	पालघर	ढेकाळे
९०.	पालघर	डाहाणू	चळणी
९१.	पालघर	डाहाणू	दाभाडी
९२.	पालघर	डाहाणू	दाभोण
९३.	पालघर	तलासरी	उपलाट
९४.	पालघर	वाडा	सोनाळा
९५.	पालघर	वाडा	गारगाव
९६.	पालघर	वाडा	निबवली
९७.	पालघर	विक्रमगड	बोन्हांडा
९८.	पालघर	विक्रमगड	तलावाली
९९.	पालघर	जव्हार	वावर
१००.	पालघर	जव्हार	दाभेरी
१०१.	पालघर	जव्हार	चांभारशेत
१०२.	पालघर	जव्हार	झाप
१०३.	पालघर	जव्हार	आडोशी
१०४.	पालघर	जव्हार	सुर्यमाळ
१०५.	पालघर	जव्हार	करिगाव
१०६.	पालघर	भोकरदन	आव्हाना
१०७.	जालना	मंठा	वेलोरा
१०८.	अमरावती	भातकुली	वाटोडा सुक

१०९.	अमरावती	दयापूर	नांदेड बु
११०.	अमरावती	चांदूरबाजार	शिरजगांव कसबा
१११.	अमरावती	अंचलपूर	शिंदी बु
११२.	अमरावती	मोर्शी	रिध्दापूर
११३.	अमरावती	मोर्शी	शिरखेड
११४.	अमरावती	चिखलदरा	गौलखेडा बाजार
११५.	अमरावती	चिखलदरा	रेपूर
११६.	अमरावती	चिखलदरा	देहेंद्री
११७.	अमरावती	धारणी	चाकरदा
११८.	अमरावती	धारणी	टिटंबा
११९.	अमरावती	धारणी	सुसर्डा
१२०.	सांगली	मालगांव	
१२१.	सांगली	सावर्डे	

फिरती आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	लाठी
२.	चंद्रपूर	पौभुणी	उमरी पोतदार
३.	चंद्रपूर	चिमुर्	कोलारा
४.	चंद्रपूर	वरोरा	मोखाळा
५.	चंद्रपूर	जिवती	वणी खुर्द
६.	चंद्रपूर	जिवती	भारी
७.	चंद्रपूर	जिवती	टेकामांडवा
८.	गडचिरोली	कोरची	कोरची
९.	गडचिरोली	एटापल्ली	कसनसुर
१०.	गडचिरोली	भामरागड	भामरागड
११.	अकोला	तेल्हारा	चित्तालवाडी
१२.	अकोला	अकोट	उमरा
१३.	यवतमाळ	मारेगाव	मार्थाजुन
१४.	यवतमाळ	झरी जामणी	रोहपेठ
१५.	नागपूर	रामटेक	पवनी
१६.	नागपूर	पारशिवनी	कोलीतमारा
१७.	नागपूर	पारशिवनी	अंबाझरी
१८.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सातवे

१९.	कोल्हापूर	हातकंगणे	कु. भोज	५१.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	तोरंगण
२०.	कोल्हापूर	हातकंगणे	रुकडी	५२.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	कळमुस्ते
२१.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सुळे	५३.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बाहुली खु.
२२.	कोल्हापूर	राधानारी	तुरंबे	५४.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बेडसे
२३.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	सरुड	५५.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	पिंपळचोंड
२४.	नांदेड	किनवट	पाथरी	५६.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देवडीगरी
२५.	नांदेड	किनवट	डोंगरगाव	५७.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	आडगाव देवळा
२६.	नांदेड	किनवट	गणेशपुर	५८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देसराणे
२७.	नांदेड	माहुर	वझरा	५९.	अमरावती	अचलपूर	निमदारा
२८.	जळगांव	जळगांव	शिरसोली	६०.	अमरावती	चिखलदारा	अक्की
२९.	पुणे	आंबेगाव	माळीण	६१.	अमरावती	चिखलदारा	गुल्हारघाट
३०.	पुणे	आंबेगाव	ढाकाळे	६२.	अमरावती	चिखलदारा	खारी
३१.	पुणे	आंबेगाव	कोंढवळ	६३.	अमरावती	चिखलदारा	चुनखडी
३२.	पुणे	जुन्नर	मुथाळणे	६४.	अमरावती	धारणी	बोध
३३.	पुणे	खेड	चिखलगाव	६५.	अमरावती	धारणी	रंगुबेली
३४.	पुणे	खेड	भोरगीरी	६६.	अमरावती	धारणी	राणीगांव
३५.	पुणे	मावळ	कुणे नामा				
३६.	पुणे	मावळ	खांडी				
३७.	गोंदिया	देवरी	ईडूकचुवा				
३८.	गोंदिया	देवरी	पुराडा				
३९.	गोंदिया	देवरी	पालांदुर जमी				
४०.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	इळदा				
४१.	गोंदिया	तलासरी	तलासरी				
४२.	पालघर	जव्हार	जव्हार				
४३.	पालघर	मोखाडा	मोखाडा				
४४.	नाशिक	सुरगाणा	श्रीमुवण				
४५.	नाशिक	सुरगाणा	खोकरविहिर				
४६.	नाशिक	सुरगाणा	गोडोळे				
४७.	नाशिक	सुरगाणा	कुंकुडणे				
४८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	रायते				
४९.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	मेटघर किल्ला				
५०.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	ओझर खेड				

पुनर्वसन दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	नंदुरबार	तळोदा	नर्मदानगर
२.	नंदुरबार	तळोदा	डेकाटी
३.	नंदुरबार	तळोदा	अमानी
४.	नंदुरबार	तळोदा	रोझवा
५.	नंदुरबार	तळोदा	अमली
६.	नंदुरबार	तळोदा	गोपाळपुर
७.	नंदुरबार	तळोदा	तन्हावद
८.	नंदुरबार	तळोदा	वडछील
९.	नंदुरबार	तळोदा	चिखली
१०.	नंदुरबार	तळोदा	वाडी
११.	नंदुरबार	तळोदा	काथर्दे दिगर

आश्रमशाळा पथक

अ.क्र.	मंडळ	जिल्हा	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	ठाणे	ठाणे	शहापुर
२.		पालघर	वाडा
३.			जव्हार
४.			कामा
५.			तलासरी
६.		राचगड	पेण
७.	नाशिक	नाशिक	नाशिक
८.			दिंडोरी
९.			पेठ
१०.			सुरगाणा
११.			कळवण
१२.			इगतपुरी
१३.		धुळे	साक्री
१४.			शिरपुर
१५.		नंदुरबार	अक्कलकुवा
१६.			नवापुर
१७.		धडगाव १	
१८.		धडगाव २	
१९.	जळगांव	यावल	
२०.	अहिल्यानगर	अकोले	
२१.		राजुर	
२२.	पुणे	पुणे	घोडेगाव
२३.			जुन्नर
२४.	लातूर	नांदेड	बोधडी
२५.			साखरणी
२६.	अकोला	वाशिम	वाशिम
२७.		अमरावती	चिखलदरा
२८.			धारणी
२९.		यवतमाळ	यवतमाळ
३०.		पांढरकवढा	
३१.	नागपूर	नागपूर	रामटेक
३२.		गोंदिया	देवरी
३३.		चंद्रपूर	गडचादुर
३४.		गडचिरोली	गडचिरोली
३५.			कुरखेडा
३६.			अहेरी
३७.		भामरागड	
		एकुण	३७

नागरी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	हिंगोली	हिंगोली	डिग्रस कऱ्हाळे
२.	धाराशिव	तुळजापुर	आरळी (बु)
३.	धाराशिव	उमरगा	गुंजोटी
४.	धाराशिव	भुम	सुकटा

आयुर्वेदिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	भंगाराम तळोधी
२.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	विठ्ठलवाडा
३.	चंद्रपूर	मुल	राजगड
४.	चंद्रपूर	चिमुल	वडसी
५.	चंद्रपूर	वरोरा	चिकणी
६.	चंद्रपूर	वरोरा	टेमुर्डा
७.	चंद्रपूर	भद्रावती	चोरा
८.	चंद्रपूर	कोरपना	वनसडी
९.	चंद्रपूर	कोरपना	कोडसी बु.
१०.	चंद्रपूर	कोरपना	पारडी
११.	बुलडाणा	बुलडाणा	म्हसला बु.
१२.	बुलडाणा	बुलडाणा	देउळघाट
१३.	बुलडाणा	बुलडाणा	डोंगर खंडाळा
१४.	बुलडाणा	चिखली	शेलसुर
१५.	बुलडाणा	चिखली	पेठ
१६.	बुलडाणा	चिखली	गांगलगाव
१७.	बुलडाणा	चिखली	देवूळगाव धनगर
१८.	बुलडाणा	दे. राजा	दिग्रस
१९.	बुलडाणा	सि. राजा	धांदरवाडी
२०.	बुलडाणा	सि. राजा	जांभोरा
२१.	बुलडाणा	सि. राजा	वर्दडी
२२.	बुलडाणा	सि. राजा	दुसरबिड
२३.	बुलडाणा	सि. राजा	शेंदुर्जन
२४.	बुलडाणा	लोणार	गुंजखेड
२५.	बुलडाणा	मेहकर	सोनाटी
२६.	बुलडाणा	मेहकर	विश्वी
२७.	बुलडाणा	मेहकर	शेलगांव देशमुख
२८.	बुलडाणा	मेहकर	लोणीगवळी
२९.	बुलडाणा	मेहकर	वरवंड
३०.	बुलडाणा	मेहकर	घाटबोरी
३१.	बुलडाणा	मेहकर	नायगांव देशमुख
३२.	बुलडाणा	मेहकर	शंदला
३३.	बुलडाणा	मेहकर	ब्रम्हपुरी
३४.	बुलडाणा	खामगाव	गेरु माटरगाव
३५.	बुलडाणा	खामगाव	अतेज
३६.	बुलडाणा	खामगाव	लोखंडा
३७.	बुलडाणा	खामगाव	पिंप्री कोरडे
३८.	बुलडाणा	खामगाव	गोंधनापुर
३९.	बुलडाणा	खामगाव	वर्णा
४०.	बुलडाणा	खामगाव	काळेगाव

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४१.	बुलडाणा	खामगाव	भालेगाव
४२.	बुलडाणा	खामगाव	पारखेड
४३.	बुलडाणा	खामगाव	बोरजवळा
४४.	बुलडाणा	खामगाव	शहापूर
४५.	बुलडाणा	खामगाव	चितोडा
४६.	बुलडाणा	खामगाव	हिंगणा कारेगाव
४७.	बुलडाणा	खामगाव	पळशी बु.
४८.	बुलडाणा	खामगाव	लोणी कदमापुर
४९.	बुलडाणा	खामगाव	शिर्ला नेमाणे
५०.	बुलडाणा	खामगाव	आंबेटाकळी
५१.	बुलडाणा	शेगाव	वरुड
५२.	बुलडाणा	शेगाव	पहुरजिरा
५३.	बुलडाणा	शेगाव	मनसगाव
५४.	बुलडाणा	शेगाव	डोलारखेड
५५.	बुलडाणा	संग्रामपुर	बावनबिर
५६.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वसाडी
५७.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वकाणा
५८.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	सुनगाव
५९.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	धानोरा
६०.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	भेंडवळ
६१.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	वडशिगी
६२.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	खांडवी
६३.	बुलडाणा	नांदुरा	नायगांव
६४.	बुलडाणा	नांदुरा	निमगाव
६५.	बुलडाणा	नांदुरा	अलमपुर
६६.	बुलडाणा	नांदुरा	खुमगाव
६७.	बुलडाणा	नांदुरा	भोटा
६८.	बुलडाणा	नांदुरा	चांदुरबिस्वा
६९.	बुलडाणा	नांदुरा	जिगाव टाकळी
७०.	बुलडाणा	नांदुरा	जवळा बाजार
७१.	बुलडाणा	मलकापुर	देवधाबा
७२.	बुलडाणा	मलकापुर	वडोदा
७३.	बुलडाणा	मलकापुर	वडजी
७४.	बुलडाणा	मलकापुर	जांभुळधाबा
७५.	बुलडाणा	मोताळा	तपोवन
७६.	बुलडाणा	मोताळा	शेलगाव बाजार
७७.	बुलडाणा	मोताळा	पोफळी
७८.	बुलडाणा	मोताळा	रोहिणखेड
७९.	बुलडाणा	मोताळा	कोथळी
८०.	बुलडाणा	मोताळा	पिंपळगाव नाथ
८१.	गडचिरोली	धानोरा	मोहली

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
८२.	गडचिरोली	चामोर्शी	गिलगांव
८३.	गडचिरोली	चामोर्शी	तळोधी
८४.	गडचिरोली	एटापल्ली	घोटसूर
८५.	गडचिरोली	सिरोंचा	बेज्जुरपल्ली
८६.	हिंगोली	कळमनुरी	नरवाडी
८७.	हिंगोली	कळमनुरी	वारंगाफाटा
८८.	हिंगोली	औढानागनाथ	मेथा
८९.	लातूर	चाकुर	वडवळ
९०.	लातूर	औसा	देवताळा
९१.	लातूर	देवणी	वीळेगाव
९२.	लातूर	शिरूर	येरोळ
९३.	लातूर	रेणापुर	सिंधगाव
९४.	लातूर	रेणापुर	दर्जी बोरगाव
९५.	लातूर	जळकोट	पाटोदा
९६.	अकोला	अकोला	आयु. दवा. म्हैसांग
९७.	अकोला	अकोला	बोरगाव खु.
९८.	अकोला	अकोला	कानशिवणी
९९.	अकोला	अकोला	उगवा
१००.	अकोला	अकोला	सुकोडा
१०१.	अकोला	अकोट	पोपटखेड
१०२.	अकोला	अकोट	अकोलखेड
१०३.	अकोला	अकोट	रौदळा
१०४.	अकोला	अकोट	वरुड
१०५.	अकोला	अकोट	केळीवेळी
१०६.	अकोला	अकोट	रुईखेड
१०७.	अकोला	बांशिटाकळी	टिटवा
१०८.	अकोला	मुर्तीजापुर	माना
१०९.	अकोला	मुर्तीजापुर	शेलुबाजार
११०.	अकोला	मुर्तीजापुर	निंभा
१११.	अकोला	पातूर	तांदळी
११२.	अकोला	पातूर	चान्नी
११३.	अकोला	पातूर	खानापुर
११४.	अकोला	तेल्हारा	पाथर्डी
११५.	अकोला	तेल्हारा	माळेगाव बाजार
११६.	अकोला	तेल्हारा	बेलखेड
११७.	अकोला	तेल्हारा	भांबेरी
११८.	अकोला	तेल्हारा	नेर
११९.	अकोला	बाळापुर	लोहारा
१२०.	अकोला	बाळापुर	डोगरगाव
१२१.	बीड	बीड	मौज
१२२.	बीड	गेवराई	आम्हा वाहेगाव
१२३.	बीड	शिरूर	आर्वी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१२४.	बीड	केज	जवळबन
१२५.	बीड	अंबाजोगाई	वाघाळा
१२६.	बीड	अंबाजोगाई	पटटीवडगाव
१२७.	बीड	माजलगांव	सोन्नाथडी
१२८.	बीड	आष्टी	पारगाव जोगेश्वरी
१२९.	सातारा	सातारा	अतित
१३०.	सातारा	कराड	चोरे
१३१.	सातारा	पाटण	जांभुळवाडी
१३२.	सातारा	पाटण	कुठरे
१३३.	सातारा	कोरेगाव	भाडळे
१३४.	सातारा	खटाव	महासुर्णे
१३५.	सातारा	माण	वरमलवाडी
१३६.	सातारा	माण	इंजबाव
१३७.	सातारा	फलटण	गुणवरे
१३८.	सातारा	फलटण	निंबळक
१३९.	सातारा	फलटण	आदर्की
१४०.	सातारा	खंडाळा	आसवली
१४१.	सातारा	खंडाळा	विंग
१४२.	सातारा	खंडाळा	वाठार कॉलनी
१४३.	सातारा	वाई	आकोशी
१४४.	सातारा	जावळी	खर्शीबारामुरे
१४५.	सातारा	म्हसवड	वाघावळे
१४६.	यवतमाळ	यवतमाळ	भांब राजा
१४७.	यवतमाळ	यवतमाळ	येळाबारा
१४८.	यवतमाळ	बाभुळगाव	सरुळ
१४९.	यवतमाळ	कळंब	कोठा
१५०.	यवतमाळ	पांढरकवडा	पाटण
१५१.	यवतमाळ	राळेगाव	झाडगाव
१५२.	यवतमाळ	मारेगाव	नवरगाव
१५३.	यवतमाळ	वणी	घोन्सा
१५४.	यवतमाळ	वणी	तेजापुर
१५५.	यवतमाळ	दारव्हा	पाळोदी
१५६.	यवतमाळ	दारव्हा	लाडखेड
१५७.	यवतमाळ	नेर	पाथ्रड गोळे
१५८.	यवतमाळ	नेर	बाणगाव
१५९.	यवतमाळ	आर्णि	कवठाबाजार
१६०.	यवतमाळ	आर्णि	भानसरा
१६१.	यवतमाळ	पुसद	वनवार्ला
१६२.	यवतमाळ	महागाव	पेढि इजारा
१६३.	यवतमाळ	उमरखेड	बिटरगाव
१६४.	यवतमाळ	उमरखेड	चातारी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१६५.	नागपूर	नागपूर	कन्हाळगाव
१६६.	नागपूर	नागपूर	आष्टा
१६७.	नागपूर	नागपूर	सलाई गोधनी
१६८.	नागपूर	कामटी	भुगाव
१६९.	नागपूर	कामटी	दिघोरी
१७०.	नागपूर	हिंगना	आमगाव देवळी
१७१.	नागपूर	हिंगना	मोहगाव
१७२.	नागपूर	हिंगना	उमरी वाघ
१७३.	नागपूर	हिंगना	अडेगाव (कवडस)
१७४.	नागपूर	हिंगना	गुमगाव
१७५.	नागपूर	सावनेर	बिचवा
१७६.	नागपूर	सावनेर	कोथुर्णा
१७७.	नागपूर	काटोल	भोरगड
१७८.	नागपूर	काटोल	मेटपांजरा
१७९.	नागपूर	काटोल	धरतीमुर्ती
१८०.	नागपूर	काटोल	पारडसिंगा
१८१.	नागपूर	काटोल	झिल्पा
१८२.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सांवंगा
१८३.	नागपूर	मौदा	निहारवाणी
१८४.	नागपूर	मौदा	चाचेर
१८५.	नागपूर	कुही	राजोला
१८६.	नागपूर	कुही	कुसबा
१८७.	नागपूर	कुही	अडम
१८८.	नागपूर	कुही	फगड
१८९.	नागपूर	कुही	जिवनापुर
१९०.	नागपूर	कुही	तारणा
१९१.	नागपूर	कुही	पचखेडी
१९२.	नागपूर	कुही	वेळगाव
१९३.	नागपूर	भिवापूर	सालेशहरी
१९४.	नागपूर	भिवापूर	मेंढा
१९५.	नागपूर	भिवापूर	शिवापूर
१९६.	नागपूर	उमरेड	पिपरा
१९७.	नागपूर	उमरेड	ब्राम्हणी
१९८.	धाराशिव	धाराशिव	चिलवडी
१९९.	धाराशिव	तुळजापुर	होर्टी
२००.	धाराशिव	भुम	उळुप
२०१.	धाराशिव	वाशी	तेरखेडी
२०२.	धाराशिव	परंडा	डोंजा
२०३.	सोलापुर	बार्शी	गाडेगांव
२०४.	सोलापुर	बार्शी	श्रीपत पिंपरी
२०५.	सोलापुर	पंढरपूर	शेळवे

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२०६.	सोलापुर	करमाळा	जिंती
२०७.	सोलापुर	मोहोळ	शेटफळ (स्थलांतरीत.....)
२०८.	कोल्हापूर	आजरा	पेरनोली
२०९.	कोल्हापूर	आजरा	गवसे
२१०.	कोल्हापूर	भुदरगड	लहान बारवे
२११.	कोल्हापूर	हातकणंगले	तारदाळे
२१२.	कोल्हापूर	कागल	सावर्डे
२१३.	कोल्हापूर	करवीर	आरळे
२१४.	कोल्हापूर	राधानगरी	आणाजे
२१५.	कोल्हापूर	राधानगरी	म्हासुर्ली
२१६.	कोल्हापूर	राधानगरी	आडोली
२१७.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	कुंभ्याची वाडी
२१८.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	नादगांव
२१९.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	विरळे
२२०.	कोल्हापूर	शिरोळ	घोसरवाड
२२१.	कोल्हापूर	शिरोळ	कोथळी
२२२.	कोल्हापूर	गडहिंगलज	मुंगळी
२२३.	कोल्हापूर	कागल	हमिदवाडा
२२४.	नांदेड	लोहा	माळेगाव
२२५.	नांदेड	कंधार	शिराढोण
२२६.	नांदेड	नायगाव	कोलंबी
२२७.	नांदेड	हदगाव	चाभरा
२२८.	नांदेड	हदगाव	जांभळा
२२९.	नांदेड	हि. नगर	कामारी
२३०.	नांदेड	मुखेड	कामजळगा
२३१.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	घाटनांद्रा
२३२.	छ. संभाजीनगर	गंगापूर	सावखेडा
२३३.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	भऊर
२३४.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	पोखरी
२३५.	जळगांव	अमळनेर	डांगरी
२३६.	जळगांव	चोपडा	कुरवेल
२३७.	जळगांव	चोपडा	वढोदा
२३८.	जळगांव	रावेर	तांदलवाडी
२३९.	जळगांव	यावल	मारुळ
२४०.	जळगांव	मुक्ताईनगर	चांगदेव
२४१.	जळगांव	मुक्ताईनगर	हरताळा
२४२.	जळगांव	मुक्ताईनगर	पारंबी
२४३.	जळगांव	पारोळा	धुळपिंप्री
२४४.	जळगांव	पारोळा	शिरसमणी
२४५.	जळगांव	पारोळा	उंदिरखेडा
२४६.	जळगांव	पाचोरा	सातगांव डांगरी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२४७.	जळगांव	पाचोरा	बदरखें
२४८.	जळगांव	जामनेर	तळेगांव
२४९.	जळगांव	जामनेर	तोंडापूर
२५०.	जळगांव	एरंडोल	उत्राण
२५१.	जळगांव	चाळीसगांव	बहाळ
२५२.	जळगांव	चाळीसगांव	माळशेवगे
२५३.	अहमदनगर	संगमनेर	वरुडीपठार
२५४.	अहमदनगर	जामखेड	पाटोदा
२५५.	परभणी	सोनपेठ	शेळगांव
२५६.	परभणी	जितूर	बामणी
२५७.	परभणी	सेलू	कुपटा
२५८.	परभणी	परभणी	लोहगाव
२५९.	पुणे	आंबेगाव	आमोंडी
२६०.	पुणे	आंबेगाव	पोखरी
२६१.	पुणे	आंबेगाव	अवसरी खु.
२६२.	पुणे	जुन्नर	आर्वी
२६३.	पुणे	जुन्नर	उब्रंज
२६४.	पुणे	जुन्नर	उच्छिल
२६५.	पुणे	जुन्नर	तळेरान
२६६.	पुणे	वेल्हा	आंबवणे
२६७.	पुणे	भोर	हिर्डाशी
२६८.	पुणे	मुळशी	कोळवण
२६९.	पुणे	बारामती	जळगाव का. प
२७०.	पुणे	हवेली	मांजरी बु.
२७१.	भंडारा	भंडारा	मानेगाव बाजार
२७२.	भंडारा	भंडारा	दवडीपार बाजार
२७३.	भंडारा	भंडारा	कोथुर्णा
२७४.	भंडारा	भंडारा	खुर्शीपार
२७५.	भंडारा	भंडारा	मांडवी
२७६.	भंडारा	मोहाडी	हरदोली (झं)
२७७.	भंडारा	मोहाडी	मुंढरी बु.
२७८.	भंडारा	मोहाडी	उसर्रा
२७९.	भंडारा	तुमसर	येरली
२८०.	भंडारा	पवनी	कुर्झा
२८१.	भंडारा	पवनी	पालोरा
२८२.	भंडारा	पवनी	पिंपळगाव (नि)
२८३.	भंडारा	पवनी	ब्रम्ही
२८४.	भंडारा	पवनी	मांगली
२८५.	भंडारा	पवनी	कन्हाळगाव
२८६.	भंडारा	पवनी	भोजापुर
२८७.	भंडारा	लाखनी	कनेरी (द)

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२८८.	भंडारा	लाखनी	किटाळी
२८९.	भंडारा	लाखनी	राजेगाव
२९०.	भंडारा	लाखनी	लाखोरी
२९१.	भंडारा	लाखनी	मेंढा (भुगाव)
२९२.	भंडारा	लाखनी	खराशी
२९३.	भंडारा	साकोली	चांदोरी
२९४.	भंडारा	साकोली	वडद
२९५.	भंडारा	लाखांदुर	सोनी
२९६.	भंडारा	लाखांदुर	भागडी
२९७.	भंडारा	लाखांदुर	बेलाटी
२९८.	भंडारा	लाखांदुर	विरली बु.
२९९.	भंडारा	लाखांदुर	डोकेसरांडी
३००.	गोंदिया	गोंदिया	चुटीया
३०१.	गोंदिया	गोंदिया	बनाथर
३०२.	गोंदिया	गोंदिया	बटाना
३०३.	गोंदिया	गोंदिया	मुरदाडा
३०४.	गोंदिया	गोंदिया	अदासी
३०५.	गोंदिया	गोंदिया	धापेवाडा
३०६.	गोंदिया	तिरोडा	अर्जुनी
३०७.	गोंदिया	तिरोडा	मुरमाडी
३०८.	गोंदिया	तिरोडा	गांगला
३०९.	गोंदिया	तिरोडा	सरांडी
३१०.	गोंदिया	गोरेगांव	घुमर्गा
३११.	गोंदिया	गोरेगांव	तेढा
३१२.	गोंदिया	आमगांव	शिवनी
३१३.	गोंदिया	आमगांव	गिरोला
३१४.	गोंदिया	आमगांव	ननसरी
३१५.	गोंदिया	आमगांव	कट्टीपार
३१६.	गोंदिया	सालेकसा	सोनपूरी
३१७.	गोंदिया	सालेकसा	पिपरीया
३१८.	गोंदिया	सालेकसा	गांधीटोला
३१९.	गोंदिया	देवरी	डोंगरगांव
३२०.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	बोपाबोडी
३२१.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	कोसमतोंडी
३२२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	मंदीटोला
३२३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बाराभाटी
३२४.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बोंडगांव देवी
३२५.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	ईटखेडा
३२६.	वाशिम	वाशिम	कोकलगाव
३२७.	वाशिम	रिसोड	गोवर्धन
३२८.	वाशिम	मालेगाव	जोडगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३२९.	वाशिम	मालेगाव	आमखेडा
३३०.	वाशिम	कारंजा	काजळेश्वर
३३१.	वाशिम	कारंजा	महागाव
३३२.	वाशिम	कारंजा	रहाटी
३३३.	वाशिम	मानोरा	तोरनाळा
३३४.	वाशिम	मानोरा	पाळोदी
३३५.	वर्धा	वर्धा	गोजी
३३६.	वर्धा	देवळी	दापोरी
३३७.	वर्धा	देवळी	मुदरगाव
३३८.	वर्धा	सेलू	आकोली
३३९.	वर्धा	सेलू	सालईपेठ
३४०.	वर्धा	आर्वी	माळेगाव टेका
३४१.	वर्धा	आष्टी	सिरसोली
३४२.	वर्धा	कारंजा	धानोली
३४३.	वर्धा	कारंजा	मासोद
३४४.	वर्धा	कारंजा	धरती
३४५.	वर्धा	समुद्रपार	निंभा
३४६.	धुळे	धुळे	शिरधाने
३४७.	धुळे	धुळे	बोरविहीर
३४८.	धुळे	धुळे	नरवाळ
३४९.	धुळे	शिरपूर	आढे
३५०.	धुळे	शिरपूर	मांजरोद
३५१.	धुळे	शिरपूर	भाटपुरा
३५२.	धुळे	शिरपूर	खंबाळे
३५३.	धुळे	शिरपूर	टेकवाडे
३५४.	धुळे	शिरपूर	शेवाडे
३५५.	धुळे	शिरपूर	आमथळे
३५६.	धुळे	शिरपूर	पास्टे
३५७.	धुळे	शिरपूर	दाऊळ
३५८.	धुळे	साक्री	पिंजरवाडी
३५९.	नंदूरबार	नवापूर	सोनखाब
३६०.	नंदूरबार	शहादा	नवागांव
३६१.	नंदूरबार	शहादा	कोळदा
३६२.	नंदूरबार	शहादा	शेल्टी
३६३.	नंदूरबार	शहादा	अंबापूर
३६४.	नंदूरबार	तळोदा	तुळाजे
३६५.	नंदूरबार	तळोदा	आमलावारी
३६६.	ठाणे	मुर्बाड	आसोळे
३६७.	पालघर	पालघर	दहिसर
३६८.	पालघर	डहाणू	बडा पोखरण
३६९.	पालघर	डहाणू	चिखला

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३७०.	पालघर	तलासरी	झरी
३७१.	जालना	बदनापूर	रौषणगाव
३७२.	जालना	घनसांगवी	पानेवाडी
३७३.	जालना	घनसांगवी	आंतरवाली टेंभी
३७४.	नाशिक	चांदवड	दरेगाव
३७५.	नाशिक	चांदवड	कोशींबे
३७६.	नाशिक	इगतपुरी	कावनई
३७७.	नाशिक	मालेगाव	शेरुळ
३७८.	नाशिक	नांदगाव	कळमदरी
३७९.	नाशिक	नाशिक	सैय्यद पिंप्री
३८०.	नाशिक	सिन्नर	खंबाळे
३८१.	नाशिक	येवला	कातरणी
३८२.	नाशिक	येवला	अनकाई
३८३.	नाशिक	निफाड	विंचुर
३८४.	सांगली	मिरज	कसबे डिग्रस
३८५.	सांगली	पलूस	अमनापूर
३८६.	सांगली	पलूस	वसगाडे
३८७.	सांगली	खानापूर	माहूली
३८८.	सांगली	खानापूर	लंगारे
३८९.	सांगली	खानापूर	पारे
३९०.	सांगली	खडेगाव	खेदापूर
३९१.	सांगली	वालवा	येलूर (कोरेगाव येथे कार्यरत)
३९२.	सांगली	वालवा	येदेनीपानी
३९३.	सांगली	वालवा	रेदारे धरण
३९४.	सांगली	वालवा	वाटेगाव
३९५.	सांगली	वालवा	भवानी नगर
३९६.	सांगली	शिराळा	बिलासी
३९७.	सांगली	शिराळा	आरळा
३९८.	अमरावती	अमरावती	नांदुरा
३९९.	अमरावती	अमरावती	रोहणखेड
४००.	अमरावती	अमरावती	अंतोरा
४०१.	अमरावती	अमरावती	यावली शहीद
४०२.	अमरावती	अमरावती	सालोरा
४०३.	अमरावती	भातकुली	हातुर्णा
४०४.	अमरावती	भातकुली	सायत
४०५.	अमरावती	भातकुली	कवठा बहाळे
४०६.	अमरावती	भातकुली	धामोरी
४०७.	अमरावती	भातकुली	विशी
४०८.	अमरावती	भातकुली	रामा
४०९.	अमरावती	भातकुली	टाकरखेडा
४१०.	अमरावती	दर्यापूर	वडाळगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४११.	अमरावती	दर्यापुर	वरुड कुलट
४१२.	अमरावती	दर्यापुर	टोंगलाबाद
४१३.	अमरावती	दर्यापुर	माहुली धांडे
४१४.	अमरावती	दर्यापुर	उपराई
४१५.	अमरावती	दर्यापुर	जसापुर
४१६.	अमरावती	दर्यापुर	कान्होली
४१७.	अमरावती	अंजनगाव सु	भंडारज
४१८.	अमरावती	अचलपुर	चमक खुर्द
४१९.	अमरावती	अचलपुर	काकडा
४२०.	अमरावती	अचलपुर	कुष्ठा
४२१.	अमरावती	अचलपुर	रासेगाव
४२२.	अमरावती	अचलपुर	कोल्हा
४२३.	अमरावती	अचलपुर	वासणी बु.
४२४.	अमरावती	चांदुर बाजार	राजना पुर्णा
४२५.	अमरावती	चांदुर बाजार	हिरुळपुर्णा
४२६.	अमरावती	चांदुर बाजार	कारंजा बहिरम
४२७.	अमरावती	चांदुर बाजार	थुगाव पिंपरी
४२८.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुन्हा
४२९.	अमरावती	चांदुर बाजार	खरपी
४३०.	अमरावती	चांदुर बाजार	सोनोरी
४३१.	अमरावती	चांदुर बाजार	देवुरवाडा
४३२.	अमरावती	चांदुर बाजार	बोराळा
४३३.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुरळपुर्णा
४३४.	अमरावती	मोर्शी	पिंपळखुटा मोठा
४३५.	अमरावती	मोर्शी	राजुरवाडी
४३६.	अमरावती	मोर्शी	अडगाव
४३७.	अमरावती	मोर्शी	धामणगाव काटपुर
४३८.	अमरावती	वरुड	टेंबुरखेडा
४३९.	अमरावती	वरुड	एकदरा
४४०.	अमरावती	वरुड	पवणी
४४१.	अमरावती	वरुड	करजगाव गांधी
४४२.	अमरावती	वरुड	चांदस वाटोडा
४४३.	अमरावती	तिवसा	सालोरा तसरे
४४४.	अमरावती	तिवसा	पिंपळखुटा
४४५.	अमरावती	तिवसा	मिर्झापूर
४४६.	अमरावती	तिवसा	वन्हा
४४७.	अमरावती	धामणगाव रे	विरुळरोधे
४४८.	अमरावती	धामणगाव रे	झाडगाव
४४९.	अमरावती	चांदुर रे	मालखेड
४५०.	अमरावती	चांदुर रे	जवळा धोतरा
४५१.	अमरावती	नांदगाव खं	माहुली चोर

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४५२.	अमरावती	नांदगाव खं	वाढोणा रामनाथ
४५३.	अमरावती	नांदगाव खं	पळसमंडळ
४५४.	अमरावती	नांदगाव खं	पिंपळगाव निपाणी
४५५.	अमरावती	नांदगाव खं	वडुरा
४५६.	अमरावती	नांदगाव खं	हिवरा बु.
४५७.	अमरावती	नांदगाव खं	एरंडगाव
४५८.	अमरावती	नांदगाव खं	मांजरी म्हसला
४५९.	अमरावती	चिखलदरा	एकताई
४६०.	अमरावती	धारणी	मोगर्दा
४६१.	अमरावती	धारणी	चटवाबोड
४६२.	अमरावती	धारणी	हिराबंबई

जिल्हानिहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

अकोला जिल्हा	सातेगाव	तळेगाव ठाकूर	पिंपळगाव देवी
आगर	आष्टी	आमानेर	पिम्परीगवळी
अपतापा	भातुकली	लोणी वरुड	नांदुरा
दहीहांडा	गणोरी	पुसाळा	शेम्बा
कपाशी	खोलापूर	राजुरा बाजार	टाकरखेड
कुरणखेड	आसेगाव पूर्णा	शेन्दुर्जनघाट	वादनेरभोलजी
पाल्सो	ब्राम्हणवाडा थडी	वेनोदा	पातुर्डा
कावासा	करजगाव	बुलढाणा जिल्हा	संग्रामपूर
मुंडगाव	तळवेल	चांदोल	सोनाला
पोपटखेड	आम्लव	हतेडी	वानखेड
सावरा	पळसखेड	पाडली	अडसूळ
हतारुण	शिरसगाव	रायपुर (बुलढाणा)	भोनगाव
पारस	गुईखेड	वरवंड	जलंब
उरल बुदुक अकोला	हातरु	अमडापूर	जवळा बुद्रुक
वाडेगाव	कात्कम्भ	अन्त्रीखेडेकर	आडगाव राजा
धाबा	सलोना	एकलारा	किनगाव राजा
कान्हेरी सराप	सेमाडोह	किन्होळा	मलकापूर पांगरा
महान	तेम्भूसोडा	शेलगाव अतोल	साखरखेडा
पिंजर	अमला इंडली	उंदरी	वाशिम जिल्हा
धोत्रा (शिंदे)	चंद्रपूर	अंधेरा बुलढाणा	धामणी
जामठी	रामतीर्थ	जवलखेड	धनाज बुद्रुक
कुरुम	येवडा	जामोद	मनभा
परद	अन्जानासिंगी	मादाखेड	पोहे
आलेगाव	मंगरुळ दस्तगीर	पिंपळगाव काळे	उमरडा बाझार
बाभूळगाव (अकोला)	निंबोळी	आतली	जौल्का
मालसुर	तळेगाव दश	बोथाकाझी	किन्हीराजा
पातुर	बैराघाड	गणेशपूर	मेडशी
सस्ती	बिजुधावडी	पिंपळगाव राजा	शिरपूर
आडगाव	धुलघाटरेल्वे	रोहाना	आसेगाव वाशीम
दानापूर	हरिसाल	हिर्डाव	कासोला
हिवरखेड	कालाम्खर	रायगाव	मोहरी
पंचगव्हाण	सद्रावाडी	शिवानी पिसा	शेळूबाझार
अमरावती जिल्हा	अंबाडा	सुलतानपूर	वनोजा
धामणगाव गाधी (अमरावती)	हिवरखेड	नावेल	कुप्ता
पाथोत	खेड	उमळी	पोहरादेवी
येसुर्ना	नेर्पिगालाई	देऊळगाव माळी	शेंदुर्जना
अंजनगाव बरी	विचोरी	देऊळगाव सकार्षा	कवठा कुर्द
माहुली जहागीर	धमक	दोनगाव	केंवाद
शिराळा (अमरावती)	लोणी टाकळी	जानेफळ	मान्गुल्झानक
वलगाव	मंगरुळ चाव्हाला	कळमेश्वर	मोप
कपुस्तलनी	पापळ	बोराखेडी	काटा
कीकडी	कुन्हा	धामणगाव बढे (बुलढाणा)	उकलीपेन
	मार्डी (तिवसा)		मुसळवाडी
	-		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

वाशिम जिल्हा	चोंडी	चिकलठाण	शिरडशहापूर
पारडी खुमोर	फेत्र	चिंचोली (छ. संभाजीनगर)	गिरगाव
तोंडगाव	गौल	हतनूर (छ. संभाजीनगर)	हत्त
वाराळा	जांब बाजार	करंजखेडा	हयातनगर
यवतमाळ जिल्हा	शेम्बालापिम्प्री	नाचनवेल	कुरुंद
लोन्बेहाल	दहेगाव (यवतमाळ)	नागद	पांगराशिंदे
लोणी अरणी	धानोरा	वडनेर	टेंम्भूर्णी (हिंगोली)
म्हसोळा	वाढोणा बाजार	बाजारसावंगी	भांडेगाव
सदोबा सावली	वर्द	गडांना	फालेगाव
घारफाळ	धनकी	वेरुळ	नरसी न
माडणी	कोरता	आडूळ (छ. संभाजीनगर)	शिरसम
पहूर (यवतमाळ)	मुलावा	बालानगर	आखाडाबालापूर
भोरिअरब	सोन्दाभी	ढाकेफल (छ. संभाजीनगर)	डोंगरकडा
मानकीन्ही	थेरडी	नांदर	मासोड
साईखेडा	विदुल	निलजगाव (छ. संभाजीनगर)	पोत्रा
तळेगाव	कायार	पिंपळवाडी	रामेश्वर तांडा
हुसूल	कोलगाव (वाणी)	विहामंडवा	वाकोडी
वसंतनगर	राजूर (वाणी)	आळंद	गोरेगाव (हिंगोली)
भाम्बोरा	शिरपूर (वाणी)	बाबरा	कपडिशंगी
पारवा	अकोला बाजार (यवतमाळ)	गानोरी	कवठा
रामपूर (यवतमाळ)	बेलोरा (यवतमाळ)	जातेगाव (छ. संभाजीनगर)	साखेर
शिवानी (यवतमाळ)	हिवरी (यवतमाळ)	वडोदबाजार	जालना जिल्हा
मेतीखेडा	सावार्गड (यवतमाळ)	आत्रढाणा	धनगर पिंपरी
नंझा	वडगाव (पोलीस स्टेशन)	अंधारी	गोंडी
सावरगाव (यवतमाळ)	मुकुटबन	पालोड	जामखेड
फुल्सावंगी	शिवला	पावनडोद	शहगार्ह
काळी दौलत	झरीझामनी	शिवाना	सुखापुरी
महागाव (महागाव)	छ. संभाजीनगर जिल्हा	उंडणगाव	वादिगोद्री
पोहन्दुल	दौलताबाद	बनोटी	दाभाडी
मार्डी (यवतमाळ)	गोलतगाव	जरंडी	शेलगाव
वेगाव	कचनेर	सावालादबारा	सोमथाना
बोरगाव (यवतमाळ)	लाडसावंगी	बोरसर	वाकुळणी
मानिकावाडा	पिंप्रीराजा	गाढे पिंपळगाव	आण्वा
शिरसगाव (यवतमाळ)	वरुडकाजी	लाडगाव (छ. संभाजीनगर)	धावडा
अर्ली	भेंडाळा	लोणी ख	हसनाबाद
कारंजी (पांढरकवडा)	जिकठान	मानूर	जळगाव सपकाळ
खैरगाव दे	लासूर स्टेशन	शिवूर	केदारखेडा
पहापाल	शेंदुर्वाडा	हिंगोली जिल्हा	राजूर
पाटणबोरी	सिध्दनाथवडगाव	जवाळाबाझार	रे पिंपळगाव
रुंझा	औराला	लोहारा (बु)	वाल्सावंगी
बेलूर	चापनेर	पिंपळदरी (हिंगोली)	कु पिंपळगाव
	पिंपळगाव वळण		
	वाळूज		
	चौका		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जालना जिल्हा	हदगाव	का सांगाव	खरसुंडी
रा उचेगाव	पठारगावन	कपाशी कोल्हापूर	बिळूर
राजा टाकळी	वाघाला	पिंपळगाव बुद्रुक	डफळापूर
रांजणी	धानोराकवणे	सिध्नेरली	को बोबलाद
तीर्थपुरी	कान्ठेश्वर (परभणी)	भुये	संख
जिरोदगांव	कावाल्गाव	हसूर	शेगाव
पिंपरखेड	तडकळस	इस्पुरली	उमदी
दोनगाव (जालना)	देवाल्गावगाठ	कणेरी	वळसंग (सांगली)
खासगाव	वालूर	म शिरोली	येल्वी
माहोरा	सोनपेठ (परभणी)	मुडाशिंगी	हिंगणगाव
वरुड	कोल्हापूर जिल्हा	सांगरुळ	खेअरदेवनगि
कुंभारझरी	भादवण	उचगाव	मो वडगाव
कुंभारझरी	मालीग्रे	वादनागे	नेवरी
दु कालेगाव	उत्तूर	बाजार भोगाव	वांगी
कारला	वांतगी	भोरपाडले	अगलगाव
मानेगाव	कडगाव (कोल्हापूर)	काळे	देशिंग
पिर पिंपळगाव	मडिलगे	केख-पोखळे	धालगाव
सेवली	मिनचे खु	कोष्टली	रांजणी (कवठे म)
विरेगाव (जालना)	पाटगाव	पडल	नागज
दहिफळ खंदारे	पिंपळगाव	पोर्ले तारके ठाणे	खानापूर (खानापूर)
धोक्साल	अदकुर	धामोड	वेजेगाव
पाटोदा	हेरे	राशिवडे	विटा
तळाणी	कानुर ख	सरवदे	लैगरे
आष्टी	कोवाड	तरले	आरग
तळाणी	माणगाव (कोल्हापूर)	ठिकपुर्ली	भोसे (सांगली)
सातोना	तुदिये	वाळवा कोल्हापूर	एरंडोली
श्रीष्टी	हलकर्णी	आंबा	कवलापूर (सांगली)
वानूर	कडगाव	बांबवडे	कवतेपिरण
परभणी जिल्हा	कानाडेवाडी	भेडसगाव	खंडेराजुरी
धारासूर	महागाव	करण्फेन	म्हेशाल
कोद्री	मुंगुरवाडी	मन कोल्हापूर	नांद्रे
महात्पुरी	नल	मांजरे कोल्हापूर	भिलवडी
पिंपळ दरी	गरीवाडे (कोल्हापूर)	पा नीनाई	कुंडल
राणीसावरगाव	निवाडे	सरुड	अंतरी बुद्रुक
आडगाव	आळते	सरुड	चरण
आसेगाव	अंबाप	शित्तूर	कोकरुड फक
चार्थाना	भादोले	अ. लाट	मणदूर
कौसोडी	हेरले हाथ (कोल्हापूर)	दानोळी	मांगले
वाझर	हुपरी	घाल्वाद	सागाव (सांगली)
येलदरी	पाकडोली	जयसिंगपूर	शिरशी
कोल्हा	पु श्रीओळी	नंदानी	बोरगाव (सांगली)
रामुपरी	साजणी	नृसिंहवाडी	चिंचणी (सांगली)
चाटोरी	सावर्डे हाथ (कोल्हापूर)	टाकळी	हतनूर
राव राजूर	चिखली कोल्हापूर	सांगली जिल्हा	मणेरजुरी
दैठणा		आटपाडी	मांजर्डे
जाब (परभणी)		दिघंची	सावालाज
पेडगाव		करगणी (सांगली)	वैफाले
पिंगळी			
झारी			
बाभळगाव (परभणी)			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

सांगली जिल्हा	वाठार किरोली (सातारा)	मोंड	खुंटेफळ
येळावी (तासगांव)	वाठार स्टेशन (सातारा)	पडेल	सुलेमानदेवळा
बागणी	पाचगणी	फणसगाव	टाकलशिंग
बावची	सातारारोड	शिरगाव	चौसाळा
बोरगाव वाळवा	ताल्देव	मोरगाव	लीम्बगणेश
कामेरी	तापोळा	सतेली-भेडशी	नालवंडी
कासेगाव	माळवाडी	तळकट	पिंपळनेर
कुरालाप	मार्डी सातारा	कळसुली	राजुरी नवगण
नेर्ले	म्हसवड (सातारा)	कनेडी	साक्शाल पिंपरी
पेट	पळशी (मन)	कासाडे	तडसोना
वाळवा (सांगली)	पुल्कोती	खारेपाटण	येलबंधार
येदेमाचीन्द्र	शिगणापूर	नांदगाव (कणकवली)	भोगलवाडी
येलूर	चाफळ	फोंडा	मोहखेड
वाटेंगांव चिकुडी	हेळवाक (कोयानानगर)	वरवडे	चकलांबा
सातारा जिल्हा	कालगाव	हिलोक	जातेगाव
बामणोली	केरळ	कडवळ	मदायमोही
केळघर	मल्हारपेट	कासलं	निपाणी ढवळका
कुडाळ सातारा	मारळी	माणगाव	तलवाडा
कुसुम्बी	मोरगिरी	पांडूर	उमापूर
सायगाव	मुरुड (सातारा)	वळवल	अडास
हेलगांव	बरड	आचरा	बंसारोला
इंदोली	बीबी (सातारा)	चौके	चिंचीली माळी
काळे कराड	साळवे	गोल्वान	राजेगाव (बीड)
कोले	संबुर	हिवाळे	विडा
मसूर	सोनवडे	मसुरे	युसुफ वडगाव
रेठरे	तळमावले	आंबोली (सावंतवाडी)	गंगामसाला
सदाशिवगड	तारले (सातारा)	बांदा	किटीट आडगाव
सुपने	गिरवी	मालेवाड	फथरुड
उब्रज	राजळे	निरवडे	सादोळा
वडगाव हवेली	साखरवाडी	सांगोली	टाकखान
येवती	तरडगाव	उंबडे	धर्मपुरी
मसकरवाडी	ताथवडा	वैभववाडी (१)	मोहा
मासोळी	चिंचणेर वंदन	आडेली	नागपूर
येलगांव	कान्हेर	परुळे	पोहनेर
अहिरे	कुमठे (सातारा)	रेडी	सिरसाळा
लोणंद	लिंब	तुळस	अमळनेर
शिरवळ (सातारा)	नागठाणे (सातारा)	बीड जिल्हा	डोंगरकिनी
लोहाम	नांदगाव (सातारा)	आपेगाव	नायगाव
डिस्कळ	परळी सातारा	बर्दापूर	वाहली
कातर खटाव	ठोसेघर	भावढाणा	खालापुरी
खटाव	१) अंगापूरवंदन	घाटनांदूर	शिरूर (बीड)
मायणी	२) वाडहूत	उजनी	कुप्पा
निमसोड	३) वेणेगाव	धामणगाव (बीड)	वडवणी
पुसेगाव	४) क्षेत्रमाहुली	कडा (बीड)	नाथा
पुशेसावली	बावधन		
पडळ	भुईज		
गुरसाळे	कवठे		
किन्ही	मालात्पूर		
पळशी (सातारा)	सिंधुदूर्ग जिल्हा		
रहिमतपूर	इलये		
तडवळे सातारा	मिठबाव		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

लातूर जिल्हा	हंडरगुळी	मालाकोली	आलूर
अन्धोरी	तिच्या	पेनूर	मुलाज
हाडोळती	नालागीर	सोनखेड	नेचाकुर
किनगाव	वाध्वाना (बुद्रुक)	आष्टा (नांदेड)	येणेगूर
सातारा	गुडसर	इवालेश्वर	डिग्गी
शिरूर ताजबंद	नांदेड जिल्हा	सिन्धखेड	बेम्बाली
बेलकुंड	अर्धापूर	वाई	ढोकी
भादा	मालेगाव (येलेगाव)	वानोळा	जगजी
हसेगाव	भोसी	मुगुट	केशगाव
जवळग पोमादेवी	किणी	रोही पिंपळगाव	कोंड
लामजना	मोघली	बान्हाळी	पडोली (आ)
मातोळा	मातुल	बेटमोगरा	पाटोदा
उजनी	खातगाव	चान्डोळा	पोहनेर
चापोली	कोन्दाल्वादी	जम बुद्रुक	समुद्रावानी
जाणवलं	लोहगाव	राजुरा बी.के.	येडशी
नालेगाव	सगरोळी	सावारमाळ	आसू
वडवळ	शंकरनगर (बिलोली)	सावारगाव	आणला
बोरोल	हनेगाव	मुकरामाबाद	जवळा नि
वलांडी	माखेल	बरबाडा	शेलगाव
नागरळ	शहापूर (नांदेड)	कुंटूर	अणदूर
अन्तूर	खानपूर	मांजरंम	जळकोट
वांजरवाडा	करखेली	लींबगाव	काटगाव
भटागळी	सिराजखोंड	नीला	मंगरुळ (तुळजापूर)
बोरी	आष्टी	रहाटी	नळदुर्ग
चीकुरदा	बारादशेवला	तुप्पा	सलगर (दुत्य)
चिंचोली (बाल)	कोळी	विष्णुपुरी	सावागॉन
गाणगापूर	निमगाव	वडगाव	पार
जवळा (बुद्रुक)	तमसा	सिंधी	पारगाव
निवाली	वैफाना	धाराशिव जिल्हा	तेरखेडा
तांदुळजा	चीन्चोर्डी	अंभी	भंडारा जिल्हा
अंबुलगा (बुद्रुक)	सर्सम	ईऐत	धारगाव
औरादश	बरुळ	मान्केश्वर	खामारी (बुटी)
हल्लारा	कुरुला	पाश्रुट (धाराशिव)	मोहदुरा
कासार बालकुंदा	उस्मान नगर	वालवड	पहेला
मदनसुरी	पानशेवडी	दहीपाल (धाराशिव)	शहापूर
नितूर	पेहवडज	इत्कुर	बारव्हा
तवाचिंचोली	अप्पारावपेट	मंगरुळ (कल्लाम)	दिघोरी बिग
रामलिंग	बोधडी - सी.के.	मोहा (धाराशिव)	कुडेगाव
मुदगड	देहालीतांडा	शिरढोण	सरांडी (बुद्रुक)
बितार्गाव	इस्लापूर	येरमाळा	केसलवाडा
कारेपूर	जलधारा	अष्ट कसर	मुरमाडी तूप
खरोला	मांडवी कोठारी	जेवळी	पिंपळगाव (लाखांनी)
पानगाव	राजगड	कानेगाव (धाराशिव)	पोहरा
पोहरेगाव	शिवानी	माकणी	सालेभाय
साकोला	उमरीबाझार		आंधळगाव
शिरूर अनंतपाळ	कालंबर		
देवर्जन	कापसी		
कन्ह	येवती		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

भंडारा जिल्हा	तोहोगाव	अरेवाडा	केशोरी
वेताळा	जिवती	लाहेरी	कोराम्भितोला गोंदिया
जांब	पाटन	मान्नेराजाराम	महागाव गोंदिया
करडी	मांडवा	आमगाव	फुटाना
वरठी	नारंदा	भेंडाळा	धोनाठी
आसगाव	विरुर गाडेगाव	घोट	कल्लोडी
भुयार	बेम्बळ	कोनसरी	मुल्ला
कोंढा	चिरोळी	कुनघाडा	भानपूर
सावरला	मरोडा	मार्कंडा (क)	दासगाव गोंदिया
एकोडी (किन्ही)	राजोली	रेगडी	दावानिवाडा
गोंडूमारी	बाळापुर	गोडलवाही	एकोडी गोंदिया
खांब	मौशी	कारवाफा	कामठा
सांगडी	नवेगाव पांडव	मुरुमगाव	कटी
विर्शी	तळोधी	पेढारी	खमारी
चुल्हाद	वाढोणा	रंगी	मोर्वाही
देव्हाडी	नवेगाव मोरे	गट्टा	रवणवाडी
गोबरवाही	पोम्भूर्णी	कांडोली खुर्जी	चोपा
लेंडेझरी	चिंचोली	कसनसूर	कवलेवाडा
नाकाडोंगरी	देवदा	तोडसा	कुन्हाडी
चंद्रपूर जिल्हा	कढोली	अभिर्जा	सोनी
कालमांना	अंतरगाव	बोडली	तिल्ली/मोहगाव
कोठारी	बोथली	पोरला	डव्वा
विसापूर	जीबगाव	पोटेगाव	पंढरी
चादणखेडा	लोन्धोली	बोतेकासा	खोडशिवानी
डोंगरगाव	पार्थी	कोटगुल	शेंडा
घोडपेट	व्याहाड बुद्रुक	देऊळगाव	चिखली
माजरी	गुंजेवाही	कढोली	बिजेपर
मुधोली	मोहोडी नलेश्वर	मालेवाडा	दरेंकासा
अहेर नवरगाव	नवरगाव	पुराडा	कावाराबंध
चौगन	वासेरा	अडपल्लीमल	सातगाव
गांगलवाडी	कोसार्सार	लगम	इंदोरा
मंडकी	मढेला	सुन्देरनगर	मुन्दिकोणा
मुद्झा	नागरी	अन्कीसा	सुकडी (डक)
चीचपल्ली	सवारी	मोयाबिंपेढा	वाडेगाव
दुर्गापूर	गडचिरोली जिल्हा	टेकडातळ	नागपूर जिल्हा
घुग्गुस	देचालीपेता	झीन्गानूर	जावळी
ताडली	जोमालगटा	कारेगाव (गडचिरोली)	नंद
भिंसी	कमलापूर	कुरुड	सोमपाळा
जाभूळघाट	महागाव (बु)	सावंगी	अडेगाव
खडेसंगी	पेरमिली	गोंदिया जिल्हा	कान्होलीबारा
मसल बुद्रुक	भाक्रोंडी	बाणगाव गोंदिया	रायपूर
नेरी	देलनवाडी	कालीमाती गोंदिया	टाकालघात
शंकरपूर	वैरागड	टाणा गोंदिया	धावेपाडा
ढाबा	वधा	तिगाव गोंदिया	गोदखेर्य
	रंगयापल्ली	छन्न/भक्ती गोंदिया	मोहपा
	लखमा बोर	धाबेपावनी	तीष्टी
	आलापल्ली	गोठनगांव गोंदिया	
	पिंपल बुर्गी	इळदा	
		पालांदूर जामी	
		चिखली	
		गोर	
		बेरडीपार	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नागपूर जिल्हा	वर्धा जिल्हा	कुडाशी	रांजणगाव
गुमथाळा	आष्टी (वर्धा)	म्हसदी	शिरसगाव
गुमथी	साहूर (वर्धा)	नवापाडा	तळेगाव
भूगांव मेंढा	जळगाव	रोहोड	तरवाडे
काचारीसावांगा	तळेगांव (शामजीवंत)	शिर्सोला	उंबरखेड
कोंडाली	खारांमना	सुकापूर	वाघळी
येनवा	रोहना	टेंभा	अडावद
झिल्पा	साहूर	बेतावाड	चहार्डी
मांडाळ	१) अंतोरा	चीम्थाने	धानोरा
भारगड	२) मुरडगांव	धामणे	गोरगावले
सलवा (नागपूर)	गॉल	मालपुर	हातेड
तितूर	गिरोली	नारदाना	लासूर
वेलतूर	नाचणगाव	निमगुळ	वैजापूर
खट	विजयगोपाल	विखरण	चांदसर
कोढामेंधी	अर्ल्पापूर	वालखेडा	नांदेड
मौदा	बुर्कोनी	बोराडी	साळवा
तारसा	कांगाव	होळनाथे	सोनवद
धानला	पोहना	खुर्दे बुद्रुक	कासोदा
बोरखेडी	कान्ननवारगाव	रोहिणी	रिंगणगाव
व्याहाड	सारवडी	सांगवी	तळई
जलालखेडा	नारा	विखरण	भादली
मेधला	गिरड	वाडी बुद्रुक	धामणगाव
मोवाड	मंडगाव	वकवड	कानळदा
सावरगाव	नांदोरी	जळगाव जिल्हा	म्हसावद
भिष्णूर	कोरा	ढेकू	नशिराबाद
दहेगाव जोशी	दहेगाव (गो)	जाणवे	बेटावद
डोरली	हमदापूर	मांडळ	फत्तेपूर
कन्हान	सलई-कला	मारवाड	गारखेडा
नवेगाव खरी	सिंधी (रत्वे)	पातोंडा (आ)	नेरी
सातक	झडशी	गिरड	शेंदुर्णी
घाटपेदरी	अंजी (म)	गुढे	वाकडी
भंडारबोडी	खारागना (गो)	कजगाव	वाकोद
हिवाराबाझार	तळेगाव (त)	पिंपरखेड	अंतुर्ली
कारवाही	वायफड	कठोर ख	कुन्हा
मनसर	वायगांवनिपाणी	किन्ही	रंईखेडा
नगरधन	धुळे जिल्हा	पिंपळगाव	उचंदा
बडेगाव	आर्वी	वरासीम	लोहारा पाचोरी
चिंचोली	बोरिस	इदगाव	लोहातर
केळवड	बोरकुंड	येवती	नगरदेवळा
खापा	कापडाने	दहीवड	नांद्रा
पाटणसांगवी	खेडा	खेडगाव	वरखेडी
बेला	कुसुंबा	लोंढे	मंगरूळ
माकरधोकडा	लामकानी	पातोंडा (चा)	शेळावे
पंचगाव	मुक्ती (धुळे)		
सिरसी	नागाव		
सालई गोधनी	नेर		
	शिरुड		
	बसारावाल		
	चादवेल कोरडे		
	दहिवेल		
	दुसाने		
	जेताणे		
	कळंबीर		
	कासारे (धुळे)		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जळगाव जिल्हा	जेउर (नगर)	घारगाव	खुटामोडी
शिरसोदे	मेहकरी	जावळे कडलग	मांडवी
तामसवाडी	रुई छातीसी	जवळे बाळेश्वर	राजबर्डी
ऐनपूर	टाकळी खातगाव	भातकडगाव	रोषमाळ
चिनावल	टाकळी काजी	निमोन	सोन बु.
खिरोदा	वाकी (नगर)	ताळेगाव	तळई
लोहारा रावेर	चंदा	मातकुडगाव	तेलखेडी
निंभोरा	कुकाना	चापडगाव शे	झापी
थोरगव्हाण	नेवासा बुद्रुक	दहीगाव	आष्टे
वाघोड	नेवासा कु	ढोरजळगाव	ठेकवद
भालोद	सलाबतपूर	हटगाव	कोपर्ली
हिंगोणा	सिरसगाव (नगर)	शेवगाव	लहान शहादा
किनगाव	सोनई	घोटन	नटावद
पाडळसा	टोका	आडळगाव	राकसवडे
साकळी	उमादुमाला	बेलवंडी	शानिमंडळ
सावरखेडा	अलकुटी भालावशी	काष्टी	चिंचपाडा
अहिल्यानगर जिल्हा	कान्होरपाथर	कोल्गाव	धनराट
ब्राह्मणवाडा	खडकवाडी	लोणी व्यंकनाथ	डोंगेगाव
देवठान	निघोज	मांडवगण	पळसून
खिरविरे	पालवे	पिंपळगाव पिसा	प्रतापपूर
कोहोने	रुही छत्रपती	बेलापूर बुद्रुक	उमराण
कोतूळ	खरवंडी कासार	मलवडगाव	वावडी
लाडगाव	माणिक दौंडी	निमगाव खैरी	झामणघर
मावेशी (नगर)	मिरी	पडेगाव	आडगाव
म्हलाडावी	पगोरी पिंपळगाव	टाकळीबन	कहाटूळ
शेंडी	पिंपळगाव टप्पा	उंदीरगांव	कालसाडी
विठा	तिसगाव	नंदूरबार जिल्हा	कुसुमवाडा
सुगांव	अस्तगाव	बरआ विहीर	मंदाणा
अरणगाव	दाड बु	डाब	पाडळदा
खर्डा	डोरले	वेळी	प्रकाशा
नानज	कोल्हार बक	होराफाळी	सारंगखेडा
भारडगाव	सावळीविहीर	जांगती	शहाणा
सुदिक	वाकडी (नगर)	काठी	सुलवाडे
चापडगाव कर्जत (नगर)	बरागाव नांदुरे	खापर	वडाळी
कुल्धारण (नगर)	देवळाली प्रवरा	मांडवा	रानीपूर
मिरजगाव (नगर)	गुहा	मोरंबा	पुरुषोत्तमनगर
राशीन (नगर)	मांजरी	ओहाळा	वाघार्डे
चासनळी	टाकळीमिया	पिंपळखुटा	बोरद
दहीगाव बोलका	उंबरे	उर्मिलामाळ	प्रतापपूर
पोहेगाव बु.	आश्वि	वडफळी	सोमवल
सावनसर	म्हेसगांव	वेळी अक्कलकुवा	वाल्हेरी
टाकळी ब्राम्हणगाव	बोटा	बिल्गाव (नंदूरबार)	नाशिक जिल्हा
वारी	चंदनापुरी	चुलवड	काझीसंगावी
चास	धांवरफळ	धनाजे	ताळेगाव रोही (नाशिक)
देहरे		काकर्दा	उसवाड
देवगाव		कात्री	
		गताडी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नाशिक जिल्हा	न्यायडोंगरी	पळसन	शिगावे पारगांव
वडाळीभोई	पिंपरखेड (नाशिक)	पांगारणे	हिडौशी
वडनेर भैरव	वेहेळगाव	उंबरढाण	काटी
दहीवड	धोंडेगांव	आंबोली	पानशेत
खामखेडा	जातेगाव (नाशिक)	चिंचओहोळ	भुतोडे
खर्डा	सय्यद पिंपरी	मुळवड	वेताळे
लोहणेर	शिंदे	रोहिले	फुरसुंगी
मेशी	चांदोरी	शिरसगाव	खडकवासला
खर्डा	देवगाव (नाशिक)	ठाणापाडा (नाशिक)	खानापूर
कोचरगाव	कसबे सुकेणे	अंजनेरी	खेड शिवापूर
मोहाडी	म्हाळसाकोरे	अंदरसूल	कुंजीरवाडी
ननाशी	नैताळे	भरण	लोणी काळभोर
निगडोळ	निमगाव वाकडा	मुखेड (नाशिक)	पेरणे
पांडाणे	ओझर	पाटोदा (नाशिक)	सांगरुन
ताळेगाव दिंडोरी	पालखेड	सावरगाव (नाशिक)	उरळीकांचन
उमराळे	पिंपळगाव बसवंत	पूणे जिल्हा	वाडेबोलाई
वारे	खडकमालेगांव	अडिवरे	वाघोली
वरखेडा	आंबे	धामनी	बावडा
बळेगाव कुऱ्हे	भुवन	डिम्भा	भिगवण
धामणगाव	जोगमोडी	महाळुंगे पडवळ	बिजवडी
काळूस्ते	कारंजाळी	निर्गुंडसर	कळस
काननवाडी	कोहोर	पेट	लासुर्णे
खेड	कुळवांडी	तळेघर	निर्वांगी
नांदगावसदो	कुभाळे	१) अवसरीखुर्द	पळसदेव
वैतरणा	अलियाबाद	२) लांडेवाडी	सणसर
वाडीवरहे	ब्राम्हणगाव	डोर्लेवाडी	शेळगांव
दळवट	जायखेडा	होळ	आळे
जथमर	कपालेश्वर	काटेवाडी	आपटाळे
कनाशी	केळझर	लोनिभापकर	बेल्हा
मोकभणगी	मुल्हेर	मोरगाव	इंगळून
नवीबेज	नामपूर (अंबासन)	मूर्ती	मढ
ओतूर	निर्पूर	पणदरे	नारायणगाव (वारुल्वादी)
तिऱ्हेळ	साल्हेर	सांगवी	निमगाव सावा
नांदुरी	ताहाराबाद	शिसुंफळ	ओतूर
चीखालोहाल	वीरगाव	माळेगांव बु. (कमरखाना)	पिंपळवंडी
कळवडी	दापूर	आंबवडे	राजुर
करंजगव्हाण	देवपूर	भोंगवली	सावरगाव
मळगाव	नायगाव (नाशिक)	जोगवडी	येणेरे
निमगाव	पांडुर्ली	नसरापूर	शिरोली बु.
रावळगाव	ठाणगाव	भोर	आंबोली पुणे
सौंदाणे	वावी	देऊळगाव राजे	डेहणे
सोनाज	बाऱ्हे	केडगाव	कडूस
वडनेर खाकुर्डी	बोरगाव (नाशिक)	खामगाव	करंजविहीरे
बोलढाण	बुबळी	कुरकुंभ	राजगुरुनगर
हिसवळ	माणी	नानगाव	कुडे (बुद्रुक)
झोडगा	मनखेड	राहू	पाईट
		रावणगाव	शेल पिंपळगांव
		वरवंड	वाडा
		देहू	वाफगाव
		तिरपाड	आडले (बुद्रुक)
			कारला
			खटकाळे

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

पूणे जिल्हा

टाकवे	जेउर (सोलापूर)
तळेगाव दाभाडे	केम
येळसे	कोर्टी
आंबवणे	साडे
पौड	वरकुटे (कर्नाला)
माउस	मध (सोलापूर)
मुठा	मानेगाव (सोलापूर)
बेलसर	मोडनिंब
माळशिरस	परिते
नीरा	पिंपळनेर
परिंचे	रोपळे (कावे)
वाल्हा	टेंभूर्णी (सोलापूर)
करडे	उपळाई (बुद्रुक)
कवठे	बोर्गाव
केंदूर	फोंडशिरस
मांडवगण फराटा	लवंग
निमोणे	म्हाळुंग
रांजणगाव	माळीनगर
टाकली हाजी	मांडवे
तळेगाव ढमढेरे	माणकी
करंजावणे	मोरोची
पासली	पिलीव
	पुरंदावडे

सोलापूर जिल्हा

चापडगाव	शंकरनगर
दुधानी	वेळापूर
जेउर	आंधळगाव
करजगी (अक्कलकोट)	भोसे (सोलापूर)
मेंदर्गी	बोरले
नागणसूर	मारवाडे (सोलापूर)
शिरवळ (अक्कलकोट)	सलगर
वागदरी	अनगर
अगलगाव (बार्शी)	अंकोली
चिखर्डे	बेगमपूर
गौद्राव	कामाठी (सोलापूर)
पानगाव (सोलापूर) (बार्शी)	कुरुळ
तडवळे (बार्शी)	नरखेड (सोलापूर)
उपलेदुमाला	पत्कुल
वैराग	शिरपूर
	कोंडी

मार्डी
तिरहे (नॉर्थ सोलापूर)
वाडाला (फक)
भावळणी (सोलापूर)
गादेगाव
करकंब
कासेगाव (सोलापूर)
खर्डी
पुलुज
रोपळे (पंढरपूर)
तुंगत
अकोला(वसुद)
घेरडी
जवळा (सोलापूर)
कोला
महूद
नाझरे
औराद
भांडारकवडे
बोरामणी
होटगी
कंदलगाव
वळसंग

रायगड जिल्हा

चिखली
धोकावाडे
पेढांबे
पोयनाड
रेवदंडा
आंबिवली
कडव
कळंब
खांडस
मोहिली
नेरळ
चौक
खालापूर
लोहोप
वावोशी

बिरवाडी
चीम्भावे
दासगाव
पाचाड
विन्हेरे
वरंध
गोरेगाव
इंदापूर
नांदावी
निजामपूर
सर
शिरवली
खाम्गाव
मेंदाडी
म्हसला
अगरदांडा
ब मांडला
आजिवली
आपटा
गव्हाण
नेरे
वावंजे
गडाब
जिते
कामारली
वाशी
पल्चील
पिताल्वादी
आंबेवाडी
कोकबन
नागोठणे
बपंचातन
वळवटी
जांभूळपाडा
पाली
तला
कोप्रोली
महांगांव
महाड

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

रत्नागिरी जिल्हा	कुंबळे	दिवाअंजर	साखर्षेत
अडरे	पंदेरी	खारबाव	साकुर
दादर	धर्तले	कोण	असे
कापरे	जैतापूर	पडघ	खोडला
खरवते	जावलेथर	वर्जेश्वरी	मोन्होडा
फुरस	कारक करवली तिथ	आजदे	वासाली
रामपुर	केळवली	दहागाव	दांडी
सावर्डे	कुंभवडे	निळजे	दुर्वेस
शिर्गाव (शिरगांव)	ओणी	खडवळी	एदवन
वडाळ	फुपेरे	धसई	कोळवा माहीम
आसूड	सोल्गाव	किशोर	मासूवण
अंजली	चंदेरी	म्हसा	मुरबे
दाभोळ	हातखंबा	मोरोशी	साफळे
केळशी	जाकादेवी	सरळगाव	सातपाटी
फानासू	खानू	शिरोशी	सोमटा
पिसाई	कोतवडे	शिवले	तारापूर
साखालोली	मालगुंड	तुलई	आमगांव
उम्बारले	पावस	अघई	सूत्रकार
अबोली	वाटाड	टाकीपटार	उध्वा
चिखली गुहागर	बुरंबी	डोळखाब	वसा
हेदवी	देवळे	कसारा	गोन्ह
कोलावली	धामापूर	टेंभा	खानिवळी
तळवली	कडवई	किन्हवली	कुडस
आंबवली	कोडुमरे	शेणवा	परळी
कोरेगाव	माखजन	शेद्रान	आगाशी
लोटे	निवे (खु)	वासिंद	भाताने
फुरुस	फुंगस	पालघर जिल्हा	चंदनसार
शिव कथा (बि.के.)	साखरपा	ऐन	नवघर
तळा	सायले	अशागड	निर्मल
तरंग	वांद्री	चंद्रपाडा	पारोळ
भांबेड	ठाणे जिल्हा	चिचणी	कामन
जवादे	बदलापूर	धुदलवाडी	सोपारा
रिंगणे	मंगरुळ	गंजद	कुर्झे
सतावली	वांगणी	घोलवड	तळवाडा
शिपोशी	सोनावाल	सायवन	माल्वाडा
वाडिलींबू	आन्गांव	तवा	
देव्हारे	चीमबेपदा	जम्सेर	
खाद	दाभाड	नादगांव	

रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयांची माहिती

अ. क्र.	रुग्णालयाचे नांव	सन २०२१-२०२२						सन २०२२-२०२३						सन २०२३-२०२४ (सप्टेंबर अखेर २०२३)						
		आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			
		स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : ठाणे																				
१.	जि. सा. रु. ठाणे ...	९४२१	६०१०	१५४३१	९११२३	८८४५१	१७९५७४	८१७४	५९७६	१४१५०	३०४६४	४१८६१	७२३२५	७५५८	५३८०	१२९३८	३७६०७	४७७८१	८५३८८	
२.	मध्यवर्ती रु. उल्हासनगर-३ ...	१९५७३	१६४८२	३६०५५	१४७६०९	१२८३८७	२७५९९६	१३४९९	१०५५९	२४०५८	१२६२३७	११९७४१	२४५९७८	२२६४	७५५३	९८१७	९१५७४	९३४१८	१८४९९२	
३.	सा. रु. मीरा भाईंदर ...	३३३०	३९७४	७३०४	५६९२४	५८९२०	११५८४४	५२७३	६१५९	११४३२	८३०८१	८८६४६	१७१७२७	३५५९	४१०९	७६६८	५७२५९	६०७९२	११८०५१	
४.	शा. प्रसुती व दवा. उल्हासनगर-४ ...	१५१८	२९६	१८१४	३७९९७	२६१८०	६४१७७	३३८५	८७२	४२५७	६८७००	४१३०५	११०००५	२२५७	६९५	२९५२	४५७३५	२६८८३	७२६१८	
५.	प्रादेशिक मनो. रु. ठाणे ...	४६४३	७४२२	१२०६५	१८६६५	२८४६६	४७१३१	४०८०	६४९५	१०५७५	२३१४०	३४८३१	५७९७१	२०६०	३२९७	५३५७	१२५६६	१९८३८	३२४१४	
६.	इंदिरा गांधी स्मृती रु. भिवंडी ...	२५९१	५६८८	८२७९	१११०४४	५९७९३	१७०८३७	१००९६	४४७९	१४५७५	१९९२२३	१४५७५	२१३७९८	५२२४	२८२२	८०४६	८९३४०	४९५१६	१३८८५६	
७.	सा.रु. मालवणी मालाड ...	१५९५	३२८	१९२३	६८०४१	४९८५४	११७८९५	२३५४	९३५	३२८९	८२८६४	६४४३६	१४७३००	१४२८	६६९	२०९७	५५९७५	४०२१६	९६१९१	
८.	उपजि. शहापूर ...	८९१३	६२०६	१५११९	१००६४४	९०८१९	१९१४६३	८६१६	६३१५	१४९३१	१०१७२६	११३३१५	२१५०४१	४८०७	३५४२	८३४९	६२०५९	५६९८०	११९०३९	
९.	उपजि. रु. अंबरनाथ ...	२१९६	९४१	३१३७	३९१७६	४८९१२	८७७६८	२५८३	१२३२	३८१५	५२४८०	७०५६१	१२३०४१	१४०७	७३१	२१३८	४३८६०	६०९६५	१०४८२५	
१०.	मुरबाड ...	२०२३	२२७३	४२९६	४०३१०	५०७०३	९१०१३	२१२५	२४१०	४५३५	५३७०२	५५९००	१०९६०२	१०१४	१३५०	२३६४	२५४४२	२९९२४	५५३६६	
११.	गोवेली ...	१२२४	८०७	२०३१	२०९६१	१७०४५	३८००६	८७७	७२०	१५९७	३४१३८	२९८००	६३९३८	६०७	४६५	१०७२	१९४५०	१४५०५	३३९५५	
१२.	बदलापूर ...	१४२२	१०७५	२४९७	३०७००	२४०४२	५४७४२	१५५३	१२००	२७५३	५०३०३	३४०००	८४३०३	१२००	९२४	२१२४	२५०००	२०४९७	४५४९७	
१३.	अंबाडीफाटा ...	-	-	-	१२०३४	९४९३	२१५२७	-	-	-	२०५७२	१७७५९	३८३३१	-	-	-	९३७९	७७२४	१७१०३	
१४.	ग्रा. रु. खर्डी ...	१२३१	५०२	१७३३	१६७९९	१४७३६	३१५३५	६८२	३१७	९९९	२०३२८	१६२६५	३६५९३	१७८९	८२०	२६०९	१४४१४	११४२०	२५८३४	
१५.	ग्रा. रु. टोकावडे ...	१३०४	७२८	२०३२	१६२४३	१४९२१	३११६४	१२२९	७८४	२०१३	१८१८२	१७८८२	३६०६४	७८५	५१६	१३०१	११३३९	११६७१	२३०१०	
जिल्हा : पालघर																				
१.	उपजि. रु. डहाणू ...	४०५३	६८३२	१०८८५	२२९७२	४३२०५	६६१७७	७२१२	४८४३	१२०५५	५१७८०	३१३६१	८३१४१	३८१६	२८६३	६६७९	२२९२०	२१८४४	४४७६४	
२.	उपजि कासा ...	२७८४	५८२३	८६०७	१६०२३	२५६०२	४१६२५	४९९९	३१०५	८१०४	३०४८४	२०८९४	५१३७८	३७४०	२४८६	६२२६	१९५१५	१२७८५	३२३००	
३.	ग्रा.रु. वाणगाव ...	४५१	१००३	१४५४	१३७४५	१५९९८	२९७४३	८७९	४०५	१२८४	१७८३८	१५८३२	३३६७०	६६२	३६२	१०२४	११७३६	१०६२०	२२३५६	
४.	ग्रा. रु. पालघर ...	१८२३	३३६५	५१८८	४४२२०	४४५१२	८८७३२	३६८१	१८५७	५५३८	५५०२७	५१९१०	१०६९३७	२६२७	१३०२	३९२९	३३८५७	३३१७१	६७०२८	
५.	ग्रा.रु. मनोर ...	२१८२	४१६३	६३४५	१६७४२	२१९७८	३८७२०	३९७६	२१२२	६०९८	२४७३१	१८६३३	४३३६४	२१७६	१४०१	३५७७	१५५५२	१२५३८	२८०९०	
६.	ग्रा.रु. बोईसर ...	५८४	६३२	१२१६	२८४५४	२७६५४	५६१०८	६१२	५१८	११३०	३८५२१	३८९५९	७७४८०	५०२	४०४	९०६	२९८५७	३०३४५	६०२०२	
७.	ग्रा.रु. जव्हार ...	९३९४	१२६८३	२२०७७	६०४९२	६६१५१	१२६६४३	१३५०४	९४४४	२२९४८	८३५१५	६९६२९	१५३१४४	८००६	५३२६	१३३३२	५१५१५	४४३४८	९५८६३	
८.	ग्रा.रु. विक्रमगाड ...	२२१९	५१०६	७३२५	३४७८४	४९७७८	८४५६२	४९७१	२४७९	७४५०	४२७७९	४४९२५	८७७०४	२८०६	१३६२	४१६८	२५३०७	२८५५८	५३८६५	
९.	ग्रा.रु. तलासरी ...	१४४२	३१५२	४५९४	१३०६५	१६८७८	२९९४३	२८६२	१३९७	४२१९	१९७२५	१६३८६	३६१११	१८५९	९४१	२८००	१२७१६	११८४१	२४५५७	
१०.	ग्रा.रु. विरार ...	२८८	२४६	५३४	२२९१६	२०६१४	४३५३०	२७८	२५४	५३२	२४५८३	२५२६५	४९८४८	२७२	१९८	४७०	१५२३६	१५५८९	३०८२५	
११.	ग्रा.रु. वाडा ...	२५४१	४२२०	६७६१	४२९४८	४३१३६	८६०८४	४०८५	२७७८	६८६३	५५३३७	५२७६४	१०८१०१	२१०५	१६९१	३७९६	३३११७	३३५६८	६६७२५	
१२.	ग्रा. रु. मोखाडा ...	२५१७	४०२९	६५४६	२५०४२	२५७५२	५०७९४	५३२८	३४५६	८७८४	३१९३९	२९८०१	६१७४०	२६९६	२०७०	४७६६	२०८९७	१८७९८	३९६९५	

जिल्हा : रायगड-अलिबाग

१.	सा. रु. रायगड अलिबाग	८९११	१११७३	२००८४	२९९९५	७६६३५	१०६६३०	८१८५	१२२०७	२०३९२	३८९२७	९२३९२	१३१३१९	५०६२	७६८१	१२७४३	४००५९	५३८९३	९३९५२	
२.	उपजि. रु. पेण ...	२१३८	१२९२	३४३०	३८१२४	३३५९७	७१७२१	१८८०	२४९६	४३७६	५११९२	५२०८२	१०३५७४	१४३१	१६७७	३१०८	३४४०५	३१०६६	६५४७१	
३.	उपजि. रु. कर्जत ...	२२१९	१५४८	३७६७	३५८१६	३४९६८	७०७८४	१५११	१२९१	२८०२	४८०००	२५७८१	७३७८१	१५३०	१०१०	२५४०	३०६०२	२७१८२	५७७८४	
४.	उपजि. रु. रोहा ...	९०१	६०८	१५०९	१६४०६	१६२७६	३२६८२	११०७	७९३	१९००	२२५३३	२२४९१	४५०२४	९४४	७०५	१६४९	१६२३८	१५२६०	३१४९८	
५.	ग्रा. रु. श्रीवर्धन ...	१४०४	६८५	२०८९	१४१२१	१२६८९	२६८१०	१६५०	९८८	२६३८	२०९४९	१८४०८	३९३५७	१८४	१५६	३४०	१९७२	१७०७	३६७९	
६.	ग्रा. रु. पनवेल ...	४३९४	३६८६	८०८०	४०७०९	४१८१४	८२५२३	४२६८	४३१३	८५८१	५०९५२	५५३५२	१०६३०४	२७११	२८९६	५६०७	२९७६१	३४३३६	६४०९७	
७.	ग्रा. रु. माणगाव ...	३९४६	३००४	६९५०	२६५३२	३७१६५	६३६९७	३५५१	३२६६	६८१७	३९३०९	३६२११	७५५२०	४५६	४४०	८९६	२४८६६	२३८१७	४८६८३	
८.	ग्रा. रु. उरण ...	५८०	३७३	९५३	२४८०१	२३८२८	४८६२९	९९१	५९५	१५८६	२५६१४	२४६७४	५०२८८	८२९	४७०	१२९९	१८६७४	१३५१७	३२१९१	
९.	ग्रा. रु. मुरुड ...	४३३	३३२	७६५	७२६०	६८७३	१४१३३	११६४	६६४	१८२८	११४२८	११८५९	२३२८७	१२६३	६४३	१९०६	६९७८	६६६७	१३६४५	
१०.	ग्रा. रु. महाड ...	२१८०	१०७४	३२५४	२६२६८	१८९७०	४५२३८	१८९१	१८३०	३७२१	२८८०३	२४६२०	५३४२३	१४१३	११३३	२५४६	१५९१७	१२९३०	२८८४७	
११.	ग्रा. रु. म्हसळा ...	२८०	२५६	५३६	१२८६४	१२५६३	२५४२७	३८४	५४०	९२४	११९०४	१४६३७	२६५४१	२४६	३५३	५९९	१०३८०	१०४०५	२०८८५	
१२.	ग्रा. रु. पोलादपूर ...	३८१	६१३	९९४	९५०३	१०८७५	२०३७८	६५८	५१७	११७५	१२२४४	११५३१	२३७७५	४१८	४०६	८२४	६४४३	६०५५	१२४९८	
१३.	ग्रा. रु. जसवली ...	२१८	१३८	३५६	३१३७	२२१९	५३५६	२१२	१३९	३५१	२५४३	१९९६	४५३९	२४५	१११	३५६	१५३१	११४८	२६७९	
१४.	कु. रु. चौक ...	३५८	७००	१०५८	८६१८	१२४००	२१०१८	७६२	६२१	१३८३	१५४००	१४४८४	२९८८४	७७३	५९४	१३६७	९७७६	९२९३	१९०६९	
१५.	ग्रा. रु. कशेळे ...	१०८२	५२४	१६०६	१३३४७	११७७१	२५११८	९३६	८१९	१७५५	१६७०५	२०८५५	३७५६०	६०२	३७१	९७३	२०२५५	१६०५६	३६३११	
१६.	मा. बा. खोपोली ...	१२४८	६७३	१९२१	१९६३३	१०९८२	३०६१५	१६३२	१०८८	२७२०	२०९२५	१३९५०	३४८७५	११५७	७७२	१९२९	१२५४६	८३६५	२०९११	
१७.	मा. बा. आ. माथेरान ...	६२	१०५	१६७	३८५०	४१८८	८०३८	८४	६७	१५१	३६८७	३७०५	७३९२	५७	४२	९९	२१८८	२२६९	४४५७	
जिल्हा : पुणे																				
१.	जिल्हा. रु. पुणे ...	९११०	९२१९	१८३२९	१४९०७९	१३२१७९	२८२०५८	८३५०	९१०३	१७४५३	१६४८२८	१३४३६५	२९९१९३	५६५७	४८३७	१०४९४	९३८४८	८५०६९	१७८९१७	
२.	ग्रा. रु. आळंदी ...	९७४	१५४२	२५१६	४१४७९	३६६१३	७८०९२	२७१९	२५०४	५२२३	६३४३२	४६१७७	१०९६०९	५७२	६५९	१२३१	५४९०५	४२६४५	९७५५०	
३.	ग्रा. रु. चाकण ...	३५०	११८९	१५३९	३९८३५	४०२९३	८०१२८	२९६	१०४१	१३३७	५९८९३	४४३१५	१०४२०८	२१६	३६६	५८२	३५१५०	२३९७९	५९१२९	
४.	ग्रा. रु. चांडोली ...	८३७	१८१७	२६५४	१८५१९	१८८२४	३७३४३	७४६	१४९६	२२४२	२८६६३	२७६७४	५६३३७	७२५	१०५९	१७८४	१६६७०	१५४५३	३२१२३	
५.	ग्रा. रु. घोडेगांव ...	६८७	१३६२	२०४९	२२६९८	२५३८६	४८०८४	५५१	१०८२	१६३३	२६१५४	२९९११	५६०६५	२५७	३६१	६१८	१४९९३	१७०६०	३२०५३	
६.	ग्रा. रु. जेजूरी ...	४९१	९६०	१४५१	१७७२६	१८६१२	३६३३८	३८८	११२३	१५११	२७४४७	२५१५२	५२५९९	४४१	६२६	१०६७	१७३५६	१४२२८	३१५८४	
७.	ग्रा. रु. जुन्नर ...	९५४	२१२७	३०८१	२११३५	२२५२३	४३६५८	८३०	२०१८	२८४८	२७११४	२९७५३	५६८६७	४३७	९३२	१३६९	१५७२७	१७७२७	३३४५४	
८.	ग्रा. रु. काळे कॉलनी ...	५३९	१०३७	१५७६	१२५०५	११५५३	२४०५८	३६८	७४८	१११६	१७३९१	१६२१४	३३६०५	४४६	५८७	१०३३	११६३५	७५१९९	१९१५४	
९.	ग्रा. रु. कान्हेफाटा ...	३९३	८१६	१२०९	१६८८०	१८२११	३५०९१	४६४	८२६	१२९०	१८९९६	२०३०७	३९३०३	१२७	२०२	३२९	२६२८२	३३२८२	५९५६४	
१०.	ग्रा. रु. नारायणगांव ...	५६८	१४४१	२००९	१४०५९	१४९६८	२९०२७	५५८	१४८४	२०४२	२०१२५	१९२२१	३९३४६	४२१	६५५	१०७६	११३१९	११२९६	२२६१५	
११.	ग्रा. रु. न्हावरा ...	२९६	४७९	७७५	१७०६९	१५३२५	३२३९४	३२१	५४६	८६७	२३५४५	२१६४४	४५१८९	३१२	६०८	९२०	१४६३०	१२०५०	२६६८०	
१२.	ग्रा. रु. निमगांव केतकी ...	८५५	९५६	१८११	१७४५६	१३७२७	३११८३	७१८	८८५	१६०३	२४५१२	१९१०३	४३६१५	५७७	७१८	१२९५	१७४४४	११५७२	२९०१६	
१३.	ग्रा. रु. पौंड ...	३३३	५५५	८८८	१९४५१	२०११२	३९५६३	७४९	१०३६	१७८५	२७३९६	२६९११	५४३०७	५९९	६४९	१२४८	१४९९८	१४८९७	२९८९५	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
१४.	ग्रा. रु. रुई	...	५२१	५००	१०२१	१६१४३	१२०४५	२८१८८	५१५	५३३	१०४८	२३२६७	१८१९८	४१४६५	२७२	३५३	६२५	१३८९२	१००२६	२३९१८
१५.	ग्रा. रु. सासवड	...	९७९	११३२	२१११	३२०४५	२८१३३	६०१७८	१२५५	१४६३	२७१८	४१४५५	३९४३६	८०८९१	६५५	८८६	१५४१	२२९१२	२१८३३	४४७४५
१६.	ग्रा. रु. शिक्रापूर	...	२८७	७८९	१०७६	२१०४०	१७३२७	३८३६७	३७४	८५५	१२२९	२६९४२	२३१५३	५००९५	३१४	५१७	८३१	१७२८७	१८२२८	३५५१५
१७.	ग्रा. रु. शिरूर	...	२०६	५१४	७२०	२९७६३	२८८२१	५८५८४	२८७	५५९	८४६	४०५९६	४१११०	८१७०६	२१२	४५०	६६२	२६९७७	२१०२२	४७९९९
१८.	ग्रा. रु. सुपा	...	३३१	३७७	७०८	१८६४७	१५०८४	३३७३१	२९९	४२५	७२४	२४७५८	२०५४२	४५३००	४००	४६६	८६६	१३४५९	१०७४२	२४०११
१९.	ग्रा. रु. वेल्हा	...	७२४	१०७९	१८०३	१५६९७	१५७३१	३१४२८	६०५	७६३	१३६८	२१०४१	२०५६१	४१६०२	४०३	५६४	९६७	९३८७	९४८६	१८८७३
२०.	ग्रा. रु. यवत	...	१०५०	१४४५	२४९५	२५१८४	२६१२५	५१३०९	९०४	१६४९	२५५३	२९७७५	३०१८०	५९९५५	६६०	९६०	१६२०	१८७११	१७५७०	३६२८१
२१.	उपजि. रु. बारामती	...	९५०	७५३	१७०३	२७३१४	२२४१५	४९७२९	११९०	९९८	२१८८	३९२०६	२७०७६	६६२८२	१०१६	९२०	१९३६	२३१४६	१८६१२	४१७५८
२२.	ग्रा. रु. (१००) मंचर	...	४६५१	६०८३	१०७३४	३९४१०	४६०११	८५४२१	३९३९	५६७४	९६१३	७२४३६	७८६८३	१५१११९	१६३७	२०४५	३६८२	३९९१६	४२८७१	८२७८७
२३.	ग्रा. रु. (५०) भोर	...	९९४	१७९२	२७८६	२६८८६	२५३२५	५२२११	८७४	१७४२	२६१६	३५२१३	३१०७३	६६२८६	५८९	८४६	१४३५	१९५७३	१७९५९	३७५३२
२४.	ग्रा. रु. (५०) दौड	...	१६१२	२८५२	४४६४	३३७४१	२५५९५	५९३३६	१५४१	२३४६	३८८७	३००६१	२४६८७	५४७४८	८२९	११७८	२००७	१८१२८	१५०४५	३३१७३
२५.	ग्रा. रु. (५०) इंदापूर	...	२१७८	२७२२	४९००	३७०९७	३४८४८	७१९४५	२२९२	२६२२	४९१४	५३९९३	५५११०	१०५५०३	१०९०	१४२९	२५१९	३०७२२	२२५५१	६०२७३
२६.	स्त्री रु. बारामती	...	३६१०	१२४४३	१६०५३	१०१६८	६०८८२	७१०५०	३६९५	११९०५	१५६००	५३३४	५३३१३	५८६४७	१८०४	८०६०	९८६४	१६१८	२४५८९	२६२०७

जिल्हा : सोलापूर

१.	ग्रा. रु. अक्कलकोट	...	१६५९	३०९९	४७५८	३५५७६	३५८००	७०६५६	२१०६	३९३५	६०४१	४५९२७	४६३९७	९२३२४	८७०	१४२६	२२९६	२५९८१	२७८३८	५३८९५
२.	ग्रा. रु. बार्शी	...	१११८	२९१८	४०३६	२८९७६	३४८०८	६३७८४	२३१३	३६७९	५९९२	४०५११	४५७००	८६२११	११२१	२३९३	३५१४	२५४५६	२६६१९	५२०७५
३.	ग्रा. रु. करकंब	...	४८१	२२०५	२६८६	२०४६१	२१७९५	४२२५६	८५२	२८३३	३६८५	३०१६९	२८२०७	५८३७६	७४४	१५२६	२२७०	१४९२२	१४०६७	२९०५९
४.	ग्रा. रु. कुर्डुवाडी	...	५५०	११४७	१६९७	२३८८७	२१३६७	४५२५४	७६९	१५१४	२२८३	४१०६९	३०५६२	७१६३१	३८१	६४८	१०२९	२१८४७	१५९१७	३७८०४
५.	ग्रा. रु. माढा	...	११९४	२००६	३२००	१६५४२	१५७३१	३२२७३	१२५१	२२१४	३४६५	२८६७५	२५०९१	५३७६६	५७५	८८६	१४६१	१५४००	१४११०	२९५९०
६.	ग्रा. रु. माळशिरस	...	६६०	१५५१	२२११	१६४९१	१६५५७	३३०४८	१०८२	१८३०	२९१२	२४३८३	२६७७६	५११५९	६८०	८३८	१५१८	१६२९२	१५०२१	३१३१३
७.	ग्रा. रु. मंड्रुप	...	५७४	२०९१	२६६५	१९७५६	२०२०३	३९९५९	७१८	१९७६	२६९४	२८१७०	२७५५०	५५७२०	४०४	९५८	१३६२	१९७५८	१९८३८	३९५९६
८.	ग्रा. रु. मंगळवेढा	...	३५३	११६९	१५२२	२०६२९	३६५१०	५७१३९	३९७	१२७३	१६७०	२९८२०	३६५३५	६६३५५	३३१	११७४	१५०५	१९०१८	२२१००	४१११८
९.	ग्रा. रु. मोहोळ	...	९९५	२०४५	३०४०	२६६२२	२७६८३	५४३०५	१२०२	१९०२	३१०४	३७९७०	३५६२५	७३५९५	१८९	३६१	५५०	१९६२२	१८६८१	३८३०३
१०.	ग्रा. रु. नातेपुते	...	१३६८	१८८६	३२५४	२१६८०	१८०४६	३९७२६	१४९४	१९८५	३४७९	२९३९९	३३९१२	६३३११	९५२	८८९	१८४१	११६०८	१२११२	२३८००
११.	ग्रा. रु. पांगरी	...	१३६५	२३२१	३६८६	१६५११	१७५८१	३४०९२	१२७९	२५११	३७९०	२२४२७	२४७५०	४७१७७	७५९	१३४४	२१०३	१२६४३	१४५९७	२७४४०
१२.	ग्रा. रु. सांगोला	...	७७७	१५७७	२३५४	२९८८३	३५३२०	६५२०३	७००	१३७२	२०७२	३६५१५	३५१७५	७१६९०	४४६	७९१	१२३७	१८५२१	२११६६	३९६८७
१३.	ग्रा. रु. शेटफळ	...	८८	४३७	५२५	३९१९	३७१८	७६३७	७७५	१८९८	२६७३	६३७२	७२५८	१३६३०	३५१	११४०	१४९१	३९२५	४६९५	८६२०
१४.	ग्रा. रु. वडाळा	...	५४८	१२६५	१८१३	१२८३४	१५२०७	२८०४१	७९१	१३१५	२१०६	२०४५०	२५५५८	४६००८	६८८	९९५	१६८३	११३१४	१२४९८	२३८१२
१५.	उपजि. रु. पंढरपूर	...	२९४३	५२८०	८२२३	५४७८८	५७८९१	११२६७९	४९७५	७०९९	१२०७४	८२६६७	८२६६५	१६५३३२	२४१२	३१११	५५२३	५२६९६	४५८२४	९८५२०
१६.	उपजि. रु. अकलुज	...	६९२	२३७७	३०६९	३३२५६	३९२९२	७२५४८	८५४	२७७९	३६३३	४४५५०	५०८७५	९५४२५	२०९८	२८६९	४९६७	३००४१	२६९७६	५७०१७
१७.	उपजि. रु. करमाळा	...	१२०७	२१७८	३३८५	२४१०९	२५५८७	४९६९६	१९२१	२५६७	४४८८	३७५६६	४१३९८	७८९६४	८५८	११९३	२०५१	१७२४५	१८४५०	३५६९५

जिल्हा : सातारा

१.	जि. रु. सातारा	...	१६६२१	१९२३७	३५८५८	१०२३२५	९४२८९	१९६६१४	१८०१०	१८६८४	३६६९४	१४३०३६	१३६३४७	२७९३८३	१०२६७	९९६९	२०२३६	७६८६०	७८७७३	१५५६३३
२.	ग्रा. रु. आंध	...	३६४	६५५	१०१९	१००९५	८१२८	१८२२३	८९८	८७३	१७७१	१५३४२	१२०६७	२७४०९	३०२	५२१	८२३	१०२९३	८३११	१८६०४
३.	ग्रा. रु. दहिवडी	...	४३८	७०४	११४२	१३५०९	१०८२६	२४३३५	५६०	८८०	१४४०	१८००८	१४८२३	३२८३१	३३७	४५६	७९३	९३१०	७०९२	१६४०२
४.	ग्रा. रु. ढेबेवाडी	...	५७४	१२८१	१८५५	१२२५७	१२५५२	२४८०९	६३८	१३६०	१९९८	१५३९७	१६५१२	३१९०९	३५५	७६८	११२३	९३११	९७१४	१९०२५
५.	ग्रा. रु. गोंदवले	...	४८५	९४२	१४२७	७२९०	७९३८	१५२२८	३७८	८३२	१२१०	१०६३४	११८५३	२२४८७	२३०	४४१	६७१	६४२०	६६४८	१३०६८
६.	ग्रा. रु. कलेढोण	...	४४१	१०४३	१४८४	७४८७	७१७६	१४६६३	७७१	१२९३	२०६४	९४२०	९३७२	१८७९२	३४८	४८०	८२८	४९०९	४८२७	९७३६
७.	ग्रा. रु. काशीळ	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	११२३१	९७४१	२०९७२	०	०	०	६४३३	६२३९	१२६७२
८.	ग्रा. रु. खंडाळा	...	३२४	४०२	७२६	१४२१०	१२०१५	२६२२५	३०९	३८६	६९५	१७३२९	१३६३८	३०९६७	३२४	२७४	५९८	१११४०	८५२७	१९६६७
९.	ग्रा. रु. कोरेगांव	...	६७५	८९८	१५७३	१८५३५	१४९६१	३३४९६	७८३	९१५	१६९८	३११२१	२२३०८	५३४२०	८४१	८०४	१६४५	१६१३०	११७७३	२७९०३
१०.	ग्रा. रु. महाबळेश्वर	...	१३५८	१८४९	३२०७	३०६६१	२९५७२	६०२३३	१३०३	१७२९	३०३२	३०८५१	२७१०२	५७९५३	७५०	७८७	१५३७	१५५२३	१३४६४	२८९८७
११.	ग्रा. रु. मेढा	...	३७०	६१४	९८४	१६५९३	१८००८	३४६०१	३०५	३७१	६७६	१५३६०	१५२७२	३०६३२	२३१	२३६	४६७	८९९५	१५६६	१८५६१
१२.	ग्रा. रु. पाटण	...	७१०	१०५९	१७६९	१९४९९	२०३९७	३९८९६	८८१	१२३१	२११२	२०७४८	२२२९२	४२०४०	५४९	७६५	१३१४	१२६६३	१३१२०	२५७८३
१३.	ग्रा. रु. पिंपोडा	...	५९५	११८१	१७७६	१३४५०	७८३१	२१२८१	६५१	१२३३	१८८४	२००२२	१४४००	३४४२२	४३३	६६६	१०९९	१२२९६	११३९०	२३६८६
१४.	ग्रा. रु. सोमडी	...	४९०	७३२	१२२२	९१९२	९००२	१८१९४	५१९	७५७	१२७६	१२४३१	१२५३०	२४९६१	२२४	३८२	६०६	७३४२	७४९८	१४८४०
१५.	ग्रा. रु. उडाळे	...	४५३	९९४	१४४७	९५६९	९२८५	१८८५४	६६६	१३००	१९६६	१३५९५	२६५७५	२६१७०	३१६	५४२	८५८	७७७८	८८३१	१६६०९
१६.	ग्रा. रु. वडूज	...	६९२	९४६	१५५८	१५४७१	१६५२६	३१९९७	८४६	१२६७	२११३	१८८१९	२०३१२	३९१३१	७२५	७५५	१४८०	११५५६	१११५८	२२७१४
१७.	ग्रा. रु. वाई	...	५७७	१२१४	१७९१	२९२६१	२९७१३	५८९७४	७३०	१०८३	१८१३	३७६५२	३७४९९	७५१५१	५२७	७८९	१३१६	२४२४२	२२५३९	४६७८१
१८.	ग्रा.रु.(१००) कराड...	...	३३५०	७६८३	११०३३	५०९०७	४७३११	९८२१८	३५०६	७५९०	११०९६	६४५३५	५८१८७	१२२७२२	२१०४	४१०२	६२०६	२६३०३	२९४२३	५५७२६
१९.	ग्रा.रु.(५०) फलटण...	...	११४७	१३५१	२४९८	२६९६२	१९०६५	४६०२७	९५२	१२५३	२२०५	३३६९५	२३६६४	५७३५९	७४०	७७७	१५१७	२२५११	१५३९७	३७९०८

जिल्हा : सिंधुदुर्ग

१.	जि.रु. सिंधुदुर्ग	...	४५०३	६७५४	११२५७	२९२०४	४३८०७	७३०११	४३३९	६५०९	१०८४८	३६०२३	५४०३५	९००५८	२४९५	३७४३	६२३८	२२५०८	३३७६३	५६२७१
२.	स्त्रि. रु. कुडाळ	...	४६५	११६	५८१	४४२६	११०६	५५३२	३२८१	८२०	४१०१	१४२२५	३५५६	१७७८१	१४८२	३७१	१८५३	१०१२७	२५३२	१२६५९
३.	उप. जि.रु.कणकवली	...	३५८६	२३९१	५९७७	२००९९	३०१४८	५०२४७	४०५४	२७०३	६७५७	२४३९७	३६५९६	६०९९३	२३५५	१५७०	३९२५	१४४१५	२१६२२	३६०३७
४.	उप. जि. सावंतवाडी	...	६२५१	४१६८	१०४१९	२९१९३	४३७९०	७२९८३	५१२७	३४१८	८५४५	३०८५९	४६२८९	७७१४८	२६३५	१७५७	४३९२	१९९६४	२९९४७	४९९११
५.	उप. जि. शिरोडा	...	५२४	७८५	१३०९	१०१९५	१५२९२	२५४८७	६५४	९८२	१६३६	१२७२७	१९०९१	३९८१८	४३०	६४५	१०७५	८१२०	१२१८०	२०३००
६.	उप. जि. वेंगुर्ला	...	३१८	४७७	७९५	१००४४	१५०६६	२५११०	३४३	५१४	८५७	१०७६३	६११४५	२६९०८	२७४	४१०	६८४	६४७८	९७१७	१६१९५
७.	ग्रा. रु. देवगड	...	१४२३	९४८	२३७१	१५१४४	२२७१७	३७८६१	१६७८	१११८	२७९६	१५६५७	२३४८५	३९१४२	१२४३	८२८	२०७१	१०६९२	१६०३८	२६७३०
८.	ग्रा. रु. दोडामार्ग	...	७४६	११२०	१८६६	९७९३	१४६८९	२४४८२	४४६	६६८	१११४	१११५०	१६७२५	२७८७५	२४७	३७१	६९८	६१२४	९१८७	१५३११
९.	ग्रा. रु. कुडाळ	...	४२८	६४२	१०७०	११६२०	१७४२९	२९०४९	३७४	५६२	९३६	१०४९१	१५७३७	२६२२८	२२८	३४१	५६९	७२७१	१०९०७	१८१७८
१०.	ग्रा. रु. पेंडुरकट्टा	...	२०९	३१४	५२३	३४४६	५१६८	८६१४	५१३	७६९	१२८२	५५१८	८२७७	१३७९५	२४८	३७२	६२०	३१७८	४७६७	७९४५
११.	ग्रा. रु. मालवण	...	६०७	९११	१५१८	१००१७	१५०२६	२५०४३	७२८	१०९१	१८१९	११५९३	१७३९०	२८९८३	५५८	८३८	१३९६	६४८९	९७३३	१६२२२
१२.	ग्रा. रु. वैभववाडी	...	३७०	५५६	९२६	६२७७	९४१५	१५६९२	६१५	९२२	१५३७	८६७८	१३०१७	२१६९५	३४२	५१३	८५५	५१०१	७६५२	१२७५३

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : कोल्हापूर																			
१.	इचलकरंजी ...	५२५६	६०७४	११३३०	६०४५१	६८१६८	१२८६१९	९३६०	१०१३६	१९४९६	९२६९२	१०४५२६	१९७२९९	६९७०	७७०५	१४६७५	७२९५९	८२२७१	१५५२३०
२.	उपजि.रु.गडहिंगलज...	४६६०	२६०६	७२६६६	३८९२१	४३८८९	८२८१०	५९०६	४२८०	१०१८६	४७४८०	५३५४१	१०१०२२	३१३५	२५५२	५६८७	३५२३७	३९७३४	७४९७१
३.	वसाहत रु.गांधीनगर ...	१३३५	७७९	२११४	२३०२७	२५९६५	४८९९२	१२६१	८११	२०७२	२८५६३	३२२०९	६०७७३	१०१४	६८०	१६९४	२३२५०	२६२१६	४९४६६
४.	सेवा रु. कसबा बावडा ...	१७४१	१६५७	३३९८	४२०६५	४७४३३	८९४९८	१९०८	१९४८	३८५६	५३३४०	६०१४९	११३४९०	१३९	१४२५	१५६४	४२०३९	४७४०५	८९४४४
५.	उपजि. रु. कोडोली ...	१२६८	९०४	२१७२	२८९३१	३२६२४	६१५५५	१२४१	८४३	२०८४	३१२४८	३५२३७	६६४८६	८२०	६७७	१४९७	२१९५७	२४७५९	४६७१६
६.	उपजि. रु. गारगोटी ...	१६७२	१०७४	२७४६	२१२५७	२३९६९	४५२२६	१७१८	१२४५	२९६३	२८५८९	३२२३९	६०८२९	१९८९	१२४८	३२३७	२०९३९	२३६१०	४४५४९
७.	ग्रा. रु. आजरा ...	१४७०	६८६	२१५६	१५७९५	१७८११	३३६०६	१८९६	८१८	२७१४	१९२६६	२१७२६	४०९९३	१२२५	६२५	१८५०	१५३३०	१७२८६	३२६१६
८.	ग्रा. रु. गगनबावडा ...	१८८५	७०४	२५८९	९८२२	११०६३	२०८७५	१७४५	९५५	२७००	१०२०२	११५०५	२१७०८	१११४	४९६	१६१०	७०२९	७९२६	१४९५५
९.	ग्रा. रु. चंदगड ...	१३५६	५४७	१९०३	१९२४३	२१६९८	४०९४१	१३७८	४८४	१८६२	२०२३३	२२८१५	४३०४९	१३६२	५४८	१९१०	१५५३५	१७५१७	३३०५२
१०.	ग्रा. रु. नेसरी ...	१३१२	६१५	१९२७	११९७८	१३५०६	२५४८४	१५७७	८१७	२३९४	१४०७७	१५८१४	२९९५२	१४६८	९३१	२३९९	११०४४	१२४५३	२३४९७
११.	ग्रा. रु. हातकणंगले ...	९०८	५३६	१४४४	१८२५२	२०५८२	३८८३४	७८६	४६३	१२४९	१७७७५	२२२९९	४२०७५	८२४	५७१	१३९५	१७७८७	२००५७	३७८४४
१२.	ग्रा. रु. पारगांव ...	६२९	४३२	१०६१	१५६०६	१७५९८	३३२०४	५४९	४६८	१०१७	१८९९६	२०५१९	३८११६	४४३	४२२	८६५	१३६१२	१५३४८	२८९६०
१३.	ग्रा. रु. कागल ...	९०८	६१६	१५२४	२१७३४	२४५०७	४६२४१	८८३	५८४	१४६७	२२८४८	२५७६५	४८६१४	६२७	५७०	११९७	१६०३१	१८०७७	३४१०८
१४.	ग्रा. रु. मुरगुड ...	१४१६	७७९	२१९५	२०११८	२२१७६	४२९७४	१४४६	७३७	२१८३	२३५४३	२६५४८	५००९२	७५२	६१०	१३६२	१९५८४	२२०८४	४१६६८
१५.	ग्रा. रु. खुपीरे ...	९००	४६१	१३६१	२०००२	२२६५५	४२७४७	८९८	४४६	१३४४	२७७४६	२७९०५	५६५५२	५५७	३८१	९३८	१७७१७	१९९७७	३७६९४
१६.	ग्रा. रु. पन्हाळा ...	९०१	५४९	१४५०	७२०२	८१२१	१५३२३	६८४	५४४	१२२८	९९४५	११२१४	२११६०	५७१	४०२	९७३	७०६६	७९६६	१५०३२
१७.	ग्रा. रु. राधानगरी ...	१४२१	६३४	२०५५	१९३५९	२१८१९	४११६८	१४८३	७७९	२२६२	२४४४०	२७५६०	५२०००	९०८	७१४	१६२२	१७११३	१९९२६	३६४०९
१८.	ग्रा. रु. सोळापुर ...	७८०	५९४	१३७४	१२८१९	१४४५५	२७२७४	८१३	४९४	१३०७	१६५६६	१८६८१	३५२४८	६०३	४११	१०१४	११३६४	१२८१४	२४१७८
१९.	ग्रा. रु. मलकापुर ...	१८८३	६७६	२५५९	१८४०९	२०७५७	३९१६६	१८८१	६५५	२५३६	२४३३१	२४१६७	४५५९९	११५५	५६९	१७२४	१४५७२	१६४३१	३१००३
२०.	ग्रा. रु. दत्तवाड ...	७६८	४५५	१२२३	१५८६१	१७८८५	३३७४६	८५०	५२२	१३७२	२२६६९	२५५६४	४८२३४	६२४	३५२	९७६	१५८९७	१७९२६	३३८२३
२१.	ग्रा. रु. शिरोळ ...	६४२	४४९	१०९१	१५७८४	१७७९८	३३५८२	६६३	४४८	११११	२००६९	२२६३१	४२७००	५७८	४४२	१०२०	१५५८८	१७५७७	३३१६५

जिल्हा : सांगली

१.	उ. जि. कवठेम ...	१३२१	३९८	१७१९	१५४३५	१४८५४	३०२८९	१००४	३४२	१३४६	२५४२२	२७२४७	५२६६९	५७८	४१३	९९१	१९०००	२१५३२	४०५३२
२.	उ. जि. रु. इस्लामपुर...	१२७३	१०७५	२३४८	३८२८२	३८६१०	७६८९२	१११९	१५५५	२६७४	४३२१९	४५९५२	८९१७१	१२३४	९११	२१४५	२९८५६	३३४३९	६३२९५
३.	ग्रा. रु. आष्टा ...	३८१	१७४	५५५	९५६५	१२६४४	२२२०९	४४९	२७२	७२१	१६४२१	१२६६५	२९०८६	५१३	२८५	७९८	९५६८	१२५२४	२२०९२
४.	ग्रा. रु. तासगाव ...	६२२	२२७	८४९	९३५९	११६३९	२०९९८	८०७	५५६	१३६३	१४२५०	१५८६२	३०११२	५७०	३३८	९०८	९३२१	११९१०	२१२३१
५.	ग्रा. रु. विटा ...	७१७	४२३	११४०	२०६५४	२०६०२	४१२५६	४९३	८१८	१३११	२६४४५	२५७५२	५२१९७	५८०	४४६	१०२६	२३०६४	२०२०२	४३२६६
६.	ग्रा. रु. भिवघाट ...	३८७	२९९	६८६	६३९२	७८०१	१४१९३	३४३	२५१	५९४	८०२३	९५७३	१७५९६	४७७	३६७	८४४	४८१३	५९५०	१०७६३
७.	ग्रा. रु. कडेगाव ...	५९९	६२०	१२१९	१४८३४	१४९००	२९७३४	४९०	४२३	९१३	१७७५०	१९०००	३६७५०	३९७	४१८	८१५	९०१९	१५०१८	२४०३७
८.	ग्रा. रु. चिचवांगी ...	८२८	२७९	११०७	१२५४३	११३०४	२३८४७	६७३	२१२	८८५	१६४६८	१६७६६	३३२३४	८९१	१८४	१०७५	१२४५९	११२४०	२३६९९
९.	ग्रा. रु. कोकरुड ...	१४६९	५५१	२०२०	९४८४	७८४१	१७३२५	१०९२	४६४	१५५६	१३८६३	११४५८	२५३२१	४८६	२२८	७१४	१२७९२	९८००	२२५९२
१०.	ग्रा. रु. शिराळा ...	६२७	४२१	१०४८	१२३३४	१७०३८	२९३७२	९२०	५४१	१४६१	२१७१६	२१८१९	४३५३५	१०६३	७०४	१७६७	१६८०८	१७२३८	३४०४६
११.	ग्रा. रु. बेळंकी ...	२३६	२०५	४४१	६९३३	८११७	१५०५०	३२९	२२५	५५४	८४१४	१०६०४	१९०१८	३९६	२५५	६५१	६८१९	८०१०	१४८२९
१२.	ग्रा. रु. जत ...	६१८	३६७	९८५	१७२१८	१८९८३	३६२०१	७०६	४१०	१११६	२१५०१	१८२२५	३९७२६	८३८	४७१	१३०९	१७०१५	१६२७२	३३२८७
१३.	ग्रा. रु. माडग्याळ ...	३२९	२१०	५३९	५५८०	६८८४	१२४६४	३७६	२६२	६३८	११२११	१४५८४	२५७९५	७१७	५८१	१२९८	१०३६७	१२७३५	२३१०२
१४.	ग्रा. रु. पळूस ...	४९८	२६४	७६२	११६१९	१५९९९	२७६१८	५६०	२८०	८४०	१८०२९	२५४००	४३४२९	६०३	२९१	८९४	१२८४४	१९६३०	३२४७४
१५.	ग्रा. रु. आटपाडी ...	४०९	२३५	६४४	१५५११	१७३६९	३२८८०	५३९	३०९	८४८	२०३५८	२३५७५	४३९३३	५९४	४४२	१०३६	१५८११	१८०९२	३३९०३

जिल्हा : रत्नागिरी

१.	जि. रु. रत्नागिरी	...	११११७	१०९६३	२२०८०	७८०१४	७२६५४	१५०६६८	१३०१२	१४७५०	२७७६२	८०११६	७७३८१	१५७४९७	८०३५	९१९४	१७२२९	४३५४७	४२९३५	८६४८२
२.	ग्रा. रु. देवरुख	...	४४६	३४९	७९५	१२४०८	११९८०	२४३८८	४७१	४०१	८७२	१७२९२	१४३१६	३१६०८	३५१	३३७	६८८	९७७९	९७४३	१९५२२
३.	ग्रा. रु. गुहागार	...	८१३	४५६	१२६९	१४३००	११६६९	२५९६९	७२६	४५३	११७९	१३०९१	१०८३२	२३९२३	७०२	५००	१२०२	१३०५९	१०४०२	२३४६१
४.	ग्रा. रु. लांजा	...	९९६	४५१	१४४७	११२७२	८९९५	२०२६७	७०७	४१७	११२४	१६०७३	१३७९७	२९८७०	४५९	३०४	७६३	९८३७	८६६९	१८५०६
५.	ग्रा. रु. मंडणगड	...	७६४	४७५	१२३९	४५५३	४७३४	९२८७	८०१	६८१	१४८२	१४२५५	११९०६	२६१६१	४६७	४५७	९२४	५६२६	५९४२	११५६८
६.	ग्रा. रु. पाली	...	३२२	२६५	५८७	७३०७	७१७५	१४४८२	५६	३९	९५	१११२	१०४५	२१५७	२३४	२५०	४८४	२२७२	२३६६	४६३८
७.	ग्रा. रु. रायपाटण	...	३२६	२६३	५८९	५८९१	४५९०	१०४८१	४२१	३३८	७५९	५१४७	४३५७	९५०४	३६२	३०२	६६४	१५२८	२६६७	४१९५
८.	ग्रा. रु. राजापूर	...	७१७	४१४	११३१	१११८९	८४३८	१९६२७	८५७	६८५	१५४२	१५००८	१३८७४	२८८८२	६२६	५४६	११७२	१०३५४	८६११	१८९६५
९.	ग्रा. रु. संगमेश्वर	...	७२२	४३६	११५८	१०२९१	९८८६	२०१७७	६२२	४४८	१०७०	१३४५२	१३०२६	२६४७८	४६०	३५५	८१५	८४५६	७८४१	१६२९७
१०.	ग्रा. रु. कळंबणी	...	२१९२	१७७७	३९६९	१२२३८	१४६५०	२६८८८	२१०७	२०६७	४१७४	१३०६५	१३७८४	२६८४९	१२२९	११८७	२४१६	८७४३	९२७०	१८०१३
११.	ग्रा. रु. दापोली	...	१७७७	१२३२	३००९	२२६७३	२१६६०	४४३३३	२०९१	१७०६	३७९७	२९३०५	२९२७६	५८५८१	१३८४	१०४३	२४२७	१८६६०	१६७७६	३५४३६
१२.	ग्रा. रु. कामथे	...	१५०५	१३७१	२८७६	१४२२०	१६४७८	३०६९८	१५३७	१५२९	३०६६	१५१००	१७५२९	३२६२९	११५९	११७५	२३३४	१०५१६	१२०९२	२२६०८

जिल्हा : नागपूर

१.	ग्रा. रु. भिवापूर	...	८९३	१७१९	२६१२	२६२६	२२५४	४८८०	८९७	१८१२	२७०९	२७१२	२४३४	५१४६	४०३	९११	१३१४	१५८९	१५०३	३०९२
२.	ग्रा. रु. देवलापार	...	२०१	४८६	६८७	२२७५	२२०७	४४८२	१५७	४०१	५५८	५६०	४५७	१०१७	३९४	५३०	९२४	४१०	४०५	८१५
३.	ग्रा. रु. हिगणा	...	५१८	१२९९	१८१७	३१२७	३८३०	६९५७	७०५	१२६९	१९७४	६२७२	६९८८	१३२६०	४६२	७३४	११९६	६४७८	७२२५	१३७०३
४.	ग्रा. रु. कळमेश्वर	...	६८०	१४४६	२१२६	११८४	११५९	२३४३	११०२	२११९	३२२१	१३४७	१२८१	२६२८	७०२	११२९	१८३१	५६१२	५७१३	११३२५
५.	ग्रा. रु. काटोल	...	१८०४	२२३३	४०३७	१००६८	१०४८९	२०५५७	१५०६	२०००	३५०६	१०७८८	११७०९	२२४९७	१०९६	१३७५	२४७१	५२४६	५६१३	१०८५९
६.	ग्रा. रु. कूही	...	७७०	११३४	१९०४	२०९४	३४५९	५५५३	५६९	९२०	१४८९	८५३	१५०८	२३६१	६२२	८८१	१५०३	३१५	६५७	९७२
७.	ग्रा. रु. मौदा	...	५७३	११०६	१६७९	६८६	६३६	१३२२	८२९	१६६४	२४९३	१३१२	११७५	२४८७	४५३	८९२	१३४५	९१८	८८२	१८००
८.	ग्रा. रु. नरखेड	...	२०३९	१४५०	३४८९	५०५७	३०५६	८११३	१३०५	१२८८	२५९३	१५१४	९८३	२४९७	९६६	१०३०	१९९६	७४६२	८७४०	१६२०२
९.	ग्रा. रु. उमरेड	...	९६२	१९२७	२८८९	७३९८	७३८०	१४७७८	९१०	२०७५	२९८५	१५९५३	११५३४	२७४८७	१०४२	२०३३	३०७५	१३४४७	१०६७६	२४१२३
१०.	ग्रा. रु. पारशिवनी	...	५५४	७०३	१२५७	६७३७	६५१३	१३२५०	३६८	४८२	८५०	३६४१	३०१९	६६६०	४०७	५७४	९८१	१०७४०	१०७८८	२१५२८
११.	उपजिरु कामठी	...	११५३	३८७८	५०३१	२०७४०	२१६६३	४२४०३	१३९२	३३२५	४७१७	२९८२७	३३३०४	६३१३१	१७३२	४१३५	५८६७	१८५१४	२२५४९	४१०६३
१२.	उपजिरु रामटेक	...	१६०७	२१५१	३७५८	१८२३	२५५१	४३७४	१५३७	२४०३	३९४०	३४१८	३६८७	७१०५	८७१	१२०८	२०७९	२३५२	२५२८	४८८०
१३.	डागा स्त्री रुग्णालय	...	१०८६३	२४४२१	३५२८४	४९	१८७	२३६	११०१९	२३७१७	३४७३६	७९४	९३९	१७३३	५७८८	१२३५४	१८१४२	३२०	२९१२२	२९४४२

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : वर्धा																				
१.	सा. रू. वर्धा	...	७२५९	१०६०७	१७८६६	३९८४७	४६८०१	८६६४८	६५१६	१००६२	१६५७८	४६६९१	५९६२६	१०६३१७	४४४६	६२१३	१०६५९	३२६६७	४१११८	७३७८५
२.	ग्रा. रू. आष्टी	...	९०	१८१	२७१	०	०	०	७३६	२०४५	२७८१	१०२४	११५१	२१७५	५०५	७९४	१२९९	१०४	१३१	२३५
३.	भिडी	...	७२६	५३६३	६०८९	१३७६	१४२३	२७९९	१०५७	१३३६	२३९३	१५२०	१५२३	३०४३	४६८	६४३	११११	६०६	७०४	१३१०
४.	देवळी	...	०	०	०	०	०	०	११५५	१५८२	२७३७	२३५४	१४१६	३७७०	७७६	९८०	१७५६	११२०	६७५	१७९५
५.	कारंजा	...	४३९	७५६	११९५	२१३७	२२४८	४३८५	४९५	१४४८	१९४३	३५२	३९८	७५०	६९०	१०७२	१७६२	११२८	११५१	२२७९
६.	पुलगाव	...	३२९६	३८३७	७१३३	५५२८	६७३७	१२२६५	१८४८	२३८१	४२२९	५६१२	३८२५	९४३७	११९२	१३४७	२५३९	१६६७	१२३९	२९०६
७.	समुद्रपूर	...	८२६	१७५७	२५८३	५५०	८२६	१३७६	७१३	१३१५	२०२८	०	०	०	३८४	५९१	९७५	२८०	३१३	५९३
८.	सेलू	...	८२१	१५१२	२३३३	९१५	७०७	१६२२	९७२	१६०२	२५७४	१३५०	१२३७	२५८७	६६१	९४४	१६०५	१५२२	१४२७	२९४९
९.	वडनेर	...	५११	८४४	१३५५	१५१२	१६८८	३२००	७००	७२८	१४२८	१२५२	१६०८	२८६०	५९५	५३२	११२७	६६५	८२६	१४९१
१०.	हिंगणघाट	...	२४२०	३७१८	६१३८	२००	१९८	३९८	३१२२	४३३२	७४५४	१५८१	१४१७	२९९८	२५३२	३०६२	५५९४	०	०	०
११.	आर्वी	...	०	०	०	०	०	०	१९५५	३१०९	५०६४	२२५९	२३६९	४६२८	११०५	१५३९	२६४४	८०१	९०४	१७०५
जिल्हा : भंडारा																				
१.	सा. रू. भंडारा	...	१५३१७	२०७३७	३६०५४	८६१२	१४४५५	२३०६७	१६४७५	१९३५६	३५८३१	११९४७	१५३८२	२७३२९	१०४४१	११४६०	२१९०१	१३२६८	१४१६९	२७४३७
२.	ग्रा. रू. अड्याळ	...	४६२	६४६	११०८	११९४	१२४३	२४३७	४२८	६७६	११०४	१२८०	१२५०	२५३०	२८२	५१३	७९५	१०२९	९८२	२०११
३.	ग्रा. रू. लाखांदूर	...	९५६	१५४८	२५०४	१४७६	१४६४	२९४०	१००३	१४७९	२४८२	२१२७	२१८५	४३१२	१६६३	९३७	२६००	११४५	१२२८	२३७३
४.	ग्रा. रू. लाखनी	...	२९६	५३६	८३२	६५८४	४५७३	१११५७	३८६	६६५	१०५१	३९४६	४११८	८०६४	३९७	४५७	८५४	२४५८	२४४१	४८९९
५.	ग्रा. रू. मोहाडी	...	८८९	१७६५	२६५४	३५६०	३२०९	६७६९	९७६	१७६८	२७४४	३०५९	२३५३	५४१२	८२६	१५९०	२४१६	५६०७	५३१२	१०९१९
६.	ग्रा. रू. पालांदूर	...	२२९	३६९	५९८	४४७७	५६४४	१०१२१	२५८	४०९	६६७	५३३९	६७२२	१२०६१	८१६	१०९२	१९०८	२४५८	३१३३	५५९१
७.	ग्रा. रू. पवनी	...	१२४०	१६११	२८५१	४९२६	५५३१	१०४५७	१०४४	१६८७	२७३१	४०१७	४७७१	८७८८	६९०	९९२	१६८२	४२१५	४५६०	८७७५
८.	ग्रा. रू. सिहोरा	...	८४६	१२२५	२०७१	१३४८	८०८	२१५६	६७९	११५७	१८३६	१०२९	७७५	१८०४	५६५	८४४	१४०९	२५०	२३०	४८०
९.	उपजिल्हा रु. तुमसर	...	४९४४	७७४४	१२६८८	८८७१	११८५७	२०७२८	४५०८	७१४५	११६५३	१००७९	१३३६९	२३४४८	२२३२	३९६९	६२०१	४४८३	६६९७	१११८०
१०.	उपजिल्हा रु. साकोली	...	१५३७	२६२०	४१५७	१७११	१७७८	३४८९	१८२४	२६७८	४५०२	१६६२	१८२५	३४८७	१६३६	१९८०	३६१६	१७२८	१४०५	३१३३
जिल्हा : गोंदिया																				
१.	ग्रा. रू. आमगांव	...	५६३	८२३	१३८६	५९७९	५९६८	११९४७	६७९	४९९	११७८	५५८२	५४३३	११०१५	६११	४६५	१०७६	५०२८	४७८२	९८१०
२.	ग्रा. रू. अजूनी मोर	...	७५८	१२९१	२०४९	१४८७	१७०२	३१८९	८३८	१३६२	२२००	७४९	७९३	१५४२	५०६	८४५	१३५१	५४७	५७४	११२१
३.	ग्रा. रू. चिचगड	...	५२६	१२०९	१७३५	१७७८	१५६२	३३४०	५९०	१०६०	१६५०	१६०९	१५४२	३१५१	६२४	७५८	१३८२	११९	९५	२१४
४.	ग्रा. रू. देवरी	...	११४८	१७१४	२८६२	४०७	३३४	७४१	९८०	११२३	२१०३	३९४	३२२	७१६	१०१५	११५४	२१६९	५५१	४६४	१०१५
५.	ग्रा. रू. गोरेगांव	...	६३८	१०३७	१६७५	९३५	९६२	१८९७	४५०	६६७	१११७	८५५	८७३	१७२८	८०६	७८९	१५९५	२०८१	१५२०	३६०१
६.	ग्रा. रू. नवेगांवबांध	...	५६१	१२५५	१८१६	२०७८	२१४२	४२२०	६४२	१२३२	१८७४	२८१	३४६	६२७	३७८	७११	१०८९	५३२	६४५	११७७
७.	ग्रा. रू. रजेगाव	...	२४६	३६२	६०८	८४०	६०७	१४४७	१८०	३०२	४८२	२२७०	१८३१	४१०१	११७	२७७	४४४	२७०६	२४१५	५१२१
८.	ग्रा. रू. सडक अजूनी	...	२८३	३३९	६२२	१३८४	१०५८	२४४२	२५२	३४९	६०१	९२०	७६५	१६८५	१४२	२२१	३६३	७२९	५५४	१२८३
९.	ग्रा. रू. सालेकसा	...	५६५	८४८	१४१३	८६७	७००	१५६७	१५१७	१८२५	३३४२	८१८	७३६	१५५४	४२१	५३४	९५५	५४३	३८०	९२३
१०.	ग्रा. रू. सौंदड	...	९८	१६२	२६०	२३२६	२५५६	४८८२	१६२	३२६	४८८	६६८	६६५	१३३३	१७२	२४०	४१२	४५२	४५७	९०९
११.	उपजिल्हा रु. तिरोडा	...	५३४	१०१८	१५५२	२०६८	१७१४	३७८२	६१८	९७४	१५१२	२२९५	१८५५	४१५०	३४५	४८२	८२७	१३७३	१२१६	२५८९

जिल्हा : चंद्रपूर

१.	बल्लारपूर	...	२२३४	३२८७	५५२१	७१६८	९३२६	१६४९४	२४४९	३१५४	५६०३	८२६०	१३४६८	२१७२८	१२८८	१८६४	३१५२	९७८१	१४०९६	२३८७७
२.	भद्रावती	...	५४४	८६५	१४०९	३७१०	४३१५	८०२५	९४६	१३९४	२३४०	३८९५	३७९८	७६९३	६७०	८६०	१५३०	१७५९	१३२७	३०८६
३.	ब्रम्हपूरी	...	१४५०	२३३९	३७८९	३७१३	३५९८	७३११	१६७६	३०८३	४७५९	३९३७	३६४६	७५८३	९६२	१७४३	२७०५	१९०६	१७७९	३६८५
४.	गडचांदूर	...	१२६२	२०२०	३२८२	९२७	११३३	२०६०	११०६	१११०	३०१६	१२५२	१४७२	२७२४	८८०	१३२९	२२०९	२४०	२३०	४७०
५.	गोंडपिपरी	...	१७६८	१८७९	३६४७	१०१२	११६९	२१८१	११९८	१७९०	२९८८	५४६	७१७	१२६३	१०५७	११०६	२१६३	३१३	३९४	७०७
६.	कोरपना	...	९४४	१२९१	२२३५	५४७	४१३	९६०	११९५	१६४९	२८४४	४८८	३६०	८४८	७७०	११२७	१८९७	४२१	३५०	७७१
७.	नागाभिड	...	८३७	१०३५	१८७२	११४२८	१०९५०	२२३७८	७२४	९६६	१६९०	१५१५५	१४२१४	२९३६९	७१७	७५४	१४७१	७११३	७३६४	१४४७७
८.	पोभूणी	...	३११	१०९९	१४१०	२२०	१५७	३७७	४८८	१७००	२१८८	२१५३	१९२२	४०७५	३३४	८२१	११५५	१७७०	१८१२	३५८२
९.	राजुरा	...	३०४२	४३१५	७३५७	६४४२	६९४४	१३३८६	४००४	४९५८	८९६२	५७२८	६१७७	१११२५	३२०६	३९००	७१०६	४५२६	५४६६	९९९२
१०.	सावली	...	८२४	१५७९	२४०३	९३४	१०४६	१९८०	१८५	२८४	४६९	६१०	८९५	१५०५	३८७	५०७	८९४	५०८	६८७	११९५
११.	सिंदेवाही	...	५२५	१३१७	१८४२	४६८१	४९२४	९६०५	४४२	१०८५	१५२७	२७०२	३२५५	५९५७	३५४	७५८	१११२	२१३८	२७६९	४९०७
१२.	चिमूर	...	२२८५	२७४२	५०२७	३३३०	२७१८	६०४८	२८३७	३३५७	६१९४	४३१३	३७८४	८०९७	१५२५	१८१६	३३४१	१९४९	१७९८	३७४७
१३.	वरोरा	...	२४८९	३६४२	६१३१	४००७	४४०५	८४१२	२४०२	३०३२	५४३४	२६८३	३२०१	५८८४	११७०	२५६४	४५३४	३९१२	४३७४	८२८६
१४.	मुल	...	१९७५	२७०५	४६८०	९९३१	१२८०८	२२७३९	२३१०	३९२३	६२३३	१११२७	१३९३३	२५०६०	१४७२	१७८४	३२५६	५५६९	६९४२	१२५११

जिल्हा : गडचिरोली

१.	सा. रु. गडचिरोली	...	१३३९७	८१७५	२१५७२	३२०४१	२६६४०	५८६८१	११०३१	५८३०	१६८६१	२१२२२	२०८२१	४२०४३	१४३११	८५६३	२२८७४	३००३८	२७९६२	५८०००
२.	आष्टी...	...	६४२	७८८	१४३०	३१३४	३५४२	६६७६	७१८	७४२	१४६०	२३९५	२६२१	५०१६	५३६	४२७	९६३	२६६०	२७३२	५३९२
३.	भामरागड	...	२०८९	२३६७	४४५६	४७२	४७१	९४३	११६३	१५७५	२७३८	३३०	६८२	१०१२	१०००	१३७४	२३७४	४९९	६७४	११७३
४.	चामोशी	...	१६०२	३३९०	४९९२	१७७१	१७३६	३५०७	१९३१	२७४०	४६७१	१८३८	१७३६	३५७४	१३९६	२०९५	३४९१	९३४	८५७	१७९१
५.	धानोरा	...	१०५५	१३८५	२४४०	१७९३	२४३६	४२२९	१२६२	१७७७	३०३९	११४४	१६४४	२७८८	८१७	९४४	१७६१	१२६१	२२९०	३५५१
६.	एट्टापल्ली	...	१२४१	१४५५	२६९६	१३१४	१९०४	३२१८	९००	१०३१	१९३१	४९५	८००	१२९५	५३९	६९३	१२३२	३०३	४८७	७९०
७.	कोरवी	...	८७५	१३३३	२२०८	०	०	०	९२४	११३१	२०५५	०	०	०	७०३	८९१	१५९४	०	०	०
८.	मुलचेरा	...	४२८	७७७	१२०५	०	०	०	८२१	११३४	१९५५	५८	३८	९६	४९२	७०३	११९५	२२६	२१८	४४४
९.	सिरोंचा	...	१०२६	१५१९	२५४५	११०६	१००३	२१०९	११०३	१३४३	२४४६	११७४	१२५९	२४३३	९८५	१११४	२०९९	१०७७	१२५९	२३३६
१०.	वडसा, देसाईगंज	...	७८४	९८५	१७६९	३५८७	३४७६	७०६३	७१८	८७१	१५८९	११०२०	८७२५	१९७४५	६३३	६०७	१२४०	३१४८	२७०७	५८५५
११.	अहेरी	...	३५३७	५६१५	९१५२	३३३१	३४३६	६७६७	३४५४	५३९१	८८४५	२२८५	२३९३	४६७८	२३११	३६२३	५९३४	२९४३	२८५४	५७९७
१२.	आरमोरी	...	२०७७	३३३१	५४०८	२९००	३४२५	६३२५	२००१	३२३७	५२३८	३२७१	३७२०	६९९१	१४४९	२३८३	३८३२	३२७६	३०२४	६३००
१३.	कुरखेडा	...	१३५७	२२४४	३६०१	१३९७	१३६३	२७६०	१७३५	२६९३	४४२८	८९७	७१८	१६१५	११०९	१९२१	३०३०	५०२	४१५	९१७
१४.	म. रु. गडचिरोली	...	२७४३	१११९३	१३९३६	४४३	१५५०	१९९३	२६३१	११८२४	१४४५५	३४५	९३८	१२८३	१५००	६१२६	७६२६	३२२	६९२	१०१४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : नाशिक																			
१.	जि. रु. नाशिक ...	३२३२३	२८४३९	६०७६२	१७७८१०	१४६६४१	३२४४५१	१८२४७	१६४८३	३४७३०	११६७२४	१००२९२	२१७०१६	१५५२३	१४३९९	२९९२२	१२५८२६	१०१५५२	२२७३७८
२.	सा. रु. मालेगाव ...	१६६१४	१२८८३	२९४९७	१२३९८८	११६६६५	२४०६५३	१५००६	९१०७	२४११३	९०४९७	८५३८८	१७५८८५	९९६३	१६४८९	२६८६२	१२५०१७	६७३१६	१९२३३३
३.	उप जि. रु. कळवण...	२००७	९१५	२९२२	१५४२१	९३६१	२४७८२	९८३	६७४	१६५७	११७११	९२०१	२०९१२	४५१२	२७०५	७२१७	२२५९२	२१२३९	४३८३१
४.	उपजि. रु. निफाड ...	२३९७	१२७४	३६७१	१७३०३	१५८२३	३३१२६	१५७७	८७०	२४२७	१५७९८	११३३४	२७१३२	१११८	७६१	१८७९	१५५७९	१४१५२	२९७३१
५.	उपजि. रु. चांदवड ...	७०३	३२५	१०२८	१६६४०	१६२६२	३२९०२	४७५	२३०	७०५	१२६००	११६८०	२४२८०	१२०२	१००९	२२११	२१७४३	१९३४४	४१०८७
६.	उपजि. रु. मनमाड ...	१०४३	४८४	१५२७	७८४०	६९३१	१४७७१	९२२	४७५	१३९७	८५३६	८१८९	१६७२५	१७४८	११४५	२८९३	२६५७५	३४९८२	६१५५७
७.	ग्रा. रु. त्र्यंबकेश्वर ...	१७५२	९९५	२७४७	१३९०३	१५१५९	२९०६२	१२५५	७५४	२००९	८८९७	१११४३	२००४०	१५२२	७५९	२२८१	२११६३	१७४३३	३८५९६
८.	ग्रा. रु. पेठ ...	२२०५	१३६७	३५७२	२२५१६	१८०६५	४०५८१	१२४४	५७७	१८२१	१९२७७	१४२०२	३३४७९	११२५	५६३	१६८८	२६१४२	१९५७६	४५७१८
९.	ग्रा. रु. हरसुल ...	८४५	३९७	१२४२	१३९०३	१३५००	२७४०३	५९२	२८५	८७७	९८४४	९३३९	१९१८३	१६१३	७९८	२४११	२१४१९	२१२७९	४२६९८
१०.	ग्रा. रु. दिंडोरी ...	२३२४	१४७१	३७९५	३१७९३	२५३९६	५७१८९	१०६७	७५४	१८२१	१७५८४	१५६६१	३३२४५	२३००	१२००	३५००	३२०००	२८५४०	६०५४०
११.	ग्रा. रु. वणी ...	१९१३	७५०	२६६३	१२७६०	९९३३	२२६९३	१०८२	५१७	१५९९	९९०९	८८४४	१८७५३	१७१६	१०००	२७१६	२५३२४	२५३१३	५०६३७
१२.	ग्रा. रु. सुरगाणा ...	२९८७	१६१४	४६०१	३०३६०	२९०३१	५९३९१	१७९६	१०२९	२८२५	२२३०४	२१५८०	४३८८४	१३९४	९१३	२३०७	१९७१०	२०१८९	३९८९९
१३.	ग्रा. रु. देवळा ...	१४००	१०२८	२४२८	३११०७	१९०४६	५०१५३	९१६	७६२	१६७८	१८०२०	१४५७६	३२५९६	८६१	५४१	१४०२	१०२५९	१०२६२	२०५२१
१४.	ग्रा. रु. सटाणा ...	१६९२	८६६	२५५८	१३८१४	१०५४२	२४३५६	११३३	५४०	१६७३	८१९१	६६९६	१४८८७	१७६२	११७९	२९४१	३०४०८	३३२१३	६३६२१
१५.	ग्रा. रु. दाभाडी ...	१०९०	६२६	१७१६	७०५१	६९८५	१४०३६	७९२	४४६	१२३८	५३९०	६१४८	११५३८	६३६	३४१	९७७	१३३३४	११०२१	२४३५५
१६.	ग्रा. रु. झोडगा ...	२२०९	१३३४	३५४३	१४६५६	१२९०२	२७५५८	१५१०	८३०	२३४०	११४०१	११४५३	२२८५४	१२५४	११३२	२३८६	१५८८८	१२६८६	२८५७४
१७.	ग्रा. रु. नांदगांव ...	२४६८	१३१७	३७८५	२४२३२	२०९२२	४५१५४	१७४८	७९१	२५३९	१६०००	१३७३४	२९७३४	१६४२	९१८	२५६०	१३२२८	११६८७	२४९१५
१८.	ग्रा. रु. नगरसुल ...	२४२०	११०७	३५२७	२९२८६	२७२५४	५६५४०	१२२३	६३९	१८६२	२४१७०	१९८३७	४४००७	७०६	५१९	१२२५	६०५४	५५६१	११६१५
१९.	ग्रा. रु. दोडी ...	१७९८	१३०६	३१०४	२५०५०	२७१०८	५२१५८	१२८३	८६६	२१४९	१८२३६	२०१५५	३८३९१	४९२	३४१	८३३	८५५६	८७३७	१७२९३
२०.	ग्रा. रु. घोटी ...	१५१९	७०२	२२२१	१७९९६	१६१२६	३४१२२	११५८	५१६	१६७४	१३५४६	१२०८७	२५६३३	१०५३	७०३	१७५६	२४०२२	२०८२७	४४८४९
२१.	ग्रा. रु. इगतपुरी ...	२९३२	१७३४	४६६६	३२३४६	३१४६७	६३८१३	१६३४	९८२	२६१६	२२९६०	२१८३६	४४७९६	८३०	७३२	१५६२	१०१५९	१२४६१	२२६२०
२२.	ग्रा. रु. लासलगांव ...	१०६५	३६९	१४३४	१०३१८	१०९८०	२१२९८	७८०	४६८	१२४८	७३४९	७४८१	१४८३०	९५०	५८३	१५३३	११०३५	१०११३	२११४८
२३.	ग्रा. रु. डांगसौदाणे ...	१३७९	६४०	२०१९	१६५६१	१३६३५	३०९९६	९८४	६४६	१६३०	१५९१४	११५८१	२७४९५	१०३१	१६००	२६३१	१४०६९	१४२३२	२८३०१
२४.	ग्रा. रु. नामपूर ...	७२८	३७८	११०६	१२२०९	११७३७	२३९४६	४६३	२००	६६३	७५७९	७०९७	१४६७६	१०५०	६३९	१६८९	११६७४	११५४५	२३२१९
२५.	ग्रा. रु. उमराणे ...	६६३३	३६१५	१०२४८	३४८२३	२८०४९	६२८७२	३६६५	२६२१	६२८६	३०९४२	२०१७३	५१११५	४९१	३५२	८४३	६३३२	७४२४	१३७५६
२६.	ग्रा. रु. येवला ...	३६४४	१६२५	५२६९	४६३६६	३१८८७	७८२५३	२०३७	८८६	२९२३	३५२१३	२४८०१	६००१४	२०१३	१०३७	३०५०	३९४३७	२६७३६	६६१७३
२७.	ग्रा. रु. अभोणा ...	२४३७	१४८६	३९२३	२४४३८	२०१५०	४४५८८	१७३७	१०७७	२८१४	१९५५१	१६१६८	३५७१९	११६२	६३४	१७९६	१२८३९	१०२१५	२३०५४
२८.	ग्रा. रु. बाऱ्हे ...	२३७५	१३८३	३७५८	३०६८५	३५०४३	६५७२८	१६०८	१०३८	२६४६	२१२८०	३१०३२	५२३१२	८५५	१२३२	२०८७	२२१०७	१८०९३	४०२००
२९.	ग्रा. रु. सिन्नर ...	३१८०	१३९०	४५७०	२४६३३	२२४४६	४७०७९	१८१०	९०१	२७११	१८२५६	१६६५५	३४९११	१३४२	८८०	२२२२	२०६७६	१९६७०	४०३४६
३०.	ग्रा. रु. मालेगांव ...	२८०३	१३०४	४१०७	३०८८५	२४७२३	५५६०८	१५६४	१४२९	२९९३	१८२४०	१६३५०	३४५९०	९१२	३७०	१२८२	६१९५	४२८३	१०८७८
३१.	ग्रा. रु. गिरणारे ...	४२८२	१२१६	५४९८	९८७०	४४१९	१४२८९	७८८	२५६	१०४४	७२५१	४७५६	१२००७	१२७४	५९८	१८७२	११६२३	१०६८१	२२३०४

जिल्हा : धुळे

१. शिरपूर ...	३२३६	२८८७	६१२३	३३६३३	२४६२७	५८२६०	१८७१	१२२९	३१००	१६४९९	१५०४४	३१५४३	२१७१	१६८७	३८५८	२०५४४	१९८५१	४०३९५
२. ग्रा. रु. दोंडाईचा ...	१०४८	१२१३	२२६१	३१८७२	२६११९	५७९९१	८६०	६९५	१५५५	१५९४७	१८१५५	३४१०२	९२३	१००६	१९२९	२४४९६	१९९५३	४४४४९
३. ग्रा. रु. शिंदखेडा ...	८७३	५६३	१४३६	१७६२५	१६१८५	३३८१०	५५६	३१७	८७३	९७११	९९९३	१९७०४	५८१	३५८	९३९	१९७९५	१३८५०	२७६४५
४. ग्रा. रु. साक्री ...	२०८४	८७७	२९६१	१७७९८	१९१५७	३६९५५	११८५	५२९	१७१४	१०२३५	११६११	२१८४६	९६३	३९३	१३५६	१३०९९	१५४३२	२८५३१
५. ग्रा. रु. पिंपळनेर ...	१९७१	११५८	३१२९	१४७७८	१३७७७	२८५५५	१२०४	७२३	१९२७	९१९९	८८२५	१८०२४	१४१९	६५८	२०७७	१२०९०	१२७०१	२४७९१
६. ग्रा. रु. जैताणे ...	२५६	३००	५५६	११३५१	१२६२८	२३९७९	२५०	२५७	५०७	५६४५	५२०३	१०८४८	२४६	१८४	४३०	६५५२	६२३०	१२७८२
७. ग्रा. रु. सोनगीर ...	५१४	३५३	८६७	१२७६८	१४३२१	२७०८९	३७८	१५२	५३०	७३४४	८७१७	१६०६१	३२८	१४७	३९५	८५११	९४८६	१७९९७
८. ग्रा. रु. थाळनेर ...	५९५	४५२	१०४७	११८०८	११००८	२२८१६	४०६	२७४	६८०	६६२०	५१८६	११८०६	३२८	१४७	३९५	८५११	९४८६	१७९९७

जिल्हा : नंदुरबार

१. जि. रु. नंदुरबार ...	१८७८२	१४४५१	३३२३३	६१७१९	६०५५७	१२२२७६	१९६५२	१५४६३	३५११५	६२७१९	६१५५५	१२४२७४	२०४२९	१५५११	३६०२०	१२५४२९	११९५११	२४५०२०
२. उपजि. रु. नवापूर ...	२९७८	१५२७	४५०५	१९४३७	१६५४४	३५९८१	३०७८	१०२७	४१०५	२०२३७	१७०४४	३७२८१	३६५०	१८२०	५४७०	२३५६३	१९५२०	४३०८३
३. उपजि. रु. तळोदा ...	३२२९	१५६६	४७९५	१६५३८	१३२६८	२९८०६	३७२९	१८१६	५५४५	१७०३८	१३७६८	३०८०६	४२६५	१९६९	६२३४	२६२३६	२२७९७	४९०३३
४. ग्रा. रु. म्हसावद ...	१९२४	९७७	२९०१	१८२९९	९२०२	२७५०१	२१७४	११२७	३३०१	१८५९९	९७०२	२८३०१	२३२६	१३२९	३६५५	२०६२९	१२१२९	३२७५८
५. ग्रा. रु. धडगांव ...	३७३४	१८४४	५५७८	२१३९२	१८२४१	३९६३३	४२३४	२०९४	६३२८	२१८९२	१८७४१	४०६३३	५३२६	२२२९	७५५५	२३९२६	१९८५०	४३७७६
६. ग्रा. रु. अक्कलकुवा ...	३३६३	१७३३	५०९६	१७५१६	१४५६६	३२०८२	३६१३	१९३३	५५४६	१८४५०	१५०६६	३३५१६	३९२०	२०२६	५९४६	२०३६३	१७५२६	३७८८९
७. ग्रा. रु. धानोरा ...	१०६३	५८९	१६५२	८३८१	६६३३	१५०१४	१२६३	६८९	१९५२	९०५२	७१३३	१६१८५	१५२६	८९०	२४१६	१०२३६	९२३५	१९४७१
८. ग्रा. रु. रनाळा ...	१३९८	९७१	२०६९	१३२८७	१०९३०	२४२१७	१४९८	१०२१	२५१९	१३७८७	११४३०	२५२१७	१६२३	१२२९	२८५२	१५२८९	१३४२६	२८७१५
९. ग्रा. रु. खांडबारा ...	२०९८	३९१७	६०१५	२५५२४	१६१५९	४१६८३	२१९८	४०१७	६२१५	२६०३०	१६६६०	४२६९०	२३९८	४२३६	६६३४	२८६३४	१९८२५	४८४५९
१०. ग्रा. रु. खोंडामळी ...	१०५७	५४८	१६०५	६०४९	३७८७	९८३६	११५७	६५०	१८७७	६५५०	४२८७	१०८३७	१२२६	८२६	२०५२	६५३६	५२२८	११७६४
११. ग्रा. रु. तोरणमाळ ...	२८५	१५५	४४०	३९१४	५६६०	९५७४	३८५	२०५	५९०	४४१५	६१६०	१०५७५	४२५	३२६	७५१	६३२९	८२४९	१४५७८
१२. ग्रा. रु. मोलगी ...	३०२२	२२८२	५३०४	१५५७५	९९६४	२५५३९	३१२२	२४८२	५६०४	१६०७५	१०४६४	२६५३९	३३२४	२६२८	५९५२	१८२०३	१२४३४	३०६३७
१३. ग्रा. रु. विसरवाडी ...	२४१३	८१४	३२२७	१७८९६	८१५९	२६०५५	२६१३	९१४	३५२७	१८३९६	८६५९	२७०५५	२८२९	१३२६	४१५५	२०४३६	१२३९५	३२८३१
१४. ग्रा. रु. जमाना ...	१६४१	९२८	२५६९	९८१०	६५८१	१६३९१	१०३७	४८१	१५१८	१०३१०	७०८१	१७३९१	१२३६	६५२	१८८८	१२४२६	९८६३	२२२८९

୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୧୧	୧୨	୧୩	୧୪	୧୫	୧୬	୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	
ଜିଲ୍ଲା : ଜଲ୍ଲାଗ																				
୧.	ଜି. ଋ. ଜଲ୍ଲାଗ	...	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୨.	ଉପଜି. ଋ. ଚୋପା	...	୧୧୩୫	୧୨୮୧	୩୨୧୬	୧୫୭୧୧	୧୫୬୪୬	୩୧୪୩୭	୩୨୧୦	୨୮୮୦	୬୧୭୦	୩୦୦୦	୩୫୨୦	୬୫୨୦	୨୦୩୧	୧୮୩୮	୩୮୬୧	୩୪୬୦	୩୭୪୧୮	୭୨୦୧୮
୩.	ଉପଜି. ଋ. ମୁକ୍ତାଈନଗର	...	୮୮୧	୬୪୨	୧୫୩୧	୧୧୦୨୭	୧୩୩୭	୨୦୩୬୪	୭୫୧	୧୩୫	୧୬୧୪	୧୮୫୦୨	୧୬୩୧୦	୩୪୮୧୨	୧୧୧୫	୧୪୧୦	୩୩୨୫	୨୮୬୨୦	୧୧୧୧୫	୪୭୮୧୫
୪.	ଉପଜି. ଋ. ଜାମନେର	...	୬୧୦	୩୦୫	୧୧୫	୭୧୧୧	୫୨୭୫	୧୩୧୮୬	୧୧୨୦	୧୭୧୦	୩୭୧୦	୮୨୦୦୦	୧୭୦୦୦	୧୭୧୦୦୦	୧୬୧୨	୧୦୭୧	୨୬୧୧	୩୨୫୦୮	୩୫୦୩୨	୬୧୭୨୧
୫.	ଗ୍ରା. ଋ. ଅମଲ୍ଲନେର	...	୮୬୫	୬୦୨	୧୪୬୭	୧୫୦୨	୫୬୭୭	୧୫୧୭୧	୬୦୩୩	୪୦୩୮	୧୦୦୭୧	୧୮୫୭୨	୧୬୭୨୭	୩୫୨୧୧	୧୨୩୧	୧୮୧	୨୨୨୮	୧୬୦୨୧	୧୩୮୪୪	୨୧୮୬୫
୬.	ଗ୍ରା. ଋ. ଅମଲ୍ଲଗାଁ	...	୩୬୨	୩୮୬	୭୪୮	୧୮୧୨	୨୨୧୦	୪୧୦୨	୪୮୦	୫୨୦	୧୦୦୦	୪୫୫୦	୫୪୦୦	୧୧୫୦	୧୮୦	୭୭୪	୧୭୫୪	୫୪୪୫	୩୫୭୧	୧୦୧୬
୭.	ଗ୍ରା. ଋ. ଧରଣଗାଁ	...	୩୫୧	୩୭୨	୭୩୧	୧୧୩୨	୨୩୧୧	୪୨୪୩	୪୩୫	୩୧୨	୮୨୭	୧୭୩୨	୨୭୮୫	୪୫୧୭	୧୩୧	୫୧୫	୧୫୩୪	୨୬୧୮୦	୨୩୦୭୮	୪୧୨୫୮
୮.	ଗ୍ରା. ଋ. ଏରୌନଡୋଲ	...	୫୦୨	୬୩୩	୧୧୩୫	୧୭୧୧	୧୧୩୬୬	୨୧୦୮୫	୬୨୪	୧୧୩୫	୧୭୫୧	୭୫୬୫	୧୫୪୫	୧୭୧୧୦	୮୩୭	୬୭୩	୧୫୧୦	୧୭୫୧	୩୪୧୮	୧୩୧୬୧
୯.	ଗ୍ରା. ଋ. ପାଚୋରା	...	୮୫୭	୧୫୬	୧୮୧୩	୫୫୪୧	୩୭୨୧	୧୨୭୮	୪୭୧୫	୨୧୧୬	୬୧୧୧	୩୧୪୨୬	୩୩୫୮୧	୭୩୦୦୭	୧୦୭୨	୭୬୫	୧୮୩୭	୨୬୫୪୬	୨୬୦୭୨	୫୨୬୧୮
୧୦.	ଗ୍ରା. ଋ. ଭାଡଗାଁ	...	୮୭୧	୧୬୬	୧୮୪୫	୨୬୬୬	୨୫୭୫	୫୨୪୧	୩୮୬୬	୪୨୬୫	୮୧୬୧	୫୫୭୨	୭୫୨୨	୧୩୦୧୪	୨୨୩୪	୧୧୩୦	୩୩୬୪	୩୫୧୪	୧୭୦୦	୫୨୧୪
୧୧.	ଗ୍ରା. ଋ. ଚାଲିସଗାଁ	...	୧୧୦୭	୧୨୬୬	୩୧୭୩	୨୭୦୧୧	୧୧୭୧୩	୪୬୭୩୨	୧୨୮୮	୫୭୨	୧୮୬୦	୮୩୨୬	୧୪୬୬	୧୭୭୧୨	୧୮୧୫	୧୩୨	୨୮୨୭	୧୨୫୭୦	୧୫୭୫	୩୦୧୫
୧୨.	ଗ୍ରା. ଋ. ମେହୁଣବାର	...	୭୨୦	୬୦୦	୧୩୨୦	୮୧୧୧	୬୩୮୧	୧୪୫୦୦	୧୨୫୦	୭୫୦	୨୦୦୦	୧୩୦୦୦	୧୨୫୦୦	୨୫୫୦୦	୧୪୩୨	୧୧୭୮	୨୬୧୦	୮୫୭୦	୩୭୮୦	୧୨୩୫୦
୧୩.	ଗ୍ରା. ଋ. ପହୁର	...	୪୨୧	୩୬୭	୭୧୬	୪୮୩୫	୩୮୩୬	୮୬୭୧	୧୧୫୦	୧୫୧୨	୨୭୪୨	୧୪୨୫	୧୩୩୩୦	୨୭୩୮୬	୧୬୫୪	୧୧୩୦	୨୭୮୪	୨୨୩୩୮	୧୦୩୩୦	୩୨୬୪୮
୧୪.	ଗ୍ରା. ଋ. ପିପଲ୍ଲଗାଁ(ହରେ)...	...	୨୭୭	୧୭୩	୪୫୦	୩୭୩୩	୨୪୮୧	୬୨୨୨	୬୮୬	୪୧୭	୧୧୮୩	୧୧୨୫୫	୭୫୦୪	୧୮୭୫୧	୮୫୧	୫୦୦	୧୩୫୧	୧୨୭୧୫	୧୦୧୦୦	୨୨୮୧୫
୧୫.	ଗ୍ରା. ଋ. ବରଣଗାଁ	...	୪୫୦	୭୪୭	୧୧୧୭	୭୪୭୫	୧୦୮୧୭	୧୮୨୧୨	୭୨୦	୬୦୦	୧୩୨୦	୮୧୧୧	୬୩୮୧	୧୪୫୦୦	୭୪୦	୨୮୫	୧୦୨୫	୧୮୭୭	୭୫୮୩	୧୭୪୬୦
୧୬.	ଗ୍ରା. ଋ. ବୋଦବଡ	...	୪୦୦	୨୦୦	୬୦୦	୧୮୦୦୦	୫୨୧୨	୨୩୨୧୨	୮୦୦୦	୭୦୦୦	୧୫୦୦୦	୧୪୦୦୦	୧୬୦୦୦	୩୦୦୦୦	୧୩୦	୮୧୧	୧୭୪୧	୧୫୫୫୦	୧୩୨୫୦	୨୮୮୦୦
୧୭.	ଗ୍ରା. ଋ. ଯାବଲ	...	୧୧୦୬	୧୨୧୮	୩୧୨୪	୨୭୬୪୬	୨୫୪୨୧	୫୩୦୬୭	୧୭୨୩	୧୭୮	୨୭୦୧	୨୪୫୪୧	୨୨୫୪୧	୪୭୦୧୦	୮୧୨	୬୩୧	୧୪୪୩	୨୩୩୩୬	୨୨୬୧୪	୪୬୦୩୦
୧୮.	ଗ୍ରା. ଋ. ନ୍ହାବି	...	୫୮୫	୫୩୧	୧୧୨୪	୩୦୫୨	୩୧୪୮	୬୨୦୦	୧୫୮	୬୧୧	୧୬୫୭	୧୧୧୬	୫୦୮୧	୧୪୨୦୫	୧୧୬	୭୨୬	୧୬୪୨	୧୦୧୨୬	୧୦୭୮୬	୨୧୭୧୨
୧୯.	ଗ୍ରା. ଋ. ରାବେର	...	୨୧୩୨	୧୫୩୨	୩୬୬୪	୧୭୭୧୬	୧୦୦୦୦	୨୨୭୧୬	୧୧୮୦	୧୧୫୦	୨୩୩୦	୧୭୪୧୭	୧୬୦୩୭	୩୩୫୩୪	୮୬୬	୫୧୪	୧୩୮୦	୫୨୭୭	୪୮୨୩	୧୦୧୦୦
୨୦.	ଗ୍ରା. ଋ. ପାଲ	...	୪୧୭	୩୧୭	୮୧୪	୧୧୮୧	୧୩୦୮	୨୪୧୭	୬୧୫	୪୦୧	୧୦୧୬	୩୫୬୦	୪୫୧୨	୮୦୭୨	୧୭୫୦	୧୩୦୨	୩୦୫୨	୨୩୧୮୫	୨୧୧୦୦	୪୪୨୮୫
୨୧.	ଗ୍ରା. ଋ. ସାବଦା	...	୦	୦	୦	୮୮୫୭	୬୮୧୭	୧୫୭୫୪	୦	୦	୦	୪୮୧୭	୫୫୧୮	୧୦୪୧୫	୦	୦	୦	୮୧୧୨	୪୦୫୫	୧୨୧୬୭
୨୨.	କୁ. ଋ. ପାରୋଠା	...	୩୧୩	୧୧୧	୫୮୪	୫୫୧୧	୫୮୮୨	୧୧୩୧୩	୧୪୬	୩୬୬	୧୩୧୦	୧୪୭୧୧	୧୬୬୭୦	୩୧୪୬୧	୧୮୦	୭୬୦	୧୭୪୦	୨୧୨୨୦	୨୦୦୦୫	୪୧୨୨୫
୨୩.	ଗ୍ରା. ଋ. ଭୁସାବଠ	...	୫୦୬୫	୫୦୩୦	୧୦୦୧୫	୮୧୪୨	୫୭୬୭	୧୪୭୦୧	୪୨୦୫	୪୩୩୦	୮୫୩୫	୭୦୨୮	୫୨୦୮	୧୨୨୩୬	୮୭୭	୧୦୧୫	୧୧୭୨	୧୧୪୫୨	୧୫୭୧୦	୩୫୧୬୨
୨୪.	ମହିଳା ଋ. ମୋହାଡ଼ି	...	୨୬୩	୦	୨୬୩	୧୪୬୩	୦	୧୪୬୩	୩୦୫	୦	୩୦୫	୧୨୧୪	୦	୧୨୧୪	୧୮୫	୮୫୦	୧୮୩୫	୩୩୩୫	୨୫୫୦	୫୮୮୫

जिल्हा : अहिल्यानगर

१.	जि. रु. अहिल्यानगर ...	५५०१२	४९५९४	१०४६०६	८५४६१	७९२१५	१६४६७६	३१२९४	२८१०४	५९३९८	३२६१२	४१५७९	७४१९१	१२३४२	१०६६४	२३००६	७१५४०	६१५२६	१३३०६६
२.	ग्रा. रु. राहता ...	८६५	७१५	१५८०	११२८५	५६४३	१६९२८	७००	४६७	११६७	२८०	१८७	११४२८	२५७३	१६८८	४२६१	२२३७३	१८४१९	४०७९२
३.	ग्रा. रु. अकोले ...	९८०	५८७	१५६७	१६३२०	२२४९८	३८८१८	३४९	५२६	८७५	३०२०	२४३८	५४५८	१४८६	४९८	१९८४	२४०८३	११८६२	३५९४५
४.	ग्रा. रु. श्रीरामपूर ...	२३०	१६१	३९१	४८६४	६५२६	११३९०	२४५	२२३	४६८	३३९३	४१३५	७५२८	१३१३	१४२०	२७३३	१५६४०	१२५५६	२८१९६
५.	ग्रा. रु. कोपरगाव ...	१०१	१३०	२३१	४८१९	२४०९	७२२८	१२०४	८०३	२००७	४८२	३२१	४४६०	६६३	८३९	१५०२	१७४१३	१५५७४	३२९८७
६.	ग्रा. रु. टाकळी ढोकेश्वर...	११९	८०	१९९	५६०७	२८०३	८४१०	१३९	९२	२३१	५५	३७	११७७६	६८५	५४४	१२२९	७४६०	९५५८	१७०१८
७.	ग्रा. रु. पाथर्डी ...	८९९	१४८०	२१२९	२०७२९	२४४५१	४५२४३	८२१	३१३	११४४	१०७५१	१२००९	२२७६०	३६३४	१०५४	४६८८	३०६२४	३६४६२	६७०८५
८.	ग्रा. रु. श्रीगोंदा ...	३०१	१८२	४८३	४६८९	२३४५	७०३४	१८७	१२५	३१२	७५	५०	९०१८	५११	४२५	९३६	२२३२१	१६४३७	३८७५८
९.	ग्रा. रु. लोणी ...	२६९	११७	३८६	६८४१	३४२१	१०२६२	४०	२६	६६	१६	११	१६८७६	८७०	२६२	११३२	१७२१७	१५०५६	३२२७३
१०.	ग्रा. रु. शेवगांव ...	९०	३३	१२३	३०३१	१५१६	४५४७	१९१	१२८	३१९	७७	५१	७१९९	१०२०	३३०	१३५०	१६५७५	१६९५०	३३५२५
११.	ग्रा. रु. नेवासा ...	९२	८०	१७२	९५१७	४७५९	१४२७६	४०७	२७२	६७९	१६३	१०९	६३२४	१०१८	३६५	१३८३	२४८१६	१००४७	३४८६३
१२.	ग्रा. रु. वांबोरी ...	८७	३३	१२०	३९२९	१९६४	५८९३	२०४	१३६	३४०	८२	५४	११९२४	७७३	१०९३	१८६६	६०७०	८४४५	१४५१५
१३.	ग्रा. रु. राजूर ...	७९६	४६०	१२५६	६८९०	५९३८	१२८२८	५२७	३३२	८५९	५०१०	४७४०	९७५०	८४४	३९३	१२३७	१३४९१	१५१६६	२८६५७
१४.	ग्रा. रु. पुणतांबा ...	७१७	११२	८२९	१४७३८	७३६९	२२१०७	१०६६	७१०	१७७६	४२६	२८४	२३७३८	५६७	४६८	१०३५	७१०४	९९९२	१७०९६
१५.	ग्रा. रु. पारनेर ...	६१	४१	१०२	८३४९	४१७४	१२५२३	४५२	३०२	७५४	१८१	१२१	१८१६५	३७३	३३६	७०९	८८७२	११२९५	१३३६७
१६.	ग्रा. रु. संगमनेर ...	११६	८०	१९६	३८७१	१९३६	५८०७	५३९	३५९	८९८	२१६	१४४	१८६७३	८२९	४३५	१२६४	२०५१०	१७९३०	३८४४०
१७.	ग्रा. रु. घोडेगाव ...	५००	५००	१०००	६८८५	३४४३	१०३२८	३७८	२५२	६३०	१५१	१०१	१५६१७	३४४	३८१	७२५	८२७६	६७०७	१४९८३
१८.	ग्रा. रु. कोतूळ ...	१५	१०	२५	३२३९	१६२०	४८५९	२२७	१५२	३७९	९१	६१	५११५	१९७१२	१६३५	२१३४७	८२४९	११४३३	१९७१२
१९.	ग्रा. रु. चिंचोडीपाटील...	४३६	११७	५५३	१२५७५	६२८८	१८८६३	९७७	६५२	१६२९	३९१	२६१	२८०५५	४८०	२८४	७६४	५८१५	७६१२	१३४२७
२०.	ग्रा. रु. कर्जत ...	३९	४३	८२	४८३०	२४१५	७२४५	१०४	६९	१७३	४२	२८	५९२२	५३६	३८३	९१९	१४९५४	१६२०८	३११६२
२१.	ग्रा. रु. ताहराबाद ...	४९८	२४७	७४५	१०९८९	५४९४	१६४८३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	१२९५२	७५२	४३७	११८९	५७६८	८६५०	१४४१८
२२.	ग्रा. रु. बोधेगाव ...	७२४	३७४	१०९८	१५६३०	९०४६	२४६७६	७७६	४८९	१२२५	११७२४	८५०२	२०२२६	३४२	३४९	६९१	११५३४	१५१५२	२६६८६
२३.	ग्रा. रु. साकुर ...	२९७	२१४	५११	१४८७३	७४३७	२२३१०	९१६	६११	१५२७	३६६	२४४	१९६०५	१२३२	११८९	२४२१	१४२०३	१२८१०	२७०१३
२४.	ग्रा. रु. राहुरी ...	१८४	१७७	३६१	६३७१	३१८६	९५५७	१७९	१२०	२९९	७२	४८	८८१६	२८२	२०५	४८७	१५२५४	११९१६	२७१७०
२५.	ग्रा. रु. जामखेड ...	१६३	२२७	३९०	३९८२	१९९१	५९७३	३०१	२०१	५०२	१२०	८०	२२३९५	३५४	४०१	७५५	१५५४५	१९२२६	३४७७१
२६.	ग्रा. रु. समशेरपूर ...	४१७	२०१	६१८	७९४२	३९७१	११९१३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	८२०६	४५२	३५४	८०६	७६८६	६७४५	१४४३१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : लातूर																			
१.	उजिरु उदगीर ...	११७९२	७८३२	१९६२४	३२९८२	२१९८८	५४९७०	१०८५७	७२३८	१८०९५	१०२४६५	६८३१०	१७०७७५	५३१३	३५४२	८८५५	७८८०९	५२५३९	१३१३४८
२.	उजिरु निलंगा ...	५२२१	३४८०	८७०१	३९८८४	२६५८९	६६४७३	४८३८	३२२५	८०६३	३२२४१	२१४९४	५३७३५	२६६२	१७७५	४४३७	३०६५७	२०४३८	५१०९५
३.	ग्रा. रू. किल्लारी ...	१०६०	७०६	१७६६	१६४५६	१०९७०	२७४२६	७४९	११२४	१८७३	१५७३७	२३६०५	३९३४२	७६३	५०९	१२७२	१५६५२	१०४३२	२६०८४
४.	ग्रा. रू. अहमदपूर ...	३४५४	२३०३	५७५७	५२७८६	३५१९१	८७९७७	२८३०	४२४५	७०७५	५२९७४	७९४६२	१३२४३६	२५७२	१७१४	४२८६	४७०९९	३१३९९	७८४९८
५.	ग्रा. रू. चाकूर ...	१५९२	१०६१	२६५३	३२२१५	२१४७६	५३६९१	१४२९	९५२	२३८१	४९४६९	३२५७९	८२४४८	८३५	५५६	१३९१	३१३९१	२०९२७	५२३१८
६.	ग्रा. रू. मुरुड ...	२४३८	१६२५	४०६३	३९५५१	२६३६७	६५९१८	२७३९	१८२६	४५६५	६३८८३	४२५८८	१०६४७१	१३७२	९१५	२२८७	३८१६७	२५४४५	६३६१२
७.	ग्रा. रू. औसा ...	१७१९	११४६	२८६५	३९५१५	२६३४४	६५८५९	२२१८	१४७९	३६९७	६२८३०	४१८८७	१०४७१७	७५४	११३१	१८८५	३४८८५	२३२५७	५८१४२
८.	ग्रा. रू. का. सिरशी ...	८६८	५७९	१४४७	२३७९७	१५८६४	३९६६१	८२९	५५३	१३८२	२६६२६	१७७५०	४४३७६	५६२	३७४	९३६	१४२७०	९५१३	२३७८३
९.	ग्रा. रू. रेणापूर ...	९६२	६४२	१६०४	२०६५६	१३७७१	३४४२७	१७२३	११४८	२८७१	३८३२५	२५५५०	६३८७५	७५६	११३४	१८९०	१५४९४	२३२४१	३८७३५
१०.	ग्रा. रू. बाभळगांव ...	४८५	३२४	८०९	१४१३१	९४२०	२३५५१	४१०	२७३	६८३	९०६०	६०४०	१५१००	१७८	११८	२९६	१२२८५	८१९०	२०४७५
११.	ग्रा. रू. जळकोट ...	१७५६	११७०	२९२६	१९७४७	१३१६५	३२९१२	१५४०	१०२६	२५६६	२३९६९	१५९७९	३९९४८	११५६	७७०	१९२६	१५४६३	१०३०८	२५७७१
१२.	ग्रा. रू. देवणी ...	१०९७	७३२	१८२९	२४५०२	१६३३४	४०८३६	१०१४	६७६	१६९०	३१०२०	२०६८०	५१७००	४४१	२९४	७३५	१७८०५	११८७०	२९६७५
१३.	ग्रा. रू. शिरुर अनंतपाळ ...	७२०	४८०	१२००	९०००	६०००	१५०००	७१८	४७८	११९६	९४४५	६२९७	१५७४२	४८६	३२४	८१०	५५७५	३७१७	९२९२
१४.	स्त्री, रू. लातूर ...	८६७५	०	८६७५	९०९४५	०	९०९४५	९९२२	०	९९२२	५९१३६	०	५९१३६	५२३४	०	५२३४	२५७०३	०	२५७०३
जिल्हा : धाराशिव																			
१.	उपजि. रू. उमरगा ...	३७६५	२२९७	६०६२	२७१४१	३३३२३	६०४६४	३९१२	२५८५	६४९७	४५५६०	५३६५४	९९२१४	१९४९	१५१६	३४६५	२७९८२	३२३३६	६०३१८
२.	उपजि. रू. पंरडा ...	१८५१	१०४५	२८९६	१८७६०	२३७५८	४२५१८	१६७५	१४७६	३१५१	३५१४६	३८४४७	७३५९३	१०९५	९१२	२००७	२१३५२	२७९११	४९३४३
३.	ग्रा. रू. तुळजापूर ...	३४६१	२६५४	६११५	३२०१६	३७६२२	६९६३८	३२२७	३२३५	६४६२	५२०९९	६०८५१	११२९५०	२८४५	२४०२	५२४७	३९८८२	४६४४३	८६३२५
४.	मुरुम ...	८११	५०९	३०४	१६७००	१९१२१	३५८२१	७७९	५१२	१२९१	२६३८३	२८९१९	५५३०२	४०८	२८५	६९३	१७७११	२०१११	३७८२२
५.	कळंब ...	२१७०	११६९	३३३९	३५३६६	३९५५६	७४९२२	१९७०	१३६६	३३३६	५९०३४	६३४१२	१२२४४६	१४२०	९५८	२३७८	४४३१९	५१४१२	९५७३१
६.	वाशी ...	१८४६	१२२१	३०६७	२६०३९	२९४५६	५५४१५	१५०८	१७०८	३२१६	३१२५६	३५४६	३४८०२	९९३	१००१	१९९४	२३६४३	२६३४३	४९९८६
७.	भूम ...	२३०६	१६४८	३९५४	१८४४८	२२९२१	४१३६९	१७९४	१५५२	३३४६	३७७६४	४४५१२	८२२७६	१००७	६२०	१६२७	२६१२६	३३८८६	६००१२
८.	तेर ...	१०९९	६७८	१७७७	१५३१०	१८४२२	३३७३२	१०५५	८४७	१९०२	३०४५०	२८६२९	५९०७९	७८३	५४४	१३२७	२१२८५	२४५४७	४५८३२
९.	लोहारा ...	२१६१	११५६	३३१७	१६४८७	२०७१६	३७२०३	१२६१	९४६	२२०७	२३००४	२४१९८	४७२०२	१०२१	७५४	१७७५	१५४७८	१८४६६	३३९४४
१०.	स्त्री, रू. उ. बाद ...	८८१	५७५	१४५६	८६७४	९०७४	१७७४८	१४४९	११६६	२६१५	१६८७१	२११९१	३८०६२	१०६१	७३८	१७९९	१२००९	१५७५६	२७७६५

जिल्हा : नांदेड

१.	ग्रा. रू. धर्माबाद	...	३६५६	२७८९	६४४५	३८९४४	२५९६२	६४९०६	४०००	३७४७	७७४७	५१२५५	३४१७०	८५४२५	२२५६	१७२६	३९८२	३२५५१	२१७०१	५४२५२
२.	ग्रा. रू. नायगाव	...	२५२०	१४८४	४००४	४५२११	३०१४०	७५३५१	३५५१	१९२०	५४७१	६६५३८	४४३५९	११०८९७	१६७६	११८८	२८६४	३६८०६	२४५३८	६१३४४
३.	ग्रा. रू. बारड	...	११५७	७१९	१८७६	१८९७४	१२६४९	३९६२३	१२७४	६९५	१९६९	२९९६५	१९९७७	४९९४२	७३१	४७८	१२०९	१७५५३	११७०२	२९२५५
४.	ग्रा. रू. बिलोली	...	४०८०	३०४०	७१२०	३९७५३	२६५०२	६६२५५	३५४१	३२०५	६७४६	४९९४४	३३२९६	८३२४०	२०१६	१८११	३८२७	३०४१०	२०२७४	५०६८४
५.	ग्रा. रू. भोकर	...	३६९१	२८७२	६५६३	३७७२८	२५१५२	६२८८०	३६९०	२८२१	६५११	४८६७९	३२४५२	८११३१	१२५६	११६४	२४२०	२६८८७	१७९२४	४४८११
६.	ग्रा. रू. कंधार	...	३२८९	२३००	५५८९	३३४८३	२२३२२	५५८०५	२९५०	१९७२	४९२२	४५५५३	३०३६९	७५९२२	९६५	७४२	१७०७	२७६१९	१८४१३	४६०३२
७.	ग्रा. रू. मुदखेड	...	१७६४	७९०	२५५४	२८८७०	१९२४७	४८११७	१७०७	९०४	२६११	५१८७३	३४५८२	८६४५५	६१३	३२८	९४१	३२६११	२१७४१	५४३५२
८.	ग्रा. रू. हिमायतनगर...	...	३०२०	१७२७	४७४७	१९६२५	१३०८४	३२७०९	२५४७	१९८७	४५३४	२९८७२	१९९१५	४९७८७	१४४२	१०१०	२४५२	१७१३५	११४२३	२८५५८
९.	स्त्री रुग्णालय नांदेड	...	६४४६	१९७५	८४२१	३५४१४	२३६०९	५९०२३	६९३९	२१९२	९१३१	४०६३२	२७०८८	६७७२०	२८७३	१०२८	३९०१	२२१०४	१४७३६	३६८४०
१०.	जि. रू. नांदेड	...	२५७८	२२७४	४८५२	६०६७९	४०४५२	१०११३१	३५९४	३७९३	७३८७	१०४३३८	६९५५९	१७३८९७	१९००	२५८८	४४८८	७८९९७	५२६६४	१३१६६१
११.	ग्रा. रू. मालेगांव	...	१३	९	२२	१८७६	१२५१	३१२७	६३६	४२०	१०५६	१३१८१	८७८८	२१९६९	४८०	२८९	७६९	९३६४	६२४३	१५६०७
१२.	ग्रा. रू. अर्धापूर	...	११२७	४६४	१५९१	१३९८१	९३२१	२३३०२	१३९२	६७४	२०६६	२३५७७	१८३८४	४१९६१	६८४	५००	११८४	१५५०३	१०३३५	२५८३८
१३.	उजिरू. मुखेड	...	६६३६	४७५७	११३९३	५१८५७	३४५७२	८६४२९	८०२७	६२६०	१४२८७	७३३५४	४८९०२	१२२२५६	४१०४	३५२३	७६२७	४०५२०	२७०१३	६७५३३
१४.	उजिरू. देगलूर	...	३६४८	१७४७	५३९५	४०७१८	२७१४५	६७८६३	३४२३	२०८७	५५१०	६५३००	४३५३४	१०८८३४	१५९१	१०४३	२६३४	३८६७४	२५७८२	६४४५६
१५.	उजिरू. हादगांव	...	३९४७	२५४०	६४८७	५२३४०	३४८९४	८७२३४	४६३६	३१३७	७७७३	७३९६४	४९३१०	१२३२७४	१९८८	१५०६	३४९४	४१४४१	२७६२७	६९०६८
१६.	उजिरू. गोकुंदा	...	३६५७	२२८३६	२६४९३	५२५४२	३५०२८	८७५७०	३७३७	२४४३	६१८०	६९७२२	४६४८१	११६२०३	१५६७	११६३	२७३०	३७४०३	२४९३५	६२३३८
१७.	ग्रा. रू. उमरी	...	४२०८	३६०८	७८१६	३२२५४	२१५०३	५३७५७	४१०१	३६१७	७७१८	४८४५६	३२३०४	८०७६०	१९२५	१७३८	३६६३	३००१३	२०००९	५००२२
१८.	ग्रा. रू. लोहा	...	२५११	१८१६	४३२७	२२२९१	१४८६१	३७१५२	३२१४	२२५६	५४७०	२२९९३	१५३२९	३८३२२	१४५४	१२४३	२६९७	१३४७२	८९८१	२२४५३
१९.	ग्रा. रू. माहूर	...	२४०१	१४१७	३८१८	३०३०९	२०२०६	५०५१५	२५०८	१२३५	३७४३	४२८६६	२८५७८	७१४४४	८६४	५४७	१४११	२०६५१	१३७६७	३४४१८
२०.	ग्रा. रू. मांडवी	...	१११८	४८२	१६००	१९५०६	१३००४	३२५१०	९५४	६९०	१६४४	२३७१६	१५८१०	३९५२६	१९९	१६१	३६०	१२२२९	८१५२	२०३८१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : बीड

१. उजिरू. परळी	...	२४०६	२०७२	४४७८	५०१००	५३६९९	१०३७९९	२४९२	२३४२	४८३४	७९१८७	७६२३४	१५५४२१	२५११	२६७६	५१८७	८१००३	७९६३४	१६०६३७
२. उजिरू. गेवराई	...	३४१७	२१४७	५५६४	३३३५३	७०४४६	१०३७९९	२९२६	२३७१	५२९७	५५४८२	५५५५३	१११०३५	२०५५	१४६२	३५१७	३५०९४	३६५३९	७१६३३
३. ग्रा. रू. माजलगांव	...	१६२८	७२२	२३५०	३०५८२	२३७०८	५४२९०	४१७०	१९८२	६१५२	७७७२६	५५३६२	१३३०८८	१३५८	५५३	१९११	३१०४४	३४४९७	६५५४१
४. चिंचवण	...	९३९	६२७	१५६६	१४११०	११००२	२५११२	१००५	८०२	१८०७	१९५००	१४९०२	३४४०२	१६७५	४७५	२१५०	२१०००	१५०००	३६०००
५. ग्रा. रू. तालखेड	...	३३३	१५३	४८६	३३२०	२७४०	६०६०	१५१५	१०६६	२५८१	९१७३	७२६०	१६४३३	१६५०	११५०	२८००	९५००	८५००	१८०००
६. ग्रा. रू. केज	...	४२६१	१९८७	६२४८	६०३२२	४३४७७	१०३७९९	४१०९	२६८९	६७९८	६८५०३	७७५०३	१४६००६	२५८७	१५४९	४१३६	५०३५०	४७४७८	९७८२८
७. ग्रा. रू. रायमोहा	...	२२६६	११९२	३४५८	१३६७१	११७९२	२५४६३	९००	७७९	१६७९	१२०२३	९००४	२१०२७	१००४	८५५	१८५९	१२०१५	१०३१५	२२३३०
८. ग्रा. रू. धारूर	...	५९९	४४१	१०४०	१४५३५	१११२०	२५६५५	७८०	४७२	१२५२	३७८९०	२८९८०	६६८७०	११००	९००	२०००	४०५००	३६०००	७६५००
९. ग्रा. रू. आष्टी	...	९०१	६७५	१५७६	१५४४५	११४५६	२६९०१	१८८८	१४०८	३२९६	२०००	२५४४९	२७४४९	९५३	८६३	१८१६	१८०११	१६४३९	३४४५०
१०. ग्रा. रू. पाटोदा	...	१६२३	१०३१	२६५४	१२१४६	११८१४	२३९६०	१३३९	१२४८	२५८७	२३६७५	१९४६६	४३१४१	११३२	८३२	१९६४	१७६९०	१३७०२	३१३९२
११. ग्रा. रू. नांदूरघाट	...	७३३	६४८	१३८१	१२१४३	११४४०	२३५८३	१००५	९००	१९०५	१८५००	१३४००	३१९००	१५०५	१०९०	२५९५	१९८००	१३५००	३३३००
१२. ग्रा. रू. धानोरा	...	८२१	६१३	१४३४	१९२३२	१६८२२	३६०५४	७४९	७९०	१५३९	२२४००	२२०६३	४४४६३	५५०	६१४	११६४	१५९००	१३७९०	२९६९०
१३. कु. रू. नेकनुर	...	३२९	८०४	११३३	१२२३	२१५२६	२२७४९	१२६६	३६७	१६३३	४६९८	४०७०२	४५४००	१०८३	४३६	१५१९	४६८५	२५७०५	३०३९०
१४. स्त्री .रू. अंबाजोगाई	...	१२१३	३४५	१५५८	१११८०	८२५२	१९४३२	१५०६	२९३	१७९९	२१०३१	७६१४	२८६४५	८५४	१२३	९७७	१३६७६	५०२८	१८७०४
१५. स्त्री . रू. नेकनुर	...	३३०७	०	३३०७	२६९४८	०	२६९४८	२८२०	४८७	३३०७	२३९८७	२९६१	२६९४८	२५८४	३२२	२९०६	३०७०६	२५४७	३३२५३

जिल्हा : अकोला

१. जि.स्त्री. रू. अकोला...	१९८३८	०	१९८३८	६५९९४	०	६५९९४	२४७९८	०	२४७९८	८२४९२	०	८२४९२	३०९९२	०	३०९९२	१०३११८	०	१०३११८
२. उजिरू. मूर्तिजापूर	९६७४	८०५६	१७७३०	२०४६६	२७३४८	४७८१४	५२४६	३१९५	८४४१	२९६८८	३०३६३	६००५१	६५६८	३२७६	९८४४	३७११२	३७५१४	७४७०६
३. चतारी	१२२७	१३९६	२६२३	८७९४	१०८८५	१९६७९	१२८४	१४४५	२७२९	१३६०६	१०९९३	२४५९९	१५२२	१६४२	३१६४	१७६८८	१४२११	३१९७९
४. बार्शिटकळी	४६३	५२४	९८७	१५८१२	१२६६०	२८४७२	५७९	६५६	१२३५	१५८२४	१९७६५	३५५८९	१७५६	१८५२	३६०८	२०४०९	२५६९६	४६१०५
५. बाळापूर	४६८	४८८	९५६	१०१२२	११९५४	२२०७६	५८५	६१०	११९५	१४९४२	१२६५२	२७५९४	१६८४	१७९३	३४७७	१६९६२	१८४४८	३५४१०
६. अकोट	१०७९	११७२	२२५१	५१७५४	५०९७१	१०२७२५	१३४९	१४६६	२८१५	६३७१४	६५६९२	१२९४०६	१८८९	२०३६	३९२५	८२८२८	८४१०२	१६६९३०
७. तेल्हारा	१९३	१८१	३७४	१२८२०	९०६६	२१८८६	२४१	२२६	४६७	१११३३	१६०२५	२७१५८	१६९२	१९४८	३६४०	१८४७३	२०८३३	३९३०६

जिल्हा : वाशिम

१. सा. रू. वाशिम ...	२१५२	७५२५	९६७७	६००२३	२४५७३	८४५९६	८०३१	११२७२	१९३०३	१०२४४३	७४७८१	१७७२२४	४८१९	४०८४	८९०३	७७८७७	६८९३९	१४६८१६
२. वैअजिस्त्रीरू. वाशिम ...	६२६	२१२३	२७४९	०	०	०	२१२३	२७४९	४८७२	०	१५३१	१५३१	१३९४	५५१०	६९०४	४४०६	६३	४४६९
३. अनसिंग ...	८३६	१५३७	२३७३	११४१३	१२१४७	२३५६०	७३६	१५३७	२२७३	१७२०२	२१०७३	३८२७५	३१४	६८९	१००३	१४७९०	१७०१५	३१८०५
४. कामरगांव ...	७४६	११३६	१८८२	१३६८६	११४७६	२५१६२	७४६	११३६	१८८२	२३६२४	२९६४७	५३२७१	४५८	६२४	१०८२	२०१०४	१७०३९	३७१४३
५. मानोरा ...	१४५५	२१४१	३५९६	९२६६	९४०५	१८६७१	१४५५	२१४१	३५९६	१४७६८	१५१८२	२९९५०	८५४	१२३८	२०९२	१२८७०	१३८६४	२६७३४
६. मालेगांव ...	८७२	२२५५	३१२७	१०४९०	११७०२	२२१९२	८७२	२२५५	३१२७	१०३००	११००३	२१३०३	६३६	१०८८	१७२४	१४८०९	१७५२५	३२३३४
७. मंगरुळपिर ...	२३२३	१५२२	३८४५	२२१४६	२९९५३	५२०९९	२३२३	४९०६	७२२९	२८२५४	३०२८५	५८५३९	१३९७	२८२५	४२२२	३०७६४	३१६७०	६२४३४
८. रिसोड ...	८१७	५२५	१३४२	११००७	७९५८	१८९६५	८१७	१०६६	१८८३	१४३५६	१०३९५	२४७५१	५२३	५७०	१०९३	१२७९२	९९८५	२२७७७
९. कारंजा ...	२४६७	१४८८	३९५५	१५७०१	१७६०६	३३३३०७	२४६७	५९६०	८४२७	२६८१५	३०२११	५७०२६	१४०८	१९०५	३३१३	२०१७८	२२४९०	४२६६८

जिल्हा : अमरावती

१. सा. रू. अमरावती ...	१८७३९	२८१०८	४६८४७	१०२५०९	१४७५१३	२५००२२	१७७४९	२६६२४	४४३७३	१५१०३३	२१७३४१	३६८३७४	७५२८	१२७५९	२०२८७	८९७९९	१२९२२२	२१९०२१
२. ग्रा. रू. अंजनगांव ...	१८३६	२७५४	४५९०	३९६९९	४५५००	७७११९	२१६४	३२४५	५४०९	६१७०१	८७९०	१५०४९१	१०३८	१७६०	२७९८	३९९००	५७४१७	९७३१७
३. ग्रा. रू. भतकूली ...	९०८	१३६१	२२६९	१५१७७	२१८४१	३७०१८	८६०	१२९१	२१५१	१८९७५	२७३०६	४६२८१	४६८	७९३	१२६१	१११६१	१६०६०	२७२२१
४. ग्रा. रू. चांदुरबाजार ...	२२५५	३३८३	५६३८	२३५५०	३३८८८	५७४३८	२३८९	४०३३	६४२२	३०९११	४४४८२	७५३९३	४१५	७०३	१११८	४७४१	६८२२	११५६३
५. ग्रा. रू. चांदुररेल्वे ...	९२९	१३९४	२३२३	२६३१३	३७८६६	६४१७९	१०३३	१५५०	२५८३	३४६८५	४९९१३	८४५९८	५५२	९३६	१४८८	१८२७१	२६२९३	४४५६४
६. ग्रा. रू. चिखलदरा ...	९५९	१४३९	२३९८	१५२९७	२२०१३	३७३१०	१००४	१५०६	२५१०	१७२५१	२४८२४	४२०७५	३४१	५७८	९१९	८६६९	१२४७६	२११४५
७. ग्रा. रू. चूर्णी ...	९९६	१४९४	२४९०	१७३७८	२५००७	४२३८५	१११६	१६७५	२७९१	२२०४२	३१७१८	५३७६०	४७८	८१०	१२८८	११८७६	१७०९१	२८९६७
८. ग्रा. रू. धामनगांव ...	२४५२	३६७९	६१३१	२२३८६	३२२१५	५४६०१	२७६१	४१४२	६९०३	२५०२३	३६००८	६१०३१	१०८४	११३७	२२२१	१४३६६	२०६७३	३५०३९
९. ग्रा. रू. नांदगांव ...	१०१२	१५१८	२५३०	२२५०१	३२३७९	५४८८०	७८३	११७४	१९५७	२६२६८	३७८००	६४०६८	४६३	७८५	१२४८	१४१०६	२०२९९	३४४०५
१०. ग्रा. रू. वरुड ...	२३८८	३५८१	५९६९	३१५७९	४५४४३	७७०२२	२०७५	३११२	५१८७	३४४४३	४९५६४	८४००७	८७१	१४७७	२३४८	१९०४७	२७४१०	४६४५७
११. ग्रा. रू. अचलपूर ...	३५१९	५२७९	८७९८	६३८०३	९१८१४	१५५६१७	४५१९	६७७९	११२९८	७३५५४	१०५८४६	१७९४००	२३५२	३९८६	६३३८	३९८९५	५७४१०	९७३०५
१२. उजिरू. दर्यापूर ...	२०३८	३०५८	५०९६	२९३६७	४२२६०	७१६२७	१८५०	२७७५	४६२५	३७५०१	५३९६६	९१४६७	११४३	१९३७	३०८०	१५९०८	२२८९१	३८७९९
१३. उजिरू. धारणी ...	३६८०	५५२१	९२०१	२३८११	३४२६४	५८०७५	४०००	६००१	१०००१	२५१९०	३६२५०	६१४४०	७३२	३२६१	३९९३	१५५२९	२२३४७	३७८७६
१४. उजिरू. मोर्शि ...	२०८८	३१३१	५२१९	३४७३७	४९९८८	८४७२५	२५१७	३८९६	६४९३	४७६२८	६८५३७	११६१६५	१९२४	२४२७	४३५१	२९२३५	४२०७०	७१३०५
१५. उजिरू. तिवसा ...	१५०७	२२६०	३७६७	२२६५७	३२६०५	५५२६२	१४६०	२१११	३६५१	२७६६२	३९८०७	६७४६९	१४३२	१४०४	२८३६	१५६८६	२२५७३	३८२५९
१६. जि.स्त्री.रू.अचलपूर ...	१२२६३	०	१२२६३	२८३६३	०	२८३६३	११४८३	०	११४८३	२४०१८	०	२४०१८	८२८	३२५०	४०७८	५७९२	८३३४	१४१२६
१७. जि.स्त्री.रू.अमरावती...	२०८१७	०	२०८१७	४०७३९	०	४०७३९	११५५१	०	११५५१	३८४९५	०	३८४९५	२९६५	५०२६	७९११	६८८६	९९०९	१६७९५

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : बुलढाणा																			
१.	सा. रु. बुलढाणा ...	१२९९५	१०७९२	२३७८७	९४७८७	७५०७३	१६९८६०	१२४१९	१५१७९	२७५९८	१०५०२१	१२८३५८	२३३३७९	७७११	९४२५	१७१३६	८३२६६	१०१७७०	१८५०३६
२.	स्त्रि. रु. बुलढाणा ...	०	०	०	०	०	०	२६५२	०	२६५२	१२७०४	०	१२७०४	१६०२	०	१६०२	६८७७	०	६८७७
३.	सा. रु. खामगांव ...	१२३५६	९२६८	२१६२४	८२०१०	६५९४१	१४७९५१	१२१७२	१४८७६	२७०४८	१२१७६१	१४८८१८	२७०५७९	६९३९	८४८२	१५४२१	७१७४४	८७६८८	१५९४३२
४.	सा. रु. शेगांव ...	४४८५	३९९७	८४८२	३८११७	३८४०६	७६५२३	७६८९	९३९८	१७०८७	६०३८६	७३८०६	१३४१९२	५०६५	६१९०	११२५५	४१२२८	५०३९०	९१६१८
५.	उ.जि. रु. मलकापुर...	४३८९	६१५७	१०५४६	२५८४१	३२९३०	५८७७१	१६८४	२०५८	३७४२	५२३५०	६३९८४	११६३३४	१२२१	१४९३	२७१४	३२८४४	४०१४२	७२९८६
६.	घाड ...	७९०	१०३०	१८२०	१३०००	१०००	१४०००	६८०	८३१	१५११	१५६३५	१९११०	३४७४५	८०६	९८६	१७९२	१२४२५	१५१८६	२७६११
७.	चिखली ...	१७९४	२३२५	४११९	१४३६०	१८५७०	३२९३०	१३१५	१६०७	२९२२	४०७३३	४९७८५	९०५१८	९८९	१२०९	२११८	३०१३०	३६८२५	६६९५५
८.	देऊळगांव महि. ...	९९५	८९७	१८९२	७६८७	८१००	१५७८७	१०२५	१२५२	२२७७	१८०३२	२२०४०	४००७२	७७१	९४२	१७१३	१२०३२	१४७०५	२६७३७
९.	देऊळगांव राजा ...	८१५	७२८	१५४३	७१५१	८९६५	१६११६	१५२०	१८५७	३३७७	२९६७३	३६२६६	६५९३९	७१९	८७९	१५९८	२०७०३	२५३०४	४६००७
१०.	जळगांव जामोद ...	१०८१	७२८	१८०९	१०८९७	९६६३	२०५६०	१४९३	१८२५	३३१८	२६२८९	३२१३१	५८४२०	१४०४	१७१५	३११९	१९०५३	२३२८५	४२३३८
११.	सिंदखेड राजा ...	८९०	८७६	१७६६	९९६०	९८३६	१९७९६	११५९	१४१७	२५७६	२४५४७	३०००१	५४५४८	१०८९	१३३०	२४१९	१६२१५	१९८१९	३६०३४
१२.	बिबी ...	१०४५	११३५	२१८०	१०४३०	९७६०	२०१९०	१२३३	१५०८	२७४१	१६०६६	१९६३७	३५७०३	९१०	१११२	२०२२	१२०१७	१४६८७	२६७०४
१३.	मेहकर ...	११४४	१४६०	२६०४	१२५२३	१४७७०	२७२९३	७२०	८८०	१६००	२४३४५	२९७५५	५४१००	५१८	६३४	११५२	१६४२०	२००६९	३६४८९
१४.	लाखनवाडा ...	९०५	११७०	२०७५	६८७५	८४५३	१५३२८	१३८९	१६९८	३०८७	२०९०४	२५५४९	४६४५३	१३१९	१६१३	२९३२	१६१९८	१९७९७	३५९९५
१५.	लोणार ...	१०६०	११९०	२२५०	१११३०	१३३७०	२४५००	२५०७	३०६४	५५७१	२०२४५	२४७४४	४४९८९	१५४१	१८८४	३४२५	१३०५२	१५९५३	२९००५
१६.	वरवट बकाल ...	५९०	८२४	१४१४	८३१२	६५२०	१४८३२	२८०८	३४३१	६२३९	१७२२१	२१०४७	३८२६८	१९०९	२३३३	४२४२	११७९५	१४४१६	२६२११
१७.	मोताळा ...	७३१	४६४	११९५	६६६१	६७१२	१३३७३	१०१३	१२३८	२२५१	१७३६६	२१२२५	३८५११	८५८	१०४८	१९०६	११८५८	१४४९३	२६३५१
१८.	हिवराआश्रम ...	०	०	०	०	०	०	४४	५३	९७	९६१६	११७५३	२१३६९	२०९	२५६	४६५	४३५०	५३१७	९६६७

जिल्हा : यवतमाळ

१.	सवना	...	२३३६	१८६३	४१९९	१७५९८	१५७५६	३३३५४	२४२८	१८०६	४२३४	२७००४	२९७५५	५६७५९	१७४६	१३१०	३०५६	१८०९३	१६५६७	३४६६०
२.	करंजी	...	९४९	७२६	१६७५	१२४३९	११९५९	२४३९८	९७४	७४७	१७२१	१४१२४	१३६५३	२७७७७	११५१	११७०	२३२१	१८२९६	१६९४३	३५२३९
३.	मारेगांव	...	१५९६	१५१६	३११२	११८९८	१०७५२	२२६५०	१३१७	१६८१	२९९८	१३९९६	१२५५६	२६५५२	१०६३	१२०२	२२६५	२४७५३	२४२३१	४८९८४
४.	बाभुळगांव	...	१०५०	९६५	२०१५	१६२७८	१५६२०	३१८९८	१५२०	१४९६	३०१६	२३०१७	२४१३०	४७१४७	१४२५	१३९०	२८१५	३०६२१	२८७१५	५९३३६
५.	वणी	...	२०२२	१४१०	३४३२	१९१२८	१८७५७	३७८८५	२०११	२१८५	४१९६	२८८४७	३१९७०	६०८१७	२१२५	२१२२	४२४७	३४७०९	३६७३३	७१४४२
६.	पांढरकवडा	...	५७८१	५०४३	१०८२४	१८११७	३२४८८	५०६०५	७४५७	६०७२	१३५२९	२४३२७	४०८३१	६५१५८	५१४३	३८०२	८९४५	३९७३९	५६५९०	९६३२९
७.	राळेगांव	...	९०३	७८८	१६९१	२३०८२	१३०८२	३६१६४	८०२	७२५	१५२७	२५००३	२३०१४	४८०१७	९१०	९५१	१८६१	४०३८७	३४३८८	७४७७५
८.	घाटंजी	...	१८३२	२३७८	४२१०	१०२८५	१६३४५	२६६३०	२३३३	२७६५	५०९८	१८४२२	२७२९३	४५७१५	२७०८	३२३५	५९४३	२५२५१	३७७३३	६२९८४
९.	उमरखेड	...	२८६०	२०१४	४८७४	२४२१०	२१०२४	४५२३४	३६९०	२८६८	६५५८	३९२३४	३८०२१	७७२५५	६८८	२६४९	३३३७	५३८७४	३५९१५	८९७८९
१०.	लोही	...	२०२२	१४१०	३४३२	१९१२८	१८७५७	३७८८५	२०११	२१८५	४१९६	२८८४७	३१९७०	६०८१७	२१२५	२१२२	४२४७	३४७०९	३६७३३	७१४४२
११.	पुसद	...	२४००	२१४०	४५४०	२४६०१	१७६०८	४२२०९	३००२	३४०९	६४११	४१०५०	३५१६९	७६२१९	३३८९	३८११	७२००	४६६५४	१४०९३	६०७४७
१२.	नेर	...	२५७०	२४१०	४९८०	१५०६५	२८४२६	४३४९१	३११२	२५६४	५६७६	२०८६१	२६५६१	४७४२२	१६७२	१५८३	३२५५	१८४७९	१७६२१	३६१००
१३.	कळंब	...	७०७	४११	१११८	७९०६	७००२	१४९०८	१३०७	१०१०	२३१७	१६९३९	१७७७४	३४७१३	११२१	९३४	२०५५	१९९८३	२२२५१	४२२३४
१४.	आर्णि	...	३८४९	३२६३	७११२	५१८७१	४८७५६	१००६२७	४११४	३७४८	७८६२	६६५२४	६१८४४	१२८३६८	३१४५	१९२८	५०७३	४६३२५	४३३५०	८९६७५
१५.	झरीजामणी	...	६०१	३३७	९३८	८३३५	८०९३	१६४२८	८३६	२६७	११०३	९७०४	१३४००	२३१०४	७०३	२७५	९७८	१७३०९	१८८११	३६१२०
१६.	दारव्हा	...	२८९६	२५१८	५४१४	५४८००	४३९५२	९८७५२	३८०७	३४०२	७२०९	५८८७२	५८३१७	११७१८९	४४४०	४१०९	८५४९	८७३२८	७२५८६	१५९९१४
१७.	ग्रा. रु. दिग्रस	...	४६८१	२६८९	७३७०	३७५५५	२१५६६	५९१२१	५५५९	३७१५	९२७४	४३७०८	५०५८७	९४२९५	२९८७	१७००	४६८७	३९४९३	५१३८२	९०८७५
१८.	जि. रु. यवतमाळ	...	३९९	०	३९९	१७२०	०	१७२०	३०११	०	३०११	१३१००	०	१३१००	२३९१	०	२३९१	१६४३८	०	१६४३८

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : छ. संभाजीनगर																			
१.	जि.रु. छ. संभाजीनगर ...	१०५०२	८८१८	१९३२०	११०९२१	८०९०३	१९१८२४	७०८५	७५८२	१४६६७	१७६५४३	११७६९५	२९४२३८	६०९६	५२३५	११३३१	१२१८९६	८१२६४	२०३१६०
२.	उपजि. रु. वैजापूर ...	३६००	१९३६	५५३६	३५८४५	४५६१९	८१४६४	३०९०	१९१९	५००९	६३१६२	४२१०८	१०५२७०	१८५१	११६६	३०१७	४४१५२	२९४३५	७३५८७
३.	उपजि. रु. गंगापूर ...	११६३९	७११९	१८७५८	५३५६७	४७११७	१००६८४	४३५४	३४०२	७७५६	७२०७६	४८०५०	१२०१२६	२४४३	२००७	४४५०	४६१८८	३०७९२	७६९८०
४.	उपजि. रु. सिल्लोड ...	२१४७	१९४४	४१९१	१६२१४	१५९४४	३२१५८	२६२७	१२६९	३८९६	६१८५४	४१२३६	१०३०९०	१३१६	८४४	२१६०	४८१८९	३२१२६	८०३१५
५.	ग्रा.रु. बीडकीन ...	२०३३	४२९	२४६२	१३२३७	७९६८	२१२०५	२२०४	८६५	३०६९	२७६०७	१८४०५	४६०१२	१८१४	८१२	२६२६	२१०४२	१४०२८	३५०७०
६.	ग्रा.रु. अर्जिठा ...	६८८	५२४	१२१२	७६६०	५२४७	१२९०७	१०३८	७६१	१७९९	२४४२१	१६२८१	४०७०२	८९७	६१५	१५१२	२१९७५	१४६५०	३६६२५
७.	ग्रा.रु. देवगाव रंगारी ...	९९२	५५६	१५४८	११६०४	९८५५	२१४२९	७१८	५१९	१२३७	२०७३२	१३८२१	३४५५३	३८२	३०५	६८७	१३९६४	९३०९	२३२७४
८.	ग्रा.रु. फुलंब्री ...	१४३४	८३०	२२६४	१६२०६	११५०५	२७७११	१४७९	८२२	२३०१	३६३०९	२४२०६	६०५१५	१०३७	६४९	१६८६	२१७४४	१४४९६	३६२४१
९.	ग्रा.रु. कन्नड ...	३४००	१२९८	४६९८	२५०७७	२१९५४	४७०३१	३२९९	१५३३	४८३२	४१७५०	२७८३३	६९५८३	१७९१	१००३	२७९४	२९९९०	१०९९३	४९९८४
१०.	ग्रा.रु. करमाड ...	४३७	२७२	७०९	९५६८	८१८७	१७७५५	८४०	५४०	१३८०	२३६८५	१५७९०	३९४७५	६०६	३६२	९६८	१५२९२	१०१९४	२५४८७
११.	ग्रा.रु. खुलताबाद	१२५४	५४६	१८००	२४६५५	१३३५५	३८०१०	१२०२	५४५	१७४७	३१२७८	२०८५२	५२१३०	६५३	३२६	९७९	१९४९०	१२९९३	३२४८३
१२.	ग्रा.रु. पाचोड ...	१७१६	१८६७	३५८३	१६१६८	१७२२९	३३३९७	१५८६	१७२७	३३१३	३११३८	२०७५९	५१८९७	८९४	९६५	१८५९	२५०४२	१६६९५	४१७३८
१३.	ग्रा.रु. पिशोर ...	१७०५	७६२	२४६७	२२७०५	१५३६२	३८०६७	१३१५	७०९	२०२४	३६६५१	२४३०१	६०७५२	१०८६	६१५	१७०१	२४७९९	१६५३३	४१३३३
१४.	ग्रा.रु. सोयगाव ...	८९८	५४३	१४४१	१०२१९	१२६७४	२२८९३	१०४१	७२२	१७६३	१७२११	११४७४	२८६८५	१५३२	१०९३	२६२५	१३५०८	९००५	२२५१४
१५.	पैठण ...	७२३५	७१७२	१४४०७	५२५३४	३१८८६	८४४२०	४०८०	३६३७	७७१७	३२७९१	२१८६१	५४६५२	९६	१०९	२०५	१७७४६	११८३०	२९५७७
जिल्हा : जालना																			
१.	जि. रु. जालना ...	७३७१	११०५७	१८४२८	७२४९३	१०८७४०	१८१२३३	८८५३	१३२८०	२२१३३	१००६२८	१५०९४३	२५१५७१	५१०१	७६५१	१२७५२	७२६५७	१०८९८५	१८१६४२
२.	उपजि. रु. अंबड ...	२४८९	३७३३	६२२२	३१२७८	४६९१६	७८१९४	२१५२	३२२८	५३८०	३७४८६	५६२२८	९३७१४	१३२२	१९८२	३३०४	२९०९१	४३६३६	७२७२७
३.	स्त्री. रु. जालना ...	२३८४३	०	२३८४३	५८३५४	०	५८३५४	२६९०६	०	२६९०६	३८१५२	०	३८१५२	१४२८३	०	१४२८३	३६४९८	०	३६४९८
४.	ग्रा. रु. परतुर ...	१४८७	२२३०	३७१७	११६२३	१७४३४	२९०५७	१६६८	२५०१	४१६९	१८६०५	२७९०८	४६५१३	९४९	१४२४	२३७३	१४८५४	२२२८१	३७१३५
५.	ग्रा. रु. घनसावंगी ...	१३९८	२०९६	३४९४	२१९१८	३२८७६	५४७९४	१४३४	२१५०	३५८४	२९१७८	४३७६८	७२९४६	८०९	१२१४	२०२३	१८२१५	२७३२३	४५५३८
६.	ग्रा. रु. भोकरदन ...	२९५४	४४३२	७३८६	१९८६१	२९७९१	४९६५२	१७४९	२६२३	४३७२	३४९०९	५२३६४	८७२७३	१७०२	२५५३	४२५५	२८६४२	४२९६२	७१६०४
७.	ग्रा. रु. टेंभुर्णी ...	२२४०	३३५९	५५९९	८०५८	१२०८६	२०१४४	७६४	११४५	१९०९	१५४११	२३११६	३८५२७	४९८	७४८	१२४६	१०१२०	१५१८१	२५३०१
८.	ग्रा. रु. जाफ्राबाद ...	७७८	११६६	१९४४	५२५४	७८८०	१३१३४	७७६	११६४	१९४०	८५३०	१२७९६	२१३२६	५०३	७५५	१२५८	६६०३	९९०४	१६५०७
९.	ग्रा. रु. मंठा ...	२१२६	३१९०	५३१६	९६६०	१४४९१	२४१५१	२३२४	३४८५	५८०९	२४२४७	३६३७१	६०६१८	१४७५	२२१२	३६८७	१६६१३	२४९१९	४१५३२
१०.	ग्रा. रु. नेर ...	१०२८	१५४३	२५७१	७८७६	११८१४	१९६९०	५९८	८९८	१४९६	११४३४	१७१५०	२८५८४	४८०	७१९	११९९	८६४९	२९९०३	२१६२२
११.	ग्रा. रु. बदनापूर ...	२२१२	३३१८	५५३०	१२३३६	१८५०४	३०८४०	७६८	११५१	१९१९	१६६६६	२५०००	४१६६६	५७५	८६३	१४३८	१०९६६	१६४४९	२७४१५
१२.	ग्रा. रु. राजुर ...	२६७	४००	६६७	९०५४	१३५८१	२२६३५	१३५६	२०३५	३३९१	१५०७०	२२६०५	३७६७५	२९०	४३६	७२६	११५४५	१७३१७	२८८६२

जिल्हा : परभणी

१.	जिरु. परभणी	...	१४५६४	११९१६	२६४८०	१३१०३८	१०७२१३	२३८२५१	१७०९३	१३९८५	३१०७८	१५५०९०	१२६८९२	२८१९८२	१११७८	९१४६	२०३२४	११०१२१	९००९९	२००२२०
२.	अस्थिव्यंग रु. परभणी	...	३१९९	२६१७	५८१६	१८५१७	१५१५०	३३६६७	११६५	९५४	२११९	४९९१९	४००२४	८९९४३	६४२	५२५	११६७	४६४६२	३८०१५	८४४७७
३.	स्त्री रु. परभणी	...	१५४२	०	१५४२	१६६४०	०	१६६४०	६०५५	०	६०५५	८४२३	०	८४२३	२७४१	०	२७४१	१३५६९	०	१३५६९
४.	उपजि. रु. गंगाखेड	...	३५५२	२९०६	६४५८	४८९५८	४००५६	८९०१४	३२४८	२६५८	५९०६	६५७४४	५३७९०	११९५३४	१७५३	१४३५	३१८८	४९४०९	४०४२६	८९८३५
५.	उपजि. रु. सेलू	...	४७८८	३९१८	८७०६	३३०७०	२७०५७	६०१२७	६२२४	५०९२	११३१६	४८६८४	३९८३२	८८५१६	२९५१	२४१४	५३६५	३२०९८	२६२६२	५८३६०
६.	ग्रा. रु. बोरी	...	२९९५	२४५०	५४४५	२४११२	१९७२८	४३८४०	३६७९	३०१२	६६९१	३६७०७	३००३३	६६७४०	३१८५	२६०६	५७९१	२८७८०	२३५४७	५२३२७
७.	ग्रा. रु. जितूर	...	४१०७	३३६०	७४६७	३१९७३	२६१५९	५८१३२	३५४७	२९०२	६४४९	६२१२२	५०८२७	११२९४९	२४३२	१९९०	४४२२	५४४८२	४४५७६	९९०५८
८.	ग्रा. रु. मानवत	...	१५५२	१०२४	२५७६	२०५५०	१६८१३	३७३६३	१८१७	१४८६	३३०३	४२८९३	३५०९४	७७९८७	१५८९	१३००	२८८९	२३५६९	१९२८४	४२८५३
९.	ग्रा. रु. पालम	...	११९१	९७४	२१६५	८९३९	७३१३	१६२५२	१९९९	१६३५	३६३४	३३६२५	२७५११	६११३६	२३८७	१९५३	४३४०	३२०३२	२६२०८	५८२४०
११.	ग्रा. रु. पाथरी	...	१२१७	९९६	२२१३	२९०४४	२३७६४	५२८०८	१०२८	८४१	१८६९	३९९५३	३२६८८	७२६४१	८९५	७३२	१६२७	२४७८२	२०२७६	४५०५८
१०.	ग्रा. रु. पुर्णा	...	१०६८	८७५	१९४३	६२३२	५०९८	११३३०	१९२७	१५७९	३५०६	९०७४	७४२४	१६४९८	९४७	७७४	१७२१	५१७१	४२३१	९४०२

जिल्हा : हिंगोली

१.	जि. रु. हिंगोली	...	१६०२४	११२४९	२७२७३	५९९६२	५३६५६	११३६१८	१५६२८	१२२५७	२७८८५	८४८०७	८२६९७	१६७५०४	१०२२२	८३४८	१८५७०	६१०९०	५५६६३	११६७५३
२.	उप. जि. रु. वसमत	...	१४८७	१४९६	२९८३	४९२०३	४००९९	८९३०२	१८६८	२०९८	३९६६	४५६३९	५७१५३	१०२७९२	११६६	१५७६	२७४२	३३२५३	३१९२५	६५१७८
३.	ग्रा.रु. औंढा नागनाथ...	...	२२९५	१९४८	४२४३	१५४२१	१६७६६	३२१८७	३१४२	१५७०	४७१२	२६७४३	२३०७४	४९८१७	१७६२	९४८	२७१०	२३००२	१५००१	३८००३
४.	उपजिल्हा रु. कळमनुरी	...	३३४८	२०५१	५३९९	३१६४९	२९६९९	६१३४८	३५७४	२५३१	६१०५	५३०६९	४६१०८	९९१७७	२३५६	१७७५	४१३१	३३७३७	३३८६६	६७६०३
५.	ग्रा.रु. सेनगाव	...	२०९१	१६७७	३७६८	५७८३	५२०५	१०९८८	२४३५	२६५१	५०८६	१८०६४	१९७१३	३७७७७	१६६७	१७७६	३४४३	११०००	१२२४०	२३२४०
६.	स्त्री. रु. वसमत	...	४२१९	१०२८	५२४७	१३७३०	१३०३	१५०३३	३९११	९६२	४८७३	१५४९४	८१	१५५७५	२०५५	५६४	२६१९	८००४	७५७	८७६१
७.	ग्रा.रु. आखाडा बाळापूर	...	४८०३	३१०८	७९११	१८२८७	१६०८३	३४३७०	४७६३	३११६	७८७९	२७३६७	२३४९०	५०८५७	२५८८	१८९७	४४८५	१७५५४	१६९१९	३४४७३

७. राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टिदोष नियंत्रण कार्यक्रम

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम १९७६ सालापासुन सुरु करण्यात आला. सन २०१७ मध्ये कार्यक्रमाच्या नावात बदल करण्यात आला असून ते राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीक्षीणता नियंत्रण कार्यक्रम करण्यात आले आहे. केंद्र शासनामार्फत सन २०१५-१९ मधील जलद सर्वेक्षणानुसार अंधत्वाचे प्रमाण सन २००६-०७ या आर्थिक या वर्षात १.१ टक्के वरुन सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात ०.३६ टक्के इतके झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तसेच केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये नमूद केल्यानुसार सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण हे ०.२५ टक्के पर्यंत कमी करण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आले आहे मोतीबिंदू शस्त्रक्रियेसोबतच डोळ्यांचे इतर आजारांवर जसे की, काचबिंदू, द्रुष्टीपटल विकार, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्वावर उपचार करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमासाठी केंद्र शासनाकडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येत होते सन २०१५-१६ पासून ६० टक्के केंद्राचा वाटा व ४० टक्के राज्य शासनाचा वाटा याप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रमाची ठळक उद्दीष्टे -

१. “डोळ्यांचे आरोग्य सर्वासाठी” हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यापक सार्वत्रिक नेत्र सेवा देणे.

२. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे बळकटीकरण करुन डोळ्यांच्या आजाराबाबत उच्च दर्जाच्या सेवा लोकांना देणे.

३. निदान व उपचाराद्वारे मोतिबिंदू रुग्णांना अनुशेष भरुन काढण्यासाठी जास्तीच्या सेवा पुरविणे.

४. राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील आरोग्य संस्थांना साधनसामुग्री व तज्ञ व्यक्तींची नेमणूक करुन रुग्णांना सेवा देणे.

५. कार्यक्रमात अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना व खाजगी डॉक्टरांना समाविष्ट करुन डोळ्यांचे आजारावरील सेवा पुरविणे.

६. सामान्य जनमाणसात डोळ्यांचे इतर आजार (काचबिंदू, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्व) व त्यावरील उपचारांबाबत आरोग्यविषयक शिक्षण देवुन जनजागृती करणे व इतर डोळ्यांचे आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे.

७. शालेय विद्यार्थ्यांचे मोफत नेत्र तपासणी करुन दृष्टीदोष शोधुन काढणे.

८. सन २०१४-१५ पासून ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींची मोफत नेत्र तपासणी करणे.

कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली -

राज्यात कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्याकरीता राज्यस्तरावर राज्य आरोग्य सोसायटी (अंनिका) व सर्व जिल्ह्यात जिल्हा स्तरावर जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचवर्णानुसार जिल्हा स्तरावर अधिकार देऊन जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) मार्फत कार्यक्रम राबविणे बाबतच्या सुचना देण्यात आल्या आहेत.

तज्ञ व्यक्तींना प्रशिक्षण देवुन व साहित्य सामुग्री पुरवठा करुन कार्यक्रमात सुधारणा करणे स्वयंसेवी संस्थांचा व खाजगी डॉक्टरांचा सहभाग घेऊन डोळ्यांचे आजारांचे निराकरण करणे. ५० वर्षेवरील सर्वांची तपासणी शिबीरे आयोजित करुन व वाहतूक सेवा देऊन जास्तीत जास्त अंधत्वाचे प्रमाण कमी करणे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थामार्फत मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया, काचबिंदू व इतर नेत्र आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे. राज्यात आजमितीस ६९ नेत्रपेढ्या, ४६ नेत्र संकलन केंद्र, २०१ नेत्र प्रत्यारोपण केंद्र कार्यरत आहेत. तसेच राज्यात ९३ शासकीय नेत्र शस्त्रक्रियागृह तसेच ११० अशासकीय स्वयंसेवी संस्था कार्यान्वित आहेत.

योजनेचे उद्दीष्ट साध्य करणे करीता खालील बाबींकरीता अर्थसहाय्य :-

१) या योजनेमध्ये ९९ टक्के मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया IOL वापरुन SICS तंत्राद्वारे करण्यात येतात.

२) लहान मुलांमध्ये व वृद्ध व्यक्तींमध्ये इतर नेत्र आजाराचीसुध्दा काळजी घेण्यात आलेली असून, अंधत्व येऊ नये म्हणून जास्तीत जास्त भर दिला जाणार आहे. हे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया वाढविणे, जास्तीत जास्त लोकाना सेवा देणे, आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे व जनसहभाग, स्वयंसेवी संस्था, लोकनियुक्त लोकप्रतिनिधींचा सहभाग घेऊन हे उद्दीष्ट गाठण्यात येणार आहे.

३) शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करुन दृष्टी दोष आढळून आलेल्या विद्यार्थ्यांना मोफत चष्मे वाटप करणे.

४) ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींच्या डोळ्यांची तपासणी करुन गरजू व गरीब व्यक्तींना मोफत चष्मे वाटप करणे.

५) मृत्यू पश्चात दान केलेली बुळ्बुळे जमा करुन नेत्र प्रत्यारोपण करणे.

६) सार्वजनिक क्षेत्रातील नेत्र रुग्णालयांमार्फत अधिकाधिक क्षमतेने सेवा पुरविणेकरीता विविध स्तरावरुन मार्गदर्शन अर्थसहाय्य पुरवणे.

७) राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयात नेत्ररुग्ण कक्ष व नेत्र शस्त्रक्रिया गृहाची बांधणी करणे.

८) नेत्रतज्ञांना व नेत्र सहाय्यकांना अद्यावत तांत्रिक शिक्षण देणे.

९) जिल्हा रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालये/प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच रिजनल इन्स्टीट्युट ऑफ ऑप्टॅल्मोलॉजी यांना अद्यावत यंत्र सामुग्रीचा पुरवठा करणे तसेच यंत्र सामुग्रीची देखभाल दुरुस्ती करणे.

केंद्र शासनामार्फत विशेष मोहिम राष्ट्रीय नेत्र ज्योती माहे जून २०२२ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर मोहिमेत ५० किंवा त्याहून आधिक वयाच्या लोकांमध्ये अंधत्व आणि गंभीर दृष्टी क्षीणता (Severe Visual Impairment SVI) कारणीभूत असलेल्या मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष पूर्णपणे भरुन काढ्याचे लक्ष्य देण्यात आले आहे. मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष भरुन काढणेकरीता केंद्र शासनाकडून सन २०२२-२३, २०२३-२४ व २०२४-२५ या तीन वर्षात २७ मोतिबिंदू शस्त्रक्रियांचे उद्दिष्ट देण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाची प्रगती :- मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया :-

वर्ष	वार्षिक उद्दिष्ट	झालेल्या शास्त्रक्रिया	टक्के वारी	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रिया (IOL)	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रियेची टक्केवारी
२०१९-२०	४५५०००	७०४८९३	१५४	७०३५६९	९९
२०२०-२१	३३९५७०	२२८९९१	६७.४४	२२६६३०	९९
२०२१-२२	३७३५१०	५५१०३४	१४७.३३	५४९८९१	९९
२०२२-२३	७७६४११	८७३५१३	११२.५१	८७२९६७	९९
२०२३-२४	९३९८९५	९४५७३३	१०७.५०	९४४४५	९९.८६
२०२४-२५	१०८७०००	५६६६६२	५२.१०	५६३५६६	९९.४५

(ऑक्टो. २०२४ पर्यंत)

नेत्रपेढ्यांचे कार्य :

वर्ष	वार्षिक उददीष्ट	जमा नेत्रपटले	बुबुळरोपण शास्त्रक्रिया
२०१९ - २०	७५००	६६५३	३०५९
२०२० - २१	५८५०	१३५५	८४७
२०२१ - २२	६५००	३१७२	१९४७
२०२३ - २३	५५००	४४५६	२४७७
२०२३ - २४	६०००	५०८७	२७२३
२०२४ - २५ (ऑक्टो.)	६८००	२८७२	१७५२

शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्रतपासणी :-

वर्ष	तपासलेले विद्यार्थी	दृष्टीदोष आढळलेले विद्यार्थी	चष्मे पुरविलेले विद्यार्थी
२०१९ - २०	३१६७५९३	४३२०३	१६६१४
२०२० - २१	१३५७२२	७६००	५४८०
२०२१ - २२	६७८४४६	१५२३७	८६३३
२०२२ - २३	५९१५७८३	५९५८६	१९१३१
२०२३ - २४	४१९९०२९	३३७००	९६९४
२०२४ - २५ (ऑक्टो.)	१५९४७१०	२९८३०	१३६४

४० वर्षे वयावरील व्यक्तींची नेत्र तपासणी व चष्मे वाटपाचा अहवाल.

वर्ष	४० वर्षे वयावरील तपासलेले व्यक्ती			वाटप केलेले चष्मे		
	पुरुष	महिला	एकुण	पुरुष	महिला	एकुण
२०१९-२०	६००८५	७१४८५	१३१५७०	१०३२४	१०२३७	२०५६१
२०२०-२१	२०४०२	२२५३४	४२९३६	१२९९	१०४१	२२६०
२०२१-२२	४९१६३	५५९६८	१०५१३१	१०७१४	११५१२	२२२२६
२०२२-२३	९९६३६	१२२७५०	२१९०२७	३०३१६	३३४४८	६३७६४
२०२३-२४	१२१६८३	१३८८३६	२६०५२७	८१६८५	८९१८८	१७०८७३
(ऑक्टो. २०२४-२५)	१९८३६९	२२१८४५	४२०२१४	४८९३४	४०१३१	८९०६५

(राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम अर्थसंकल्प व खर्च रुपये लाखात)

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प	खर्च	उपलब्ध निधीवर टक्केवारी
२०१९-२०२०	...	२३७५.४०	—
२०२०-२०२१	...	१८०२.१५	--
२०२१-२०२२	...	२४४९.५१	--
२०२२-२०२३	...	४०६२.१९	—
२०२३-२०२४	...	८०८४.१८	—
२०२४-२०२५	...	२०५९.०५	—

(सप्टें.२४)

Other Eye Diseases

Sr. No.	Name of Diseases		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25 (Oct..-23)
1	Diabetic Retinopathy with Laser Treatment		5153	855	2368	2875	1882	1826
2	Glaucoma	Medical t_t	11499	3119	5360	6054	6547	2989
		Surgical t_t	941	351	584	7218	5100	6643
3	Cataract surgery		747	211	21250			
4	Glaucoma	Medical t_t	68	56	24			
		Surgical t_t	79	40	86			
5	Squint surgery		772	142	394			
6	Childhood Blindness	Retinopathy of Prematurity (ROP) with Laser treatment	1167	485	1437			
7		Retino blastoma surgery	2	4	19			
8		Congenital ptosis surgery	64	23	47			
9		Intraocular Trauma in Children management	617	731	1024			
10		Keratoplasty		3059	614	1669	2477	2713
11	Low Vision Aids		816	96	321	4296	5124	633
12	Other Eye Surgery		15530	4058	9300	418149	433894	231047
	Total		44705	13986	48731	441069	455259	249579

८. राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम

राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम : महाराष्ट्र राज्य

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्रावरील समावेश असलेल्या पैकी राज्यात डांसामार्फत प्रसारित होणाऱ्या हिवताप, हत्तीरोग, डेंगीताप, जॅपनिज एव्हीफेलायटिस, चिकुनगुनिया व सॅन्डफ्लाय मार्फत प्रसारित होणारा चंडपुरा तसेच पिसावांमार्फत प्रसारित होणाऱ्या प्लेग या रोगांच्या नियंत्रणासाठी शासन स्तरावरून उपाययोजना राबविण्यात येतात.

१) सन १९५३ पासून राज्यात हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्यातील प्रमुख टप्पे खालीलप्रमाणे,

१९५३ - राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम

१९५८ - राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम

१९७७ - सुधारित योजना

१९७९ - बहुउद्देशिय आरोग्य सेवा

१९८२ - देशासाठी मलेरिया औषध धोरण तयार केले.

१९९५ - हिवताप कृती योजना १९९५ नुसार हिवताप विरोधी उपाय योजनांची अंमलबजावणी

१९९७ - जागतिक बँक अर्थ सहाय्यित हिवताप नियंत्रण प्रकल्पांची १६ आदिवासी जिल्हयांमध्ये अंमलबजावणी.

१९९९ - राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम

२००४ - रॉपीड डायग्नोस्टिक टेस्ट

२००४ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

२०१० - मलेरिया औषध धोरण कायदा - सर्व पीएफ रुग्णांसाठी

२०१२ - सर्व वयोगटासाठी मलेरिया औषध धोरण लागू

२०२१ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्र

२) **कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट** : महाराष्ट्र राज्यात १९५३ ते १९५८ या कालावधीत राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण योजना (NMCP) कार्यान्वित होती. त्यानंतर १९५८ मध्ये योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजनेत (NMÉP) रुपांतर झाले, परंतु १९६५ नंतरचे काळात राज्यातील हिवतापाचे प्रमाणात वाढ झाल्याने १९७७ पासून राज्यात हिवतापाच्या सुधारित योजनेची (MPO) अंमलबजावणी सुरु झाली.

३) सुधारित योजनेची उद्दिष्टे :

शीघ्रनिदान व त्वरित संपुर्ण उपचार

- हिवताप रुग्णांचे प्रमाण कमी करणे.
- हिवतापाने होणारे मृत्यू टाळणे.
- औद्योगिक व शेतकी कार्यांवर हिवतापाचा परिणाम होवू न देणे.
- आतापर्यंत मिळविलेले यश टिकविणे.

वरील योजनेमुळे १९८६ पर्यंत हिवताप रुग्णसंख्येत लक्षणीय घट झाली.

तथापि, त्यानंतर पुन्हा हिवताप रुग्णांचे तसेच त्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणही हळूहळू वाढतच राहिले. ही वाढ केवळ महाराष्ट्र राज्यात नव्हे तर देशातील इतर राज्यातही निदर्शनास आल्याने केंद्र शासनामार्फत डिसेंबर १९९४ मध्ये एक तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली. राज्यातील विविध अतिसंवेदनशील विभाग निवडून तेथे राबविण्यासाठी विशेष उपाययोजना या समितीमार्फत सूचविण्यात आल्या. या तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार सध्या हिवताप कृती कार्यक्रम १९९५ (MAP1995) मधील केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार राज्यात सध्या हिवताप विरोध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येते. एप्रिल १९९९ पासून योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध योजनेत (छाड) रुपांतर करण्यात आले. केंद्रशासनाच्या आदेश क्र. T.14020/71/2003-Mal, दि. २ डिसेंबर २००३ नुसार किटकांमार्फत प्रसार होणारे हिवताप, हत्तीरोग, डेंगी जे. ई. व काला आजार तसेच चिकुनगुनिया (सन २००६ पासून महाराष्ट्रात रुग्ण आढळण्यास सुरवात झाली) या कार्यक्रमासाठीचे प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपक्रम हे राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत (NVBDPC) एकत्रित राबविण्यात येत आहेत.

४) राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

• हिवताप डेंगीताप, जे. ई. ने होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणकमी करणे व रुग्णसंख्या नियंत्रणात ठेवणे.

• सन २०३० पर्यंत हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने अंमलात आणणे.

निदान व उपचारासाठी

महत्वपूर्ण शासन निर्णय-

१) दि. १७ डिसेंबर २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाने डेंग्यु आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

तसेच दि. ९ जून २०१६ रोजी केंद्र शासनाने ही या आजारबाबतची अधिसूचना जारी केली.

२) माहे डिसेंबर २०१५ मध्ये संसर्गजन्य रोगांवर आळा बसविण्याच्या दृष्टीने शासकिय आरोग्य संस्था व खाजगी

रुग्णालये यांचेमध्ये समन्वय बाबत “जिल्हा आरोग्य सेवा समन्वय समिती” गठित करण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

३) माहे फ्रेब्रुवारी २०१६ मध्ये संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचे सर्वेक्षण, नियंत्रण तसेच साथीचे रोग यासाठी नोडल ऑफिसर नेमण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

४) माहे जुलै २०१६ मध्ये विविध साथरोग सर्वेक्षण नियंत्रण तसेच त्या

अनुषंगाने साथरोग उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी विविध स्तरावरून कृती योजना अंमलात आणण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

५) माहे सप्टेंबर २०१६ मध्ये शासन निर्णयाद्वारे राज्यातील सर्व खाजगी रुग्णालये व प्रयोगशाळा यांना डेंग्यु निदान तपासणीसाठी रु. ६००/- इतके शुल्क आकारणे बाबत शासन निर्णय झाला.

६) माहे जुलै २०१७ मध्ये गडचिरोली जिल्ह्यात मलेरिया नियंत्रणासाठी कार्यगट (Task Force) स्थापन करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

७) दि. २१ डिसेंबर २०२१ रोजी महाराष्ट्र शासनाने हिवताप आजाराबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

८) दि. २६ ऑगस्ट २०२४ संसर्गजन्य आजार प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी उच्चस्तरीय समिती पुनर्गठित करणेबाबतचा शासन निर्णय झाला.

९) दि. १५ ऑक्टोबर २०२४ रोजी राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये चिकुनगुनिया आणि डेंग्युचा प्रादुर्भाव नियंत्रित करण्यासाठी उपाययोजना करण्याबाबतचा शासन निर्णय झाला.

१०) दि. १८ सप्टेंबर २०१८ मधील मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे - हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्र वितरीत करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

५) योजनेची कार्यपध्दती.-

सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे हे राज्यस्तरावर कार्यक्रम प्रमुख आहेत व ते सर्व योजनेवर नियंत्रण ठेवतात. सह संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे-६ यांना सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हत्ती रोग), पुणे व राज्य किटक शास्त्रज्ञ सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे विभागीय स्तरावर सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप) व जिल्हास्तरावर जिल्हा हिवताप अधिकारी हे सहाय्य करतात.

१९७९ पासून बहुविध आरोग्य सेवांतर्गत स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाही हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. केंद्र शासनाच्या निकषानुसार फवारणीचे क्षेत्र निवडता येते. हंगामी क्षेत्र कर्मचारी किटकनाशकांची फवारणी करण्यासाठी नेमले जातात. तसेच सर्वेक्षणासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार हंगामी स्वरूपात नेमणूक केल्या जातात.

६) अनुदान पध्दती.-

राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजना ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१ मार्च १९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च केंद्र व राज्य शासनामध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणुकीवरील खर्च योजनेत खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दिनांक १ एप्रिल १९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून औषधे, किटकनाशके, अळी नाशके केंद्रशासना कडून पुरवठा करण्यात येते. इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील खर्च राज्यशासन करणार आहे. दि. ८ ऑक्टोबर २०१२ च्या केंद्र शासनाचे पत्र क्र. एफ नं १७०१३/१/ २००९-व्हीबीडी अन्वये एन आर एच एम अंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमासाठी मंजूर अनुदानातून आवश्यक औषध अळीनाशके व धुरफवारणी करण्यासाठी आवश्यक किटकनाशके खरेदी करण्याबाबत सूचना देण्यात आल्या आहेत तसेच कार्यात्मक खर्च (Operational Cost) व अभियान” योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमास अनुदान उपलब्ध करण्यात येत आहे.१ मे २०१३ पासून “राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान” या कार्यक्रमाचे “राष्ट्रीय आरोग्य अभियान” असे नामकरण करण्यात आले आहे.

खरेदी व राज्य हिश्याच्या अनुदानासाठी करावयाची आहे.

७) या वर्षात झालेले कार्य.- समितीच्या शिफारशीनुसार २०१९-२० २०२०-२१, २०२१-२०२२, २०२२-२०२३, २०२३-२४ मध्ये खालीलप्रमाणे कार्य करण्यात आले व २०२४-२०२५ मध्ये त्याचप्रमाणे कार्य चालू आहे.

(अ) घराघरातून किटकनाशक फवारणी.-

वर्ष	किटकनाशक	फेरी	लोकसंख्या (लाखात)		खोल्या		प्रतिशत प्रमाण
			उद्दिष्टीत	फवारलेली	उद्दिष्टीत	फवारलेली	
१	२	३	४	५	६	७	८
२०१९-२०	... सिंथेटिक	१	१४.७७	१०.७७	९०२८९७	८०९२५६	७२.९०
	पायरेथ्रॉईड	२	१४.४०	१३.६१	११९७८७५	१०८१६४३	९४.५३
२०२०-२१	... सिंथेटिक	१	२.९१	२.८०	२३२०३३	२०७२६५	९६.५९
	पायरेथ्रॉईड	२	२.९१	२.८१	२२००५०	१९८१०३	९६.६३
२०२१-२२	... सिंथेटिक	१	५.२७	५.०६	४५३६३०	४१०६६५	९०.५३
	पायरेथ्रॉईड	२	५.२७	५.१२	४६७५२९	४२१५२३	९०.५६
२०२२-२३	... सिंथेटिक	१	३.४३	३.३४	३०२६८६	२७२०७३	८९.८९
	पायरेथ्रॉईड	२	३.५२	२.३६	३०६८१६	२७७८१३	९०.५४
२०२३-२४	... सिंथेटिक	१	४.९०	४.६६	४४१४४१	३९८५२६	९०.२८
२०२४-२५	... पायरेथ्रॉईड	२	४.८९	४.६६	४५१४३	४०९२८३	९५.२२
२०२४-२०२५	... सिंथेटिक	१	३.५२	३.३९	३२२०४०	२८९३०७	९६.२६
	पायरेथ्रॉईड	२किटकनाशक फवारणीची द्वितीय फेरी चालू आहे.					

सन २०२४-२५ घरोघर किटकनाशक फवारणीची द्विती फेरी माहे. सप्टेंबर २०२४ च्या दुसऱ्या आठवड्यापासून गडचिरोली, गोंदीया, चंद्रपूर, ठाणे व रायगड या जिल्ह्यामध्ये चालू आहे.

(८) सर्वेक्षणाचे कार्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष).-

वर्ष	गोळा केलेले रक्त नमुने	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. + मिक्स	समूळ उपचारित रुग्ण
१	२	३	४	५
२०१९-२०२०	... १७२९३९३५	९४९१	३३०६	८८५०
२०२०-२०२१	... १०८५६४३०	१२५५४	६१६८	१२२९४
२०२१-२०२२	... १२८७७४२०	१९७६९	१२४८९	१९७५५
२०२२-२०२३	... १७३९९८८२	१४५३३	८२२१	१४०२४
२०२३-२०२४	... १८५५८१८६	१६७६७	६५२४	१६०२५
२०२४-२०२५	... १२६०६८५२	१५००७	६४७५	१३४४१

(आक्टो. अखेर)

(क) हिवताप चिकित्सलयामार्फत तापाच्या व हिवताप रुग्णांना औषधोपचार.-

वर्ष	हिवताप चिकित्सालये	उपचारीत तापाचे रुग्ण	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. रुग्ण	उपचारीत हिवताप रुग्ण
१	२	३	४	५	६
२०१९-२०२०	... १८८०	२५४३३१	३६०	१७५	३६०
२०२०-२०२१	... १८९५	२२१३२९	४६१	३३३	४६१
२०२१-२०२२	... १८९८	१५०३४४	७००	५२७	७००
२०२२-२०२३	... १८९८	२७३८३३	६४६	३३६	६४३
२०२३-२०२४	... २२२१	२५७५९१	५५३	३७०	५५३
२०२४-२०२५	... २२२१	११५७४२८	२७२०	१५८३	२७२०

(आक्टो. अखेर)

(३) आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नियमित किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण. तसेच तापरुग्ण सर्वेक्षण

(४) हिवताप रुग्णास क्लोरोक्विन, प्रायमाक्विन व ए.सी.टी. चा नवीन उपचार पध्दतीनुसार समूळ उपचार.

(५) जैविक उपाययोजना :- योग्य अशा डासोत्पत्ती स्थानांमध्ये डासअळी भक्षक गप्पी मासे सोडण्यात येतात.

वर्ष	गप्पी मासे पैदास केंद्रांची संख्या	गप्पी मासे सोडलेली योग्य डासोत्पत्ती स्थाने
१	२	३
२०१९- २०२०	११००७	१०८८९७
२०२० - २०२१	११०५६	९९०७९
२०२१ - २०२२	१११३५	१०१४३३
२०२२ - २०२३	११०१८	११२१२८
२०२३ - २०२४	११०६६	१०३३०३
२०२४ - २०२५	११०६६	१०८३६४

(आक्टो. अखेर)

(६) नागरी हिवताप योजना :- मुंबई, छ. संभाजीनगर, बीड, नांदेड, परभणी, अकोला, धुळे, जळगांव, भुंसावळ, नाशिक, मनमाड, अहमदनगर, पंढरपूर, सोलापूर, पुणे या १५ शहरात नागरी हिवताप योजना कार्यान्वित आहेत.

(७) आरोग्य शिक्षण :- भारत सरकारकडून मिळालेल्या व्हिडीओ कॅसेट्स, पुस्तिका, सिनेमा, स्लाईड्स व इतर प्रसिध्दी साहित्यांमार्फत व दुरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे/मासिके इत्यादी माध्यमाद्वारे आरोग्य शिक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात २०१९, २०२०-२०२१ २०२२, २०२३, २०२४ या वर्षी जून हा महिना हिवताप प्रतिरोध महिना म्हणून साजरा करण्यात आला.

२०१९ - २०२०, २०२०-२०२१, २०२१-२०२२ २०२२-२०२३, २०२३-२४ प्रमाणेच तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार २०२४ - २०२५ मध्ये हिवताप नियंत्रण योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम - महाराष्ट्र राज्य

हत्तीरोगांचे प्रमाण जगात उष्ण व समशितोष्ण कटीबंधात जास्त आढळून येते. महाराष्ट्रात नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, वर्धा, गडचिरोली, नांदेड, ठाणे, सोलापूर व यवतमाळ या जिल्ह्यात हत्तीरोगांचा प्रादुर्भाव प्रामुख्याने आहे. हत्तीरोगाच्या “वुचेरेरिया वॅक्रॉप्टाय” या कृमीची लागण क्युलेक्स क्विकफिसिएटस या डासांच्या मादीपासून प्रसार होतो. शरीरात प्रवेश केल्यानंतर २ ते १८ महिन्यात (अधिशयन काल) त्यांची वाढ व्यक्तीच्या शरीरात नर व मादी स्वरूपात होते, ही मादी शरीरात १० ते १५ वर्षांपर्यंत राहू शकते.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची महाराष्ट्र राज्यात १९५७ साली सुरुवात झाली असून सद्य स्थितीत या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे पथके अस्तित्वात आहेत.

अ) हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके.	०६
ब) हत्तीरोग नियंत्रण पथके.	१७
क) हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये.	३४
ड) हत्तीरोग संशोधन नि प्रशिक्षण केंद्र.	०१

योजनेचे उद्दिष्टे व कार्यपध्दती :-

सदर कार्यक्रम संचालक, राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य रोग), पुणे यांचे मार्फत राबविण्यात येतो. सहा संचालक, आरोग्य सेवा, (हत्तीरोग), पुणे हे या कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करतात.

अ) **हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक** :- हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकामार्फत रोगग्रस्त भाग शोधणेसाठी १० टक्के नमूना सर्वेक्षण करून तपासलेल्या व्यक्तीशी प्रतिशत प्रमाण काढले जाते. आढळून आलेल्या रुग्णांना डी. ई. शी. गोळ्यांचा उपचार वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केला

जातो. हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकांनी काढलेल्या निष्कर्षान्वये हत्तीरोग नियंत्रण पथके, हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये स्थापन केली जातात. सद्य स्थितीत सहा महसूल विभागात सहा सर्वेक्षण पथके असून या पथकांनी सर्वेक्षण पूर्ण केले असून पर्नसर्वेक्षणास सुरुवात केली आहे.

ब) **हत्तीरोग नियंत्रण पथक** :- हत्तीरोग नियंत्रण पथकामार्फत रात्रीचे रक्त नमुने तपासणी व निदान करून त्वरित उपचार पाठपुरावा केला जातो. तसेच शोधून काढण्यात आलेल्या हत्तीरोग रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार दिला जातो. त्याचप्रमाणे या पथकामार्फत नियमितपणे अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया शिबिरे आयोजित केली जातात.

क) **हत्तीरोग रात्रचिकित्सालय** :- हत्तीरोग रात्रचिकित्सालया द्वारे ५०,००० लोकसंख्येचे १०० टक्के सर्वेक्षण केले जाते. सदर सर्वेक्षण प्रक्रिया ही साधारणतः दोन ते अडीच वर्षांचा कालावधीत पूर्ण केली जाते.

या पथक व चिकित्सालय मार्फत शोधून काढलेल्या रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा १२ दिवसांचा औषधोपचार दिला जातो. सदर डी. ई. सी. गोळ्या वयोवृद्ध व्यक्ती, गरोदर स्त्रिया, २ वर्षांपेक्षा लहान बालके त्याचप्रमाणे ज्या रुग्णांना मूत्रपिंड फुफ्फूसे व हृदयाचे विकार असतात त्या रुग्णांना दिल्या जात नाहीत. शासकीय रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, नगरपरिषद दवाखाने, महानगरपालिका दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सदर औषधोपचार मोफत उपलब्ध आहे.

सन १९६५ मध्ये हत्तीरोग संशोधन तथा प्रशिक्षण केंद्राची वर्धा येथे स्थापना करण्यात आली होती. सदर प्रशिक्षण केंद्र १९९३ पासून नागपूर येथे कार्यरत आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ हत्तीरोग निरीक्षक, किटक समाहारक, वरिष्ठ क्षेत्र कर्मचारी इ. यांना हत्तीरोगांचे मुलभूत प्रशिक्षण दिले जाते.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप व हत्तीरोग जलजन्य अजार), पुणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही योजना राबविली जाते. (कार्यान्वित केली जाते). सहाय्यक संचालक, (हत्तीरोग) पथकाचे कार्य सनियंत्रित करतात खालील तक्त्यामध्ये हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके व हत्तीरोग नियंत्रण पथके व राज्यातील कार्याचे क्षेत्र अनुक्रमे त्यांच्या समोर दर्शविली आहे.

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (ग्रा.).	कटोल/सावनेर/मौदा पारशिवणी तालुक्यांचा काही भाग.	८.८४
२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (शहरी) महानगरपालिका.	नागपूर शहर.	२५.३६
३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, चंद्रपूर.	चंद्रपूर/गोडपिंपरी/मुल तालुक्यांचा काही भाग तसेच बल्लारपूर शहरी	११.९१
४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, राजूरा.	राजूराचा सर्व आदिवासी विभाग.	३.१८
५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, भंडारा.	भंडारा तालुक्याचा काही भाग.	६.९३
६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वसई.	वसई डहाणू, ठाणे व पालघर समुद्र. किनारी भाग	४.८३
७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, उमरेड नागपूर (ग्रा.) पथकाच्या देखरेखी-खाली.	उमरेड व रामटेक शहरे	०.८१
८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, (पालघर) वसई पथकाचे देखरेखीखाली.)	पालघर/डहाणू/चिंचणी तारापूर.	१.१८
९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, ठाणे महानगरपालिका ठाणे महानगरपालिका.	ठाणे महानगरपालिका	२०.०४
१०.	हत्तीरोग संशोधन-नि-प्रशिक्षण केंद्र नागपूर.	हिंगणा	०.६७
११.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अमरावती.	चांदूर, मोर्शी, वरुड, व तिवसा तालुक्यांचा काही भाग.	६.९९
१२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, गडचिरोली.	गडचिरोली व ब्रम्हपूरी तालुक्यांचा काही भाग.	४.३९
१३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, पवनी.	पवनी तालुका, भंडारा पथकांच्या देखरेखीसाठी.	१.५८

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
१४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अक्कलकोट.	अक्कलकोट	३.८५
१५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नांदेड.	बिलोली व भोकर तालुके	५.२८
१६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वर्धा.	वर्धा जिल्ह्यातील सर्व शहरे.	३.१२
१७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, धानोरा.	धानोरा, कुरखेडा, चार्मोशी, पोटेगाव, पुटडा, आहेरी.	३.१६
१८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, पुणे.	पुणे महसूल विभाग	—
१९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, ठाणे.	मुंबई महसूल विभाग	—
२०.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नागपूर.	नागपूर महसूल विभाग	—
२१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, छ. संभाजीनगर.	छ. संभाजीनगर महसूल विभाग— छ. संभाजीनगर.	—
२२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, अकोला.	अकोला महसूल विभाग	—
२३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नाशिक.	नाशिक महसूल विभाग	—

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजनेंतर्गत खालील कार्यक्रम राबविले जातात

लोकांमधील हत्तीरोगाचे प्रमाण शोधण्यासाठी व हत्तीरोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठराविक अंतराने अधून-मधून रात्रीचेवेळी घेतलेल्या रक्त नमुन्यामध्ये आढळून आलेल्या हत्तीरोगावर डी. ई. सी. व अल्बेडाझोल गोळ्यांचा उपचार केला जातो.

हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची परिणामकारकता खालील बाबींवरून आजमाविण्यात येते.-

— **दुषित रक्त नमुन्यांचे प्रमाण.**—दुषित रक्त नमुन्यांच्या संख्येवरून हत्तीरोगाची लागण ठरविली जाते.

डासांची घनता.—हत्तीरोग हा डासांपासून होत असल्यामुळे ठराविक काळाने डास घनता काढणे आवश्यक आहे. त्याकरिता काही विशिष्ट क्षेत्रातील डास प्रत्यक्ष गोळा केले जातात.

लागणीचे प्रमाण.—हत्तीरोगाच्या जंतूच्या निरनिराळ्या अवस्था जाणून घेण्यासाठी / शोधण्यासाठी गोळा केलेल्या डासांचे विच्छेदन केले जाते. दुषित डासांचे ज्या डासांमध्ये रोगजंतूची तिसरी अवस्था आढळते अशा डासांच्या टक्केवारीवरून लागणीचे प्रमाण ठरविले जाते. याशिवाय पुणे, ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, अकोला, नागपूर, येथे असलेली ६ सर्वेक्षण पथके त्यांच्या अधिकार क्षेत्राखाली असलेल्या महसूल विभागातील निवडक गावामध्ये नमुन्यादाखल पाहणी करण्यात येते.

सर्वेक्षण पथकाचे कार्य.—नमुना निरीक्षण पध्दतीने रात्रीच्यावेळी रक्त नमुने घेऊन रक्तात हत्ती रोगाचे जंतू असलेले रुग्ण व बाह्यलक्षणयुक्त रुग्ण शोधून काढणे, ह्या पाहणीच्या निष्कर्षावरून हत्तीरोगाचे प्रमाण जास्त असलेल्या विभागात नवीन हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके स्थापन केली जातात. हत्तीरोगाचा प्रादुर्भाव जास्त असलेल्या ठिकाणी नवीन हत्तीरोग नियंत्रण पथके प्रस्तावित करण्यात येत आहेत.

रात्र चिकित्सालये.—राज्यात सध्या ३४ रात्रचिकित्सालय कार्यान्वित आहेत रात्रचिकित्सालयात प्रत्येकी ५०,००० लोकसंख्येचा समावेश होतो. या लोकसंख्येमध्ये रात्री सर्वेक्षण करून हत्ती रोगाचे रक्त दुषित व बाह्यलक्षणे युक्त रोगी शोधून उपचार करण्याचे काम काही रात्रचिकित्सालये करतात.

जिल्हानिहाय रात्र चिकित्सालयांची यादी पुढीलप्रमाणे-

१. नागपूर - गुमथळा, मंडाल, भिवापुर, कन्होलीबारा
२. अमरावती - तळवेल, वालगाव, नांदगाव
३. चंद्रपुर - मौशी, बरोरा, सावली, चिमुर
४. वर्धा - सेलु, वर्धा, करंजा
५. भंडारा - करडी, पलंदुर, लखांदुर
६. नांदेड - पेठवडज, जलधारा
७. सिंधुदुर्ग - मालवण
८. सोलापुर - वैराग, वळसंग
९. धाराशिव - उमरगा, मुरुम
१०. अकोला - महान, बाभुळगाव
११. यवतमाळ - वणी, घाटंजी
१२. गोंदिया - तिरोडा
१३. नंदुरबार - नवापुर, नंदुरबार
१४. जळगाव - पारोळा
१५. लातूर - जळकोट, देवणी

नागपूर येथे हत्तीरोग सर्वेक्षण-नि-प्रशिक्षण केंद्र असून हत्तीरोग कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना हत्तीरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते.

हत्तीरोग व अंडवृद्धी रुग्ण

वर्ष २०१९-२० व २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२०२३ २०२३-२०२४, २०२४-२५ (ऑक्टो. अखेर) मध्ये झालेले कार्य

अ. क्र.	वर्ष	तपासण्यात आलेल्या व्यक्ती	हत्तीरोग रुग्ण		अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया
			रक्तदुषित	बाह्यलक्षणे युक्त	
१	२	३	४	५	६
१.	२०१९-२०२०	१२४८२६९	११८७	२४३	४८९१
२.	२०२०-२०२१	७९२५७९	४५०	७०	२२८०
३.	२०२१-२०२२	८६९९३१	४५५	१५४	२७५५
४.	२०२२-२०२३	११९४४२२	५०५	१५१	३२६१
५.	२०२३-२०२४	११८५०५६	३५१	६९	२८५३
६.	२०२४-२०२५ (आक्टो. अखेर)	७२६७५३	१४१	४७	०८४३

एक दिवसीय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम :-

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार वर्ष २०१९-२० ते २०२४-२५ हत्तीरोग दुरीकरणसाठी राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हत्तीरोगासाठी संवेदनशील अशा लोकसंख्येच्या क्षेत्रात (२ वर्षाखालील बालके, गरोदर माता व गंभीर आजारी रुग्ण वगळून) सार्वत्रिक औषधोपचार मोहिमेअंतर्गत (एम.डी.ए) सर्व पात्र लाभार्थींना जी.ई.सी. व अल्बेडाझील गोळ्यांची वयोगटानुसारची एक मात्रा देण्यात आली. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महिना/वर्ष	जिल्हे	निवडलेली लोकसंख्या	पात्र लाभार्थी	गोळ्या खाऊ घातलेले लाभार्थी	साध्य %
१.	२०१९-२०	६	१४५१५५५०	१३४९४६७८	११३५५८४९	८४.०२
२.	२०२०-२१	कोविड १९ मुळे एम.डी.ए घेण्यात आलेली नाहीत.				
३.	२०२१-२२	६	१०७५५४३५	९९८३६४७	९३५६८७४	८७
४.	२०२२-२३	६	४२०७१९०	३९१२६८६	३९७८५१७	९३
५.	२०२३-२४	८	७२०६५७	६७०२१८९	६३०१३६७	९४.०१
६.	२०२४-२५	५	४८७३९७२	४५३४६५३	४३५७५१०	९६.०९

(आक्टो. अखेर)

विशेष हत्तीरोग रुग्ण शोध मोहिम :-

दिनांक १६ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट या कालावधीत राज्यात राबविण्यात आलेल्या विशेष बाह्यलक्षणे युक्त हत्तीरोग रुग्ण मोहिमेची माहिती खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	वर्ष	आढळून आलेले बाह्यलक्षणे युक्त रुग्ण		
		हत्तीपायाचे	अंडवृद्धीचे	एकूण
१	२	३	४	५
१.	२०१९	३४०६४	१९०६०	५३१२४
२.	२०२०	३१२५८	११९२९	४३१८७
३.	२०२१	२९४४९	७८३७	३७८२९
४.	२०२२	३०३३७	७२५६	३७५९३
५.	२०२३	३०४६८	५५३९	३५७०७
६.	२०२४ (ऑक्टो. अखेर)	२८४७५	२८७९	३१३५४

हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्र वितरण -

शासन निर्णय दि. १८ सप्टेंबर २०१८ मधील मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे, तसेच केंद्र शासनाच्या दि. १४.३.२०२४ रोजीच्या नवीन अधिसूचित मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करून, तसेच मा.आयुक्त आरोग्य सेवा तथा अभियान संचालक राष्ट्रीय आरोग्य अभियान यांच्या दि. २४.५.२०२४ रोजीच्या सुचनेप्रमाणे हत्तीरोग दिव्यांगांसाठी तपासणी व मुल्यामापन करून दिव्यांग प्रमाणपत्रे वितरीत करण्याबाबत सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

त्या अनुषंगाने ऑक्टोबर २०२४ अखेर एकूण ९३१ हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्रे वितरीत करण्यात आलेली आहेत.

९. प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम

राज्यात बीड जिल्ह्यातील मामला गावामध्ये ऑगस्ट/सप्टेंबर १९९४ मध्ये संशयित प्लेग उद्रेक आढळला होता, त्या काळात राज्यातील २१ जिल्ह्यात एकूण ६३४ रुग्णांचे रक्तजल नमुने प्लेगसाठी दुषित आढळले होते. म्हणून ३ ऑक्टोबर १९९४ मध्ये प्लेग नियंत्रण पथक पुनःश्च स्थापन करण्यात आले आहे. सदर पथकाचे मुख्यालय पुणे असून ते सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे.

प्लेग पथकातील कार्यरत कर्मचारी खालीलप्रमाणे.

अ) वर्ग-३

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	अवैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	१	१	०
२)	आरोग्य सहाय्यक.	२	२	०
३)	कनिष्ठ लिपिक.	१	०	१
४)	वाहन चालक	१	०	१
एकूण		५	३	२

ब) वर्ग-४

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	प्रयोगशाळा परिचर	२	२	०
२)	मजदूर	८	७	१
३)	शिपाई	१	०	१
४)	वाहन स्वच्छक	१	१	०
एकूण		१२	१०	२

प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३, २०२३-२४ २०२४-२५ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल :-

वर्ष	एकूण गावे	लावलेले पिंजरे	सापडलेले उंदिर				सापडलेल्या पिसवा	पिसवा दिर्देशांक	घेतलेले नमुने			निष्कर्ष	
			Rr	Ti	Bb	एकूण			अवयव नमुने	रक्तजल नमुने	अवयव स्लाईड्स		
२०१९	२२	७२०	३३	-	-	३३	-	-	३३	२१	९८	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक
२०२०	(सन २०२० मध्ये कोविड १९ मुळे प्लेग सर्वेक्षण दौरा झालेला नाही)										-	सर्व निर्जंतुक	
२०२१	(सन २०२१ मध्ये कोविड १९ मुळे प्लेग सर्वेक्षण दौरा झालेला नाही)										-		
२०२२	११	५००	९८	०	०	९८	०८	०.१२	९८	८१	९८	सर्व निर्जंतुक	
२०२३	९	२६५	५२	३	०	५५	३	०	५५	२७	५५	सर्व निर्जंतुक	
२०२४ (ऑग. अखेर)	०५	१८६	४६	०	१	४७	०	०	४७	०	४७	निष्कर्ष पेंडींग आहे.	

टिप :- सन २०२०-२१ व २०२१-२२ मध्ये कोविड -१९ महामारीमुळे प्लेग सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही.

Rr : Rattus rattus

Ti : Tatera indica

Bb : Bandicoota bengalensis

१०. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

कुष्ठरोग निर्मुलन योजना :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे राज्याचे कार्यक्रम प्रमुख असून राज्याचे कुष्ठरोग निर्मुलनाचे सर्वकष (तांत्रिक व प्रशासकीय) काम पाहतात त्यांच्या अधिनस्त सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे या कार्यालयात ३ सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे प्रशासकिय व तांत्रिक कामात मदत करतात आणि ३५ जिल्हे व २ कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे येथे राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम राबविणेकरीता सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे वर्ग १ दर्जाचे पद असून जिल्हा परिषद, महानगरपालिका व जिल्हा शल्यचिकित्सक यांच्या समन्वयाने काम पाहतात.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील कुष्ठरोगाचे प्रमाण मार्च २०२४ अखेर दर दहाहजारी १.१६ आहे.

राज्यात राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाची अमलबजावणी केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयामार्फत केली जाते. सदर कार्यक्रमाच्या यशस्वी अमलबजावणीसाठी शासनाने विविध संवर्गाची (वर्ग-१ ते वर्ग-४) १०५४ पदे मंजूर केलेली आहेत. त्यापैकी अवैद्यकीय पर्यवेक्षक या संवर्गाची राज्यस्तरीय १०९ पदे व कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक या संवर्गाची ४८७ पदांची आस्थापना सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयाकडून पाहिली जाते. (पदांच्या आढाव्यामध्ये राज्यस्तरीय २३१ पैकी १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि ९७९ पैकी ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक ही पदे आवश्यक ठरविण्यात आली असून उर्वरीत पदे अतिरिक्त ठरविण्यात आली आहेत. शासन निर्णय दिनांक ६ ऑगस्ट २००७ अन्वये पदांच्या आढाव्याअंती राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत अतिरिक्त ठरलेल्या राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांचे राज्यस्तरीय बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी या संवर्गात समावेशन करण्याचा शासन निर्णय दिनांक १९/६/०८ अन्वये निर्गमित करण्यात आला. सदर शासन निर्णयाविरुद्ध जिल्हास्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांनी विविध न्यायालयामध्ये याचिका दाखल केल्या. त्यानुसार उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपीठाने सदर समावेशनाचे प्रक्रियेस स्थगिती दिली. तदनंतर शासन निर्णय क्र. पदनि २००९/कुरोत/प्र.क्र. १७६/सेवा-५, दि. १९-१२-२००९ अन्वये सदर अतिरिक्त ठरलेल्या कुष्ठतंत्रज्ञासाठी ४८ अधिसंख्या पदे निर्माण करण्यास मान्यता देण्यात आली. सदर आधिसंख्य पदांवरील कर्मचाऱ्यांना बदली प्रक्रियेत दि ३१/०५/२०१२ अन्वये राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञांच्या रिक्त पदी सामावून घेण्यात आले आहे. यास्तव सदर पदांचे व राज्यस्तरीय ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञांचे तसेच राज्यस्तरीय १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षकांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये सांकेतांक क्र. २२१० ०६६५ अंतर्गत अदा करण्यात येतात. तसेच पदांच्या आढाव्यामध्ये स्थानिक क्षेत्रीय अवैद्यकीय पर्यवेक्षक एकूण मंजूर ७६ पदांपैकी सदयस्थितीमध्ये ११ पदे कार्यरत आहेत कुष्ठरोग तंत्र/अवैद्यकीय सहाय्यक यांची एकूण मंजूर पदे ५४० इतकी असून त्यापैकी ६८ पदे

कार्यरत आहे. सदर पदांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये, (स्थानिक स्तर) सांकेतांक क्र २२१० ई ००७ अंतर्गत अदा करण्यात येतात

अ. क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१)	सहसंचालक (कुष्ठरोग व क्षयरोग)	१	००
२)	सहाय्यक संचालक (कुष्ठरोग)	४०	१८
३)	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	६५	६२
४)	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	१०९	९८
५)	अवैद्यकीय सहाय्यक	४८७	३२४
६)	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	५	३
७)	सांख्यिकी सहाय्यक	४१	२५
८)	सांख्यिकी अन्वेषक	१	०१

जागतिक कुष्ठरोग रणनीती

दृष्टीचा टप्पा (Vision)

- १) राज्य पातळीवर कुष्ठरोगाचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.
- २) कुष्ठरोग संसर्गाचे प्रमाण शुन्य करणे.
- ३) कुष्ठरोगामुळे येणा-या विकृतीचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- ४) समाजात असलेली कुष्ठरोगाबाबतची तिरस्काराचे व असमानतेचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.

ध्येय (Goal)

भविष्यात जागतिक व स्थानिक स्तरावर कुष्ठरोगाचे प्रमाण कमी करणे.

लक्ष्य (Target)

- १) नविन आढळणाऱ्या कुष्ठरुग्णात लहान मुले व दृश्य स्वरुपातील विकृती असलेल्या कुष्ठरुग्णांचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- २) नविन शोधलेल्या कुष्ठरुग्णांमध्ये दृश्य स्वरुपातील विकृतीचे प्रमाण दर दहा लाख लोकसंख्येमध्ये १ पेक्षा कमी आणणे.
- ३) कुष्ठरुग्णांशी भेदभाव केले जाणारे कायदे संपुष्टात आणणे.

- जागतिक आरोग्य संघटनेचे धोरण राबविण्यासाठी खालील अद्ययावत कृतीशिल मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.

- जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या सर्व देशांमध्ये राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्तरावरील शासनकर्त्यांकडून स्थिर राजकिय पाठबळ
- सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या देशांमध्ये नियमित सेवा आणि संदर्भ सेवा केंद्रे यांचे बळकटीकरण
- रोगाची लागण झाल्यापासून अल्पावधीत आणि दृष्यस्वरुपाची विकृती उद्भवण्यापूर्वी विविध अभिनव पध्दतीची अंमलबजावणी करून नविन कुष्ठरुग्णांना शोधण्यात यावे. नविन कुष्ठरुग्णांचे निदान निश्चित करतांना त्यांचे सहवासितांची तपासणी त्याचवेळेस अथवा नजिकच्या अल्प कालावधीत करण्यात यावी. तसेच जी लोकसंख्या दुर्गम ठिकाणी राहते, ज्या ठिकाणी पोहचणे अत्यंत कठीण आहे, अशा अथवा उपनगरात राहते अशा लोकांमध्ये कुष्ठरोगाच्या नियंत्रणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.
- कुष्ठरोगाची निदान निश्चिती, गुंतागुंत असणाऱ्या कुष्ठरुग्णांची व्यवस्थापन तसेच विकृती प्रतिबंध व सुधार आणि पुर्नवसनाच्या सेवा देण्याकरिता कुष्ठरुग्णांसाठी वैद्यकीय सेवा सहज उपलब्ध करून देणे व या संदर्भ सेवा यंत्रणेचे जाळे विस्तृत करण्यात यावे.
- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांमध्ये बहुविध औषधोपचार पध्दती अंतर्गत बहुविध औषधोपचार मोफत उपलब्ध होणे तसेच वाटप ही प्रभावशाली यंत्रणेद्वारा होईल, याची खात्री करण्यात यावी.
- कुष्ठविरोधी औषधांचा प्रतिरोध रोखणे अथवा फारसा वाढू न देण्यासाठी कुष्ठरोग्यांसाठी संनिरिक्षण पध्दत स्थापन करून ती पुढे सातत्याने चालू ठेवण्यात यावी.
- कुष्ठरोगावर अथवा रोगामुळे उद्भवणाऱ्या गुंतागुंतीवर प्रभावी औषधे/ औषधोपचार पध्दती उपचारासाठी विकसीत करण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात यावे.
- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांनी जागतिक आणि राष्ट्रीयस्तरावर कुष्ठरोगाचे विशेषतज्ञ उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विकसित प्रशिक्षण धोरण यापुढेही चालू ठेवावे.
- कुष्ठरुग्णांच्या सहवासीतांना कुष्ठरोग उद्भवू नये म्हणून कसोशीने केमोप्रोफिलॅक्सिसचा अभ्यासपूर्वक उपयोग एक उपयुक्त शस्त्र म्हणून वापरात आणावे.
- विविध स्तरावरील कुष्ठरोग कार्यक्रमात काम करण्याच्या भागीदारांनी एकमेकांचे सहाय्य वाढीस लागेल अशा पुरक गोष्टींचे आयोजन करावे.

“वृध्दीगत जागतिक धोरणाच्या” भवितव्यासाठी प्रत्येकाची कुष्ठरुग्णभार कमी करणे या उद्दिष्टासंबंधी सहमती आणि वचनबद्धता तसेच कुष्ठरोगाचे भौतिक, सामाजिक आणि आर्थिक हानीकारक परिणाम या सर्वांवर मात करून “कुष्ठरोगमुक्त जग” या स्वप्नवत ध्येयाच्या खूप नजिक पोहचवायचे आहे.

कुष्ठरोग कार्यक्रमाची आव्हाने :

- कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाच्या निर्मुलनासाठी त्वरीत आणि पुनश्चः होकारार्थी राजकीय वचनबद्धता आणि यापूर्वी केलेल्या कार्यावर निर्माण झालेली आत्मसंतुष्टता काढून टाकण्याची गरज आहे.
- उपलब्ध सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून संदर्भ सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांचे बळकटीकरण करणे आणि जेथे गरज आहे तेथे नविन सुविधा स्थापन करणे यामुळे गंभीर आणि दीर्घकाळ गुंतागुंत असलेल्या कुष्ठरुग्णांच्या व्यवस्थापनेमध्ये सुधारणा करणे शक्य होईल.
- कुष्ठरोग विरोधी औषधांच्या शारिरीक प्रतिक्रिया आणि मज्जाबाधा या गोष्टी रुग्णांच्या सुरवातीच्या काळातच लक्षांत येतील, असे परिणामकारक शस्त्र आणि कृती विकसीत करणे आणि त्याचे व्यवस्थापन करणे, ही वाढीव गरज आहे.
- कुष्ठरुग्णांना शारिरीक विकृती उद्भवू नये म्हणून आणि त्यांचे सामाजिक पुर्नवसन करणे या त्यांच्या जीवनमान उंचावण्यासाठी जास्तीत-जास्त शासकीय विभागाने पुढाकार घेऊन त्यांना त्यांच्या कल्याणकारी योजनांद्वारे कुष्ठरुग्णांना सहाय्य करावे.
- कुष्ठरोगाविषयी ज्ञान असणाऱ्या विशेष तज्ञांची देश पातळीवर तातडीने बांधणी करणे आणि ती पुढे चालू ठेवणे गरजेचे आहे. यासाठी कुष्ठरोगामध्ये कार्यरत आंतरराष्ट्रीय / राष्ट्रीय संस्थांच्या सहकार्याने जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवर अशा स्वरुपाच्या प्रशिक्षणाचे धोरण ठरविणे गरजेचे आहे.
- माहिती शिक्षण व जनसंपर्काद्वारे समाजामध्ये कुष्ठरोगविषयी जनजागृती केल्यास स्वेच्छा तपासणीसाठी कुष्ठरुग्ण स्वतःहून पुढे येतील आणि कुष्ठरोगविषयीची सामाजिक भिती व भेद्भाव जो समाजाकडून कुष्ठरुग्णांना सहन करावा लागतो त्यास काही अंशी आळा बसू शकेल. माहिती शिक्षण व जनसंपर्कासाठीची साधने / पध्दती ही तेथील स्थानिक गरजेला अनुसरून आणि कमी खर्चीक असावी.
- कुष्ठरोगाची पुर्नलागण झालेल्या रुग्णांचा अलिकडील अहवाल हे “एम-लेप्रा” या जंतूचा औषध विरोध हे प्रमुख कारण आहे असे दर्शवितात. औषध विरोधाची वाढ विशेषतः रिफामपिसीन औषधाचा विरोध हा अत्यंत जवळून सनियंत्रण करणे हे मोठे आव्हान असून जागतिक व राष्ट्रीय संनिरिक्षणाच्या जाळ्यांच्या समन्वयाने आणि या विषयी पर्यायी उपचार पध्दतीचे संशोधन करणाऱ्यांना सवलती देऊन त्याच्या प्रसारावर अकुंश ठेवणे गरजेचे आहे.
- रोगाची लागण झाल्यापासून त्वरीत अथवा नजिकच्या काळात खात्रीशिर अशी कुष्ठरोगाच्या निदान निश्चितीची परिक्षापध्दती आणि कुष्ठरोग होऊ नये यासाठी प्रभावी लस शोधणे ही कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या दीर्घकाळाच्या वाटचालीतील एक प्रमुख गरज आहे.

- जवळ-जवळ सर्वच कार्यक्रमांत पर्यवेक्षकाची स्थिती दुबळी होत चाललेली आहे. क्षेत्रीयस्तरावर कुष्ठरोग विषयक सेवेचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने सर्वच राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करण्यात आलेल्या पर्यवेक्षकीय बाबींचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे.
- कुष्ठरोग कार्यक्रमात अर्थसहाय्य करणाऱ्या सर्वांनीच भागीदारी आणि सहकार्याने या निर्णायक आव्हानांवर मात करण्यासाठी आव्हानांचे परिणामकारक वाटप आणि एकत्रित काम करणे गरजेचे आहे.

अनु. क्र.	केंद्राचे नाव	अस्तित्वात असलेली संख्या
१.	प्रा. आ. केंद्र	... १९०६
२.	जिल्हा रुग्णालय	... २२
३.	ग्रामिण/उपजिल्हा रुग्णालय	... ४५९
४.	वैद्यकीय महाविद्यालय (शासकीय व खाजगी)	... ५५
५.	नागरी कुष्ठरोग केंद्र	... २३७
६.	पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके	... २३
७.	कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र	... २(\$)
८.	कुष्ठरोग दवाखाने (सरकारी)	... २**
९.	तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष	... ३*
१०.	स्वयंसेवी संस्था	
	(अ) नवीन स्वयंसेवी संस्थांच्या योजना (केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार) -(NGO Scheme)	... १७
	(ब) पुनर्वसन	... १६
	(क) हॉस्पिटल	... १३
११.	पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया पथके (शासकीय + स्वयंसेवी संस्था)	... (९ + ८)

*टीएचडब्लू: तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष, १) मुंबई, २) पुणे, ३) नागपूर

**दोन शासकीय कुष्ठरुग्णालये/कुष्ठधाम

१) डॉ. बंदोरवाला कुष्ठरुग्णालय, कोंढवा, पुणे

२) कुष्ठरुग्णालय, शेंडापार्क, कोल्हापूर.

(\$) कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र, पुणे व नागपूर

कुष्ठरोग नियंत्रण पथके :-

दिनांक ६ नोव्हेंबर २००० च्या शासन निर्णयानुसार कुष्ठरोग नियंत्रण पथकामध्ये कार्यरत असलेला तांत्रिक कर्मचारी वर्ग (अवैप/कुष्ठतंत्रज्ञ) सद्यस्थितीत जिल्हा परिषदांकडे प्रतिनियुक्तीवर देण्यात आलेले आहेत. कुष्ठरोग नियंत्रण पथके विसर्जित करण्यात आलेली आहेत.

(H) 105 (Part-I)-M-13

पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके :-

राज्यातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी नागरी विभागातील कार्यक्षेत्रासाठी पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथकाची वर्ष १९८१-८५ या कालावधीत स्थापना करण्यात आली. सद्यस्थितीमध्ये राज्यात २३ पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग केंद्रे कार्यरत आहेत. प्रत्येक केंद्रासाठी एक वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२ व एक अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि नागरी विभागाच्या कार्यक्षेत्रानुसार अवैद्यकीय सहाय्यक यांची नेमणूक नागरी विभागातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी केलेली आहे.

नागरी कुष्ठरोग केंद्रे :-

अशी केंद्रे नगरपालिकेच्या ठिकाणी, शासकीय अथवा नगरपालिका दवाखान्याशी संलग्न स्थापन करण्यात आली आहेत. अशा प्रत्येक केंद्रामध्ये ३० ते ७० हजार नागरी लोकसंख्येचा समावेश केलेला असतो. प्रत्येक केंद्रावर एक अवैद्यकीय सहाय्यकाची नेमणूक केलेली असते. नागरी विभागात आरोग्य शिक्षणांवर विशेषतः भर देण्यात येतो. वैद्यकीय व्यावसायिकांना तसेच सर्वसामान्य जनतेला कुष्ठरोग निर्मुलन योजनेत सक्रिय सहभाग घेण्याकरिता प्रवृत्त केले जाते.

कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे :-

शासकीय सेवेत नवीन नेमणुक होते वेळेस कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रात चार महिने मुदतीचे कुष्ठतंत्रज्ञ या पदाचे मूळ प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण देण्यात येते. पुणे, सोलापूर, नागपूर, जळगाव व नांदेड या पाच ठिकाणी शासकीय कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे कार्यरत होते. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरण झाले असल्याने सद्यस्थितीत कुष्ठरोगाबाबतचे मुलभूत प्रशिक्षण बंद करण्यात आलेले आहेत. त्या अनुषंगाने पुणे व नागपूर वगळता सोलापूर, नांदेड व जळगाव येथील कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र बंद करण्यात आलेली आहेत. या दोन केंद्रात ठराविक प्रशिक्षण घेण्यात येईल. तसेच या केंद्राद्वारे त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रात कुष्ठरोग कार्यक्रमाचे पडताळणी व पर्यवेक्षण करतील.

तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष :-

शासकीय जिल्हा रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालय यांना जोडून २० खाटांचे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष सुरु करण्यात आले. (गंभीर स्वरुपाची गुंतागुंत असलेले कुष्ठरुग्ण, इतर रोग झालेल्या व शस्त्रक्रियेची गरज असलेल्या तसेच जुनाट जखमांवर उपचार आवश्यक असलेल्या कुष्ठरुग्णांवर सदर आंतररुग्ण कक्षात उपचार केले जातात.) १ वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग - २), ४ परिचारिका आणि ८ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी या कर्मचारी वर्गाचा तात्पुरते आंतररुग्ण कक्षामध्ये समावेश आहे. सद्यस्थितीत पुणे, मुंबई व नागपूर येथे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष कार्यरत आहेत.

पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया पथके :-

ज्या कुष्ठरुग्णांची विकृती दुरुस्त करण्यासारखी आहे, अशा निवडक रुग्णांवर पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया करण्यासाठी राज्यात या पथकांना केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सद्यस्थितीत राज्यभरात १७ (९ शासकीय, ८ स्वयंसेवी संस्था) पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया पथके कार्यरत आहेत. शासकीय रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालयात पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच तेथे कुष्ठरुग्णांना देण्यासाठी एमसीआर चप्पलची सुविधा उपलब्ध आहे. या बरोबरच राज्यातील आणखी जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांकडून ह्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.

सेवाभावी संस्था (शासन अनुदानीत) :-

राज्यात कुष्ठरोग कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमतेने होण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग घेतला जातो. सदर संस्थांना रुग्णालयीन अनुदान व पुनर्वसन अनुदान अशी दोन प्रकारची सहाय्यक अनुदाने दिली जातात. संस्थांमधून रोगमुक्त व्यक्तींना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसाय शिक्षण, कमवा व खा हे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सेवाभावी संस्थेमार्फत रुग्णांच्या विकृतीवर शस्त्रक्रिया, कुष्ठरोगावर मोफत सर्वोपचार केले जातात. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत राज्यात विविध योजनेसाठी १७ नविन स्वयं सेवी संस्था कार्यरत आहे.

बहुविध औषधोपचार पद्धती :-

१९८१-८२ पासून १९९४-९५ पर्यंत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात टप्प्याटप्प्याने बहुविध औषधोपचार प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. आता बहुविध औषधोपचाराच्या सुविधा महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध झालेल्या आहेत. बहुविध औषधोपचाराच्या एका मात्रेने कुष्ठरोगाचे ९९.९९ टक्के जंतू नष्ट होतात. तसेच असांसर्गिक प्रकारचा कुष्ठरोग ६ महिने व सांसर्गिक स्वरूपाचा कुष्ठरोग १२ महिने सलग औषधोपचार घेतल्यास पुर्णपणे बरा होतो. बहुविध औषधोपचारामुळे राज्यातील १९८१ मध्ये असलेले दर दहा हजारी कुष्ठरोग प्रमाण ६१.४ (३,१२,८७१ उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) वरून माहे मार्च २०२४ पर्यंत १.१६ (१४९७६) उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) इतके कमी आलेले आहे.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची गेल्या ५ वर्षांची निर्देशांकनिहाय तुलनात्मक आकडेवारी - महाराष्ट्र राज्य :-

अ.	निर्देशांक	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२०२२	२०२१-२०२३	२०२३-२०२४	२०२४-२०२५ (ऑक्टो. २०२४ अखेर)
१.	संभाव्य (मार्च अखेर) लोकसंख्या (लाखांत)	१२६४	१३०२	१३०२	१२७४	१२८०	१२८६
२.	नवीन कृष्ठरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	१३.०७	९.५५	११.१४	१५.५८	१५.५४	१५.९२
३.	कृष्ठरुग्णांचे दर दहाहजारी प्रमाण	०.८१	०.८०	०.८९	१.०३	१.१६	१.०५
४.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये मुलांचे प्रमाण	८.२३	७.४१	७.५२	६.५५	६.६०	५.२१
५.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये सांसर्गिक प्रमाण	५४.९९	५२.३४	५४.६४	५४.२८	५१.३९	५५.५७
६.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये दर्जा २ विकृतीचे प्रमाण	१.५६	१.२९	०.९७	०.९३	०.६९	०.६०
७.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण	४५.९७	४६.७४	४६.२८	४५.८०	४५.५७	४४.७
८.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये अनुसुचित जातीच्या कृष्ठरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	१८.५८	११.१२	१०.८९	१८.६४	१७.५७	१०.१२
९.	नवीन कृष्ठरुग्णांमध्ये अनुसुचित जमातीच्या कृष्ठरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	४१.४६	३१.०८	३७.००	४५.१०	४३.८१	२२.१३
१०.	उपचारमुक्त रुग्ण पुनर्चिनात्मक शस्त्रक्रिया	१५७२५	११६७६	१२७७१	१७९३३	१७८२१	१२००२
		२३४	१६	२६०	२३९	२१४	९७

११. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

प्रास्ताविक :

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला, त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दीष्टे :-

- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- आय.ई.सी. विषयी फील्ड मध्ये कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना IEC पध्दती, माध्यमांचा वापर करण्यासाठी सल्लामसलत, तांत्रिक सहाय्य आणि मार्गदर्शन करणे.
- राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मितीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे, उदा. WHO, UNICEF

विशेष उद्दीष्टे :-

- विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन करणे.
- विविध महिला गट आणि युवक गटासाठी आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे आयोजन करणे.
- महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमाचे सनियंत्रण.
- राज्यातील आरोग्य शिक्षण व प्रकल्प व कार्यक्रमाचा आढावा.
- जागतिक आरोग्य दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्ह्यातील कार्यक्षेत्रांत स्थानिक ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
- विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि.व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिंगल, वृत्तपत्र, जाहिराती तयार करून प्रसिध्दी करणे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.
- डॉ. आनंदाबाई जोशी, वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण प्रसिध्दी सहित्य

- १) स्वाईन फ्ल्यू जनजागृती साठी घडीपत्रिका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्मस्, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स फोल्डस, होडींग, हॅन्डबील, यांची निर्मिती व वितरण.
- २) जन्मनोंदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान व तंबाखुचे दुष्परिणाम व किटकजन्यरोग इ. च्या घडीपत्रिका,
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स.
- ५) आरोग्य संदेश विषयाचे पत्रफलक.
- ६) एड्स नियंत्रण माहिती पुस्तिका.
- ७) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट
- ८) पल्स पोलीओ, कुष्ठरोग, स्वाईन फ्ल्यू, किटकजन्यरोग, आरसीएच कार्यक्रम, पोषण यावरील रेडिओजिगलस व मास्टर्स कॅसेअस.
- ९) गुटका, तंबाखु, स्वाईन फ्ल्यू, प्रजनन आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमा अंतर्गत आजारावरील माहितीचे टी. व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- १०) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ, व व्हिडिओ सी. डी.
- ११) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिती पत्रके.
- १२) विविध आरोग्य योजनांवरील सन पॅक सहित टिप्स पोस्टर्स आणि फिल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १३) होर्डिंग, सॅमिनेटेड पॅनलद्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.
- १४) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १५) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजनाविषयी मास मिडीया व मिड मिडीयाद्वारे जनजागृती.
- १६) टि. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल निर्मिती.
- १७) पासीपीएनडीटी संबंधी “मधुरा” हा माहितीपट
- १८) २७ विषयाचे प्रदर्शन फलक.
- १९) ५ विषयाचे प्रदर्शन कटाउटस्.
- २०) केंद्र शासन व आईसी ब्युरो पुणे यांचे द्वारे स्थानिक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन, माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे, मुद्रीत साहित्य निर्मिती.
- २१) असंसर्गजन्य रोगोविषयी माहिती देणारा २० सेकंदाच्या (टोल फ्री क्रमांक १०४ सह)
- २२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देण्याऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल (टोल फ्री क्रमांक १०८ सह) ची निर्मिती.

विशेष कार्यक्रम :

१. आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरु करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.

२. महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग : QRcode च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजरित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

३. IEC bureau तर्फे समाजमाध्यमे : Instagram, Twitter, Facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

४. आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

५. महा- आरोग्य फिल्म फेस्टिवल- आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.

६. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम- आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

७. आदिवासी विभागात जनजागृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंब नियोजन, NTCP- तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम आणि RNTCP- TB.

८. Facebook/ Meta तर्फे संशोधन करून सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “ MahaArogy IEC Bureau Government of Maharashtra ” ही ‘ meta global case studies ’ समाविष्ट करण्यात आली.- महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सदर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

९. डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई- वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स, ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांसाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

१) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स , व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील, होर्डिंग.

२) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.

३) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.

४) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिंगल निर्मिती.

५) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.

६) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शने माहितीपट , आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रीत साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

१) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

२) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यदेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीटच्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

३) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिन बाबत जनजागृती

४) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

५) टीव्ही स्पॉटस, रेडिओ जिंगल्स याबाबतच्या क्रिएटिव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

६) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

७) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

८) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

९) कोरोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होर्डिंग, रेल्वे एलईडी व मुद्रीत माध्यमाद्वारे तसेच जिल्हाच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

१०) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

११) कोविड रोगाबाबत मास, मिड व व्यक्तीगत संवादाद्वारे महाराष्ट्र राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी यांची रिक्त पदे एमपीएससी द्वारे भरणे.

२) पहिला महा आरोग्य फिल्म फेस्टिवल २९ फेब्रुवारी २०२० पासून आयोजित करण्यात आला. त्यास चांगला प्रतिसाद मिळाला त्यामध्ये विविध संस्था व लोकसमुहाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या लघु चित्रपटाद्वारे लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी उपयोग करण्यात येणार आहे.

३) मा. आरोग्य मंत्री, मा. प्रधान सचिव, मा. आयुक्त यांचे मेसेजेस रिकॉर्ड करण्यात येवून त्याद्वारे जनजागृती करण्यात येत आहे.

४) आयईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन dhis २ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

५) कोवीड १९ विषयी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

६) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

७) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी “महा आरोग्य संवाद” या नावाने स्वतंत्र मोबाईल ॲप तयार करण्यात येवून ते सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

८) महा आरोग्य संवाद या नावाने एक स्वतंत्र बंग तयार करण्यात आला व त्याद्वारे सर्व प्रकारचे आयईसी साहित्य सर्वसामान्य जनतेस उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) कोविड अनुरूप वर्तन बाबत एक स्वतंत्र जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

१०) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करून डिजिटल साहित्य आरोग्य कर्मचारी यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

११) OR Code च्या माध्यमातून सर्व आरोग्यमय कर्मचारी यांना आरोग्य शिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

१२) मेळघाट या दुर्गम भागातील विशेष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हीडीओ तयार करण्यात आले आहेत.

१३) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी मुंबई येथे “वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे आरोग्यरत्न पुरस्कार वितरण समारंभ” आयोजित करण्यात आले. या कार्यक्रमासाठी IEC मटेरियलमध्ये कार्यक्रम पत्रिका, फोल्डर डिजाईन, बॅकड्रॉप, नेम प्लेट्स, कमान डिजाईन, मेमेटी डिजाईन, चेक डिजाईन, फूड, बॉक्स डिजाईन, इन्व्हिटेसन फोटो अल्बम, बुकलेट आठ पेज आणि १७ स्टॅंडीस तयार करण्यात आले.

१४) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना- (सुमारे ३,५५० शब्दांत आढावा)- यावर एक पुस्तिका तयार केली. - १० पाने

१५) जन औषधी योजनेची पुस्तिका (इंग्रजीमध्ये) तयार केली.- २४ पाने
१६) “सुंदर माझा दवाखाना” याची PPT आणि पुस्तिका तयार केली. - ८६ पाने
१७) “हिंदु हृदय सम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना” पुस्तिका तयार केली. ८६ पाने

१८) “जागरूक पालक, सुद्ध बालक” पुस्तिका तयार केली.-१३२ पाने

१९) “माता सुरक्षित, तर घर सुरक्षित” पुस्तिका तयार केली.-९८ पाने

२०) महाआरोग्य योजना पुस्तिका - ८४ पाने

२१) आषाढी वारी निमित्त पंढरपूर येथे महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन

२२) आयुष्मान भवः अभियानाचा मुंबई येथे राज्यस्तरीय शुभारंभ कार्यक्रम

२३) नाशिक येथे पश्चिम विभागीय समुदाय आरोग्य अधिकारी यांचे दोन दिवसीय दुसरी प्रादेशिक परिषदेचे आयोजन

२४) १८ वर्षांवरिल नागरिकांची आरोग्य तपासणी करण्यासाठी निरोगी आरोग्य तरुणाईचे, वैभव महाराष्ट्राचे अभियानाला सुरुवात

२५) राष्ट्रीय आयुष मिशन अंतर्गत आयुष कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी सहा राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेश यांची मुंबई येथे प्रादेशिक आढावा बैठक पार पडली.

२६) महाआरोग्य योजना पुस्तिका व सार्वजनिक आरोग्य विभागाने घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय व राबविण्यात आलेले उपक्रम या विषयी बुकलेट व पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आले.

२७) जून महिन्यात आषाढी वारी निमित्ताने “आरोग्याची वारी, पंढरीच्या दारी” हा उपक्रम राबविण्यात आला. वारीच्या कालावधित लागणारे आयईसी मटेरियल तयार करण्यात आले. उदा; बॅनर्स, पोस्टर्स, होर्डिंग्स, शॉल, गांधी टोपी, टी-शर्ट्स, बस शेल्टर, व्हॅन डिझाईन, न्यूज पेपर अॅड (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी), मॅगझीन अॅड (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी), रिल्स आणि सोशल मीडिया पोस्टर्स.

२८) “आरोग्याची वारी, पंढरीच्या दारी” पुस्तिका तसेच लीफलेटस तयार केले.

२९) आयुष्मान भारत डिजिटल मिशनचे (ABDM) डिजिटल बुकलेट /पुस्तिका तयार करण्यात आली. तसेच आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन अंतर्गत प्रशिक्षण व्हिडिओची तपासणी करून दुरुस्ती सुचविण्यात आली.

३०) ई-सूची लोगो तयार केले.

३१) सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत सरकारी योजनांवर ५१ सोशल मीडिया पोस्ट तयार करण्यात आल्या. यासोबतच सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या महत्वाच्या निर्णयांवर ४२ सोशल मीडिया पोस्ट तयार करण्यात आल्या.

३२) क्षयरोग कार्यक्रमासाठी बॅकड्रॉप. स्टॅंडीज, पोडियम तयार करण्यात आले.

३३) शासनाच्या विविध आरोग्य योजनांची विविध माध्यमाद्वारे माहिती व जनसंपर्क विभागाच्या मार्फत व्यापक जनजागृती विविध मासमीडिया, मिडमिडीया मार्फत करण्यात आली.

३४) विविध विद्यापीठांच्या विद्यार्थ्यांना माहिती शिक्षण संवाद भेटी व प्रशिक्षण देण्यात आले.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धूम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरूकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन टयुमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor's Day World Zoonotic Disease Day World Population Day World Hepatitis Day ORS Day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा पंधरवाडा स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलीओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरुकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरुकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुन्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

१२. राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्य

प्रस्तावना :-

क्षयरोग हा “मायक्रोबॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस” नावाच्या जीवाणुमुळे होतो. हा आजार माणसाला फार पुर्वीपासून माहित असून प्राचिन काळी त्याला “राजयक्ष्मा” या नावाने संबोधले जायचे. क्षयरोग प्रामुख्याने फुफुसांना होत असला तरी तो शरिराच्या लसिकाग्रंथी, मेंदू, हाडे, मुत्रपिंड या सारख्या अवयवांनासुध्दा होवू शकतो. क्षयरोगाचा प्रसार हवेद्वारे होतो. जेव्हा फुफुसांच्या क्षयरोगाने आजारी असणारी व्यक्ती शिकते किंवा खोकते तेव्हा हवेद्वारे क्षयरोगाच्या जीवाणूचा प्रसार होतो.

शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम महाराष्ट्रा मध्ये सन १९९८-९९ पासून टप्पाटप्प्याने राबविण्यात येत आहे. हा कार्यक्रम सर्व राज्यात २००३ पासून राबविण्यात येत आहे. व तसेच हा कार्यक्रम प्रभावी पणे राबविण्यासाठी राज्य क्षयरोग नियंत्रण सोसायटी व ८० जिल्हा/शहर क्षयरोग नियंत्रण केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. मा. प्रधानमंत्री यांच्या महत्त्वकांक्षी धोरणानुसार सन २०२५ पर्यंत भारत देश हा क्षयरोग मुक्त करण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे :- सन २०१५ तुलनेत.

- ८०% क्षयरोग प्रादुर्भाव (TB Incidence) प्रमाण कमी करणे
- क्षयरोग मृत्युचे प्रमाण ९०% कमी करणे.
- क्षयरोग व उपचारासाठी क्षयरुग्णांचा होणारा खर्च शुन्य % करणे.

अ.क्र.	उद्दीष्ट	२०१५ ची स्थिती	साध्य २०२३	लक्ष्य २०२५
१	८०% क्षयरोग प्रादुर्भाव (TB Incidence) प्रमाण कमी करणे.	भारत सरकारच्या अंदाजित क्षयरोग प्रादुर्भाव प्रमाण (TB Incidence) हा २०८ प्रति लाख प्रति वर्ष ठरविण्यात आला आहे.	सद्यस्थितीत निव्वळ प्रणालीनुसार क्षयरोग प्रादुर्भाव प्रमाण (TB Incidence) हा १४८ प्रति लाख प्रति वर्ष इतका आहे. (२९ टक्के ने कमी झाला आहे.)	४२ प्रति लाख लोकसंख्या
२	क्षयरोग मृत्युचे प्रमाण ९०% ने कमी करणे.	कार्यक्रमाच्या आकडेवारीनुसार प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ४.४७ मृत्यु दर ठरविण्यात आला आहे.	प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ३.९६% मृत्यु दर आहे. (१२ टक्के ने मृत्यु दर कमी झाला आहे.)	प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ०.५% मृत्यु दर साध्य करणे.
३	क्षयरोग उपचारासाठी क्षयरुग्णांचा होणारा खर्च ०% करणे.	उपलब्ध नाही	प्रत्येक रुग्णासाठी (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र) DBT/ प्रवास समर्थनाद्वारे माफत निदान /मोफत औषध/ पोषण समर्थनाची तरतुद	प्रत्येक रुग्णासाठी (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र) DBT/ प्रवास समर्थनाद्वारे माफत निदान /मोफत औषध/ पोषण समर्थनाची तरतुद

अधिकारी/कर्मचारी पदांची सध्यस्थिती :-

कार्यक्रमांतर्गत मंजूर शासकीय अधिकारी / कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	३५	१०	२४
२. जिल्हा स्तरीय	१०३६	६५७	३७९
एकूण	१०७१	६६७	४०३

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत करारतत्वावरील कार्यरत कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१.राज्य स्तरीय	२४८०	२२३२	२४८
२.जिल्हा स्तरीय	९३	६७	२६
एकूण	२५७३	२२९९	२७४

कार्यक्रमांतर्गत संस्था :-		संख्या
संस्था		
राज्य क्षयरोग प्रशिक्षण व नियंत्रण प्रशिक्षण केंद्र	...	३
राज्य औषधी भांडार	...	३
क्षयरोग रुग्णालये-	५
१. क्षयरोग धाम बुलढाणा		
२. औंध उरो रुग्णालय, पुणे		
३. श्री.जी. राठी क्षयरोग रुग्णालय, अमरावती,		
४. शशीकला क्षयरोग रुग्णालय, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर		
५. शिवडी (मुंबई)		
जिल्हा क्षयरोग केंद्रे	...	३४
शहर क्षयरोग केंद्रे	...	२२
मुंबई कार्ड निहाय	...	२४
एकूण उपचार पथके	...	५३९
एकूण मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शक केंद्रे	...	२०२५
कल्चर डी.ए.स.टी. लॅब		१३
नोडल डीआरटीबी सेंटर		२१
जिल्हास्तरीय डीआरटीबी सेंटर		४२
ए आर टी केंद्र	...	९१
हॅण्डहेल्ड एक्स रे मशिन	...	१९
मोबाईल एक्स रे व्हॅन	...	६
सीबीनॅट मशिन	...	१७१
Truenat+मशिन	...	६२४
कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत खाजगी संस्था (एन.जी.ओ)		८०
पार्टनर ऑर्गनाझेशन		०७
मेडिकल कॉलेज (एकूण ६३)	शासकीय	३१
	एकूण	३२
एन.एच.एम. अंतर्गत राज्य स्तरीय पी.पी.एस.ए.		८०
जिल्हा/मनपा		

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

निदान :- सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयरोगाचे निदान करण्यात येते. नविन निदान झालेल्या क्षयरुग्णांमधील औषधांची संवेदनाशीलता तपासण्याकरिता खालील चाचण्या कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येतात.

१) सीबीनॅट व TRAVENAT

२) लाईन प्रोबअॅसे (LPA)

३) लीक्वीड/सॉलीड कल्चर

इ. राज्यात NAAI मशीनच्या उपलब्धेनुसार Upfornt test सुरु करण्यात आले आहे.

● उपचार पध्दती

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार नविन निदान झालेल्या औषधी संवेदन व औषधीविरोधी क्षयरुग्णांना उपचार देण्यात येतात.

१) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या क्षयरुग्णांना त्यांच्या वजनानुसार उत्तम दर्जाचे क्षयविरोधी औषधी (Fix Dose Combination मध्य) उपचार पुर्ण होई पर्यंत अखंडित पुरविण्यात येतात.

२) क्षयरोग पथकामधील वैद्यकिय अधिकाऱ्यांच्या मार्फत क्षयरुग्णांचे उपचार पुर्ण होण्याकरिता सतत त्यांची देखरेख व पर्यवेक्षण करण्यात येते.

३) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या औषधविरोधी क्षयरुग्णांना मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयविरोधी औषधांचे उपचार सुरु करण्यात येतात.

कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

क्षयरोगावरील प्राथमिक उपचारांना दाद न देणाऱ्या (एमडीआर टीबी) रुग्णांच्या निदानासाठी राज्यात खालील ठिकाणी **Culture and DST laboratories** कार्यरत असून या ठिकाणी रोग निदानाची अद्यावत सुविधा उपलब्ध आहे. -

१. जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबई.

२. हिंदुजा हॉस्पिटल, मुंबई.

३. सुपर रेलिगेअर लॅबॉरेटरी, मुंबई.

४. महात्मा गांधी इंस्टीटयुट ऑफ मेडीकल सायन्सेस, सेवाग्राम वर्धा.

५. मेट्रोपोलिस लॅबोरेटरी, मुंबई.

६. बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालय व ससून रुग्णालय, पुणे

७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.

८. जीटीबी हॉस्पिटल, शिवडी मुंबई.

९. इन्फेक्शन लॅबोस्टेरी ठाणे.

१०. सबअर्बन लॅब, मुंबई.

११. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र नागपुर.

१२. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र पुणे.

१३. के.इ.एम. वैद्यकीय महाविद्यालय मुंबई

अति जोखमीच्या लोकसंख्येत, क्षय रुग्णामध्ये तसेच औषधोचाराचा विचार करता राज्यात २१ ठिकाणी नोडल एम. डी. आर टीबी केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या रुग्णांना विशेषज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली औषधोपचार करण्यासाठी यापैकी बहुतांशी केंद्र ही वैद्यकीय महाविद्यालय, क्षयरुग्णालयाचे ठिकाणी आहेत.

NTEP प्रोग्राममधील प्रत्येक निदान झालेल्या टीबी रुग्णाची CBNAAT/Truenat मशीनवर रिफास्पिसिन संवेदनशीलतेसाठी चाचणी केली जाते. यामुळे DRTB रुग्णाची लवकर ओळख होण्यास मदत होते. राज्यात १४७ CBNAAT साइट्स आणि २२९ Truenat साइट्स सर्व जिल्ह्यांमध्ये वाटप केल्या आहेत.

निदान झालेल्या औषध प्रतिरोधक क्षयरुग्णांना वैद्यकीय तज्ञांच्या (डीआरटीबी committee) मार्गदर्शनाखाली विविध औषधे असलेली योग्य पथ्ये सांगितली जातात.

DRTB रुग्णाची उपचार सुरु करण्यासाठी खालील २१ नोडल ड्रग रेझिस्टंट टीबी DRTB केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

१. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर.
२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला.
३. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.
४. टिबी हॉस्पिटल, शिवडी, मुंबई.
५. औंध उरो रुग्णालय, पुणे
६. डॉ. वसंतराव पवार वैद्यकीय महाविद्यालय, नाशिक
७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर
८. राजीव गांधी, वैद्यकीय महाविद्यालय, ठाणे
९. एन. के. पी. साळवे इंस्टीट्यूट ऑफ सायन्सेस, नागपूर
१०. लोकमान्य टिळक मेमोरियल मेडीकल कॉलेज, सायन हॉस्पिटल, सायन, मुंबई.
११. टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेज बी. वाय. एल. नायर चॅरीटेबल हॉस्पिटल मुंबई सेंट्रल, मुंबई.
१२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज सांगली
१३. के. ई. एम. रुग्णालय, मुंबई.
१४. सेंटनरी रुग्णालय, (गोवंडी) मुंबई
१५. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई
१६. सेंटनरी रुग्णालय, (कांदीवली) मुंबई
१७. सर्वोदय हॉस्पिटल घाटकोपर, मुंबई
१८. जी. टी. रुग्णालय, मुंबई
१९. वाडिया रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
२०. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
२१. हिंदूजा रुग्णालय, मुंबई (Partners Scheme)

या व्यतिरिक्त खालील ४२ ठिकाणी जिल्हास्तरीय डिआरटीबी सेंटर कार्यरत आहेत. त्याठिकाणी औषधविरोधी क्षयरुग्णांना औषध उपचार देण्यात येतात.

- १) क्षयरोग रुग्णालय अमरावती
- २ के.जे. सोमय्य मुंबई
- ३) जिल्हा सामान्य रुग्णालय नंदुरबार
- ४) वैद्यकीय महाविद्यालय यवतमाळ

- ५) जे.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय सावंगी, वर्धा
- ६) जिल्हा सामान्य रुग्णालय चंद्रपूर
- ७) डी.वायपाटील मुंबई (एनजीओ)
- ८) वैद्यकीय महाविद्यालय, जळगांव
- ९) जिल्हा सामान्य रुग्णालय, अहमदनगर
- १०) सी.पी.आर. वैद्यकीय महाविद्यालय, कोल्हापूर
- ११) सामान्य रुग्णालय वाशी
- १२) मिरा भाईंदर महानगरपालिका रुग्णालय
- १३) वसई विरार महानगरपालिका रुग्णालय
- १४) बेल एअर रुग्णालय, पाचगणी, सातारा (एनजीओ/पीपी)
- १५) अर्बन हेल्थ सेंटर धारावी, मुंबई
- १६) खार टिबी क्लिनिक, बांद्रा मुंबई
- १७) व्ही एन देसाई रुग्णालय बांद्रा पश्चिम. मुंबई
- १८) सा.रु. मालवाणी, मालाड, मुंबई
- १९) कुपर हॉस्पिटल, मुंबई
- २०) सिव्हील हॉस्पिटल, गडचिरोली
- २१) सिव्हील हॉस्पिटल, परभणी
- २२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नांदेड
- २३) सिव्हील हॉस्पिटल, बीड
- २४) सिव्हील हॉस्पिटल, सिंधुदूर्ग
- २५) सिव्हील हॉस्पिटल, धाराशिव
- २६) सिव्हील हॉस्पिटल, जालना
- २७) एमजीएम रायगड
- २८) सिव्हील हॉस्पिटल, भंडारा
- २९) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, सोलापूर
- ३०) बुलडाणा
- ३१) गोंदीया
- ३२) जिल्हा क्षयरोग केंद्र वाशिम
- ३३) डिआर टिबी सेंटर सांगली
- ३४) कुर्ला बैल बाजार रोड
- ३५) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज पिंपरी
- ३६) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज कोल्हापूर
- ३७) रुख्मीनी हॉस्पिटल कल्याण डोंबिवली
- ३८) सिव्हील हॉस्पिटल सांगली
- ३९) कोल्डोंगरी डिस्पेंसरी
- ४०) मा. जनरल हॉस्पिटल पोस्टल कॉलनी, चेंबुर
- ४१) जवाहर मेडिकल फॉउंडेशन, एस.सी.वी एम, मेडिकल, कॉलेज, धुळे.
- ४२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, धुळे.

६) कार्यक्रमांतर्गत सद्यःस्थिती व निर्देशांकनिहाय झालेले कार्य -

वर्ष	तपासलेले संशयीत क्षयरुग्ण	संशयीत रुग्ण तपासणी प्रमाण /लाख/ वर्ष	नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण			क्षयरुग्ण नोंदणी प्रमाण/लाख/वर्ष		
			सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण
२०१७	१००५४७६	८७२	१२३९८२	६९१०८	१९३०९०	१०३	५७	१६०
२०१८	१०१९८६४	८४९	१४०९८५	६१६४५	२०२६३०	११७	५१	१६८
२०१९	११२६२९४	९३४	१४३९५४	८३०५०	२२७००४	११९	६९	१८८
२०२०	८५७६९४	६८२	९५७६२	६४३१०	१६००७२	७६	५१	१२७
२०२१	९५४४१२	७५०	११०२१६	९००२४	२००२४०	८७	७१	१५८
२०२२	१९९८३५६	१५५२	१३२३४८	१०१५२४	२३३८७२	१०३	७९	१८२
२०२३	२६२२६४६	२०२७	१२४३८१	१०३२६५	२२७६४६	९६	८०	१७६
२०२४	२६९३७७५	२४६९	९५३८२	९१७२०	१८७१०२	८७	८४	१७१
(ऑक्टो. अखेर)								

Drugs Resistant TB- रुग्णांची माहिती

वर्ष	एकूण एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण (खाजगी व शासकीय)	उपचारावर आणलेले एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण	टक्केवारी
२०१९	१०७७८	९९५२	९२ टक्के
२०२०	८०८५	७५२५	९३ टक्के
२०२१	९६०८	९०१७	९४ टक्के
२०२२	१०३८४	९७०५	९३ टक्के
२०२३	९०२३	८२६८	९२ टक्के
२०२४ ऑक्टो. अखेर	७५२८	५३१२	७१ टक्के

औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण :-

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णांना औषधोपचार पूर्ण करण्याचे दृष्टिने कर्मचाऱ्यांचे मार्गदर्शनाखाली /सहकार्याने मोफत औषधी दिली जाते सर्व प्रकारचे नविन क्षयरुग्ण व पुर्नउपचाराखालील क्षयरुग्ण यांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	नविन क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	पुर्नउपचाराखाली क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ८५ टक्के पेक्षा जास्त)
२०१७	८७ टक्के	७२ टक्के
रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीएसटीबी) (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीआरटीबी)
२०१८	८८ टक्के	५९ टक्के
२०१९	८४ टक्के	६५ टक्के
२०२०	८४ टक्के	६९ टक्के
२०२१	८७ टक्के	७४ टक्के सर्व रुग्णांचे निकाल अद्याप मिळालेले नाही कारण रुग्ण अद्याप उपचारावर आहेत
२०२२	८७ टक्के	७२ टक्के सर्व रुग्णांचे निकाल अद्याप मिळालेले नाही कारण रुग्ण अद्याप उपचारावर आहेत
२०२३ आक्टो. अखेर	८७ टक्के	सर्व रुग्णांचे निकाल अद्याप मिळालेले नाही कारण रुग्ण अद्याप उपचारावर आहेत

● टि बी - एच आय व्ही समन्वय -

एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीमध्ये क्षयरोग हा सर्वात लवकर होणार आणि सर्वसामान्य संधीसाधू रोग आहे. एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीना क्षयरोग होण्याचा धोका हा एच आय व्ही नसलेल्या रुग्णापेक्षा सात ते आठ पटीने जास्त असतो.

टीबीएचआयव्ही समन्वयांतर्गत सर्व एच आय व्ही बाधित व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाबाबत वेळीच तपासणी तसेच सर्व क्षयरुग्णांची एचआयव्ही साठी चाचणी करण्यात येते. सद्यस्थितीत क्षयरुग्णांचे एच आय व्ही चाचणीचे प्रमाण ९२ टक्के आहे.

निर्देशांक	एच आय व्हीची स्थिती माहिती असलेले क्षयरुग्ण	एच आय व्हीची बाधा झाल्याचे आढळून आलेले क्षयरुग्ण
२०१७	१०८७२९ (६७ टक्के)	६६८६ (६.१ टक्के)
२०१८	१२४१४२ (६२ टक्के)	७२४८ (५.८ टक्के)
२०१९	१९४३४० (८७ टक्के)	८०७५ (४.१ टक्के)
२०२०	१४९६४६ (९५ टक्के)	५६९४ (३.८ टक्के)
२०२१	१९०६०१ (९७ टक्के)	६२०७ (३.३ टक्के)
२०२२	२२५८३१ (९८ टक्के)	६२३७ (२.८ टक्के)
२०२३	२०७३१२ (९८ टक्के)	५१४४ (२.५ टक्के)
माहे २०२४ ऑक्टो. अखेर	१७५२८० (९६ टक्के)	४०८३ (२.३ टक्के)

क्षयरोग प्रतिबंधात्मक औषधोपचार (केमोप्रोफिलॅक्सिस)-

मायकोबॅक्टीरियम या जीवाणुमुळे होणार क्षयरोगाचा संसर्ग रोखण्यासाठी व आधीच संक्रमित व्यक्तींमध्ये रोगाचा विकास टाळण्यासाठी, क्षयरोग केमोप्रोफिलॅक्सिस एक उपचारात्मक उपाय आहे. क्षयरुग्णांच्या कुटुंबातील व्यक्ती रुग्णाच्या सतत संपर्कात असतात. यामध्ये ५ वर्षांखालील बालकांना रोगाचा संसर्ग होण्याची शक्यता जास्त असते. तसेच ज्या व्यक्तीमध्ये क्षयरोगाची प्राथमिक लागण (जंतूसंसर्ग) झालेली आहे, मात्र प्रत्यक्षात रोग झालेला नाही अशा व्यक्तीमध्ये सततच्या संपर्कांमुळे क्षयरोग होण्याची शक्यता वाढते. यासाठी कार्यक्रमांतर्गत प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्यात येत आहेत. बालकांमधील क्षयरोगाचा संसर्ग टाळण्यासाठी आयसोनियाझिडची उपचारपद्धती राबविली जात आहेत. तसेच क्षयरुग्णांच्या संपर्कातील प्रौढ व्यक्तींनाही प्रतिबंधात्मक औषधोपचार ३४ जिल्हे / शहरांमध्ये सुरु असून उर्वरित ४६ ठिकाणी सन २०२२-२३ मध्ये सुरु करण्याचे नियोजित आहे.

वर्ष	एकुण क्षयरुग्ण	टि.पी.टि. करीता पात्र क्षयरुग्ण (<5)	एकुण ६ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेली बालके (<5)	एकुण ६ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेल्या बालकांची टक्केवारी (<5)	टि.पी.टि. करीता पात्र क्षयरुग्ण (<5)	एकुण ६ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेली बालके (<5)	एकुण ६ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेल्या बालकांची टक्केवारी (<5)
२०१९	२२३४८२	४२९४०	३६३१२	८५ टक्के	-	-	-
२०२०	१५६७२७	२६८७३	१७६८०	६६ टक्के	-	-	-
२०२१	१८५०१८	१८४०४	७९६९	४३ टक्के	-	-	-
२०२२	१३३०३५	२६५०४	१५६९०	५९ टक्के	४२२४४२	७७७९६	१८ टक्के
२०२३	१२४२८३	२२४४२	१५६४८	७० टक्के	३४३७८३	१४३२९७	४२ टक्के
२०२४(माहे ऑक्टोबर अखेर)	१००५०५	१९३२६	१२८९८	६७ टक्के	२७११२८	१३७९२४	५१ टक्के

क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती :- मधुमेहावरील नियंत्रण खराब होण्यासाठी संक्रमण ओळखले जाते आणि क्षयरोग देखील त्याला अपवाद नाही. क्षयरोगामुळे ग्लूकोज असहिष्णूता उद्भवू शकते आणि रुग्णांना मधुमेह इन्सूलिनच्या कमतरतेमुळे ग्रस्त होऊ शकतात, क्षयरोगाच्या उपचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या औषधे देखील मधुमेह असलेल्या रुग्णांमध्ये ग्लाइसेमिक नियंत्रण बिघडू शकतात.

वर्ष	एकुण क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती माहिती असलेले रुग्ण	टक्केवारी
२०१९	२२३४८२	१६९९३	७६ टक्के
२०२०	१५६७२७	१४३२९४	९१ टक्के
२०२१	१९६८१५	१८३६२०	९३ टक्के
२०२२	२२९६५६	२२१९६१	९७ टक्के
२०२३	२१०७०८	२०५१४५	९७ टक्के
(२०२४ ऑक्टो. पर्यंत)	१८३१२८	१७१९६०	९४ टक्के

● पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी :- (NRC)

शासन निर्णय दिनांक ३ ऑक्टो. २०१६ व २६ ऑक्टो. २०१६ नुसार पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी करण्याच्या सूचना दिलेल्या आहेत. सदर तपासणी माहे जुलै २०१६ पासून त्यावेळच्या ३५ केंद्रात करण्यात येत असून सद्यस्थितीत असलेल्या ४३ केंद्रांमधून ही तपासणी करण्यात येते.

विवरण	पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगासाठी तपासलेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगाचे निदान झालेल्या व औषधोपचारास सुरु केलेल्या बालकांची संख्या
२०१७	४९९३	४६७२ (९४ टक्के)	१०३
२०१८	६४४८	६१६७ (९६ टक्के)	७४
२०१९	६५२५	६३१८ (९७ टक्के)	५०
२०२०	२९५६	२७७८ (९४ टक्के)	१५
२०२१	४०७६	३७३३ (९२ टक्के)	१३
२०२२	५८२६	५३११ (९१ टक्के)	२३
२०२३	५९१८	४९२१ (८३ टक्के)	११
२०२४ (ऑक्टो. पर्यंत)	५६७४	५०९० (९० टक्के)	८

● यु. डी. एस. टी. (Universal DST).

शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णाची Rifampicin या औषधाची प्रतिकारशक्ति निश्चित करण्यासाठी GeneXpert (CBNAAT) द्वारे तपासणी करणे अवश्यक आहे.

वर्ष	शासकीय क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के
२०१८	१४०१७३	६६७५०	४८	६०२६७	१२१४२	२०	२००४४०	७८८९२	३९
२०१९	१४७४८६	११७४२२	८०	७५९९६	४००२७	५३	२२३४८२	१५७४४९	७०
२०२०	१०३६६१	८७३१६	८४	५३०६६	३४१७४	६४	१५६७२७	१२१४९०	७८
२०२१	१२६७३७	१०५५८१	८३	७००७८	४६८३२	६७	१९६८१५	१५२४१३	७७
२०२२	१५२३०४	१०८७१८	७१	७७३५२	४०८८२	५३	२२९६५६	१४९६००	६५
२०२३	१३६६२४	९६८५३	७१	७४७४५	४२३९८	५७	२११३६९	१३९२५१	६६
२०२४ (ऑक्टो. पर्यंत)	-	-	-	-	-	-	९०२००	७४११४	९२

● डी. बी. टी. अंतर्गत लाभ

क्षयरोग निदान झालेल्या सर्व रुग्णांना उपचार सुरु असे पर्यंत निष्कषय पोषण योजने अंतर्गत दि. १ एप्रिल २०१८ पासून दर महा रु. ५००/- चा लाभ क्षयरुग्णाच्या खात्यावर जमा करण्यात येत होता. आता, दि. १ नोव्हेंबर २०२४ पासून सुधारीत दराने प्रति महिना रु. १०००/- चा लाभ क्षयरुग्णाच्या खात्यावर जमा करण्यात येत आहे.

२) ट्रायबल पेशंट इन्सेंटीव्ह - अदिवासी वीणागामध्ये क्षयरोगाची लागण झालेल्या रुग्णांना क्षयरोग केंद्रापर्यंत प्रवास करण्यासाठी रु. ७५०/- (फक्त एक वेळ) ची रक्कम अंतर्गत त्यांच्या खात्यावर जमा करण्यात येते.)

३) ट्रीटमेंट सपोर्ट इन्सेंटीव्ह - रु. १०००/- (डिएसटिबी) रु. ५०००/- (डिआरटिबी) क्षयरुग्णाने यशस्वीरित्या क्षयरोगाचे उपचार पूर्ण केल्यानंतर त्यांच्या खात्यावर डिबीटी द्वारे करण्यात येत आहे.

४) इन्फॉर्मन्ट इन्सेंटीव्ह - रु. ५००/- प्रत्येक क्षयरुग्णामागे.

५) प्रायव्हेट प्रोव्हायडर इन्सेंटीव्ह - रु. ५००/- नवीन क्षयरुग्ण नोंदणी करणेबाबत रु ५००/- क्षयरुग्णाने उपचार पूर्ण केल्यानंतर.

६) ट्रान्सपोर्ट सपोर्ट टु डीआरटीबी पेशंट - नियमानुसार क्षयरुग्णाच्या निदान व उपचारासाठी रुग्णाचा एक सहचारी यांच्या प्रवासासाठी)

वर्ष	पात्र लाभार्थी	बँक खाते अद्ययावत केलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी
२०१९	२२१९६२	१३२४५७	१०७७७३	४९ %
२०२०	१५८६०८	११५६७२	९८८१९	६२ %
२०२१	१९९७८७	१४२५५०	९१६९४	७४ %
२०२२	२३४६०९	१७७९३३	१५५४२९	६६ %
२०२३	२०७१९६	१७०६०५	१५२८६९	७४ %
२०२४ (ऑक्टो. पर्यंत)	१६२८४६	१२७८४७	८०९८४	५०%

● सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम -(ACF).

जोखमीच्या जिल्ह्यांचा कृती योजनेचा भाग म्हणून, पोहचण्यास अवघड/जोखीमग्रस्त भागात/ लोकसंख्येत सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम खालील प्रमाणे तीन टप्प्यात राबविण्याचा निर्णय केंद्रीय क्षयरोग विभागाने घेतला आहे.

वरील मोहिमेमध्ये झालेल्या कार्यपुर्तीचा अहवाल

वर्ष	विवरण	सर्वेक्षणासाठी निश्चित केलेली लोकसंख्या	प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेली लोकसंख्या	एकुण शोधलेले संशयित क्षयरुग्ण	एकुण निघन झालेले क्षयरुग्ण	उपचाराखाली आणलेले संशयित क्षयरुग्ण
२०१८	टप्पा क्र. १	१२८५४५५९	१११६१६९६ (८७ टक्के)	४२०२१ (०.४ टक्के)	१६३७ (४ टक्के)	१६०४ (९८ टक्के)
	टप्पा क्र. २	१०६२५२४४	१०११९७३४ (९५ टक्के)	४९२०४ (०.५ टक्के)	२२७५ (४.६ टक्के)	२२४१ (९९ टक्के)
२०१९	टप्पा क्र. १	१०२३६५२६	१०२१७४०४ (१०० टक्के)	५२३३७ (०.५ टक्के)	२३६७ (४.५ टक्के)	२३०४ (९७ टक्के)
	टप्पा क्र. २*	८४९२७२३४	७७३५१०३७ (९१ टक्के)	१५९४१३ (०.२ टक्के)	११२९० (७.१ टक्के)	११०८५ (९८ टक्के)
२०२० (१६ ते २३ मार्च)	टप्पा क्र. १	५१०३३१३	४३०६२८६ (८४ टक्के)	१७२३२ (०.४ टक्के)	३७६ (२.२ टक्के)	३६१ (९६ टक्के)
२०२० (१ डिसे. ते ३१ जाने.)	टप्पा क्र. २	८५७९१९७१	८१२२३६५६ (९५ टक्के)	३३३१६१ (०.४ टक्के)	१२८२३ (३.८ टक्के)	१२६३८ (९९ टक्के)
२०२१ (१ फेब्र. २१ ते ३० एप्रि. २१)	टप्पा क्र. १	५५३९४५६९	४५७१८८५४ (८५ टक्के)	६०९०० (०.१ टक्के)	४०५७ (६.७ टक्के)	४०२२ (९९ टक्के)
२०२२ (१ जुलै ते ३० सप्टें. २२)	टप्पा क्र. २	८१९६१४०१	७१२९१२७९ (८७ टक्के)	१९५३९५ (०.३ टक्के)	१०८८८४ (६.० टक्के)	१०८५७ (१०० टक्के)
२०२१ १५ ते २५ नोव्हें. २१.)	टप्पा क्र. २ ACF	१७२८४५३५	१६१६००५३ (९४ टक्के)	२१७००७ (१.३ टक्के)	५२३५ (२.४ टक्के)	५१२६ (९८ टक्के)
२०२२ १३ ते ३० सप्टें. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२५२३०	७८९३८०७९ (९१ टक्के)	३८८७९८ (०.५ टक्के)	८१२५ (२.१ टक्के)	८१०९ (१०० टक्के)
२०२३ ८ ते २१ मार्च. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	१२८६७५३६	१२७७०३०५ (९९ टक्के)	१२९७७९ (१.० टक्के)	२७११ (२.१ टक्के)	२७०६ (१०० टक्के)
२०२३ ३ ते १३ मार्च. २३.)	टप्पा क्र. २ ACF	१२६९४०७१	१३०१३९१४ (१०३ टक्के)	१६६२५५ (१.२८ टक्के)	३३४७ (२.० टक्के)	३३३७ (१०० टक्के)
२०२३ २० नोव्हें. ते २० डिसे.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२८२४१	७८९९६८९० (९१.२ टक्के)	२१८२०६ (०.२८ टक्के)	२९१४ (१.३ टक्के)	२९०१ (१०० टक्के)

* उपरोक्त मोहिमेच्या अहवालामध्ये जीत प्रकल्प यांच्या सर्व्हेचे कामकाज दिले आहे.

● **TB Hospitals :-**

Total of 4 TB Hospitals are functioning in the state of Maharashtra and their performance is as follows :

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	टि. बी. रुग्णालयाचे नाव	एकूण बेड संख्या	वर्ष २०२२		वर्ष २०२३		वर्ष २०२४ (माहे ऑक्टो.-२४ अखेर)	
				एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या
१	बुलढाणा	टि. बी. सॅनिटोरिअम, बुलढाणा	१००	१४६३	९७५	१९२७	१०६१	१७७२	५६५
२	पुणे	औघ उरो रुग्णालय, पुणे	१२०	६५६४	२५०९	४९५६	१४६०	४२९७	१११५
३	अमरावती	जी. जी. राठी टि. बी. रुग्णालय, अमरावती	५०	३२३९	१०९४	३४९०	११०३	३५१७	९८८
४	कोल्हापूर	शशिकला टि. बी. रुग्णालय, जयसिंगपूर, कोल्हापूर.	२०	१३९८	८१	१५७८	५३	१३९८	४५
५	मुंबई (शिवडी)	शिवडी रुग्णालय, मुंबई	१०००	२४२१५	४१०३	१८३८०	४१३०	१२२१५	३६४७
		एकूण राज्य	१२९०	३६८७९	८७६२	३०३३१	७८०७	२३१९९	६३६०

टीबी Free Sub - National Certification :-

भारत सरकारच्या महत्वाकांक्षी उद्दीष्टानुसार २०२५ पर्यंत क्षयमुक्त भारत करण्याचे धोरण एसडीजी उद्दीष्टांच्या ५ वर्ष आधी करणे प्रस्तावित आहे. त्यानुसार नवीन क्षयरुग्ण प्रमाण ८० टक्के कमी करण्याचे महत्वाकांक्षी लक्ष्य ठेवण्यात आलेले आहे. व त्यानुसार जागतिक आरोग्य संघटनेच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय स्तरावरून मोठ्या प्रमाणात सदर टीबी **Free Sub - National Certification** प्रक्रिया राबविली जाते. सदर प्रतिष्ठित प्रक्रियेमध्ये सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्रास देशात सर्वाधिक ९ पदके प्राप्त झाली त्यामध्ये २ रौप्य व ७ कांस्य पदके आहेत.

पुरस्कार/स्थिती	जिल्ह्यासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	राज्य/केंद्रशासित प्रदेशासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	गैर मौद्रिक पुरस्कार
कांस्य	२,००,०००	२५,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार
रजात	३,००,०००	५०,००,०००	
सुवर्ण	५,००,०००	७५,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार
टीबी मुक्त जिल्हा	१०,००,०००	१,००,००,०००	

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२०-२१ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी १)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	कोल्हापूर	रजत
२	परेल	रजत
३	सिंधुदुर्ग	कांस्य
४	रतनागिरी	कांस्य
५	सातारा	कांस्य
६	नाशिक	कांस्य
७	घाटकोपर	कांस्य
८	प्रभादेवी	कांस्य
९	ग्रॅन्ट रोड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२१-२२ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी २)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	अहमदनगर	सुवर्ण
२	अहमदनगर ग्रामिण	सुवर्ण
३	अकोला ग्रामिण	रजत
४	अकोला मनपा	रजत
५	बीड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२२-२३ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी ३)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	सांगली	कांस्य

आर्थिक माहिती :- राज्य तरतूद व खर्च

सन २०२३-२४ (ऑक्टो. अखेर)

(रुपये हजारात)

मुख्य लेखा शिर्ष	मंजूर अनुदान	प्राप्त अनुदान	खर्च	टक्के
२२१००१९१	९१४३७१	७१३०६७	५२६५४६	७४
२२१००६७४	४५७२६	२६७६३	२४३६९	९१
२२१०५२०१	१२२३३९	७२६४६	७०४६४	९७
२२१०५२३७	३५३०४	२०५८४	१८४६६	९०
एकूण	१११७७६४	८३३०६०	६३९८४५	७७

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (एनएचएम अंतर्गत खर्चाचा अहवाल):- सन २०२३-२४ ऑक्टोबर अखेर

वर्ष	मंजूर पीआयपी	खर्च	टक्केवारी
२०१७-१८	७६२१.४२	६२५७.१२	८२.१०%
२०१८-१९	१२४१५.२५	९२४५.१८	७४.४७%
२०१९-२०	१७१५३.४२	१०२६३.४९	५९.८३%
२०२०-२१	१४००३.७२	११९८७.९१	८५.६१%
२०२१-२२	२३४२८.९७	१०२८७.८३	४३.९१%
२०२२-२३	२२०३५.०३	१८९२६.१४	८५.८९%
२०२३-२४	२४६४५.३०	१८०५१.४०	७३.२४%
२०२४-२५ ऑक्टो. अखेर	२२६६५.०९	४७६२.१९	२१.०१%

प्रधानमंत्री टि.बी. मुक्त भारत अभियान :-

कार्यक्रमांतर्गत प्रधानमंत्री टिबी मुक्त भारत अभियान राज्यत राबविण्याखत येत आहे. सदर उपक्रमांतर्गत ११,७४३ निवक्षय मित्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी ११,५१२ निवक्षय मित्रांनी पोषण आहार देण्यासाठी संमती दिलेली आहे. तसेच १,१६,०७३ क्षयरुग्णांनी पोषण आहार घेण्याकरिता संमती दर्शवली असून त्यांना आतापर्यंत २,९६,९१८ फुड बास्केट वाटप करण्यात आले आहे.

बीसीजी लसीकरण :-

केंद्रीय क्षयरोग विभाग, आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडील मार्गदर्शक सुचनेनुसार राज्यातील निवडक ४० एनटीईपी जिल्ह्यामध्ये १८ वर्षावरील पात्र व्यक्तींना दिनांक ०३ सप्टेंबर २०२४ पासून बीसीजी लसीची एक अतिरिक्त मात्रा ही देण्यात येत आहे. सदर उपक्रमांतर्गत दिनांक १० डिसेंबर २०२४ अखेर १८ वर्षावरील अखेर १८ वर्षावरील १५, १३, ०९३ इतक्या पात्र व्यक्तींना बीसीजी लसीची एक अतिरिक्त मात्रा ही देण्यात आली आहे.

टी.बी. मुक्त पंचायत :-

राज्यात क्षयरोग विभाग, आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडील मार्गदर्शक सुचनेनुसार टिबी मुक्त पंचायत अभियानही राबविण्यात येत आहे. सदर अभियानांतर्गत सन २०२३ मध्ये राज्यतील एकूण ग्रामपंचायतीपैकी २२५१ ग्राम पंचायती टीबी मुक्त करण्यात राज्य यशस्वी झालेले आहे. सदर ग्राम पंचायतींना महात्मा गांधीजींचा कास्य रंगाचा पुतळा व प्रमाणपत्र देवून जिल्हाधिकाऱ्यांचे हस्त गौरविण्यात येत आहे.

Cy-TB चाचणी :-

सुप्त अवस्थेतील क्षयरोग संसर्ग (Latent TB infection) असलेल्या व्यक्तींना क्षय रोगाचे कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत. अशा व्यक्तींना Latent TB करिता शोध घेण्यासाठी Cy-TB हि नवीन चाचणी (हातावर त्वचेखाली इंजेक्शनद्वारे) विकसित करण्यात आलेली आहे. केंद्रीय क्षयरोग विभागाद्वारे राज्यास १,३९,२०० Cy-TB टेस्ट प्राप्त झाल्या असून त्याद्वारे क्षयरुग्णाच्या घरातील व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाची लागण झाली आहे काय याबाबत चाचणी करण्यात येईल. यामध्ये लागण झालेल्या व्यक्तींना प्रतिबंधात्मक उपचार देण्यात येतील.

१३. राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम

भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये “राष्ट्रीय गलगंड कार्यक्रम” नाव बदलून “राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार” असे केलेले आहे. आयोडिनचा उपयोग शरीरातील थॉयराईड हारमोन्स तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रोजच्या आहारात आयोडिनची गरज :-

खाण्यामध्ये साधारणपणे १५० मायक्रोग्रॅम आयोडिनची आवश्यकता असते. आयोडिन हे नैसर्गिकरीत्या पाणी, मासे, समुद्रातील खनिज प्रदार्थ, अन्न यातून उपलब्ध होत असते उंच सखल व डोंगराळ भागात आयोडिनचे प्रमाण अत्यंत कमी असते.

आयोडिन अभावी होणारे आजार :-

गलगंड, क्रेटीनिझम, मुकबधीरपणा, शरीराची वाढ खुंटणे, यासारख्या व्याधी संभवतात. गर्भधारणेनंतर मातेच्या शरीरात आयोडिन पुरेसे नसेल तर त्याचा गंभिर परिणाम मातेच्या शरीरावर होतो. त्यामुळे गर्भपात, मेलेले मुल जन्मास येणे, बालकांच्या मेंदुची वाढ न होणे.

ध्येय :

१. संपूर्ण देशात आयोडीन न्यूनता विकाराचे प्रमाण (prevalence Rate) ५% पेक्षा कमी करणे.

२. आयोडीनयुक्त मिठाचा १००% वापर करणे.

उद्दिष्टे :

१. आयोडिनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांच्या प्रमाणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

२. साध्या मीठाऐवजी आयोडीनयुक्त मिठाचा पुरवठा करणे.

३. आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांचे प्रमाण आणि आयोडीनयुक्त मिठाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी दर ५ वर्षांनी पुन्हा सर्वेक्षण करणे.

४. आयोडीनयुक्त मीठ आणि युरीन मधील आयोडीनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitorong करणे.

५. राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमांमधील उद्दिष्टाबाबत आरोग्य शिक्षण व सामाजिक जनजागृती करणे.

सर्वेक्षण पथक :-

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार संपूर्ण राज्यात सर्व जिल्ह्यात प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण करण्यात आलेले आहे. राज्यात ४ ते ५ वर्षांनी प्रत्येक जिल्ह्यांत पुर्ण सर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र सरकारने आपल्या खर्चातून ६ सर्वेक्षण पथके नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, अमरावती येथे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

सर्वेक्षण पथकांची कामे :-

- १) प्राथमिक सर्वेक्षण आणि पुनः सर्वेक्षण करणे.
- २) आयोडिनयुक्त मीठ बापराबाबत महत्व पटवून सांगणे.
- ३) घरगुती, घाऊक विक्रेते व दुकानातील मीठ नमुने तपासणे.
- ४) गलगंडग्रस्त रुग्णास औषधोपचार व पाठपुरावा करणे.

नियोजित प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयांची कामे :-

- १) नियमित भेटीमध्ये संशायित गलगंडग्रस्त रुग्णांना भेटी देणे.
- २) फिल्ड टेस्ट किटस द्वारे आयोडिन तपासणी करणे.
- ३) लघवी नमुने तपासणे.
- ४) आरोग्य शिक्षण.

राज्यात राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावी पणे सुरु आहे. तसेच राज्यात २२ गलगंड प्रादुर्भावित जिल्हे आहेत.

- १) अहिल्यानगर २) अकोला ३) चंद्रपूर ४) कोल्हापूर ५) नांदेड ६) परभणी ७) पुणे ८) रायगड ९) सिंधुदुर्ग १०) सोलापूर ११) सांगली १२) भंडारा १३) धुळे १४) छ. संभाजीनगर १५) बुलढाणा १६) जालना १७) सातारा १८) ठाणे १९) वर्धा २०) अमरावती २१) रत्नागिरी. २२) हिंगोली

हया २२ जिल्ह्यात उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तीच्या रोजच्या आहारांमध्ये साध्या मिठाऐवजी आयोडिनयुक्त मिठाचा वापर केल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो. तसेच अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मिठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच या जिल्ह्यांमध्ये आयोडिन युक्त मिठाचा वापर करणे बाबत सामाजिक जनजागृती करणे. मीठ व युरीन मधील आयोडिनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitoring करणे.

सर्व जिल्ह्यांचे प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे यापुढे केवळ पुनःसर्वेक्षण आवश्यक आहे.

सन २०२३ -२४ या वर्षात ठाणे, चंद्रपूर, लातूर, नांदेड व नागपूर या जिल्ह्यांमध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

Sr. No.	District	Prevalence Rate
1	Thane	0.00
2	Chandrapur	0.01
3	Latur	0.74
4	Nanded	0.82
5	Nagpur	0.02

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात खालील ६ जिल्ह्यात सर्वेक्षण - पुनःसर्वेक्षण करण्याचे प्रस्तावित केलेले आहे.

१. जालना, २.बीड, ३. वर्धा, ४. गडचिरोली, ५. यवतमाळ, ६. बुलढाणा.

तसेच २१ ऑक्टोबर २०२४ रोजी जागतिक आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण दिवस साजरा करण्यात येणार आहे. जिल्हा शल्य चिकित्सक व जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी त्यांचे स्तरावर ग्रामीण व शहरी भागात गलगंड विषयी जनजागृती करावी.

सन २०२४-२५ या वर्षासाठी केंद्र शासनाने रुपये ९०.१२ लक्ष ची तरतूद प्रस्तावित केलेली आहे व राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात रुपये ७६.६५ लक्ष नियतव्यय दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय प्राप्त मीठ नमुनेतील आयोडिनचे प्रमाण तपासणी तक्ता .

अ. क्र	जिल्हा	सन २०२३-२४ प्रत्यक्षात तपासणी मीठ नमुने	सन २०२४-२५ मध्ये तपासणी केलेले मीठ नमुने सप्टेंबर २०२४ अखेर	सन २०२४-२५ अखेर तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने	सन २०२५-२६ मध्ये तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने
१	२	३	४	५	६
मुंबई मंडळ, ठाणे					
१	ठाणे	४६४	८०४	९५४	९८४
२	रायगड	३७१	२८८	४३८	४६८
३	पालघर	१२१	१४५	२९५	३२५
नाशिक मंडळ					
४	नाशिक	०	०	०	०
५	जळगांव	२९०	१९०	३४०	३७०
६	अहिल्यानगर	१२०४	६०४	७५४	७८४
७	धुळे	४१६	२४१	३९१	४२१
८	नंदुरबार	१४९६	७६८	९१८	९४८
पुणे मंडळ					
९	पुणे	६७८	४७२	६२२	६५२
१०	सातारा	१०५०	६०२	७५२	७८२
११	सोलापूर	०६	०२	१५२	१८२
कोल्हापूर मंडळ					
१२	कोल्हापूर	१४२	१३५	२८५	३१५
१३	सिंधुदुर्ग	२०२	२८८	४३८	४६८
१४	सांगली	३७१	१५०	३००	३३०
१५	रत्नागिरी	३६२	५२५	६७५	७०५
छ. संभाजीनगर मंडळ					
१६	छ. संभाजीनगर	४८०	३७४	५२४	५५४
१७	जालना	४४६	३६४	५१४	५४४
१८	परभणी	९९२	४९१	६४१	६७१
१९	हिंगोली	६४३	३७९	५२९	५५९

१	२	३	४	५	६
लातूर मंडळ					
२०	लातूर	८२८	२२२	३७२	४०२
२१	बीड	११६४	७१९	८६९	८९९
२२	नांदेड	५३०	११२	२६२	२९२
२३	धाराशिव	८९०	५५२	६७२	७०२
नागपूर मंडळ					
२४	नागपूर	१८३१	१०३६	११८६	१२१६
२५	वर्धा	११५०	६२१	७७१	८०१
२६	भंडारा	१३५	२७७	४२७	४५७
२७	गोंदिया	३१	५९	२०९	२३९
२८	गडचिरोली	६०७	६०८	७५८	७८८
२९	चंद्रपूर	१००८	४०३	५५३	५८३
अकोला मंडळ					
३०	अकोला	१४५	१७३	३२३	३५३
३१	वाशिम	५५५	४०१	५५१	५८१
३२	अमरावती	०४	३९	१८९	२१९
३३	यवतमाळ	४८५	८९२	१०४२	१०७२
३४	बुलढाणा	९२४	१०९८	१२४८	१२७८
एकूण		२००२१	१४००४	१८९५४	१९९४४

वर्ष	एकूण तपासलेले लघवी नमुने	तपासणी अहवाल				
		१०.०० MCG पेक्षाजास्त	५.० ते ९.९ MCG	२.० ते ४.९ MCG	२.० MCG पेक्षाकमी	तपासणी नाही
२०२३-२४	२११३	१९०४	१९२	१७	०	०
२०२४-२५ (Sept. - Ending)	११५०	१११७	३२	१	०	०

खर्च अहवाल					
वर्ष		२०२३-२४		२०२४-२५ (सप्टेंबर अखेर)	
(GOI) Grandt) PIP		अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च
		१०६.८०	८८.४२	९०.१२	७६.४४
State Government (BDS)					
अ. क्र.	बाब	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च
१	१ वेतन	६८.००	५४.३९	७१.४५	३८.३६
२	११ देशांतर्गत प्रवास खर्च	०.६०	०.५९	०.६०	०.००
३	१३ कार्यालयीन खर्च	०.६०	०	०.६०	०
	२१ पुरवठा व सामुग्री	०	०	०	०
४	२६ जाहिरात व प्रसिध्दी	३.५०	३.२८	३.५०	०.२०
५	५० इतर	०.५०	०	०.५०	०
एकूण		७३.२०	५८.२५	७६.६५	३८.५६

१४. शुश्रूषा विभाग, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई.

१) प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अंतर्गत आयुक्तालयाच्या नियंत्रणाखालील उपसंचालक आरोग्य सेवा (शुश्रूषा) यांचे विभागांतर्गत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था व राज्यस्तरीय परिचारीका संवर्गांतर्गत अधिसेविका, सहा. अधिसेविका, सा. आ. परि. निर्देशिका, सा. आ. परिचारीका, पाठ्यनिर्देशिका, बाल रुग्णतज्ञ परिचारीका व मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका, यांची आस्थापना कार्यरत आहे. उपसंचालक, परिमंडळे यांचे स्तरावरून अधिपरिचारका व परिसेविका या पदांची आस्थापना कार्यरत आहे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे स्तरावरून एएनएम व एलएचव्ही या पदांची आस्थापना हाताळण्यात येते. या दोन्ही कार्यालयांना त्यांचेकडील परिचारीकांच्या आस्थापनेसंदर्भात या कार्यालयातून मार्गदर्शन करण्यात येते.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :-

१) विभागांतर्गत कार्यरत सर्व परिचारीका संवर्गांचे आस्थापना विषयक सर्व सेवा विषयक बाबी हाताळणे.

२) सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत नर्सिंग संवर्गाची कार्यक्षमता वाढविणे.

३) शासन मान्य परिचारीका संघटनांच्या मागण्यावर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी सोडविणेसमस्या/

४) जिल्ह्यात एएनएस, जीएनएम व डिप्लोमा प्रशिक्षण केंद्र सुरु करणे.

५) स्टेट नोडल सेंटर, बिएससी महाविद्यालये, अशा नवीन संस्था कार्यान्वित करणे व जीएनएम प्रशिक्षण संस्थांचे बळकटीकरण करणे.

६) विविध सेवांतर्गत प्रशिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या सहाय्याने परिचारीकांची कार्यक्षमता वाढविणे व परिचारीकांचे ज्ञान कौशल्य वाढविणेना बीएससीत्यां., एमएस्सी, पीएचएन., पेडीयाट्रीक, सायक्रॅट्रीक व एलएचव्ही या प्रशिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे.

७) समाजाभिमुख आरोग्य सेवा देणे तसेच वेगवेगळ्या आजाराचा प्रतिबंध व उपलब्ध आरोग्य सेवाबाबत जनजागृती करणे.-

८) परिचर्या व्यवसायाशी निगडित केंद्रशासनाच्या व राज्य शासनाच्या शैक्षणिक योजना व कार्यक्रम रागविणे.

९) परिचर्या शिक्षण संस्थांना नियमित भेटी देऊन परिचर्या परिषदेच्या मानकानुसार शैक्षणिक कार्यक्रम राबविण्याबाबत निरीक्षण करून मार्गदर्शन करणे आणि परिचर्या प्रशिक्षणाचा दर्जा उंचाविणे.

१०) विभागीय स्किल लॅबना भेटी देणे व त्या मार्फत कार्यरत प्रशिक्षणाची पाहणी करणे.

११) माता व बालकांना उच्च दर्जाची व आदरयुक्त आरोग्य सेवा SMTI मार्फत देणेकरिता नर्स प्रॅक्टिशनर व नर्स मिडवायफरी शैक्षणिक कार्यक्रम सुरु करणे.

१२) नर्सिंग शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्या करिता उत्तम शैक्षणिक कार्यपध्दती (Best Nursing Practices)

३) अंमलबजावणी पध्दती :-

विभागांतर्गत उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळे, जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, यांचे मार्फत वेळोवेळी बैठका, भेटी देऊन अंमलबजावणी व आरोग्य सेवा देणेबाबत समुपदेशन करणे, उत्तम सेवा देणे बाबत योजना आखणे तसेच केंद्र व राज्य शासनांच्या मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी करणे.

४) आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था गोषवारा

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्थेचे नाव	एकुण संख्या	प्रतिवर्षी विद्यार्थी
१.	ए. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	३५	१४००
२.	जी. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	२३	९२०
३.	एल. एच. व्ही. प्रशिक्षण संस्था	३२	६४०
४	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका प्रशिक्षण संस्था नागपूर (स्वतंत्र)	०१	३०
५.	डी. पी. एन. प्रशिक्षण संस्था	०२	४०
एकुण -		९३	३०३०

ब) जिल्हानिहाय खालील प्रमाणे परिचर्या प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत.

अ. क्र	परिमंडळ.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्था	एएनएम	जीएनएम	एलएचव्ही	पीएचएन	डीपीएन
१.	ठाणे						
१.		मुंबई (कामा रु.)	१	०	१	०	०
२.	वि.सा.रु.	ठाणे	१	१	१	०	१
३.	जिल्हा रु.	रायगड	१	१	१	०	०
४.	जिल्हा रु.	पालघर	०	०	०	०	०
एकुण			३	२	३	०	१

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	एलएचव्ही	पीएचएन	डीपीएन
५.	पुणे	जि. रु. पुणे	१	०	१	०	१
६.		जि. रु. सोलापुर	०	०	०	०	०
७.		जि. रु. सातारा	१	१	१	०	०
		एकुण	२	१	२	०	१
८.	कोल्हापुर	सिंधुदुर्ग	१	१	१	०	०
९.		जि. रु. रत्नागिरी	१	१	१	०	०
१०.		जि. रु. कोल्हापुर	१	०	१	०	०
११.		जि. रु. सांगली	०	०	०	०	०
		एकुण	३	२	३	०	०
१२.	नाशिक	जि. रु. नाशिक	१	१	१	०	०
१३.		जि. रु. धुळे	१	०	१	०	०
१४.		जि. रु. जळगांव	१	१	१	०	०
१५.		जि. रु. अहिल्यानगर	१	१	१	०	०
		जि. रु. नंदुरबार	१	१	१	०	०
		सा. रु. मालेगाव (जि. नाशिक)	१	१	०	०	०
		एकुण	६	५	५	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	१	०	१	०	०
१७.		जि. रु. जालना	१	१	१	०	०
१८.		जि. रु. परभणी	१	१	१	०	०
१९.		जि. रु. हिंगोली	१	१	१	०	०
		एकुण	४	३	४	०	०
२०.	लातूर	जि. रु. लातूर/ बाभळगाव	१	०	१	०	०
२१.		जि. रु. बीड/ लो. सावरगाव	२	१	१	०	०
२२.		जि. रु. नांदेड	१	१	१	०	०
२३.		जि. रु. धाराशिव	१	१	१	०	०
		एकुण	५	३	४	०	०
२४.	अकोला	जि. रु. अकोला	१	०	१	०	०
२५.		जि. रु. वाशिम	१	१	१	०	०
२६.		जि. रु. अमरावती	१	२	१	०	०
२७.		जि. रु. बुलढाणा	१	०	१	०	०
२८.		जि. रु. यवतमाळ/उपजि. पुसद	२	०	१	०	०
		एकुण	६	३	५	०	०
२९.	नागपूर	जि. रु. नागपूर	१	०	१	०	०
३०.		जि. रु. चंद्रपूर	१	१	१	०	०
३१.		जि. रु. भंडारा	१	१	१	०	०
३२.		जि. रु. गडचिरोली	१	१	१	०	०
३३.		जि. रु. गोंदिया	१	१	१	०	०
३४.		जि. रु. वर्धा	१	०	१	०	०
		एकुण	६	४	६	१	०
		एकुण	३५	२३	३२	१	२

टिप :- विद्यार्थी प्रवेशक्षमता प्रति शैक्षणिक वर्ष

- १) सर्व ए.एन. एम. ३५ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे १४०० आहे.
- २) जी. एन. एम. २३ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे ९२० आहे.
- ३) एल एच व्ही ३२ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता (६ महिने कालावधी) या प्रमाणे ६४० आहे.
- ४) पीएचएन १ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ही ३० आहे.
- ५) डी पी एन २ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ही २० प्रमाणे ४० आहे.

नवीन प्रस्तावित योजना :-

- १) मराठवाडा कालबद्ध कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित कॉलेज.

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	जालना	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	१	०

२) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व केंद्र शासन पुरस्कृत जीएनएस नर्सिंग बीएसी नर्सिंगचे श्रेणीवर्धन

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	नाशिक	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१
२	सातारा		प्रस्तावित-१	०	१
३	सिंधुदुर्ग		प्रस्तावित-१	०	१

३) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व राज्य शासनास जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएससी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन करणेबाबत प्रस्ताव सादर

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्राचे नाव (जीएनएम)	
१.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. ठाणे.	११.परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. बीड.
२.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. रायगड.	१२. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. नांदेड.
३.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. रत्नागिरी.	१३. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. धाराशिव.
४.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. जळगाव.	१४. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. वाशिम.
५.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. अहमदनगर.	१५. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. अमरावती.
६.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. नंदूरबार.	१६. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री रु. अमरावती.
७.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. मालेगाव जि. नाशिक.	१७. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. चंद्रपूर.
८.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. जालना.	१८. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. भंडारा.
९.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. परभणी.	१९. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. गडचिरोली.
१०.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. हिंगोली.	२०. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री. रु. गोंदीया.

४) सार्वजनिक आरोग्य विभागातर्गत परिचारीकांची संवर्गाची माहिती :-

अ.क्र.	संवर्ग	मंजूर	भरलेली	रिक्त
१.	अधिसेविका वर्ग -३	३७	३१	६
२.	सहाय्यक अधिसेविका	१७९	१५०	२९
३.	पाठ्यनिर्देशिका / शुश्रूषा अधिकारी चिकित्सालयीन निर्देशिका	४०५	१९४	२११
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका	११	०	११
५.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	२७०	२३६	३४
६.	मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१६८	८८	८०
७.	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१९६	८६	११०
एकूण -		१२६६	७८५	४८१

५) शुश्रूषा कक्षातर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

अ) सध्या कार्यरत नर्सिंग स्कूल विषयक कार्यवाही :-

- सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत आरोग्य सेवा आयुक्तालय अधिनस्त सर्व परिचर्या शिक्षणाची प्रवेश प्रक्रिया राबविणे.
- नर्सिंग विद्यालय/महाविद्यालयाचे नियमित निरीक्षण व देखरेख करणे.
- परिचर्या विद्यालय/महाविद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यावेतन, वस्तीगृह व इतर अडचणीबाबत मार्गदर्शन करणे.
- नर्सिंग स्कूलला भेटी देऊन शैक्षणिक कार्यक्रमाची गुणवत्ता वाढविण्याकरीता शिक्षकांची कार्यक्षमता वाढविणे.

● नवीन नर्सिंग सुरु करणेपुरवणी/पदनिर्मिती/ मागणीवस्थावाहन व्य/बांधकाम/करीता अनुदान मंजूर करणे.

● राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत नर्सिंग स्कूलसाठी अनुदानाच्या (PIP)खर्चाबाबत व उपयोगिता प्रमाणपत्राबाबत मार्गदर्शन करण व त्याच्या नियमोचित खर्चाबाबत मार्गदर्शन करणे.

● नर्सिंग अध्यापकिय संवर्गाचे आस्थापनाविषयक बाबी, सेवा प्रवेश नियम तयार करणे, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, बदली, उच्चशिक्षण, समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

● नर्सिंग शैक्षणिक संवर्गाचे सेवा प्रवेश नियम तयार करणे व जुने सेवा प्रवेश नियम सुधारीत करणे.

- सेवातंत्रगत उच्च शिक्षणाकरीता प्रोत्साहित करणे, अध्ययन रजा मंजूर करणे व पीएचडी नर्सिंग करीता परवानगी देणे.

- विविध नर्सिंग स्कूल आणि रुग्णालयाद्वारे राष्ट्रीय नर्सिंग परिषद, कार्यशाळा, सेमिनार आणि स्टाफ डेव्हलपमेन्ट प्रोग्रॅमचे आयोजन करणे.

- भारतीय परिचर्या परिषद (INC), महाराष्ट्र परिचर्या परिषद, महाराष्ट्र राज्य शुश्रूषा व परावैद्यक शिक्षण मंडळ व केंद्र शासनाच्या सहयोगाने व मार्गदर्शक सुचनांनुसार परिचर्या शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणे.

- नर्सिंग शिक्षणांशी संबंधित न्यायालयीन प्रकरणे, माहिती अधिकार, लोकआयुक्त प्रकरणे हाताळणे

- नर्सिंग शिक्षणाशी संबंधित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण राबविणे.

नर्सिंग सेवा (Service)विषयक कार्यवाही

- राज्य परिचर्या संवर्ग, अधिसेविका, सहाय्यक अधिसेविका, पाठयनिर्देशिका, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, निर्देशिका, मनोरुग्ण तज्ञ परिचारिका, बालरुग्ण तज्ञ परिचारिका, सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका यांची सेवा जेष्ठता सुची व पदोन्नती करणे.

- नर्सिंग संवाच्या आस्थापनाविषयक बाबी, सेवा प्रवेश नियम तयार करणे, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, प्रशासकीय व विनंती बदली, उच्चशिक्षण, समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

- राष्ट्रीय प्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्काराकरीता राज्यातील नर्सिंग संवर्गातील कर्मचाऱ्यांची निवड करणे

- विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविण्यासाठी दर तीन महिन्यांनी संघटनांच्या पदाधिकाऱ्यांशी बैठका घेणे व आवश्यक कार्यवाही करणे.

- सेवातंत्रगत विविध प्रशिक्षणांचे आयोजन करणे.

- विभागातंत्रगत कार्यरत विविध रुग्णालयांना भेटी देऊन नर्सिंग संवर्गातील कर्मचाऱ्यांशी चर्चा करणे अडीअडचणी जाणून व त्या सोडविणे.

विभागीय स्कील लॅबना भेटी देऊन प्रशिक्षणाबाबत माहिती घेऊन त्यावर देखरेख ठेवणे.

सन २०२३-२४ वर्षात महत्वपूर्ण निर्णय व उल्लेखनिय कामगिरी :

१) सन २०२३ मध्ये एकूण ८५ व सन २०२४ मध्ये एकूण ९८ परिचारीकांना उच्चशिक्षणाकरीता अध्ययन रजेसह पाठविण्यात आले.

२) जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबतचा प्रस्ताव केंद्र शासनास सादर करण्यात आला होता. सदर प्रस्तावास मंजूरी मिळाले असून केंद्र शासनाकडून ३ जीएनएम नर्सिंग स्कूल (सातारा/नाशिक/सिधुदुर्ग) यांना प्रत्येकी रु.६.०० कोटी या प्रमाणे एकूण रु. १८.०० कोटी निधी प्राप्त झालेला आहे. व आरोग्य विभागातंत्रगत ४ बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालयांचा प्रस्ताव शासनास सादर केला आहे.

३) एक सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका व एक एएनएम यांना राष्ट्रीय प्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्कार सन २०२३ मध्ये व सन २०२४ मध्ये सहाय्यक अधिसेविका गडचिरोली यांना प्राप्त झालेला आहे.

४) नॅशनल नोडल सेंटर वर्धा येथे परिचर्या प्रशिक्षण केंद्रातील शिक्षकांना ६ आठवड्यांचे pre-service शुश्रूषा सेवांच्या बळकटीकरणाकरीता प्रशिक्षण देण्यात येते.

५) बंधपत्रित अधिपरिचारीकांच्या सेवा नियमित करण्यासाठी तिसरी व अंतिम विशेष लेखी परीक्षा दि. २६/०३/२०२२ रोजी आयोजित करण्यात आली. व त्यानुसार सेवानियमित करण्यात आल्या. बंधपत्रित अधिपरिचारीकांच्या दि. १६/०४/२०१५ ते दि. २८/०६/२०१९ पर्यंतच्या परिचारीकांच्या सेवा नियमित करण्याबाबत नवीन सेवाप्रवेश नियम शासनास दि. १९/०९/२०२४ रोजी सादर करण्यात आले.

६) माता व बालकांना आदरयुक्त उच्च दर्जाची सेवा देण्याकरीता राज्यामध्ये कस्तुरबा नर्सिंग कॉलेज, वर्धा येथे प्रथम बॅच NPME(Nurse Practitioner in Midwifery Education) ची प्रथम तुकडीचे प्रशिक्षण पूर्ण झाले आहे.

७) तसेच SMIT (State Midwifery Training institute) जि. स्त्री, रु. अकोला, नागपुर व नाशिक येथे कार्यान्वित करण्यात आले.

८) परिचर्या संघटनेच्या प्रतिनिधीसोबत बैठका घेण्यात आल्या व समस्यांबाबत चर्चा करून रास्त मागण्यांबाबत कार्यवाही करण्यात आली.

९) पाठयनिर्देशिका पदावर प्रतिका यादीमधील उमेदवारांना नियुक्ती देण्यात आली.

१०) दि. ०९/०९/२०२३ व दि. ०९/०९/२०२४ ची अंतिम सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करण्यात आली व सेवाज्येष्ठता यादीनुसार अधिसेविका व सहाय्यक अधिसेविका यांची पदोन्नती करण्यात आली.

११) सार्वजनिक आरोग्य विभागातंत्रगत संवर्गातील परिचारीकांना पीएचडी नर्सिंग या उच्च शिक्षणाकरीता मार्गदर्शक सुचना/ नियमावली तयार करून प्रसिध्द करण्यात आली.

१२) शुश्रूषा संवर्गातील शैक्षणिक पदांचे सेवा प्रवेश नियम तयार करून शासनास सादर करण्यात आले.

१३) परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा रुग्णालय, बीड येथे दि. ३०/१२/२०२३ रोजी नर्सिंग विद्यार्थी व शिक्षकांकरीता “Empowering Nursing Educators for Global Health Care Challenges ” राष्ट्रीय परिषद आयोजित करण्यात आली. तसेच दि. २४ ऑगस्ट २०२४ रोजी परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र, लोखंडी सावरगांव येथे मध्ये कर्करोगाचे लवकर निदान व त्याचे औषधोपचारांतील आव्हाने या विषयावर राष्ट्रीय परिषद आयोजित करण्यात आली.

१४) राज्यातील आरोग्य सेवा आयुक्तालयाच्या अधिनस्त शैक्षणिक व नर्सिंग सेवा सर्व प्रवर्गांचे सुधारित कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या (Job Chart) पुर्ण करण्याचे काम सुरु आहे.

१५) शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ करीता सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत एएनएम, जीएनएमए, डीपीएन व पीएचएन यांची प्रवेश प्रक्रिया राज्य सामाईक प्रवेश परीक्षेद्वारे घेण्यात आले.

प्रस्तवित नविन नर्सिंग महाविद्यालये:

- जिल्हा रुग्णालय, बीड येथे पेंडियाट्रीक नर्सिंग (वर्ष १) कालावधीचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम सुरु करण्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.
- पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन ऑनकोलॉजी नर्सिंग कामा व आल्ब्लेस रुग्णालय येथे टाटा कॅन्सर रुग्णालय यांच्या संलग्नेतेने सुरु करण्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.

- एमएस्सी सायकेयाट्रीक प्रशिक्षण प्रादेशिक मनोरुग्णालय, ठाणे येथे सुरु करण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.
- जीएनएम आणि एएनएम नर्सिंग महाविद्यालय इंदीरा गांधी सामान्य रुग्णालय, इचलकरंजी जि. कोल्हापूर येथे सुरु करण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनास सादर केला.
- नर्स प्रव्टीशनर मिडवायफरी अभ्यासक्रम SMIT (State Midwifery Training institute) जि. स्त्री. रु, अकोला, नागपुर व नाशिक येथे कार्यान्वित करण्याबाबत प्रस्ताव शासनास करण्यात आला.

१५. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१) प्रस्तावना :- जलजन्य आजार -

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इत्यादि लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यु टाळता येईल यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावभेटीमध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविळ, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

२) उद्दीष्ट्ये :-

- १) जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- २) जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना देणे.
- ३) पाणी गुणवत्ता नियंत्रण.
- ४) ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.
- ५) जलजन्य आजारांचे रुग्ण व मृत्यु कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ६) जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.
- ७) पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

३) अंमलबजावणी :-

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १ यांच्या अधिपत्याखाली स्थापन करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शक, पर्यवेक्षण केले जाते.

७) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :-

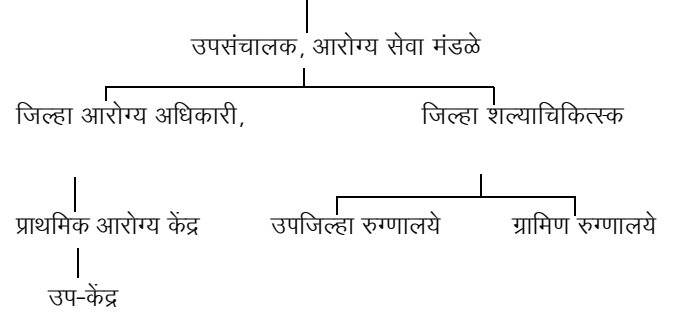
जलजन्य आजारांची मागील पाच वर्षांची आकडेवारी दर्शविणारा तक्ता (साथउद्रेक)

रोगाचे नाव	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टोबर-२४)		
	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
कॉलरा	१	६५	०	२	१७६	०	२६	११०४	२०	२	५	१	१७	१०१६	३
गॅस्ट्रो	२	१०४	०	३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०	१२	६५४	४
अतिसार	११	१२५१	०	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०	२५	१२५७	६
काविळ	१	७	०	१	१०	०	४	२५६	०	२	२३	०	१६	६१०	१
विषमज्वर	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण	१५	१४२७	०	१९	१६२२	३	५८	३७९२	२५	१९	१२१३	१	७०	३५३७	१४

(उ - उद्रेक, ला- लागण, मृ-मृत्यु)

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १

५) मनुष्य बळ :-

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत एकही पद मंजूर नाही. पटकी नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर असलेल्या एकूण २३ (राजपत्रित २ व अरापत्रित २१) अधिकारी/कर्मचाऱ्यांमार्फत तसेच आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्तासंनियंत्रणाव्दारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापूर्वी माहे एप्रिल मे जून मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीची सूचना मिळते. याव्दारे समस्या ग्रस्त गावांना/ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दुषीत पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखमीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड वाटप करण्यात येते. माहे नोव्हेंबर २०२३ मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

माहे एप्रिल २०२४ मध्ये झालेले सर्वेक्षण

एकूण ग्रामपंचायती कार्ड वाटप	लाल कार्ड वाटप केलेली गावे	हिरवे कार्ड वाटप केलेली गावे	पिवळे कार्ड वाटप केलेली गावे	नारंगी कार्ड वाटप केलेली
२८०३४	७२	२३८६७	३९५८	१३७

जलजन्य आजार (साथउद्रेक व तुरळक स्वरूपात)

रोगाचे नाव	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टोबर-२४)	
	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ
कॉलरा	७१	३	२८१	०	११०४	२०	२२	१	०१६	३
गॅस्ट्रो	२३२३६	०	२३९८६	०	२१४२५	०	२७७५७	०	२४७८९	४
अतिसार	४४२२९५	०	४०२६०९	०	३४२२२५	५	३२५९२७	५	३०८३८९	६
काविळ	१३०९	०	२९३६	०	२११३	०	२४०३	०	२८०५	१
विषमज्वर	२५५४८	०	३२४२५	०	२९७३०	०	३८६१४	०	३९०७७	०
लेप्टो.	५०२	१६	३४७	१०	४५८	१८	१४८४	८	८७६	१
एकूण	४९२९६१	१६	४६२५८४	१३	३९७०५५	४३	३९६२०७	९	३७६९५२	१५

ला - लागण मू - मृत्यू

प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपयायोजना :-

जलजन्य आजाराचे उद्रेक टाळण्यासाठी या कार्यालयामार्फत कृती योजना तयार करुन खालील प्रमाणे कार्यवाही करण्यांत येते.

१) जोखमीच्या गावांची यादी तयार करणे :- अशा गावांच्या ग्रामपंचायतीना लाल रंगाचे कार्ड देवून साथरोग प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करण्याची सूचना देण्यात येते. व जोखीमीच्या नसलेल्या गावांना हिरव्या रंगाचे कार्ड देण्यात येते. मध्यम जोखमीच्या गावांना पिवळे कार्ड दिले जाते.

२) पाणी पुरवठ्याच्या पाईपमधील असलेल्या गळत्या शोधणे व दुरुस्ती करणे.

३) सार्वजनिक विहीरी व कुपनलिकांच्या पाण्याची जिल्हा, राज्य आरोग्य प्रयोग शाळांमार्फत नियमित तपासणी करणे.

४) ग्रामपंचायत नगरपालिका/महानगरपालिका अथवा जिल्हा परिषद यांच्या अंदाज पत्रकांत ब्लिचिंग पावडरच्या खरेदीबाबत पाठपुरावा करणे.

५) साथरोग नियंत्रणासाठी औषधांचा व इतर साहित्यांचा पुरेसा साठा नगरपालिका, जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचेकडे उपलब्ध असतो. तसेच या कार्यालयामार्फतही अत्यावश्यक औषध साठा पुरविला जातो.

६) पिण्याच्या पाण्याची नियमित तपासणी करुन शुध्द पाणी पुरवठा करण्याबाबत संनियंत्रण करणे.

७) रुग्ण सर्वेक्षण करणे साथरोगाच्या नियंत्रणासाठी प्रत्यक्ष सर्वेक्षण नियमित चालू असते. नियमित सर्वेक्षण हे तुरळक रुग्ण व सहवासित शोधणे यासाठी देखील उपयोगी ठरते.

८) सर्व साथीच्या आजाराच्या रुग्णांवर तसेच सहवासितांवर उपचार करण्यासाठी सर्व ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र याठिकाणी उपचार व्यवस्था सुसज्ज ठेवण्यात येते.

पटकी नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना :- पटकी (कॉलरा) हा माणसाला होणारा जलजन्य आजार दुषित पाण्यामुळे पसरणारा आहे. या आजाराचा अधिश्यन कालावधी अत्यल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीबीओ कॉलरी ओ-१, व्हीबीओ कॉलरी नॉन ओ-१ (एल टॉर), व्हीबीओ कॉलरी ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे या रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराभावी जलशुष्कता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

मूळ उद्दीष्ट :- पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. या दृष्टीने प्रयत्न करणे

वर्षनिहाय पटकी लागण-मृत्यूची आकडेवारी

(साथ व तुरळक स्वरूपात)

अ. क्र.	पटकी	-	-	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४ (ऑक्टो).
१.	पटकी लागण संख्या	-	-	७१	२८१	११०४	२२	१०१६
२.	पटकी मृतांची संख्या	-	-	०	०	२०	१	०३

अंमलबजावणी :-

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. हे उद्दिष्ट प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरित होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर रुग्णांवर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

यॉज निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :- चंद्रपूर व गडचिरोली या दोन जिल्ह्यांमध्ये यॉज या रोगाचे रुग्ण आढळून येतात, असे दिसून येते. सन २००१ ते २००७ दरम्यान घेतलेल्या शोध मोहिमेमध्ये यॉजचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. दिनांक १४ जुलै, २०१६ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारताला **यॉज मुक्त** म्हणून घोषित केले आहे.

उद्दीष्ट :- भारत सरकारच्या राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र नॅशनल सेंटर फॉर डिस्सीज कंट्रोल दिल्ली या संस्थेने सूचविल्यानुसार अधिकाधिक यॉज रुग्ण शोधून काढण्यासाठी सरो सर्वेक्षण करणे.

इन्फ्रास्ट्रक्चर (मूलभूत रचना) :- या कार्यक्रमाखाली एकही पद मंजूर नसून आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

वर्षनिहाय चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील यॉज रुग्णांची माहिती

अ. क्र.	जिल्हा	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टोबर)	
		संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण
१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

अंमलबजावणी :-

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात वर्षातून दोन वेळा जून व नोव्हेंबर मध्ये यॉज रुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. त्या दृष्टीने संबंधित मंडळ व जिल्हास्तरीय अधिकारी व कर्मचारी हे कृती योजनेनुसार कार्यवाही करतात. तथापि, २००१ पासून चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात एकही यॉज रुग्ण आढळून आला नाही.

१५.५ जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक स्थिती वर्षानिहाय तुलनात्मक स्थिती कॉलरा

अ. क्र.	जिल्हे	कॉलरा														
		२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	१	६५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	१	२९	१	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१०५	३
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	१	१५	२	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१६	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	२	१७६	०	१	२२६	२	०	०	०	३	५	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	२	१४	०	०	५	०	१	५०	३
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०	१	५७८	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०	०	०	२	९२	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	५	२४०	६	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	५	१८५	२	०	०	०	४	६२	०
२८.	वाशिम	-	०	०	०	०	०	२	२	०	०	०	०	१	१०५	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	६	३९०	७	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	-	०	०	०	०	०	२	२	०	१	४	१	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण		१	६५	०	२	१७६	०	२६	११०४	२०	२	५	१	१७	१०१६	३

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती-गॅस्ट्रो

अ.	जिल्हे	गॅस्ट्रो														
		२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	३१	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	१	३९	०	१	२३०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	-	-	-	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	१	६५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०	८	४५४	४	४
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	२	२१४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९	०	०
एकूण -		२	१०४	०	३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०	१२	६५४	४

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती - अतिसार

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१७	०	१	३१	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	१	८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२६०	२
७.	जळगाव	१	४१	०	०	०	०	१	६३	०	१	२९	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	१	१४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	२	१११	१	०	०	०	१	१०	०
१०.	पुणे	०	०	०	२	६७	०	१	१००७	०	१	४६	०	२	२७	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	४	८५६	०	५	१६२	३	१०	५३१	३	०	०	०	३	२४५	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	२	१३३	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	२	२५७	०	३	३५१	०	१	४०	०	१	९१	०	२	९८	१
१५.	सिंधुदुर्ग	१	४९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	१	४२	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६४	०	१	७	०	०
२०.	बीड	०	०	०	१	२९५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	१	२१	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१४३	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	३२	२
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६७	०	३	१२२	०	०
२५.	अमरावती	१	२४	०	०	०	०	१	३	१	१	१६	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	२	१३७	०	३	३७९	०	३	७२	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	१	१६६	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	१	३२	०	१	७	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	१	६४	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	१	३६	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	१	१०	०	१	१०९	०	०	०	४	४४४	०	१	१५६	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	११	१२५१	०	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०	२५	१२५७	६

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -काविळ

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	१
२.	रत्नागिरी	१	७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	१	१७	०	१	१७	०	१२	४८०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	१	१०	०	१	१२३	०	१	६	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६५	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५४	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	२	११६	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण :		१	७	०	१	१०	०	४	२५६	०	२	२३	०	१६	६१०	१

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -विषमज्वर

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हे/मनपा	लेप्टोस्पायरोसिस									
		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टो. अखेर)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२४०	८	२२४	४	२७७	५	१३८३	०	७३४	०
२.	ठाणे	१०	१	६	१	१६	०	६	०	७	०
३.	ठाणे मनपा	०	०	४	२	२३	०	१८	२	५७	०
४.	कल्याण मनपा	०	०	१४	१	५	२	२१	१	१	०
५.	नवी मुंबई मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	वसई विरार मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	भिवंडी मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	मिरा-भाईंदर मनपा	०	०	०	०	३	०	०	०	०	०
९.	रायगड	०	०	६४	०	११४	११	४७	४	६	०
१०.	रत्नागिरी	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	६	०
१२.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	पुणे मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	५८	०
१४.	पिंपरी चिंचवड मनपा	०	०	३	१	१	०	०	०	०	०
१५.	कोल्हापूर	०	०	१	१	०	०	०	०	०	०
१६.	सिंधुदुर्ग	२५१	७	३१	०	१	०	१	१	५	०
१७.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	नागपुर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	वर्धा	०	०	०	०	१०	०	०	०	०	०
२०.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	पनवेल	०	०	०	०	८	०	०	०	०	०
२३.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	२	०	०	०
२४.	जळगांव	०	०	०	०	०	०	६	०	०	०
२५.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०
२६.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१
एकुण		५०२	१६	३४७	१०	४५८	१८	१४८४	८	८७६	१

आर्थिक तरतूद

योजनेचे नाव च उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)
साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	६३४००	१३२२४५.५०	२१००	२२००.००	७३.००	६३४००	४०५०१.१२	८८२.००	१५४०.००	७३.००	३९४.७०	२३८४४.५८	०	१५४०.००	००

योजनेचे नाव च उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)
पटकी नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (पाच) पनिका (२२१००६२९)	१९४.५१	२०४.५०	५४८.४०	३०२.४१	१९४.००	१८०.१२	१९५.९०	५४८.४०	३०२.४१	१९४.००	९१.२४	१२३.००	२८३.४०	२१९.३५	१५६.००

नारु रोग निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

नारु हा रोग फार वर्षापासून अस्तित्वात आहे. हा रोग एक प्रकारच्या कृमीमुळे (ड्रॅकॅनक्यूलस मेडिनेनसिस) होतो. सायक्लॉप्स या किटक व पाण्याच्या माध्यमाद्वारे या रोगाचा प्रसार होतो. भारताप्रमाणे इतर देशामध्येही उदा. आफ्रिका, सुदान, अफगणिस्तान, इजिप्त, ब्रम्हदेश, इराक वेस्टइंडिज व दक्षिण अमेरिका इत्यादी देशात नारुचे रुग्ण आढळून येत होते.

भारतात नारु रुग्ण कर्नाटक, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात या राज्यात आढळून येत होते. सन १९८० या साली महाराष्ट्र राज्यात केलेल्या सर्वेक्षणात एकूण ३० जिल्यापैकी १७ जिल्ह्यात नारुचे रुग्ण आढळून आले. होते मात्र सन १९९१ नंतर महाराष्ट्रात एकही स्थानिक नारु रुग्ण आढळला नाही. त्यामुळे दिनांक १ जानेवारी १९९४ पासून महाराष्ट्र राज्य हे नारु मुक्त झाले आहे. तथापि वर्षातून १ वेळ सर्वेक्षण करणे व आरोग्य शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

उद्दीष्ट.- जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे

फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले असले तरी जगातील काही देशामध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येत असल्यामुळे नियमित नारु सर्वेक्षण करून नव्याने नारु रोगाचा प्रसार होण्यास प्रतिबंध करणे.

उपलब्ध यंत्रणा :-

राज्यातील विविध आरोग्य संस्थांमध्ये उपलब्ध असलेल्या नियमित मनुष्यबळामार्फत सदर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. मागील चार वर्षातील आकडेवारी निरंक.

मागील २० वर्षात नारुचा एकही रुग्ण आढळून आलेला नाही.

अंमलबजावणी :-

जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले आहे. तथापि जगातील काही देशांमध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येतात. त्यामुळे यापुढे वर्षातून एकदा जून महिन्यामध्ये विशेष नारुरुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. राज्यात संशयित नारु रुग्णाचे बाबतीत त्वरीत उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक कार्यवाही केली जाते. तसेच आरोग्य शिक्षणामार्फत नारु रोगाबाबत जनजागृती करण्यात येते.

स्वाईन फ्ल्यू एच १ एन १

स्वाईन फ्ल्यूची लक्षणे :- घसा दुखणे, ताप, खोकला, अंगदुखी, जुलाब इत्यादी.

महाराष्ट्रातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण कस्तुरबा रुग्णालय, मुंबई येथे दिनांक १८/६/२००९ रोजी दाखल झाला. हा रुग्ण न्युजर्सी अमेरिका येथून आला होता.

पुण्यातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण दिनांक २०/६/२००९ रोजी दाखल झाला.

स्वाईन फ्ल्यूमुळे राज्यातील पहिला रुग्णाचा मृत्यू जहांगीर हॉस्पिटल पुणे येथे दिनांक ३/८/२००९ रोजी सायंकाळी ५.१० वाजता झाला. सदर रुग्ण ही १४ वर्षाची मुलगी होती.

इन्फ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) रुग्णांची औषधोपचारासाठी "अ" "ब" "क" अशी वर्गवारी केली जाते.

राज्यातील सर्व आरोग्य केंद्राना आवश्यक ते औषधे व इतर

सामुग्रीचे वाटप करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय विषाणू संस्था, पुणे हाफकिन इन्स्टिट्यूट मुंबई व कस्तुरबा हॉस्पिटल, मुंबई आणि आय. जी. एम. सी. नागपूर येथे सदर आजाराच्या रोगनिदान सुविधा उपलब्ध आहेत. या शिवाय ३१ खाजगी प्रयोगशाळांनाही स्वाईन फ्ल्यू निदानाची मान्यता देण्यात आली आहे.

जिल्हा आर. आर. टी. सदस्यांचे स्वाईन फ्ल्यू आजारांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे.

स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) आजाराच्या उपचारासाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक तत्वे प्रसिध्द करण्यात आली आहेत.

स्वाईन फ्ल्यू या आजाराबाबत वृत्तपत्र, हॅडबिल्स, होल्डींग, दूरचित्रवाणी वरील स्पॉटस् यामार्फत संदेश जनतेला देण्यात येतो.

एनफ्ल्यूएंझा ए (एच १ एन १) सद्यःस्थिती

तपशील	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४ (ऑक्टो. अखेर)
एकूण तपासलेले रुग्ण	१६२०२५०	११०६२६८	१३६९३४७	१८०९६००	२०१३०५८
एकूण संशयित रुग्णांना	२०६५०	११८८८	२२७५६	९७३३	५५२१
टॅमिफ्ल्यू वाटप					
एकूण बाधित रुग्ण	१२१	२८९	३७१४	१२३१	२२६४
एकूण मृत्यू	३	२	२१५	३२	५६

एनफ्ल्यूएंझा-ए एच-१ एन-१(स्वाईन फ्ल्यू) पॉझिटिव्ह रुग्ण व मृत्यू

महिना	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टो. अखेर)	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
जानेवारी	२०	०	०	०	०	०	९९	२	७८	१
फेब्रुवारी	३४	०	०	०	०	०	१९०	१	९१	२
मार्च	५४	३	०	०	०	०	१३४	१	१०३	२
एप्रिल	२	०	०	०	२	०	३६	०	८६	५
मे	८	०	१	०	०	०	३१	०	५०	५
जून	१	०	६	०	११	०	४७	०	८५	१
जुलै	०	०	२७	०	४९९	१६	१४७	३	५०६	३
ऑगस्ट	१	०	३०	०	२०९१	९५	१६१	२	३१५	५
सप्टेंबर	१	०	१७	१	९१०	८०	६६	३	५३७	२२
ऑक्टोबर	०	०	१५	१	१३९	१८	२१४	१५	४१३	१०
नोव्हेंबर	०	०	२	०	४०	६	६८	२	०	०
डिसेंबर	०	०	२८९	०	२२	०	३८	३	०	०
एकूण	१२१	३	३८७	२	३७१४	२१५	१२३१	३२	२२६४	५६

स्वाईन फ्ल्यू जिल्ह्यावार लागण मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हा व मनपा	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टो.)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	५०	०	७४	०	४२६	७	७१८	०	७५२	०
२.	ठाणे मनपा	६	०	११	१	४४८	९	२५६	०	२४४	०
३.	कल्याण	२	०	२	०	७८	५	३	०	२	०
४.	नवी मुंबई	२	०	०	०	४१	०	२	०	६	०
५.	भिवंडी	०	०	०	०	३	०	०	०	०	०
६.	मिरा भाईंदर	०	०	०	०	६	०	०	०	१३	०
७.	उल्हासनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	वसई विरार	०	०	०	०	४	०	०	०	०	०
९.	ठाणे	४	०	०	०	१५	१	३	०	५	०
१०.	रायगड	०	०	०	०	५८	१	०	०	१	०
११.	पालघर	०	०	०	०	४०	०	०	०	०	०
मुंबई मंडळ ठाणे		६४	०	८७	१	१११९	२३	२६४	०	२७१	०
१२.	पिंपरी चिंचवड	४	०	०	०	५६	४	३	०	२२	०
१३.	पुणे	४	०	०	०	२५	१	०	०	१	०
१४.	पुणे मनपा	३	०	२८९	१	१०६२	४७	६१	१	३३९	०
१५.	ससून हॉस्पिटल	०	०	०	०	१०४	४	१	०	२५	०
पुणे एकुण		११	०	२८९	१	१२४७	५६	६५	१	३५८	०
१६.	सोलापूर मनपा	१	१	०	०	८६	०	१	०	४०	०
१७.	सोलापूर	०	०	०	०	१०	०	०	०	२६	०
१८.	सातारा	४	०	०	०	४६	१०	७	२	२३	५
पुणे मंडळ		५	१	२८९	१	१३८९	६६	७३	४	४४७	५
१९.	सांगली	०	०	०	०	८	२	०	०	१०	०
२०.	कोल्हापूर	१	१	०	०	१९८	२१	६१	६	२४९	०
२१.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
कोल्हापूर मंडळ		१	१	०	०	२०६	२३	६१	६	२५९	०
२३.	अहमदनगर	२	०	०	०	३८	५	१	०	३३	२
२४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	जळगाव	१	०	०	०	१४	४	०	०	६	२
२६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	नाशिक	१२	०	०	०	२४९	२५	२६	१	२६८	१९
नाशिक मंडळ		१५	०	०	०	३०१	३४	२७	१	३०७	२३

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२८.	छ. संभाजीनगर मनपा	१	०	०	०	६२	६	५	०	७७	१
२९.	छ. संभाजीनगर	५	०	०	०	०	०	०	०	१९	१
३०.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	जालना	०	०	०	०	३	०	३	१	१	०
३२.	परभणी	३	०	०	०	०	०	०	०	१	०
छ. संभाजीनगर मंडळ		९	०	०	०	६५	६	८	१	९८	२
३३.	बीड	१	०	०	०	२६	०	०	०	०	०
३४.	लातूर	३	१	०	०	०	०	०	०	०	०
३५.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३६.	धाराशिव	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लातूर मंडळ		५	१	०	०	२६	०	०	०	०	०
३७.	अकोला	०	०	०	०	१२	०	१	१	०	०
३८.	अमरावती	०	०	०	०	१४	०	०	९	१७	०
३९.	बुलढाणा	०	०	०	०	९	१	०	०	०	०
४०.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४१.	यवतमाळ	०	०	०	०	६	०	०	०	०	०
अकोला मंडळ		०	०	०	०	४१	१	१०	१	१७	०
४२.	नागपूर MC	०	०	०	०	३९	९	१७	२	९३	१९
४३.	नागपूर IGMC	०	०	०	०	२३	५	०	०	२	१
४४.	नागपूर GMC	३	०	११	१	५०५	४८	५३	१६	१८	६
४५.	भंडारा	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४६.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४७.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४८.	चंद्रपूर	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४९.	गडचिरोली	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
नागपूर मंडळ		६	०	११	१	५६७	६२	७०	१८	११३	२६
इतर राज्य		०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		१२१	३	३८७	२	३७१४	२१५	१२३१	३२	२२६४	५६

१६. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या विविध स्तरांवर एकूण ३५ आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही राज्याची मुख्य व संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. पुणे येथे राज्यस्तरीय, छ. संभाजीनगर व नागपूर येथे प्रादेशिक व उर्वरित ३२ जिल्हा स्तरावर कार्यान्वित आहेत.

मानांकन प्रमाणपत्र क्र. TC-9280 नुसार प्राप्त झाले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये:-

(१) राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांची अणुजैविक तसेच रासायनिक दृष्ट्या तपासणी करून योग्यतेची गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

(२) पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रसायनांची गुणवत्ता तपासणी.

(३) कारखान्यांचे व नागरी वसाहतीचे दुषित सांडपाणी नमुन्यांचे विश्लेषण करणे.

(४) अन्न व औषध प्रशासन, शासनाचे इतर विभाग व खाजगी संस्था यांचेकडून प्राप्त अन्न नमुने तपासणी.

(५) खाद्य पदार्थातील भेसळीच्या धोक्यापासून जनतेला जागृत व सावध करण्यासाठी लोकशिक्षणात्मक प्रदर्शने व व्याख्याने आयोजित करणे.

(६) सध्या राज्य सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे, प्रादेशिक सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा औरंगाबाद आणि जिल्हा सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ठाणे या ठिकाणी ओ. टी. swab तपासणीची सुविधा उपलब्ध आहे.

अन्न, पाणी व पाणी शुद्धीकरणासाठी रसायने तपासणी खालील कायदे व मानांकानुसार केली जाते.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११

भारतीय मानके संस्था प्रमाणित विविध मानके उदा. आय. एस. १०५००:२०१२

पाणी प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४.

कार्यपध्दती :-

पाणी व अन्न नमुन्यांचे विश्लेषण करून राज्यातील गाव, वस्ती व पाड्यामधील शेवटच्या माणसापर्यंत शुद्ध व सुरक्षित पाणी व अन्नाचा गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

विविध विभाग व त्यांच्या कार्यपध्दती :-

प्रयोगशाळेत मुख्यतः तीन विभाग कार्यरत आहेत.

अ) अणुजैविक विभाग ब) रासायनिक विभाग (पाणी)

क) अन्न विभाग,

प्रत्येक विभागाची उपविभागाची तपशिलवार माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) अणुजैविक विभाग :-

• भारतीय मानके संस्थेच्या आय. एम.१०५००:२०१२ मानांकनानुसार पिण्याच्या पाण्याची अणुजैविक तपासणी.

• जलजन्य साथरोग नियंत्रण व प्रतिबंध अंतर्गत रुग्णांच्या शौच नमुन्यांची रोगकारक जिवाणूसाठी तपासणी.

• रोगकारक जिवाणूचे निश्चितीकरण केल्यानंतर त्या जिवाणूची प्रतीजैविक औषधाची संवेदनशिलता तपासणी.

• शासकीय, खाजगी तसेच अनौपचारिक अन्न नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• अन्न विषबाधा व इतर विषबाधा घटनेतील नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीसाठी तयार करण्यात आलेल्या अन्न व पाणी नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

ब) रासायनिक विभाग (पाणी).-

भारतीय मानके आय. एस. १०५००:२०१६ नुसार पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करणे.

पिण्याचे पाणी, सांडपाणी प्रक्रिया केलेले सांडपाणी यांचे प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४ नुसार रासायनिक परिक्षण.

विषबाधा घटनेसंदर्भात पाणी नमुन्यातील रासायनिक विषबाधा झाल्याचा संशय असलेल्या नमुन्यांचे किटक नाशकासारख्या व इतर विषबाधाकारक रसायनांसाठी तपासणी.

भारतीय मानके आय. एस. (१९६७३ : १९९२) विरंजक चुर्णाचे (ब्लिचींग पावडर) परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अन्य रसायनाचे रासायनिक परिक्षण.

तुरटीचे (घन व द्रव) भारतीय मानके आय. एस. (२९९ : १९८२) नुसार परिक्षण.

• बांधकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाणी नमुन्यांचे परिक्षण.

• पाणी शुद्धीकरणासाठी विरंजक चुर्णाची मात्रा निश्चित करणे.

• पाण्याची रासायनिक तपासणी करण्यासाठी बाजारात उपलब्ध असलेल्या विविध संचाची त्यांच्या गुणवत्ता व तांत्रिक अभिप्रायासाठी तपासणी करणे.

क) अन्न विभाग.-

राज्यातील एकूण ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांपैकी १३ अन्न विश्लेषण करणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहेत.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ नुसार विविध अन्न नमुन्यांची तपासणी.

विविध विशिष्ट घटना जसे की, अन्न विषबाधा या अंतर्गत अन्न नमुन्यांची तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीच्या भेटीच्या वेळी प्राप्त अन्न व पाणी नमुन्यांचे व परिक्षण करणे.

शासकीय, खाजगी व अनौपचारिक अन्न नमुन्यांचे परिक्षण.

अन्न भेसळ बाबतची माहिती प्रात्यक्षिकासह विविध अभ्यागतांना देणे.

विविध प्रदर्शनामध्ये अन्न भेसळी बाबत सामान्य जनतेला माहिती देणे.

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना अन्न नमुने तपासणीबाबत नवीन पध्दतीबाबत प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

केंद्रीय संदर्भिय अन्न प्रयोगशाळा :-

सन १९७६ मध्ये भारत सरकारने देशभरात एकूण चार केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा स्थापण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा, कलकत्ता खेरीज आणखी तीन प्रयोगशाळाची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये गाझियाबाद, म्हैसूर व पुणे अशा एकूण चार केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा अस्तित्वात आल्या, दिनांक १ एप्रिल १९७८ पासून राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेमध्ये केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा संलग्न म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय निर्गमित केले व केंद्र शासनाने सदर प्रयोगशाळा अधिघोषित केली.

या प्रयोगशाळेचे विविध कार्य पुढीलप्रमाणे -

या प्रयोगशाळे मध्ये पूर्वी विश्लेषण झालेल्या परंतु न्यायालयाकडून प्राप्त न्यायप्रविष्ट अन्न नमुन्यांचे पुनर्विश्लेषण करणे.

विविध संघटनांच्या व संस्थांच्या सर्वेक्षण प्रकल्पात सक्रीय सहभाग.

केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा तपासलेल्या नमुन्यांना शुल्क आकारण्यात येत असून सदरील शुल्काचा वापर प्रयोगशाळा बळकटीकरणसाठी तसेच तिच्या दैनंदिन कामकाजासाठी करण्यात येतो.

**राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा पुणे
परिशिष्ट-अ**

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	एकूण नमुने	तपासलेले नमुने	दूषित नमुने	शिल्लक नमुने
१	२	३	४	५	६	७
१.	अणुजैविक विभाग	२०२३-२०२४ (३० सप्टें. २०२४ अखेर) (२०२५-२०२६ अपेक्षित)	४१३२४५ २२२४१८ ४५००००	४१३२४५ २२२४१८ —	२३७६४ १६९९५ —	०० ०० —
२.	रासायनिक विभाग (पाणी)	२०२३-२०२४ (३० सप्टें. २०२४ अखेर) (२०२५-२०२६ अपेक्षित)	९७३५९ ४९१९६ ११००००	९७३५९ ४९१९६ —	३२०९ २३८६ —	०० ०० —
३.	रासायनिक अन्न विभाग,	२०२३-२०२४ (३० सप्टें. २०२४ अखेर) (२०२५-२०२६ अपेक्षित)	१९९६६ ९६६६ २६०००	१९९६६ ५२०१ —	२२४९ ७५३ —	० ४४६५ —
४.	केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा	२०२३-२०२४ (३० सप्टें. २०२४ अखेर) (२०२५-२०२६ अपेक्षित)	७८८ ३७५ ८००	७८८ ३७५ —	४६२ २८८ —	० ० —

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमधून वसूल होणारा महसूल.-**अन्न आणि पाणी तपासणीसाठी शुल्क आकारणी.-**

(१) शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य विभाग, निर्णय क्र. राप्रआ/२०११/प्र.क्र.२१७/११, आ ३-अ दिनांक ३१/०८/२०११ अन्वये करण्यात येत आहे.

तथापि, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्थानिक मंडळे इत्यादी कडून प्राप्त होणारे अन्न नमुने महाराष्ट्र अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा १९६२ कलम ७ (अ) मध्ये नमुद केल्यानुसार सवलतीच्या दराने तपासले जातात.

(२) अन्न सुरक्षा कायदा २००६ नियमन २०११ नुसार अन्न आणि औषध प्रशासन यांचेकडून येणारे अन्न नमुने विनाशुल्क तपासले जातात.

राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे यांचेकडे जमा होणारी महसुलाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	जमा महसूल (रुपये लाखात)
१	२	३	४
१	राज्यातील एकूण ३३ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	२०२३-२०२४ ३० सप्टें. २०२४ अखेर (२०२५-२०२६ अपेक्षित)	३,९५,४८,००५/- १,४१,०५,०२३/- ४,००,००,०००/-

१७. राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय (आ. मा. जी. आ.) महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

जन्म मृत्युची नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमाची माहिती.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण राज्यातील जन्म मृत्युची आकडेवारी तसेच रुग्णालयीन आकडेवारी व आरोग्य कार्यक्रमास आधारभूत माहिती पुरविण्याच्या अनुषंगाने राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग आरोग्य सेवा संचालनालया अंतर्गत कार्यरत असून या विभागाची स्थापना १९५५ साली झाली. हा विभाग स्वतंत्ररित्या सन १९७६ साली श्रेणी वाढ करून या विभागाचे “जीवनविषयक आकडेवारी विभाग” ऐवजी “ राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय” असे नामकरण करण्यात आले.

(१) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट/कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :- (संक्षिप्त)

जन्म मृत्यु नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत जन्म आणि मृत्यु नोंदणी अधिनियम १९९९ व महाराष्ट्र जन्म व मृत्यु नोंदणी नियम २००० अन्वये राज्यात जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. याचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते. याशिवाय महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यातील विवाह मंडळाची व विवाह नोंदणी हा विषय या कार्यालयाकडून हाताळला जातो.

जन्म मृत्यु नोंदणीची कार्यक्षमता % भौतिक साध्य

(अपेक्षित उद्दिष्ट १०० टक्के)

निर्देशांक	सन २०२०	सन २०२१	सन २०२२	२०२३	माहे २०२४ ऑक्टो. अखेर
जन्म नोंदणी कार्यक्षमता	८८	८९	९९	९५	७९
मृत्यु नोंदणी कार्यक्षमता	१००	१००	१००	१००	८८

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी :-

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी करण्यासाठी केंद्र शासनाने विकसीत केलेली csorgi.gov.in ही संगणक प्रणाली राज्यात उपयोगात आणली जाते. दिनांक १२-०४-२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील शासकीय आरोग्य संस्थांच्या (उपकेंद्र वगळून) प्रमुखांना त्यांच्या आरोग्य संस्था इमारतीतील व आरोग्य संस्था आवार भिंती आतील जन्म व मृत्यु घटनांच्या नोंदणीसाठी निबंधक, जन्म व मृत्यु म्हणून घोषित केले आहे. त्यानुसार या आरोग्य संस्थांमध्ये दिनांक ०१ जानेवारी २०२० पासून जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी व घटनेचे प्रमाणपत्र अदा करणे सुरु झाले आहे.

२.२) मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण :-

मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण ही जीवनविषयक आकडेवारी शास्त्रातील अत्यंत महत्वाची बाब असून त्याबाबतची संकलित माहिती ही वेगवेगळ्या आरोग्य विषयीचे धोरण ठरविण्यासाठी, वैद्यकीय व्यावसायिक व वैद्यकीय संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत आली आहे. राज्यातील विविध रोगामुळे झालेल्या मृत्युच्या आकडेवारीविषयी माहिती सदर प्रमाणपत्रांवरून प्राप्त होते. यासाठी जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रमाणित केलेल्या नमुन्यात

या कार्यालयाकडून खालील खालील विविध अहवाल तयार करण्यात येतात.

- नागरी नोंदणी पध्दती. (मासिक व वार्षिक अहवाल.)
- मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण (ग्रामीण) (मासिक व वार्षिक अहवाल.)
- मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण (वार्षिक अहवाल)

राज्यातील सांख्यिकी संवर्ग सांख्यिकी अन्वेषक, सांख्यिकी सहाय्यक व सांख्यिकी पर्यवेक्षक या सांख्यिकी संवर्गाची आस्थपना या कार्यालयाकडून हाताळली जाते.

२) कार्यक्रम अंमलबजावणीबाबत माहिती :-

२.१ राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील जन्म मृत्यु नोंदणी :-

शहरी भागातील ८२४ व ग्रामीण भागातील ४२८५५ नोंदणी केंद्रांमध्ये जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. शहरी व शहरी व ग्रामीण केंद्राकडून १०० टक्के काम अपेक्षित आहे. सन २०२३ साली जन्म व मृत्यु नोंदणीचे काम अनुक्रमे ९५ व १०० टक्के करण्यात आले आहे.

जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम, १९६९ वर आधारित महाराष्ट्र जन्म आणि मृत्यु नोंदणी नियम, २००० हे राज्यात दि. ०१ मे २००० पासून लागू केले आहेत.

(फॉर्म नं. ४ व ४-अ) मृत्युचे कारण वैद्यकीय व्यावसायीकांनी प्रमाणित करण्याची योजना राज्यातील सर्व महानगरपालिका, नगरपालिका, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, ऑर्डिन्स फॅक्टरी यांच्या कार्यक्षेत्रातील दवाखाने, खाजगी / रुग्णालये, यांना सन १९७० मध्ये लागू करण्यात आली. सदर प्रमाणपत्राचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ICD-10 प्रमाणे सांकेतिकीकरण करून त्याबाबतचा अहवाल मा. महानिबंधक जन्म-मृत्यु, नवी दिल्ली योना सादर केला जातो. ही योजना यशस्वीरित्या राबविण्यात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिले आहे.

२.३) मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) :-

मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) ही राज्यातील प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील निवडलेल्या गावात राबविली जाते. प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून फक्त एक गांव निवडले जाते. राज्यातील १९१९ गावात सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनेतर्गत साधारणतः ४२.५ लाख लोकसंख्या अंतर्भूत आहे.

ग्रामीण भागातील मृत्यु घटनांच्या कारणांची माहिती मिळविणे, मृत्यु घटनांचे मृत्युच्या कारण निहाय वर्गीकरण हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. याशिवाय जिल्हा स्तरावरील जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त होतात. सन २०२३ पासून अदिवासी व बिगर अदिवासी क्षेत्रासाठी वेगवेगळी जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त करण्यात येत आहे.

२.४) विवाह नोंदणी कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यात विवाह मंडळाची व विवाहांची नोंदणी होते. या कामाचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते.

आरोग्य विषयक माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत :-

राबविण्यात आलेल्या महत्वपूर्ण योजना/उपक्रम

१) दिनांक १२/०४/२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय, ग्रामिण रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय संलग्न रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमुख यांना त्यांच्या संस्था इमारतीतील व संस्थेच्या आवार भिंती आतील जन्म-मृत्यू घटनांसाठी निबंधक जन्म व मृत्यू म्हणून घोषित केले

आहे. त्यानुसार १/१/२०२० पासून घटनांची नोंदणी आरोग्य संस्थेत सुरु झाली आहे.

२) राज्यात सध्या जन्म व मृत्यू घटनांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या संगणक प्रणालीत (**crsorgi.gov.in**) सुरु आहे.

३) नागरी नोंदणी पध्दतीचा वर्ष २०२१ चा वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

४) मृत्यूच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणिकरण योजनेचा वर्ष २०२० च्या वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

५) मृत्यूच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामिण) चा वर्ष २०२० चा अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला आहे.

१८. राज्य आरोग्य परिवहन संघटना

१) प्रस्तावना

संपुर्ण राज्यातील जनतेला आरोग्य सेवा, रुग्णसेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरात विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था कार्यरत आहेत.

विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था यांना रुग्णांच्या सेवेसाठी, वैद्यकीय मदतीसाठी रुग्णवाहिका आवश्यक असतात. तसेच अधिकारी परिचारीका, कर्मचारी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासाठी कार, जीप, मिनीबस इत्यादी वाहनांची आवश्यकता असते. राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी भागातील रुग्णांना, जनतेला वैद्यकीय मदत पुरविण्यासाठी, वैद्यकीय अधिकारी यांना कार्यक्षेत्रात विविध योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ही वाहनांची आवश्यकता असते. तसेच औषधे वाटपासाठी लस वाहतुक वाहने, ट्रक यांची आवश्यकता असते. विविध कार्यक्रम प्रमुखांना आरोग्य विषयक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी, कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी कार्यक्षेत्रात प्रवास करण्यासाठी कार, जीप प्रकारच्या पर्यवेक्षकीय वाहनांची अत्यंत आवश्यकता असते. रुग्णवाहिका /वाहने, तसेच विविध प्रकारची रुग्णालयीन उपकरणे शीतसाखळी उपकरणे आरोग्य सेवेसाठी अत्यंत आवश्यक असून हे सर्व आरोग्य सेवेचे एक अविभाज्य अंग आहे

रुग्णवाहिका/ वाहने सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी, रुग्णसेवेसाठी, वापरात यावीत, रुग्णांना वैद्यकीय मदत तातडीने मिळावी, यासाठी उपलब्ध रुग्णवाहिका / वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर त्या त्या स्तरावर व्हावी यासाठी शासनाची एक परिवहन यंत्रणा असावी या प्रमुख उद्देशाने, आरोग्य सेवा (परिवहन) विभागाची सन १९६२ मध्ये निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध आरोग्य संस्थामधील उपलब्ध रुग्णालयीन उपकरणे, यंत्रे, सयंत्रे, शीतसाखळी उपकरणे याची देखभाल व दुरुस्ती वेळीच होण्याच्या दृष्टीने राज्य आरोग्य परिवहन कार्यालया अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती कार्यशाळेची स्थापना सन १९७२ मध्ये झाली.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :- वाहनांची, व रुग्णालयीन उपकरणांची नियतकालिक देखभाल व दुरुस्ती वेळच्यावेळी करून ते सुस्थितीत ठेवणे, जास्तीत जास्त वाहने व रुग्णालयीन उपकरणे नेहमी सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी पुर्ण क्षमतेने वापरात येतील या दृष्टीने नियोजन करणे.

शासन आदेशानुसार नवीन वाहने, रुग्णवाहिका यांचे वाटप संबंधित आरोग्य संस्थांना करणे.

शासन निर्णयान्वये विहित अटी व शर्ती आणि मार्गदर्शक सूचनांनुसार वाहने, रुग्णालयीन उपकरणे तसेच इतर निरुपयोगी साहित्यांचे निर्लेखन करणेबाबत आरोग्य संस्था प्रमुख आणि परिवहन विभागाचे कार्यशाळा प्रमुख यांना मार्ग दर्शन करणे. सदर कामकाजाचा पाठपुरावा आणि संनियंत्रण करणे, निरुपयोगी, विनावापर आणि निर्लेखित वाहने, सुटे भाग, साहित्य व उपकरणे यांचे शासकीय लिलावदारामार्फत जाहीर लिलाव आयोजित करून विक्री करणे. प्राप्त महसूल शासनास जमा करणे.

यूनिसेफ आणि भारत सरकार यांच्या माध्यमातून भारतातील विविध राज्यात कार्यरत असलेल्या तंत्रज्ञांकरिता विविध उपकरणांबाबत प्रशिक्षण आयोजित करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :- सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहनांची

देखभाल व दुरुस्ती निर्लेखन वाहन अपघात ग्रस्त प्रकरणे, नवीन वाहन खरेदी व वाटप इ. वाहन अनुषंगिक कामकाज आणि रुग्णालयीन उपकरणे व शितसाखळी उपकरणे देखभाल व दुरुस्ती आणि त्यांचे प्रशिक्षण इत्यादी प्रमुख कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून करण्यात येते.

सदर कामकाजासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाची प्रत्येक जिल्हास्तरावर एक जिल्हा कार्यशाळा असते. सदर कार्यशाळेत जिल्हातील वाहनांची छोटी व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्तीची कामे आणि इतर वाहन अनुषंगिक कामकाज केले जाते.

जिल्हातील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे एक तंत्रज्ञ कार्यरत असतो.

प्रत्येक मंडळ स्तरावर आरोग्य सेवा, परिवहन विभागांतर्गत एक विभागीय कार्यशाळा कार्यरत असते. यामध्ये मंडळातील वाहनांची मध्यम व मोठी दुरुस्तीची कामे आणि वाहन आनुषंगिक इतर कामकाज केले जाते.

मंडळातील आरोग्य संस्थाकडील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी मंडळ उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी मंडळ यांचे कार्यालयात जीव वेद्यकीय अभियंता आणि इतर तांत्रिक कर्मचारी असतात.

सदर कार्यशाळांच्या कामकाजाचे नियंत्रण आणि त्यातील तांत्रिक व लिपीक संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रशासनिक व लेखा विषयक कामकाज करण्यासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचे मुख्यालय, पुणे येथे आहे. सदर कार्यलयातून आरोग्य सेवा संचालनालय मुंबई सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सोसायटी, मुंबई यांना नवीन वाहन खरेदी निर्लेखन व इतर वाहन विषयक तांत्रिक बाबीसाठी आवश्यक प्रस्ताव सादर करणे, त्याचे निर्देशानुसार कामकाज करणे इ. कामेही केली जातात.

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

मुखालय - पुणे :-

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील वाहने व रुग्णवाहिकांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी परिवहन विभागाच्या कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे. नवीन वाहन खरेदी, वाहन निर्लेखन, इ.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - सेवा व्यवस्थापक, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - विभागांतर्गत वाहनांची मध्यम व मोठ्या स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा कार्यशाळा :- जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयातील एक याप्रमाणे एकूण ३५ जिल्हा कार्यशाळा कार्यरत आहेत.

प्रमुख - सेवा अभियंता

कार्यक्षेत्र - संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप :- जिल्हयातील वाहनांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती विभागाची रचना व कार्यपध्दती

मुख्यालय - पुणे

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे यांचे अंतर्गत

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती अधिकारी

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील रुग्णालये व कार्यालये याठिकाणी वापरात येणा-या रुग्णालयीन व शीतसाखळी

५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :

वाहनांची अद्यस्थिती

(५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२४)

एकूण वाहने	एकूण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील			
			दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
६१०८	३८९८	२२१०	९०	२६	४५६	१६३८
१००%	६३.८२%	३६.१८%	१.४७%	०.४३%	७.४६%	२६.८१%

रुग्णालयीन उपकरणांची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२४)

रुग्णालयीन उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
९९२५७	९८२२५	१०३२	१०१३	-

शितसाखळी उपकरणाची सद्यस्थिती :

ऑक्टोबर-२०२४

शितसाखळी उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
९२३६	९२००	३६	२०८५	६७०

उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(उपसंचालक, आरोग्य सेवा प्रभारी मंडळ, यांचे अधिनस्त कार्यरत)

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - जीव वैद्यकीय अभियंता, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळाअंतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा स्तर :- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद मुंबई म.न.पा. सह यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयात एक याप्रमाणे एकूण ३५ प्रतिशत तंत्रज्ञ कार्यरत आहेत.

कार्यक्षेत्र संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप - जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम

उद्देश व उद्दिष्टे :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्ट आहे.

अंमजबजावणी कालावधी व पध्दती :- वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थाना होत असतो.

देण्यात येणारे लाभ / सेवा :- वाहने शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

ज्ञालेले कार्य :- आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सद्यस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकुण वाहनापैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजित करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधून शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील जिल्हानिहाय वाहनांची सद्यस्थिती माहे. (ऑक्टोबर २०२४)

अ. क्र.	जिल्हा	संस्था / कार्यालयाची संख्या	एकुण उपलब्ध वाहने	एकुण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	५७	८८	६७	२१	१	०	०	२०
२.	अमरावती	...	९३	१८४	१६३	२१	४	०	०	१७
३.	बुलढाणा	...	७५	१६६	११८	४८	१	०	३६	११
४.	वाशीम	...	३९	९९	६३	३६	०	०	८	२८
५.	यवतमाळ	...	८९	२३३	१३५	९८	५	२	२	८९
६.	छ. संभाजीनगर	...	७७	२०२	९९	१०३	३	२	०	९८
७.	हिंगोली	...	३३	९७	४५	५२	१	०	२	४९
८.	जालना	...	५५	१६७	६८	९९	७	२	६२	२८
९.	परभणी	...	५५	१०१	७८	२३	०	१	०	२२
१०.	कोल्हापूर	...	१०९	२१२	१२१	९१	४	०	२२	६५
११.	सांगली	...	८४	१५७	९४	६३	४	१	१	५७
१२.	सिंधुदूर्ग	...	५४	११३	७२	४१	०	०	१	४०
१३.	रत्नागिरी	...	८६	१९४	१२७	६७	०	१	१५	५१
१४.	बीड	...	७७	१७९	९६	८३	०	०	०	८३
१५.	लातूर	...	७०	१७१	१३४	३७	०	१	०	३६
१६.	नांदेड	...	८९	२१७	११३	१०४	८	२	१७	७७
१७.	धाराशिव	...	६०	१४९	८३	६६	०	१	४	६१
१८.	रायगड	...	७६	१८१	११२	६९	०	१	५६	१२
१९.	ठाणे	...	५३	१६५	९२	७३	२	०	१२	५९
२०.	पालघर	...	६४	१७१	११५	५६	१	०	२३	३२
२१.	भंडारा	...	४७	१४३	६६	७७	६	१	११	५९
२२.	चंद्रपूर	...	७८	२१०९	१५३	६६	४	१	१७	४४
२३.	गडचिरोली	...	८३	२१२	१३३	७९	८	२	९	६०
२४.	गोंदिया	...	५४	१७५	८२	९३	०	२	८	८३
२५.	नागपूर	...	८२	२४३	१५५	७८	१०	१	०	७७
२६.	वर्धा	...	४३	१२१	७२	४९	५	०	२७	१७
२७.	अहिल्यानगर	...	१३१	२१६	१५२	६४	०	०	०	६४
२८.	धुळे	...	६४	८०	६८	१२	०	०	०	१२
२९.	जळगांव	...	१०८	१९०	१२७	६३	१	०	०	६२
३०.	नंदूरबार	...	७५	१३३	११०	२३	२	१	५	१५
३१.	नाशिक	...	१५२	३३०	२१७	११३	८	२	६४	३९
३२.	पुणे	...	१४७	३७०	२६१	१०९	१	०	२४	८४
३३.	सोलापूर	...	१०१	१७८	१४९	३९	२	०	१२	१५
३४.	सातारा	...	९५	१८१	१०८	८३	२	२	११	६
३५.	मुंबई	...	७	६१	५०	—	०	०	७	४
	एकूण	...	२६६२	६१०८	३८९८	२२१०	९०	२६	४५६	१६३८

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील एकुण वाहनापैकी जिल्हानिहाय रुग्णवाहिकांची माहे. (ऑक्टोबर २०२४)

अ. क्र.	जिल्हा	रुग्णालयांची एकूण संख्या	एकूण उपलब्ध रुग्णवाहिका	एकूण चालू	एकूण बंद	बंद रुग्णवाहिकांचा तपशील			
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१.	अकोला	४५	५१	४९	१२	१	०	०	११
२.	अमरावती	८१	१३४	१२६	८	४	०	०	४
३.	बुलढाणा	७०	१३८	९२	४६	१	०	३६	९
४.	वाशीम	३३	७१	४६	२५	०	०	८	१७
५.	यवतमाळ	८५	१८७	१००	२७	५	२	२	७८
६.	छ. संभाजीनगर	६४	१४५	७८	६७	३	२	०	६२
७.	हिंगोली	३१	७८	३८	३९	१	०	१	३७
८.	जालना	५२	१६८	६८	९९	७	२	६२	२८
९.	परभणी	४३	८७	७१	१६	०	१	०	१५
१०.	कोल्हापूर	९७	१७०	१०६	६४	४	०	८	५२
११.	सांगली	७५	१३६	८७	४९	४	१	०	४४
१२.	सिंधुदुर्ग	५१	९०	६४	२६	०	०	१	२५
१३.	रत्नागिरी	८१	१७३	११५	५८	०	१	१२	४५
१४.	बीड	७४	१५४	८९	६५	०	०	०	६५
१५.	लातूर	६२	१५०	११८	३२	०	१	०	३१
१६.	नांदेड	८४	१९४	१०२	९२	७	२	१५	६८
१७.	धाराशिव	५३	१३१	७५	५६	०	१	४	५१
१८.	रायगड	६७	१६४	४२	१२२	०	१	५०	७१
१९.	ठाणे	४७	११२	७२	४०	२	०	८	३०
२०.	पालघर	५९	१४८	१०४	४४	१	०	१८	२५
२१.	भंडारा	४३	१०३	४६	५७	६	१	१०	४०
२२.	चंद्रपूर	७९	१७५	१११	६४	४	०	१७	४३
२३.	गडचिरोली	६९	२१२	१३३	७९	८	२	९	६०
२४.	गोंदिया	६१	२२३	५५	६८	०	२	६	६०
२५.	नागपूर	६३	१४६	८५	५१	७	१	०	४३
२६.	वर्धा	३६	८७	५१	३६	५	०	२३	८
२७.	अहिल्यानगर	१२२	१९९	१४१	५८	०	०	०	५८
२८.	धुळे	५२	८७	६०	७	०	०	०	०७
२९.	जळगाव	११३	१६९	११४	५५	१	०	०	५४
३०.	नंदूरबार	७५	१०६	९३	१३	२	१	९	१
३१.	नाशिक	१३९	२६४	१८५	७९	८	१	५६	१४
३२.	पुणे	१२७	२६१	१७३	९६	०	०	१३	८३
३३.	सोलापूर	९७	१५१	१३३	१८	०	०	१२	६
३४.	सातारा	९०	१५८	१००	५८	१	०	८	४८
३५.	मुंबई	४	०	०	०	०	०	०	०
	एकूण	२४२४	४९०८	३१२२	१७८६	८२	२३	३८८	१२९३

१९. राज्य आरोग्य व कुटूंब कल्याण संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :

शासन निर्णय क्रमांक पी.एच.आय. १०५९/बी.डी. दिनांक ९/१२/१९५९ सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर ची स्थापना झाली. सुरवातीला स्वच्छता निरीक्षक (Sanitary Inspector) या संवर्गाचे सर्टिफिकेट अभ्यासक्रमाबाबत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत होते. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम डी.पी.एच. वैद्यकीय पदवी, पदवीका शिक्षणासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केला जात होता. सध्या सदर संस्थेचे श्रेणीवर्धन शासन निर्णय क्रमांक २०१५ /प्र.क्र. २५८/आरोग्य-३ दिनांक २४ मे २०१६ अन्वये राज्य आरोग्य व कुटूंब कल्याण संस्था, नागपूर म्हणून करण्यात आले. सार्वजनिक आरोग्य संस्था हि ISO-9001-15 नामांकित आहे तसेच महाराष्ट्र मेडीकल कॉन्सिल, मुंबई द्वारा संलग्न असून प्रशिक्षणार्थ्यांना क्रेडीट पॉईंट दिले जातात.

सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी यशस्वी पणे करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाबाबत सर्व स्तरावरील आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी ह्यांचे प्रशिक्षण संस्थेद्वारे दिले जाते. प्रशिक्षण संस्थेचे ब्रीद वाक्य "प्रशिक्षणातून कर्तव्यपूर्ती" आहे.

महाराष्ट्रातील सात आरोग्य व कुटूंब कल्याण संस्था ३४ जिल्हा प्रशिक्षण संस्था, २८ रुग्णालय प्रशिक्षण केंद्र आणि ७ तालूके प्रशिक्षण केंद्राकरिता तांत्रिक मार्गदर्शक उदा. प्रशिक्षण नियोजन, आयोजन अंमलबजावणी सर्वेक्षण प्रशिक्षण अदि या संस्थेद्वारे केल्या जाते.

सार्वजनिक आरोग्य संस्था प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) आरोग्य व कुटूंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र तसेच जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र येथील शाखा सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी व राज्यस्तरीय अधिकारी संवाद कौशल्य समुपदेशन कौशल्य विकास कार्यशाळा, सेमीनार प्रशिक्षण अदि नियमित आयोजित होतात.

वर्ष २००६-२००७ पासून आशा टॉट आयएमएनसीआय बेसिक टॉट, आर्श टॉट आरटीआय/एसटीआय/नर्सिंगटॉट बीमॉक, सब, टॉट, कॉलीटी ऑन्सुरन्स टेनिंग, सीएचओटॉट,

संस्थेत गरोदर माता निदान तंत्र कायदा -१९९४, दिव्यांग अंमलबजावणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी आर.सी.एच. कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणे घेतल्या जाते. एच.आय.व्ही. एड्स समुपदेशन प्रशिक्षण सामान्य रुग्णालयांतील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी घेण्यात येतात.

लिपीक वर्गीय सेवा प्रवेशोत्तर प्रशिक्षण, ब.आ.से. प्रशिक्षणाकरीत करीत संस्थेतर्फे प्रशिक्षणाचे परिक्षा घेणेस्थव परिक्षा मंडळ कार्यान्वित आहे.

राष्ट्रीय स्किल्स लॅब प्रशिक्षण संस्था मॅनीक्वीन्स वर प्रत्यक्ष प्रशिक्षण कौशल्य वृद्धिगत करण्यासाठी केले जाते. उदा. प्रसूती, गुंतागुंत, नवजात बालक काळजी इ. ज्या भागात स्किल्स लॅबच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार काम कमी आहे तेथे क्षेत्रात व त्यांचे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मुख्यालयात भेटी दिल्या जातात संबंधीतांचे कौशल्य ज्ञान/ज्ञानपातळी तपासून मार्गदर्शन करण्यात येते.

प्रसूती पूर्व व प्रसूती पश्चात सेवांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी २०१८ पासून संस्थेत LAQSHYA TOT आयोजित करण्यात येतात.

कायाकल्पचे प्रशिक्षण NHSRC दिल्ली ह्यांचे संयुक्त विद्यमानाने रुग्णालयीन स्वच्छता गुणवत्ता पूर्वक काळजी बाबत प्रशिक्षण व क्षेत्रभेटी आयोजित करण्यात येतात.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानामार्फत वित्तीय सहाय्यामुळे श्रेणीवर्धित होत आहे.

नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकारी यांना सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाचे व कार्यालयीन प्रशासन, रुग्णालय प्रशासन बाबत प्रशिक्षण दिल्या जाते. त्या करीता विषय तज्ञ, अनुभवींना प्रशिक्षक म्हणून बोलविण्यात येते. सदरचे ४२ दिवसाचे सत्र यशदा पुणे येथे ३० दिवस व राज्य आरोग्य व कुटूंब कल्याण संस्था, नागपूर येथे १२ दिवसीय प्रशिक्षण सत्र सध्या सुरु आहे.

वित्तीय आवश्यकतेची स्पष्टीकरणे :-

सर्व प्रशिक्षणासाठी क्षेत्रभेटी करणे आवश्यक असल्याने क्षेत्रभेटी करीता रु. १० लक्ष निधीची तरतूद करण्यात यावी.

लिपीक वर्गीय सेवाप्रवेशोत्तर प्रशिक्षण वर्षातून ३ सत्रे ४५ दिवसाची आयोजित होतात. सदर प्रशिक्षणाचे परिक्षेचे आयोजन या कार्यालयाद्वारे केले जाते. त्याकरीता परिक्षेचे पेपर तपासणीचे मानधन, प्रश्नपत्रीका व उत्तर पत्रीकेची छपाई या करीता दर वर्षाकरीता रु. २.०० लक्ष निधी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

● राज्यातील वैद्यकीय अधिकारी व आरोग्य कर्मचारी यांचे मार्फत वैद्यकीय सेवा देत असतांना त्यांचे ज्ञान व कौशल्य वाढविण्याच्या हेतूने **continuing Medical Education (CMEs)** राज्य आरोग्य व कुटूंब कल्याण संस्था, नागपूर व आरोग्य व कुटूंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र (सर्व) यांच्या स्तरावर CME चे नियोजन करण्यात येत आहे.

● निधी अभावी (CMEs) प्रशिक्षण नियमित घेण्यास अडचणी येत आहे.

● निधी अभावी (CMEs) घेताना प्रशिक्षकांचे मानधन व MMC Point साठी आपल्या निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी पाठपुरावा करण्यात येत आहे.

● सद्यस्थितीत CME साठी कोणत्या लेखाशिर्षकातून निधी खर्च करावयाचा याचे निर्देश अजून पर्यंत प्राप्त झाले नाही.

● त्याच बरोबर CME साठी कोणत्याही प्रकारच्या वेगळ्या निधी प्राप्त झाला नाही.

● CME साठी लागणारा अंदाजित अपेक्षित खर्च १४ लाख उपलब्ध करून देण्याबाबत मा. संचालक आरोग्य सेवा, पूणे यांना मागणी केलेली आहे.

सिकलसेल ॲनिमीया, आयुष, तरंग, एम.एम.यु. आर.टी.आय./एस.टी.आय./आय.एम.ई.पी.एन.एस.एस.के. इत्यादी प्रशिक्षण या संस्थेत दिल्या जाते. वर्ष २०२३-२४ या वर्षी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणांची यादी सोबत जोडत आहे. ICMR तर्फे मान्यता प्राप्त इन्स्टीट्युट इथिक्स कमिटी मार्फत राज्यातील विविध शोध प्रबंधांना मान्यता देण्यात येते.

प्रशिक्षणांचे गुणवत्तात्मक निरीक्षण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- १) प्रशिक्षणाचे आणि प्रशिक्षणाबाबत माहिती (Feedback)
- २) प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षण पश्चात प्रशिक्षणाचे मुल्यामापन.
- ३) प्रशिक्षणार्थ्यांना क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन
- ४) प्रशिक्षणार्थ्यांचे कौशल्य, ज्ञान प्रत्यक्ष नियंत्रण / प्रश्नोत्तरे
- ५) क्षेत्रभेट प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष माहिती दिल्या जाते.

मागील तीन वर्षात राआवकुकसं, नागपूर येथे दिलेले प्रशिक्षण व प्रशिक्षणार्थीची संख्या दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	प्रशिक्षितांची संख्या		२०२४-२०२५ (नोव्हेंबर अखेर)
		२०२२-२०२३	२०२३-२०२४	
१.	शाखा सदस्य यांचे मायक्रोटिचिंग प्रशिक्षण	ला/ना	ला/ना	ला/ना
२.	आयएमईपी टीओटी	ला/ना	ला/ना	ला/ना
३.	पीपीआययुसीडी टीओटी	ला/ना	८	१७
४.	आशा सर्टिफिकेशन प्रशिक्षण	ला/ना	ला/ना	६९
५.	आशांकरीता एनआयओएस परिक्षा	१५५	ला/ना	१४१
६.	वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे इंडक्शन प्रशिक्षण	१२८	३००	१८६
७.	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम कार्यशाळा	५६	ला/ना	ला/ना
८.	सॉफ्टवेअर ट्रेनिंग (HMIS/TMIS/RCH)	ला/ना	८५	ला/ना
९.	स्कील्स लॅब प्रशिक्षण	३६६	३६४	३१८
१०.	एचबीएनसी ४ मॉड्यूल/एनसीडी/एचबीएनसी टिओटी	ला/ना	ला/ना	३२
११.	आरटीआय / एसटीआय टिओटी	ला/ना	१४	५४
१२.	व्हायरल हिपॅटायटीय प्रशिक्षण	८०	५७	१६५
१३.	क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा	२७	२९	६७
१४.	बिमॉक टिओटी	ला/ना	ला/ना	२२
१५.	एनएसएसके टीओटी	ला/ना	ला/ना	५४
१६.	जेएस टीओटी	५६	ला/ना	ला/ना
१७.	इंफेक्शन प्रीव्हेन्शन कंट्रोल प्रशिक्षण	ला/ना	ला/ना	२९
१८.	ट्राईबल ब्लॉक टिओटी	ला/ना	ला/ना	३४
१९.	एन क्यु ए एस सर्टिफिकेशन कार्यशाळा	५५	१३४	ला/ना
२०.	RMNCH+A प्रशिक्षणे डीआरसीएचओ	८८	ला/ना	३०
२१.	मराठी भाषांतर कार्यशाळा	८	३५	ला/ना
२२.	ब्रिज टिओटी	१८	ला/ना	ला/ना
२३.	इंफेक्शन प्रीव्हेन्शन आणि कंट्रोल प्राक्टीसेस एएनएम	६५४	ला/ना	ला/ना
२४.	इको व्हायकसीनेशन कॉन्फीडन्स आणि पोस्ट कोव्हीड १९ प्रोग्राम	९४२	ला/ना	ला/ना
२५.	सा.आ.अ. यांची क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा अंडर आयुष्यमान भारत प्रोग्राम इको.	२१०	ला/ना	ला/ना
२६.	रिसर्च मेथाडालाजी	४२	ला/ना	ला/ना
२७.	आरकेएस टिओटी	४३	ला/ना	लाना
२८.	एन बी एस यू विभागीय टिओटी	२७	ला/ना	ला/ना
२९.	ई-रक्तकोष ऑप्टवेअर प्रशिक्षण	ला/ना	६३	ला/ना
३०.	लक्ष्य/सुमन/सुस्कान कार्यशाळा	ला/ना	१३४	ला/ना
३१.	सान्स टिओटी	ला/ना	४८	३७
३२.	आयएमएनसीआय टिओटी	ला/ना	१७	ला/ना
३३.	एफ-आयएमएनसीआय टिओटी	ला/ना	२०	ला/ना
३४.	एसएपी-बीएमडब्ल्यू	ला/ना	२९	ला/ना
३५.	एमपीडब्ल्यू	४२	३३	२५
३६.	रिजनल लेबल ऑरगनायझेशन मॅनपावर कार्यक्रम	ला/ना	१८७	ला/ना
३७.	आरकेएस टिओटी	ला/ना	१४४	ला/ना
३८.	थप्रम्बोलेसीस आणि आयसीयू ओरिएनटेशन	ला/ना	४४	ला/ना
३९.	एनपीपीसीडी टिओटी	ला/ना	३५	ला/ना
४०.	एचबीएनसी मॉड्यूल ६ आणि ७ जिल्हा प्रशिक्षक टिओटी	ला/ना	१०	ला/ना
४१.	अॅन्टीमॉयक्रोबाईल स्टेवरशीप प्रशिक्षण	ला/ना	५४	ला/ना
४२.	आर-पीसीआर रिफेशर टिओटी	ला/ना	१२	ला/ना
४३.	सर्पदंश टिओटी	ला/ना	ला/ना	३८
४४.	एएलएम/बीएलएम	ला/ना	ला/ना	५४

टीप :- ला/ना-लागू नाही (पिआयची मध्ये मंजूर नाही.)

३ वर्षाचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२२-२३			२०२३-२४			२०२४-२५ (ऑक्टो. २४ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
अ	माता आरोग्य प्रशिक्षण		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	एसबी	परिचारीका/आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	७१२	७६४	१०७	७८८	८१०	१०३	२९०	३७४	१२९
२	बिर्मोक	वैद्यकीय अधिकारी	१८०	२००	१११	२०४	२०५	१००	१६०	११०	६९
३	सीएसी	वैद्यकीय अधिकारी	८४	६०	७१	१०५	८९	८५	२७	२०	७४
४	आरटीआय/एसटी	वैद्यकीय अधिकारी	४५०	२६८	६०	४५०	३१२	७८	२५०	२०५	८२
५	आरटीआय/एसटी आय	परिचारिका/आरोग्य सेविका आरोग्य पर्यवेक्षिका	१२४०	४७४	३८	१४००	१२५५	९०	८००	६२८	७९
ब	वाल आरोग्य प्रशिक्षण										
१	एफ-आयएमएनसीआय	वैद्यकीय अधिकारी	ला/ना	ला/ना	ला/ना	२४०	८४	३५	२४०	०	०
२	एफ-आयएमएनसीआय	परिचारीका	ला/ना	ला/ना	ला/ना	२४०	१८४	७७	२४०	०	०
३	एनएमएसके	वैद्यकीय अधिकारी	५४४	४०८	७५	७६८	५५३	७२	२८८	१९७	६८
४	एनएमएसके	परिचारिका/आरोग्य सेविका अधिकारी पर्यवेक्षिका	२०१६	१६८९	८४	२३६८	२०६६	८७	२५६	३१८	१२४
५	एफबीएनसी	वैद्यकीय अधिकारी	२००	९१	४६	१६०	८८	५५	७५	०	०
६	एफबीएनसी	परिचारीका	२००	४४	२२	३२	६३	१९७	७५	०	०
७	आयवायसीएन	वैद्यकीय अधिकारी	४७०	१८४	३९	८९	३४०	३८	२१०	२६	१३
८	आयवायसीएन	आरोग्य सेविका/ पर्यवेक्षिका	१३६०	१२८५	९४	९४०	१२४१	१३२	१५०	५०	३४
९	आरआय	वैद्यकीय अधिकारी	६६०	२८४	४३	४४०	३२०	७३	८००	७८	१०
१०	आरआय	आरोग्य सेविका/ आरोग्य पर्यवेक्षिका	ला/ना	१६७१	ला/ना	२२३२	२१०६	९४	१६३२	७३२	४५
११	आरआय	वैद्यकि/अधिकारी फार्मसीस्ट/एएनएम	२०७३	१६६४	८०	१४४०	७५७	५३	१०५०	२५	३
क	कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण										
१	मिनीलॅप	वैद्यकीय अधिकारी	८४	७३	८७	८०	७७	९६	३६	८	२३
२	एनएसबी	वैद्यकीय अधिकारी	८०	२४	३०	१८	१८	२३	२८	०	०
३	लेप्रोस्कोपी	वैद्यकीय अधिकारी	३०	१६	५३	२३	२३	१४४	१८	२	११
४	पीपीआययुसीडी	वैद्यकीय अधिकारी	४६०	२६२	५७	४८९	४८९	९४	२४०	११६	४८
५	पीपीआययुसीडी	परिचारीका	७४०	८४२	११४	८४२	८४२	१०९	३४०	३५४	१०४
ड	अतिरिक्त प्रशिक्षण										
१	डब्ल्युआयएफएस	वैद्यकीय अधिकारी	८४	७३	८७	१७०००	१६४२	९७	३४००	६९२	२१
२	आरकेएसके	वैद्यकीय अधिकारी/ आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	८०	२४	३०	२४०	१४१	५९	१२०	०	०
३	आरकेएसके	पिर एज्युकेटर	३०	१६	५३	३३१२०	२८२७४	८५	२१५६०	५१३	३
४	शितसाखळी	हाताहणे	ला/ना	६९२	ला/ना	५००	५७१	११४	६८०	१३४	२०
५	केएमसी	--	१७७०	६४८	३७	१४७५	१०९७	७४	६७६	२१६	३२
६	दक्षता	--	३३०	२९३	८९	६००	५८०	९७	५१०	१४८	२९

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२२-२३			२०२३-२४			२०२४-२५ (ऑक्टो. २४ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
ड	अतिरिक्त		१	२	३	४	५	६	७	८	९
७	एनटीईपी	वैद्यकिय अधिकारी	५४०	२२८	४२	५४०	०	०	५४०	०	०
८	एनटीईपी	पॅरामेडीकल	११४०	२१०	१८	९६०	०	०	९६०	१४६	१५
९	आयडीएसपी	वैद्यकिय अधिकारी	१८०	१९७	१०९	८१०	६८२	८४	१८०	२३१	१२८
१०	आयडीएसपी	पॅरामेडीकल	२७०	२५२	९३	१३८०	१३६५	९९	४८०	६०८	१२७
११	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	४९८	२४२	४९	४९८	२५३	५९	४९८	१३४	२७
१२	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	१७४६	१४११	८१	१७४६	१३०४	७५	१७४६	८९६	५१
१३	नवनियुक्त वैद्यकिय अधिकाऱ्यांचे पायाभूत प्रशिक्षण	वैद्यकिय अधिकारी	१४४	१२८	८९	३००	३००	१००	२००	१८६	९३
१४	लिपिक प्रशिक्षण	लिपिक	ला/ना	१३४	ला/ना	२००	१९३	९७	१३६	१०१	७४
१५	ब.आ.से. प्रशिक्षण	आ. से.	३२०	३२०	१००	४००	३८०	९५	४००	३२३	८१

२०. पोषाहार विभाग, नागपूर

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट / कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तावना :

पोषाहार विभाग या संस्थेची स्थापना १९४९ साली झाली, सन १९७० साली हाफकीन इन्स्टिट्यूट मुंबई येथून हा विभाग संचालक आरोग्य सेवा मुंबई यांचे नियंत्रणाखालील सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर येथे स्थलांतरीत करण्यात आला. हा विभाग मार्च १९८५ साली स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाला.

उद्दिष्टे :

(१) समाजातील कुपोषणाशी निगडित बाबींचा अभ्यास करून त्या अनुषंगाने पोषण व आरोग्य शिक्षण तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहार व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.

३) पोषाहार सर्वेक्षणाद्वारे आहारत होणारे बदलाचा शोध घेणे

या विभागाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

(१) पोषणविषयक सर्वेक्षण करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहारसेवेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टिने पहाणी व पाठपुरावा करणे.

(३) राज्यातील जिल्हा स्त्री/उपजिल्हा रुग्णालयात स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण ७७३ पुनर्वसन केंद्राचे मॅनिटरींग रिपोर्टिंग करणे.

(४) पोषणविषयक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(५) प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतीच्या प्रात्यक्षिकांद्वारे पोषण शिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(६) पोषाहार प्रयोगशाळेमध्ये आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण व

१) झालेले व अपेक्षित काम दर्शविणारा तक्ता

अन्नभेसळ ओळखण्याच्या घरगुती पध्दतीच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन.

(७) पोषण शिक्षण साहित्य निर्मिती, प्रकाशन आणि क्षेत्रिय अभ्यासाचे आयोजन.

(८) जागतिक स्तनपान सप्ताह व राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करणे.

(९) जागतिक पोषण माह साजरा करणे.

समग्र कार्यक्रम :

पोषाहार विभागाद्वारे पोषण सर्वेक्षण, शासकीय रुग्णालयातील आहाराची तपासणी, राज्यातील ७३ पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या कामाचे मॉनिटरींग, रिपोर्टिंग करणे, क्षेत्रीय अभ्यास, प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण, पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. त्याचप्रमाणे आरोग्य खात्याच्या शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला जातो.

पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये लोकसंख्येतील महत्वाचा गट माता व मुले यांच्या समतोल आहारासंबंधी प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्लाईड शो तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतींची प्रात्यक्षिके आयोजित केली जातात. पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षित आहारतज्ञ, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, एन. एम./ एल. एच. व्ही. यांच्यामार्फत रुग्णलयामध्ये पोषण व आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण केले जाते.

राज्यातील जिल्हा /स्त्री/ उपजिल्हा रुग्णालये येथे स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे संनियंत्रण सन २०११-२०१२ यावर्षापासून या कार्यालयाद्वारे केले जात आहे.

उपरोक्त विविध उपक्रमांचा सन २०२२-२०२३ यावर्षी झालेल्या कामाचा प्रत्यक्ष व सन २०२४-२०२५ यावर्षी होणाऱ्या कामाचा तसेच सन २०२५-२०२६ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य कामाचा तपशील खालील तक्त्यात दर्शविलेला आहे. :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२३-२०२४	२०२४-२०२५		२०२५-२०२६	
			१ एप्रिल २०२४ ते ३० सप्टेंबर २०२४	१/१०/२०२४ ते ३१ मार्च, २०२५	संभाव्य	
१	२	३	४	५	६	
१.	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	...	१५८	६०	११०	३००
२.	एकूण आयोजित प्रदर्शनी	...	७९	३८	४०	९०
३.	आयोजित पोषाहार प्रात्यक्षिके	...	१५८	६०	११०	३५०
४.	एकूण दिलेली व्याख्याने	...	२८७	१७५	३००	६००
५.	एकूण आयोजित अन्नभेसळ प्रात्यक्षिके	...	२३	१७	२०	५०
६.	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०	२	४	१२
७.	पोषण पुनर्वसन केंद्राना व आहार संस्थांना दिलेला तपासणी भेटी	...	३७	२२	४०	१२०

(२) या वर्षात पोषण पुनर्वसन केंद्रात झालेले कार्य, पुढील वर्षात करण्यात येणारे अपेक्षित कार्य :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष			२०२५-२०२६ संभाव्य
		२०२३-२०२४	२०२४-२०२५		
१	२	३	१/४/२४ ते ३०/९/२४	१/१०/२०२४ ते ३१/३/२५	४
	१. पोषण पुनर्वसन केंद्राचा तपशिल :	४५	४६	४६	५१
सॅम मुलांची भरती संख्या					
१.	जि. रु. गडचिरोली	२३४	११३	२४०	४८०
२.	उपजिरु अहिरी (गडचिरोली)	१८२	१११	१२०	२४०
३.	स्त्री रु. गोंदीया	१०५	५५	१२०	२४०
४.	स्त्री रु. डागा नागपूर	१३५	८२	१२०	२४०
५.	जि.रु. चंद्रपूर	१५२	८२	१२०	२४०
६.	जि. रु. वर्धा	१८६	८८	१२०	२४०
७.	जि. रु. भंडारा	१३६	८३	१२०	२४०
८.	स्त्री रु. अकोला	१२४	७९	१२०	२४०
९.	स.रु अमरावती	१५१	८३	१२०	२४०
१०.	उपजिरु. धारणी (अमरावती)	१५२	१२४	१२०	२४०
११.	ग्रारु. चिखलदरा (अमरावती)	५४	८७	१२०	२४०
१२.	ग्रारु चरणी (अमरावती)	५४	४८	१२०	२४०
१३.	जि.रु. वाशिम	१३३	१२४	१२०	२४०
१४.	जि. रु. बुलडाणा	७५	४८	१२०	२४०
१५.	उपजिरु पांढरकवडा (यवतमाळ)	२२१	१३९	१२०	२४०
१६.	जि.रु. नाशिक	२४०	१८३	१२०	२४०
१७.	जि. रु. अहिल्यानगर	५१	३४	१२०	२४०
१८.	जि. रु. जळगांव	१०२	७९	१२०	२४०
१९.	जि. रु. नंदुरबार	१४३	१६२	२४०	४८०
२०.	उपजिरु धडगाव (नंदुरबार)	११४	१९१	१२०	२४०
२१.	उपजिरु तळोदा (नंदुरबार)	७३	८०	१२०	२४०
२२.	ग्रा. रु. मोलगी (नंदुरबार)	८०	८७	१२०	२४०
२३.	उपजिरु शिरपूर (धुळे)	८४	७७	१२०	२४०
२४.	जि. रु. ठाणे	७६	५७	१२०	२४०
२५.	जि. रु. रायगड	११८	५०	१२०	२४०
२६.	उपजिरु जव्हार (पालघर)	१४४	६३	१२०	२४०
२७.	उपजिरु ढहाणू (पालघर)	१५०	५८	१२०	२४०
२८.	ग्रा. रु. मोखाडा (पालघर)	२५६	७८	१२०	२४०
२९.	ग्रा. रु. विक्रमगड (पालघर)	१३७	८५	१२०	२४०
३०.	उपजिरु कासा (पालघर)	१३८	९१	१२०	२४०
३१.	जि. रु पुणे	११०	५३	२४०	४८०
३२.	जि. रु. सातारा	७२	१२०	१२०	२४०
३३.	उपजिरु पंढरपूर (सोलापूर)	१९२	९५	१२०	२४०
३४.	जि. रु. हिंगोली	२१५	१४६	१२०	२४०

१	२	३	४	५	६
३५.	जि. रु. जालना	१४०	१०८	१२०	२४०
३६.	जि. रु. परभणी	१६२	१३३	१२०	२४०
३७.	उपजिरु चिकलठाणा	१३१	९८	१२०	२४०
३८.	स्त्री.रु. लातूर	१००	६८	१२०	२४०
३९.	जि. रु. बीड	६९	३८	१२०	२४०
४०.	स्त्री रु. नांदेड	११३	७७	१२०	२४०
४१.	जि. रु. रत्नागिरी	२३	४२	१२०	२४०
४२.	उपजिरु गडहिंग्लज (कोल्हापूर)	१४२	५९	१२०	२४०
४३.	जि. रु. सिंधुदूर्ग	३०	१२	१२०	२४०
४४.	ग्रारु कर्जत (रायगड)	४५	८	१२०	२४०
४५.	सायन हॉ. मुंबई	१३७	७७	१२०	२४०
४६.	सारु इचलकरंजी	६५	६५	१२०	२४०
४७.	उजिरु आरमोरी	८४	६७	१२०	२४०
४८.	उजिरुकुरखेडा	७२	७७	१२०	२४०
४९.	ग्रारु	६७	६६	१२०	२४०
५०.	उजिरु सीरोचा	१३६	६८	१२०	२४०
५१.	ग्रारु आष्टी	५९	५३	१२०	२४०
५२.	ग्रारु ऐंटापल्ली	५६	५०	१२०	२४०
५३.	ग्रारु भामरागड	६०	५९	१२०	२४०
५४.	सारु मालेगांव	७५	९०	१२०	२४०
५५.	ग्रारु इगतपुरी	२८	२९	१२०	२४०
५६.	ग्रारु त्र्यंबक	६६	७०	१२०	२४०
५७.	ग्रारु पेठ	७३	३९	१२०	२४०
५८.	उजिरु मुल	६६	५९	१२०	२४०
५९.	ग्रारु ब्रम्हपुरी	५२	११	१२०	२४०
६०.	उजिरु वरोरा	६१	२६	१२०	२४०
६१.	ग्रारु राजुरा	८०	५४	१२०	२४०
६२.	उजिरु अक्कलकुवा	९०	७६	१२०	२४०
६३.	उजिरु नवापूर	५१	४३	१२०	२४०
६४.	उजिरु शहापूर	७३	६४	१२०	२४०
६५.	उजिरु भिवंडी	२८	३७	१२०	२४०
६६.	ग्रारु टोकावडे	५	१२	१२०	२४०
६७.	उजिरु तीरोरा	७४	४७	१२०	२४०
६८.	ग्रारु मो. अर्जुनी	४९	१२	१२०	२४०
६९.	उजिरु दारव्हा	१०४	३९	१२०	२४०
७०.	उजिरु पुसद	९६	२८	१२०	२४०
७१.	ग्रारु साक्री	८४	४८	१२०	२४०
७२.	उजिरु मंचर	५८	१७	१२०	२४०
७३.	ग्रारु वाडा	२२	१७	१२०	२४०
एकूण		७५०२	५७१८	८८८०	१७७६०

३. प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२३-२०२४	२०२४-२०२५		२०२५-२०२६ संभाव्य	
			१-४-२०२४ ते ३०-९-२०२४	१-१०-२०२४ ते ३१-०३-२०२५		
१	२	३	४	५	६	
प्रशिक्षण :-						
(१)	पोषाहार विभागाद्वारे भिन्न संवर्गांचे एकूण प्रशिक्षणार्थी.	...	३१९०	२१५०	२०००	५०००
(२)	इतर आरोग्य संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गांचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	२७५०	१०५०	१२००	३०००
(३)	स्वयंसेवी संस्था व इतर शासकीय संस्थांच्या कार्यक्रमात सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गांचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१७५०	६५०	८००	२०००
पोषण शिक्षण :-						
(१)	प्रदर्शनी (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२३२२	११५०	२२०८	४४१६
(२)	प्रात्यक्षिके (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२३२२	११५०	५५२	११०४
(३)	व्याख्याने (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२८८०	१५७०	२७६०	५५२०
(४)	स्लाईड शो (पोषाहार विभाग)	...	१२००	६५०	१५००	३३००
(५)	एकूण आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रे (रुग्णालयीन आहार तज्ञांद्वारे)	...	११७०	८५८	८५०	१९५०
(६)	आहार चिकित्सा केंद्रा मार्फत एकूण सल्ला दिलेले रुग्ण,	...	४५३७०	२५६४०	३७५००	७५०००
(७)	पोषण व आरोग्य शिक्षण दिलेल्या मातांची संख्या (पोषाहार विभाग व इतर विभागाद्वारे)	...	५५५३०	२६४३०	३६०००	७५०००
(८)	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०	३	४	१२
९. (अ)	प्रयोग शाळेत विश्लेषण केलेले एकूण आयोजित युक्त मीठ नमुने	...	०	०	०	०
	(ब) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाण प्रयोग शाळे मध्ये),	...	०	०	०	०
	(क) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (क्षेत्रीय प्रत्याक्षिके),	...	८९०	४५०	४००	१३५०
पोषण सर्वेक्षण :-						
१)	एकूण सर्वेक्षण -	...	३	०	५	६
२)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	१३	०	३०	३६
३)	तपासणी केलेली एकूण कुटुंबे -	...	२६५	०	९००	१०८०
४)	तपासणी केलेली एकूण लाभार्थी	...	७५३	०	२०००	२५००
०-६ वर्षे	बालके	...				
	गरोदर/स्तनदा माता-	...				

पुढील वर्षाकरिता नविन योजना :- या कार्यालयाकडून सादर केलेल्या प्रस्तावानुसार अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्रम घेण्यात येतील.

२१. सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या या संस्थेतर्फे अधिपरिचारीकांना १२ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परीचर्या प्रशिक्षण दिले जाते.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या शाळा येथे अधिपरिचारीकांना १२ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या प्रशिक्षण देण्यात येते. समाजातील लोकांच्या आरोग्य विषयक मागण्या व गरजा जाणून घेवून त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट डोळ्या पुढे ठेवून समाजाला संवर्धनात्मक, प्रतिबंधात्मक, उपचारात्मक, पुर्नवसनात्मक अशा सर्वांगीणसेवा देण्यास आवश्यक ते ज्ञान आणि कौशल्य प्रशिक्षणार्थी येण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

आरोग्य शिक्षणाद्वारे लोकांचे आरोग्य वृद्धीगत करणे, रोगाचे प्रमाण कमी करणे, सेवा देणाऱ्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे, मुल्यांकन करणे, देखरेख करणे, माता, बाल संगोपन, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम इत्यादी विविध क्षेत्रात सार्वजनिक आरोग्य शुश्रूषा विद्यालय कार्यरत असते. आतापर्यंत या संस्थेतून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थेतील ११४७ अधिपरिचारीका प्रशिक्षित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी हि एकमेव संस्था असून प्रतिवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित करण्याची क्षमता आहे.

दरवर्षी हे प्रशिक्षण सत्र सप्टेंबर ते सप्टेंबर पर्यंत असते या कालावधीत कामाचे आयोजन पध्दतशीरपणे केले जाते.

सप्टेंबर या कालावधीत तज्ञ व्यक्तीकडून व्याख्याने व शैक्षणिक भेटी आयोजित केल्या जातात.

ऑक्टोबर ते डिसेंबर :- या कालावधीत शहरी क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परीचर्या व परिचर्याकृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्याकृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला.

जानेवारी ते मे :- या कालावधीत ग्रामिण क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परिचर्या व परिचर्या कृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्या-कृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह-भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला जातो.

जून ते ऑगस्ट :- या कालावधीत रुग्णालयातील अनुभव दिला जातो. त्यात रुग्णांचा (माता व बालके) समग्र अभ्यास करून शुश्रूषा कृती योजना केली जाते. तसेच पाठ्य नियोजन व प्रत्यक्षिके घेतली जातात. रुग्णालयातील अनुभवामध्ये अतिविशेषोपचार रुग्णालय व मनोरुग्णालयात व चिकित्सालयातील अनुभव देण्यात येतो.

सप्टेंबर :- या कालावधीत उजळणी व सराव परिक्षा महाराष्ट्र परिचर्या व पॅरावैद्यक मंडळ यांचे कडून होणारी प्रात्यक्षिक परिक्षा व तोंडी परिक्षा.

महिना	कार्यक्रम	कृती
१	२	३
८ मार्च	जागतिक महिला दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
७ एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
१२ मे	जागतिक परिचारीका दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
५ जून	पर्यावरण सुरक्षा दिन	विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांना पर्यावरण दिनाचे महत्त्व सांगण्यात येते. त्या करिता गटामध्ये वाचन, मॉडेल प्रत्यक्ष मुलाखत (भूमिका नाट्य, ग्रुप वाचन इ.) या माध्यमातून स्पष्ट करून सांगितले व परिसर स्वच्छ करून घेण्यात येतो.

१	२	३
दृष्टीदान दिन १० जून		डोळ्याची काळजी, डोळ्याचे विविध आजार व नेत्रदान या विषयावर विद्यार्थिनी माहिती व फील्म चार्ट, पोस्टर, मॉडेल व प्रत्यक्ष मुलाखती द्वारे डोळ्याच्या दृष्टीचे महत्त्व पटवून देण्यात येते.
१० जुलै मातृ सुरक्षा दिन		या दिना निमित्त माता मृत्यू कमी करणे व महिला सबळीकरण याकडे विद्यार्थिनींचे लक्ष केंद्रीत केले जाते व ते विविध कृतीतून स्पष्ट करून सांगण्यात येते.
११ जुलै लोकसंख्या दिन		वाढत्या लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण कोणत्या पध्दतीने करता येईल यावर भर देण्यात येतो. नियंत्रणा करिता उपाय योजना सांगितल्या जातात. प्लॅनेल ग्राफ, गीत, पोवाडा व जनजागृतीवर कार्यक्रम घेण्यात येतात.
१ ते ७ ऑगस्ट स्तनपान सप्ताह		“पहिल्या तासात स्तनपान, लाखो बालकांना जीवदान” या घोष वाक्याला अनुसरून ६ दिवस वेगवेगळ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. त्यामध्ये रॅली, रांगोळी स्पर्धा, भूमीका नाट्य, निबंध स्पर्धा घोषवाक्य स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा स्पॉट स्पीच स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. यासर्व कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.
१५ ऑगस्ट स्वातंत्र्य दिन		स्वातंत्र्य दिनानिमित्त समूह गीत स्पर्धा व इनडोर व आऊट डोर खेळ स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ते ७ सप्टेंबर पोषाहार सप्ताह		जनजागृतीचे वेगवेगळे कार्यक्रम व कार्यप्रणालीचे आयोजन करण्यात येते यात विद्यार्थिनींच्या स्पर्धा/आहार विषयक प्रदर्शनीचे आयोजन, अनुसंधान केंद्र, नागपूर येथे करण्यात येणार असते व आहारशिक्षण-किशोरवयीन मुलांसाठी युगांतर हायस्कूल नागपूर येथे आहार शिक्षण पाठ घेण्यात येतात.
१८ ऑक्टोबर धम्मचक्र प्रवृत्तन दिन		दिक्षा भूमी, नागपूर येथे आरोग्य शिक्षण याचे आयोजन व आरोग्य सेवा समितीतर्फे रुग्ण सेवे मध्ये सहभाग घेण्यात येतो.
२१ ऑक्टोबर जागतिक आयोजीन न्यूनता दिन		आयोडीन युक्त मीठ व त्याचे महत्त्व जनतेला पटवून देण्याकरिता आयोजन केले जाते नियोजित कार्यक्रम व त्यामध्ये विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांचा सक्रिय सहभाग होऊन कार्यक्रम यशस्वी करण्यात येतो.
१४ नोव्हेंबर पल्स पोलीओ लसीकरण दिवस कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रिय अनुभव इत्यादी		बुध्द विहार येथे बालक दिन साजरा करण्यात येतो. प्रदर्शनी, जनजागृती नाटके इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमाबाबत समाजात जन जागृती करण्याकरिता विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तक्ता - २

कार्यक्रम कार्यभार सारांश व वित्तीय आवश्यकताचे स्पष्टीकरण

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचा प्रकार	कालावधी	वर्ष	प्रशिक्षण क्षमता	प्रशिक्षण वर्ग सत्र	निवड झालेल्या ची संख्या	परिक्षेत बसलेल्याची संख्या	उत्तीर्ण झाले ल्याची संख्या	अ. जा.	अ. ज.	भ. जा.	वि. जा.	इमाव	एस बी सी	खुला	ए कू ण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१	सार्वजनिक आरोग्य परिचार्या	११ महिने	०५-०६	३०	४३	१८	१८	१६	३	४	४	१	२	३	१	१८
			०६-०७	३०	४४	२६	२	२६	२	८	५	२	८	१	०	२६
			०७-०८	३०	४५	२८	२८	२८	१	४	३	१३	३	०	४	२८
			०८-०९	३०	४६	३०	२९	२७	३	३	१२	२	४	१	५	३०
			०९-१०	३०	४७	२३	२४	२४	०	८	५	३	३	२	२	२३
			१०-११	३०	४८	२९	२९	२९	०	३	२	१	५	०	१८	२९
			११-१२	३०	४९	३०	२८	२८	४	१	१	१	६	१	१४	२८
			१२-१३	३०	५०	३०	३०	३०	४	२	३	-	६	-	१५	३०
			१३-१४	३०	५१	२९	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९
			१४-१५	३०	५८	२८ सन २०१४-१५ करिता भारतीय परिचर्या परिषद (नवी दिल्ली) याचे कडून प्रवेश प्रक्रिये करिता अद्याप मंजूरी मिळाली नसून कार्यवाही सुरु आहे.										
	(जाने १६ ते नोव्हेंबर, १६)		१५-१६	३०	५२	२७	२७	२७	४	२	१	१	५	१	१३	२७
	(ऑक्टोबर १६ ते ऑगस्ट, १७)		१६-१७	३०	५३	२८	२८	२८	४	२	१	१	५	०	१५	२८
	(ऑगस्ट १७ ते जुन, १८)		१७-१८	३०	५४	२७	२६	२६	४	२	१	०	५	०	१५-१ =१४	२७
	(ऑगस्ट १८ ते जुन, १९)		१८-१९	३०	५५	३०	३०	३०	४	२	३	२	५	१	१३	३०
	(ऑगस्ट १९ ते जून, २०)		१९-२०	३०	५६	२९	३०	२९	४	१	२	०	६	१	१५	२९
	(फरवरी २१ ते जाने., २२)		२०-२१	३०	५७	२५	२५	२५	४	०	१	०	६	०	१३	२५
	(जानेवारी २२ ते नोव्हें. २२)		२१-२२	३०	०	० कोव्हीड -१९ प्रवेश प्रक्रियाचे आदेश मा. आयुक्त आरोग्यतक आयुक्तालय, मुंबई यांचे कडून प्राप्त झाले नाही.										
	(ऑक्टोबर २२ ते ऑगस्ट २३)		२२-२३	३०	५८	२८	२८	२८	४	१	३	५	०	३	१२	२८
	(सप्टेंबर २३ ते ऑगस्ट २४)		२३-२४	३०	५९	३०	३०	३०	४	१	३	६	०	३	१३	३०
	(सप्टेंबर २४ ते सप्टेंबर २५)		२४-२५	३०	६०	३०	प्रवेश दि. २५/०९/२०२४									

२२. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान यांचा स्वस्त आणि दर्जेदार, आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी, मुले व माता मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी, लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग आणि जनसांख्यिकीय समतोल घडवून आणण्यासाठी, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान :-

- गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण आरोग्य जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल, २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे.
- आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.
- राज्यातील जनतेला विशेषतः ग्रामीण जनता, गरीब, महिला व मुले यांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान :-

- शहरी भागातील गरीब व दुर्लक्षित घटक आरोग्य सुविधांपासून वंचित राहत आहे. त्यासाठी केंद्रसरकारने २०१३-१४ या आर्थिक वर्षापासून राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यास मंजूरी दिली आहे.
- त्याअनुषंगाने सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २६ महानगरपालिका, ६४ नगरपरिषद, ४ कटक मंडळे व १ जिल्हा मुख्यालय अशा ९५ शहरांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ६९१.३९ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. आणि सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्रशासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ९६५.४८ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. व माहे ऑक्टोबर पर्यंत राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत मंजूर प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मधील ५८.९१% निधीचा वापर करण्यात आला

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान महाराष्ट्राची ठळक वैशिष्ट्ये :-

- राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत खालील बाबींवर विशेष लक्ष दिला जातो.
- शहरी भागातील झोपडपट्टी व झोपडपट्टी सदृश्य मध्ये राहणारी जनता
- शहरी भागातील लोकसंख्येमधील वंचीत घटक उदा. बेघर, रस्त्यावर राहणारी मुले, माथाडी कामगार व इतर अस्थायी लोकसंख्या इ.
- सार्वजनिक आरोग्य अंतर्गत स्वच्छता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वेक्टर नियंत्रण विषयावर जोर.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता बांधणी.
- नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व नागरी सामुदायिक आरोग्य केंद्र अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा हे सर्वसामान्य जनतेस पुरविल्या जातात व बाह्य संपर्क सेवाद्वारे लोकसंख्येतील वंचीत घटकांवर लक्ष दिला जाते.

- NUHM अंतर्गत आरोग्य सेवांचे नियोजन व व्यवस्थापनासाठी समुदायाचा सहभागवावर जोर दिला जातो.
- आशा स्वयंसेविक, महिला आरोग्य व समिती व रुग्ण कल्याण समिती हे NUHM मध्ये महत्वाचे भाग आहेत.
- महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या :- ११.२३ कोटी (२०११ जनगणनेप्रमाणे)
- एकुण शहरी लोकसंख्या :- ५.०३ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ४५%)
- NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्या :- ४.३५ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७३%)
- NUHM अंतर्गत स्लम लोकसंख्या :- २.०१ कोटी (NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्येच्या ४६.०२)
- २५३ शहरांपैकी ९८ शहरांमध्ये NUHM राबविला जातो.
- एकुण ७९९ मंजूर नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहे. व ३७ नागरी सामुयिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहेत.
- AAM पोर्टलवर एकुण ७९९ UPHC-AAM कार्यरत आहेत. कार्यरत UAAM ५५२ आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राबविण्यात येणारे महत्वाचे कार्यक्रम

१. आशा :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत ६०,००० आशा कामगारांच्या दृष्टीने राज्याने एक डेटाबेस म्हणून आशा सॉफ्टवेअर तयार केले आहे. यामध्ये त्यांनी केलेल्या आर्थिक व भौतिक कामगिरीचा समावेश सदर सॉफ्टवेअर मध्ये करण्यात येतो.
- राज्यात ८००८५ पैकी ७६१४१ इतक्या आशा ची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

अनु. क्र.	प्रशिक्षणाचे प्रकार	लक्ष्य	ध्येय	%
१	इंडक्शन प्रशिक्षण		७४२१९	९७.४८
२	एच.बी.एन.सी. ६ प्रशिक्षण		६८४५७	८९.९१
३	एच.बी.एन.सी. ७ प्रशिक्षण	७६१४१	६५९८९	८६.६७
४	एच.बी.एन.सी. ४ प्रशिक्षण		६५७०९	८६.३०
५	एन.सी.डी. प्रशिक्षण		६७९०१	८९.१८
२	एच.बी.वाय.सी. प्रशिक्षण		६४४४०	८४.६३

२. आयुष :-

- आयुष हा राआअ अंतर्गत महत्वाचा घटक असून यामध्ये आयुर्वेद, युनानी, होमिओपॅथी, योगा व निसर्गोपचार या चिकित्सा पध्दतीचा समावेश आहे.
- केंद्र शासनाच्या आरोग्य कु. क. मंत्रालय, आयुष विभागामार्फत १२ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत भारतामध्ये “राष्ट्रीय आयुष अभियान” ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- आयुष अंतर्गत ऑक्टो. २०२४ पर्यंत एकूण बाहय रुग्ण ३१७२७१९ व एकूण अंतर रुग्ण ४९००२

3 Community Action For Health 0:-

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार CBMP हा कार्यक्रम राज्यात सन २००७ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ च्या मंजूर प्रकल्प अमलबजावणी आराखडयानुसार CBMP ही योजना नविन रुपात राबविण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. Community Action For Health (लोकसहभागानुसार आरोग्यविषयक कृती) ही योजना संपूर्ण जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे.

त्यामध्ये जिल्ह्यातील सर्व VHNSCs चा समावेश करण्यात येत आहे.

Community Action For Health (लोकसहभागानुसार आरोग्यविषयक कृती) या योजनेसाठी करावयाचे उपक्रम खालीलप्रमाणे-

- जिल्हा सुकाणू समिती (District Monitoring & Planning Committee Meetings)

बायोमेडिकल उपकरणे देखभाल चे आउटसोर्सिंग :-

पुढील पाच वर्षांसाठी बायोमेडिकल उपकरणे देखभालीसाठी १९-११-२०११ रोजी मे. फॅबर सिंधुरी मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस प्राइवेट लिमिटेड यांना आउटसोर्स केलेले आहे.

Summary Status of Biomedical Equipment Maintenance & Repair Status

Total No. of Biomedical Equipment	Total Breakdown calls		
	Received	Open	Closed
100762	63354	375	62979

लॅबोरेटरी सर्विसेस चे आउटसोर्सिंग :-

Free Diagnostic अंतर्गत पुढील ५ वर्षांसाठी लॅबोरेटरी सर्विसेससाठी एम/एस एचएलएल लाइफ केअर लिमिटेड यांना ०३-०२-२०१७ रोजी आउटसोर्स केलेले आहे.

Dash Board Status of Laboratory Services

Districts	Facilities	Total No of Patients	Total No. of Emergency Patients	Total No of Tests	Total No of Tests Reported
35	3468	7454433	8703	34867476	34867476

टेलिरेडीओलॉजी सेवा

राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता टेलिरेडीओलॉजी सेवा उललब्ध असल्याबाबत...

• भारत सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शकसूचनांनुसार राज्यातील आरोग्य संस्थांमध्ये टेलिरेडिओलॉजी सेवा मोफत देण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. निविदा प्रक्रियेनुसार एसएचएस (एनएचएम), डिएचएस आणि सेवा पुरवठादारक मे.कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड यांच्यात त्रिपक्षीय सामंजस्य करार दि. २२/१०/२०२० रोजी पुढील ५ वर्षांसाठी करण्यात आलेला आहे.

• या सुविधा अंतर्गत रुग्णालयात केलेले X-Ray व CT Scanचे Images सेवा पुरवठादाराने नेमलेल्या तज्ञांकडे online transfer होतात. या Images तपासून त्याचा अहवाल संबंधित रुग्णास emergency असल्यास १ तासात आणि इतर रुग्णांसाठी १२ तासांत online प्राप्त होतात. यामुळे ग्रामीण रुग्णालय स्तरापर्यंत क्ष-किरण व सीटी स्कॅन ची सुविधा राज्यातील जनतेस उपलब्ध झाली आहे.

• जिल्हा स्तरीय कार्यशाळा (District Level Orientation & Capacity Building Workshop for Block Co-ordinator)

• जिल्हा स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कार्यशाळा

• जिल्हा सुकाणू समिती सदस्यांच्या गावपातळी व फेडरेशन स्तरावरील दौरे

• तालूकास्तरीय कार्यशाळा, प्रशिक्षण व सभा (Workshops; Trainings & Meetings (Block Level))

• Decentralised Health Planning

४. भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके :-

IPHS हि अशी संकल्पना आहे ज्याद्वारे पायाभूत सुविधा, मनुष्यबळ, उपकरणे, औषधे इत्यादी प्रदान करून आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण केले जाते. सन २०१२-१९ साठी IPHS अंतर्गत १०५४ आरोग्य संस्थांची निवड करण्यात आली आहे. त्यापैकी ६१३ आरोग्य संस्थांचे श्रेणीवर्धन करण्यात आलेले आहे.

• टेलिरेडिओलॉजी सेवेमध्ये राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत ग्रामीण रुग्णालये (आरएच), उपविभागीय रुग्णालये (एसडीएच), जिल्हा रुग्णालये (डीएचएस), सामान्य रुग्णालये, मॅटल रुग्णालये, कुष्ठरोग रुग्णालये, टीबी हॉस्पिटल व महिला रुग्णालये या रुग्णालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.

• आतापर्यंत ४५२ रुग्णालयांमध्ये क्ष-किरण करिता CRSystem व ३२रुग्णालयांमध्ये सीटी स्कॅन करिता सॉफ्टवेअर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

Details of X-ray patient.

Sr. No.	Description	Total X rays	Total X ray reported
1	X-ray	1018361	1018361

Details of CT Scan patient.

Sr. No.	Description	Total CT Scan	Total CT Scan reported
1	CT Scan	126012	126012

● डायलिसिस नोट

● महाराष्ट्र राज्यातील २९ जिल्ह्यांमध्ये इन हाऊस पध्दतीवर प्रधान मंत्री राष्ट्रीय डायलिसिस कार्यक्रम राबविण्यात आलेली असून सद्यस्थितीत ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये ३२४ डायलिसिस मशीन कार्यान्वित आहेत. तसेच त्यामध्ये (नंदुरबार, गडचिरोली, वाशिम आणि जळगाव) या चार अति जोखमीच्या जिल्ह्यांचा सुध्दा समावेश केलेला आहे.

● या ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये जि. रु २२, उप, जि. रु १६, स्त्री रुग्णालय २, सा. रु. ६, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय २ व ग्रा. रु.६ यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

● सन २०२०-२१ मध्ये धुळे (उपजिल्हा रुग्णालय शिरपूर आणि जिल्हा रुग्णालय धुळे) आणि धाराशिव (उपजिल्हा रुग्णालय उमरगा आणि उपजिल्हा रुग्णालयतुळजापूर) येथे ४ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

● तसेच सन २०२१-२२ मध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय आणि ग्रामीण रुग्णालयात ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.या ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रांमध्ये उर्वरित चार जिल्हे-सांगली, छ. संभाजीनगर, नागपूर आणि यवतमाळ यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे राज्यातील सर्व जिल्ह्या अंतर्गत डायलिसिस सेवा उपलब्ध होणार आहे.

● ही नवीन केंद्रे सुरु करण्यासाठी आवश्यक उपकरणांची खरेदी हाफकिन बायोफार्मास्युटिकल कॉर्पोरेशनच्या स्तरावर सुरु आहे.

● राज्यातील ५० खाटांचे १३ उपजिल्हा रुग्णालये, १०० खाटांचे ५ उपजिल्हा रुग्णालये व ३० खाटांचे ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये १९ डायलिसिस केंद्र बाह्यस्थ संस्थेमार्फत पीपीपी मोडवर सुरु करण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली असून सदर प्रस्ताव निविदा प्रक्रियेसाठी खरेदी विभागाकडे पाठविण्यात आला आहे.

● केंद्र शासनातर्फे डायलिसिस करिता डॅशबोर्ड सुरु करण्यात आला आहे. या डॅशबोर्डमध्ये एनएचएसआरसीने दिलेल्या युजरनेस आणि पासवर्डसह लॉगिन करून रुग्णांचे तपशील डायलिसिस युनिटद्वारे दर दिवशी अपडेट करण्यात येत आहे.

● डॅशबोर्ड लिंक :- <http://pmndp.nhp.gov.in/en> Performance of Dialysis Unit

District	No. of institute	No. of operational machines	No. of patients	No. of sessions
30	63	399	1777	93291

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्प (टोल फ्री १०८) :-

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्पांतर्गत, गंभीर स्वरुपाच्या रुग्णांना सुसज्ज रुग्णवाहिकेत प्राथमिक उपचार करून रुग्णास नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारासाठी भरती करण्याबाबतची ही योजना आहे. आपदग्रस्तांना पहिल्या सुवर्ण तास (Golden Hour) मध्ये वैद्यकीय उपचार देणे हा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरुपाचे आजाराचे रुग्ण, बाळंतपणातील गुंतागुंतीचे रुग्ण, नवजात अर्भकाच्या संबंधीत आजार, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, गंभीर आजारामध्ये हृदय रुग्ण, सर्पदंश, अपघात, विषबाधा, श्वासोच्छ्वासाचे गंभीर आजार, मेंदूशी संबंधीत गंभीर आजार इत्यादीचा समावेश असेल.

● २४ तास मोफत तातडीची रुग्णालयपूर्व व रुग्णालयीन वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.

● राज्यातील राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ९३७ (२३३ ALS व ७०४ BLS) सुसज्ज रुग्णवाहिका टप्पाटप्पाने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. ऑक्टोबर २०२४ अखेर पर्यंत आपत्कालीन वैद्यकीय सेवे अंतर्गत १०३६७२९९ रुग्णांना सेवा देण्यात आली.

मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्प :-

● या उपक्रमांतर्गत राज्यातील दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागामध्ये ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवापासून वंचित लोक राहतात अशा लोकांना आरोग्याच्या सेवा देत आहेत. सदर फिरती रुग्णालये ही स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात.

● प्रत्येक जिल्ह्यासाठी १ याप्रमाणे ३३ जिल्ह्यासाठी ३३ युनिट आणि नंदुरबार व गोंदियासाठी अधिक प्रत्येक २ आणि गडचिरोलीसाठी ३ असे एकूण ४० मोबाईल डिस्पेन्सरी वाहने पुरविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत ३५ स्वयंसेवी संस्थांची निवड मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्पासाठी करण्यात आलेली आहे. ९ एप्रिल २०२३ ते ३१ मार्च २०२४ पर्यंत बाह्यरुग्ण तपासणी (ओपिडी) - १७५०७१ प्रजनन व बाल आरोग्य (मातेची प्रसूतिपूर्व तपासणी व प्रसूती तपासणी) - २४७०३ एकूण प्रयोगशाळा तपासणी- ६८४४१ एकूण भेटी दिलेली गावे - ४४०८

सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम :-

● सिकलसेल आजाराविषयी जनजागृती करणे तसेच निदान आणि उपचाराबाबतची माहिती लोकांना देणकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात स्वयंसेवी संस्थेची नेमणूक करणे.

● वैद्यकीय अधिकारी तसेच इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.

● प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण / उपजिल्हा व जिल्हा रुग्णालयात मोफत सोल्युबिलीटी चाचणी करणे तसेच त्यामधून सकारात्मक आलेल्या व्यक्तींना निश्चित निदान करण्यासाठी (इलेक्ट्रोफोरोसिस चाचणी) जवळच्या ग्रामीण रुग्णालयात पाठविणे.

- सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत सप्टेंबर २०२३ पर्यंत सोल्युबिसीटी चाचणी १७४५०२५ एकूण रुग्ण २०८८ आणि एकूण वाहक २२१८९ आहेत.

आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र (१०४) :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. या केंद्राचा उद्देश आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्याला चांगली व प्रभावी आरोग्य सेवा देण्यासाठी पुर्णवेळ (२४ X ७) मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते.
- सप्टेंबर, २०२४ अखेर पर्यंत एकूण ४०२६३६ कॉलचा लाभ घेण्यात आला आहे.
- ई-इंडिया आरोग्य संमेलन २०१२ मध्ये आरोग्य विमा विभागात PPP गटात नाविण्यपूर्ण पुढाकार अंतर्गत आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास पारितोषिक.
- महाराष्ट्र ई-गव्हर्नन्स पारितोषिक २०१३ - आयटी विभागांचा गव्हर्नन्समध्ये नाविण्यपूर्ण आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास सुवर्णपदक.
- Skoch Award for Excellence 2014 for Minimum Government, Maximum Governance.

विशेषतज्ञांमार्फत आदिवासी भागातील उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालय वैद्यकीय व दंत शिबीरे :-

- आदिवासी भागातील रुग्णांना विशेषतज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने राज्यात सन २०१४-१५ मध्ये ५० उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालयमध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. ही शिबीरे शासकीय / खाजगी वैद्यकीय व दंत महाविद्यालय यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येतात.
- सन २०१० ते २०१४ मध्ये १५ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे.
- एकूण १७४ शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तसेच १३३८५ लाभार्थींना या शिबीरात सेवा देण्यात आल्या.

टेलिमेडीसीन :-

- टेलिमेडीसीन ही वैद्यकीय क्षेत्रात झपाटयाने विकसित होत असलेली यंत्रणा आहे. विशेषतः यामध्ये टेलिफोन, इंटरनेट किंवा इतर संपर्काद्वारा वैद्यकीय माहितीची अदान प्रदान शक्य होते. वैद्यकीय सल्ल्यासाठी आणि कधीकधी दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांचे निदान करण्यासाठी या सुविधेचा उत्तम उपयोग होतो.
- आजपर्यंत महाराष्ट्रात जिल्हा रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयात ६३ टेलिमेडीसीन केंद्र कार्यान्वित आहे. ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत एकूण १६१५३ रुग्णांना तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला मिळालेला आहे.

इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा

राज्यात इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा माहे एप्रिल २०२० मध्ये सुरु करण्यात आली आहे. या सेवेद्वारे रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या आणि चॅटचा वापर करून थेट घर बसल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी आजारांबाबत सल्लामसलत करता येते. सदर सेवेमार्फत रुग्ण सर्व आजारांबाबत वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद साधू शकतात. तसेच कोविड १९ साठीच्या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण जे धरून उपचार घेत आहेत किंवा विलगीकरणाला असलेले रुग्ण या सेवेचा लाभ घेऊ शकतात. इ- संजीवनी ओपीडी कार्यक्रमाद्वारे सामान्य ओपीडी, तज्ञ/ विशेषज्ञ ओपीडी, आयुष ओपीडी (आयुर्वेद, होमीओपॅथी, युनानी ओपीडी)

सुरु करण्यात आली आहे. राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये, स्पेशालिस्ट रुग्णालये येथील सर्व वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नोंदणी इ- संजीवनी ओपीडी ॲप्लीकेशन मध्ये करण्यात आली असून, दिवस ठरवून दिल्याप्रमाणे सर्व वैद्यकीय अधिकारी इ- संजीवनी ओपीडी मार्फत रुग्णांना त्यांच्या आजारावर सल्लामसलत करून त्यांना इ-प्रिस्क्रिपशन देतात. रुग्णांना इ- प्रिस्क्रिपशनची लिंक मॅसेज स्वरूपात प्राप्त होत असून सदर लिंकद्वारे इ- प्रिस्क्रिपशन डाऊनलोड करता येते.

वर्षनिहाय भौतिक प्रगती

वर्ष	संदर्भित केलेल्या व तज्ञ सल्ला मिळालेल्या रुग्णांची संख्या
२०२३-२४ (ऑक्टोबर- २४)	२१३१३८

आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन

आयुष्यमान भारत योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र) येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाने प्रसारीत केलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार हब आणि स्पोक या मॉडलेचा वापर करून टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांना स्पोक असे संबोधले आहे तर हब हे जिल्हा रुग्णालये नांदेड, भंडारा, पुणे, नाशिक आणि औरंगाबाद येथे सुरु करण्यात आले आहे. हब येथे पाच एमबीबीएस वैद्यकीय अधिकारी आणि तीन विशषज्ञ वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग तज्ञ, भिषक आणि बालरोग तज्ञ) उपस्थित असतात. स्पोक येथील समुदाय आरोग्य अधिकारी, वैद्यकीय अधिकारी हे हब येथील वैद्यकीय अधिकारी यांच्यामार्फत आरोग्यवर्धिनी केंद्र येथे येणाऱ्या रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरसिंग, चॅट यांच्या माध्यमातून वैद्यकीय सल्ला देतात. वैद्यकीय सल्ला दिल्यानंतर रुग्णांना इ-प्रिस्क्रिपशन दिले जाते.

केंद्र शासनाने टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्याकरिता इ-संजीवनी नावाचे टेलिमेडीसीन ॲप्लीकेशन शॉर्टलिस्ट केले आहे. सदर ॲप्लीकेशन सी-डॅक मोहाली यांनी तयार केले आहे. आता पर्यंत ८५५० उपकेंद्र, २५६७ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

टेलिमेडीसीन व आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन सेवेद्वारे एकूण ४४४४३८३ रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

१५. आरोग्यवर्धिनी केंद्र कार्यक्रम (Health & Wellness Center programme) :-

● भारत सरकारने आरोग्य सेवासंबंधी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आयुष्यमान भारत योजना सुरु केली आहे. या योजनेतर्गत आरोग्य संबंधी प्रतिबंधात्मक तथा प्रबोधनात्मक सेवा लोकांपर्यंत पोहचविण्याकरिता सध्या कार्यान्वित असलेले सर्व उपकेंद्र (१०,६६८), प्राथमिक आरोग्य केंद्र (१८२८) व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र (५३२) आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये (Health & Wellness Center) टप्प्याटप्प्याने रूपांतरित करण्यात येत आहेत. आरोग्यवर्धिनी कार्यक्रम शासनाचा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.

राज्यात प्रति उपकेंद्राद्वारे ५००० व प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे ३०,००० लोकसंख्येस आरोग्य सेवा प्रदान केली जात आहे. सध्या प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये प्रामुख्याने माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविले जात आहे. आधुनिक दिनचर्येमधील बदलामुळे असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. त्याकरिता सध्या दिले जाणारे माता बालसंगोपन संबंधी

आरोग्य सेवांमध्ये वाढ करून असंसर्गरोग नियोजन व तपासणी संबंधी आरोग्य सेवा पुरविण्याचे उद्दीष्ट आहे. कार्यक्षेत्रातील लोकांना आरोग्य प्रतिबंधात्मक, प्रबोधनात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवांबरोबरच औषधोपचार व प्रयोगशालेय तपासणी मोफत दिली जाणार आहे.

सदर आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये १३ प्रकारच्या सेवा रुग्णांना दिल्या जाणार आहेत.

१. प्रसूतिपूर्व व प्रसूती सेवा
२. नवजात अर्भक वनवजात बालकांना दिल्या जाणारा सेवा.
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा.
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा.
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्य रुग्णसेवा.
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
७. असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
८. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
९. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजार संबंधीच्या सेवा.
१०. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा.
११. वाढत्या वयातील आजार व परिहारक उपचार.
१२. प्राथमिक उपचार व आपत्कालीन सेवा.
१३. आयुष्य व योग.

सदर केंद्रामध्ये समुदाय आरोग्य अधिकारी (Community Health Officer) या पदावर आयुर्वेद/युनानी/BSC नर्सिंग पदवीधारक नियुक्त केले जाणार आहेत. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्य सेविका (ANM), बहुउद्देशीय आरोग्य सेवक (MPW), आशा (ASHA), यांच्या माध्यमातून आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये व त्यांतर्गत येणाऱ्या गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा बळकटीकरणाला शासनाचा मानस आहे.

राज्याने आधीच उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगावरील लोकसंख्या आधारित तपासणी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ३० वर्षावरील सर्व लोकसंख्येची तपासणी केली जात आहे.

आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठी राज्याने आधीच ८३२९ HWC कार्यान्वित करण्याचे लक्ष्य गाठले आहे. राज्याने आजपर्यंत एकूण १८९४४३८ सुविधा कार्यान्वित केल्या आहेत. रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

आयुष्यमान आरोग्य मंदीर स्तरावर एकूण १,९७,५८,५५९ लाभार्थी आणि ग्रामिण रुग्णालय, उप रुग्णालय स्तरावर २३,३९,५३३ लाभार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे.

आजपर्यंत १६,३९,२२३ योग सत्रांद्वारे ३,०१,९९,२१७ लाभार्थ्यांना सेवा देण्यात आली आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशन

प्रयोगशालेची क्षमता, अतिदक्षता विभाग, आयसोलेशन बेड, ऑक्सिजन पुरवठा आणि व्हेंटिलेटर यासारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक आरोग्य कार्ये अपुरी होती हे कोविड १९ साथीच्या आजाराने अधोरेखित केले आहे. सध्या सुरु असलेल्या कोविड १९ साथीच्या आजाराने हे दाखवून दिले आहे की प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक काळजी स्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारतातील आरोग्य यंत्रणा अधिक सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत पायाभूत सुविधा अभियानाची उद्दिष्टे :

१. सार्वजनिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा देण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांना बळकट करणे.

२. IT- सक्षम रोग पाळत ठेवणारी प्रणाली विस्तृत करणे आणि तयार करणे.

- एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (IPHL)

जिल्हा रुग्णालयातील विद्यमान क्लिनिकल लॅबचे अपग्रेडेशन करून हेमॅटोलॉजी आणि क्लिनिकल केमिस्ट्री यांसारख्या इतर निदान सेवांसह संक्रामक रोग निदानासह सर्वसमावेशक सेवा प्रदान करण्याचा प्रयोगशाळेचा उद्देश आहे.

शारिरिक एकत्रीकरण - रुग्णांसाठी अनुकूल ठिकाणी केंद्रीय नमूना संकलन सुविणेची स्थापना.

- फंक्शनल इंटिग्रेशन - विविध वक्किल प्रोग्रामच्या लॅब घटकांचे विलीनीकरण

Services to be provided at IPHLs :

1	Haematology	4	Biochemistry
2	Clinical Pathology	5	Bacteriology (including TB)
3	Cytology	6	Molecular tests

- क्रिटिकल केअर ब्लॉक्स (OCBS)

संसाधनांचा इष्टतम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी क्रिटिकल केअर किंवा ब्लॉक विद्यमान जिल्हा रुग्णालय (DH) किंवा वैद्यकीय महाविद्यालय रुग्णालय (MCH) चा अविभाज्य भाग असेल. या ब्लॉक्सच्या स्थापनेचा उद्देश संसर्गजन्य रोग असलेल्या रुग्णांवर खात्रीपूर्वक उपचार आणि व्यवस्थापन आणि उद्रेकांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी जिल्ह्याची क्षमता वाढवणे हा आहे.

स्वतंत्र प्रवेश/ निर्गमन हे रुग्णालयाच्या मुख्य इमारतीपासून वेगळे करण्यात मदत करेल जेणेकरून रुग्णाची नियमित गाडी

Sr. No.	Distric Population	No. of beds for CCB
	Population between 5-20 Lakhs	50 Bedded CCB
	More than 20 Lakhs Population	100 Bedde CCB

Components of CCB

1.	Intensive care Unit	6.	Emergency
2.	High Dependency Unit	7.	Mother & Child rooms
3.	Isolation ward/rooms	8.	Operation Theater
4.	Dialysis	9.	Labour/Delivery room
5.	Triage	10.	Point of care Lab

Sr. No.	Budget Head	Total No. of Work	Complete	In Progress	Not Started
1.	Critical Care Block	6	0	5	1
2.	Integrated public health Laboratory	7	0	4	3
	Total	13	0	9	4

३. कोविड -१९ आणि इतर संसर्गजन्य रोगांवरील समर्थन संशोधन

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा			राज्य हिस्सा		
	तरतूद रक्कम	पुनर्विनियोजना द्वारे इतर कार्यक्रमासाठी वितरित तरतूद	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	पुनर्विनियोजना द्वारे इतर कार्यक्रमासाठी वितरित तरतूद	प्राप्त अनुदान
General	२७५७.९२	५३९.४३	९३७८.५६	९८३८.९३	३५.४३	९९९.०५
SCSP	९९०९.७९	७९.६८	५५०.८६	७३४.४७	५३.४७	३६७.२४
STSP	६९२.२६	६३.०३	३०६.९३	४०८.९८	२०४.९०	२०४.०९
एकूण	४४७९.०९	६७४.९५	२२३५.५५	२९८०.७८	२९२.६५	९४९०.३८

सन २०२४-२५ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

(माहे ऑक्टोबर २०२४)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	३७८५.२७	००.००	९७००.००	००.००
SCSP	५६७.०२	००.००	३००.००	००.००
STSP	४४८.९९	०.००	२९९.२७	०.००
एकूण	४८०९.२०	०.००	२२९९.२७	०.००

सन २०२४-२५ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

(माहे ऑक्टोबर २०२४)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	९०६९५४.३४	७७७७७.००	९२२७७४.९९	९४८५६.९०
SCSP	९६०२९.४५	९९६५५७.००	९६०००.५९	९३६९७.९६
STSP	९३६८४.२९	९८३६.००	९५९२८.३८	९३०९९.४९
एकूण	९३६६६०.००	९९२७०.००	९५४७०३.००	९२९६४५.५५

सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा		
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	आयुष व प्रधानमंत्री आयुष्यमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान कार्यक्रमाकडून पुर्नविनियोजनाद्वारे प्राप्त तरतूद	प्राप्त अनुदान
General	१४५४४७.९६	८७११८.००	१२५२४९.४५	०.००	१२५२४९.४५
SCSP	३७०८५.००	३१४०१.००	३१९६६.३७	३२१.८८	३१६४४.१८
STSP	१७४४३५.१७	१०९२४.६५	१५८१०.२८	५०६.१०	१५८१०.२८
एकूण	१९९९६८.१३	१२९४४३.६५	१७३०२६.१०	८२७.९८	१७२७०३.९१

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान
प्रधानमंत्री आयुष्यमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान
सन २०२३-२४ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा		
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	पुर्नविनियोजनाद्वारे NHM कार्यक्रमासाठी वितरित तरतूद	प्राप्त अनुदान
General	१०७०६.९५	२५०३.००	४६००.०१	०.००	१६६८.६७
SCSP	१६०३.८८	३७६.००	१०६९.२९	३२१.८८	२५०.६७
STSP	१२६९.८०	२९७.००	५००.००	३०२.००	१९८.००
एकूण	१३५८०.६३	३१७६.००	६१६९.३०	६२३.८८	२११७.३४

सन २०२४-२५ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे ऑक्टोबर २०२४)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१०२६८.८९	२७३०.००	४५००.०१	१८२०.००
SCSP	१५३८.२५	४०९.००	१३९९.९९	२७२.६७
STSP	७५०.००	३२४.००	५००.००	२१६.००
एकूण	१२५५७.१४	३४६३.००	६४००.००	२३०८.६७

२३. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (एकत्रित)

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना: महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ही महाराष्ट्र शासनाची महत्त्वाकांक्षी आरोग्य विमा योजना आहे. योजनेतर्गत निवडक आजारांवर शासकीय व खाजगी अंगीकृत रुग्णालयांच्या जाळ्यामार्फत पात्र शिधापत्रिकाधारक व अन्य लाभार्थी गटांना निःशुल्क वैद्यकीय सेवा पुरविण्यात येत आहेत. ही योजना पूर्वी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना या नावाने ओळखली जात होती व दि. २ जुलै २०१२ पासून आठ जिल्ह्यांत लागू करण्यात आली होती. त्यानंतर दि. २१ नोव्हेंबर, २०१३ पासून ही योजना महाराष्ट्रातील उर्वरीत २८ जिल्ह्यांमध्ये विस्तारीत करण्यात आली होती दि. १३ एप्रिल २०१७ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार या योजनेचे नामकरण महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना असे झाले होते व दि. १४ डिसेंबर, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये योजनेच्या नावात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना अशी अंशतः सुधारणा करण्यात आली आहे.

आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना: आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही भारत सरकारची आरोग्य विमा योजना असून दि. २३ सप्टेंबर २०१८ पासून राज्यात लागू करण्यात आली. समाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ च्या यादीतील (SECC database) ९३.०६ लक्ष कुटुंबे या योजनेची लाभार्थी आहेत. सदर योजना राज्यात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसोबत एकत्रितरित्या सुरु करण्यात आली. ही योजना विमा आणि हमी तत्वावर राबविण्यात येत आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसाठी महाराष्ट्र शासनाकडून संपुर्णतः निधी प्राप्त होत आहे तर प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेकरिता होणाऱ्या खर्चाची केंद्र व राज्य शासन यामध्ये ६०:४० या प्रमाणात विभागणी करण्यात आली आहे.

विमा कंपनी- दि. १-४-२०२० पासून सुधारित एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सदर एकत्रित योजनेतील लाभार्थी कुटुंबांना रु. १.५ लक्ष रकमेपर्यंतचे विमा संरक्षण कवच देण्यासाठी सांमजस्य करारनाम्यातील कलम क्र. ८ व १६ नुसार युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीस प्रति कुटुंब प्रतिवर्ष रु. ७९७/- देय होता. परंतु युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीचा करार दिनांक ३१/०३/२०२३ रोजी संपुष्टात आल्यामुळे एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या अंमलबजावणीच्या धोरणात्मक बाबींवर निर्णय घेण्यासाठी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत एकत्रित योजनेतील गट-अ रोजी आरोग्य योजनेच्या अंमलबजावणीच्या धोरणात्मक बाबींवर निर्णय घेण्यासाठी मा. मुख्यमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आलेल्या दि. १३/०४/२०२३ रोजीच्या नियामक परिषदेच्या संभेमध्ये विषय क्रमांक ३ नुसार युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनीला २०२३-२४ वित्तीय वर्षामध्ये ३१/०३/२०२४ पर्यंत मुदतवाढ दिली असून विमा हप्ता दर प्रति कुटुंब प्रतिवर्ष रु. ७९७/- वरून रु. ८५५/ इतका निश्चीत करण्यात आला आहे. सद्यस्थितीत विमा कंपनीची निविदा प्रक्रियेद्वारे निवड करण्यासाठी कार्यवाही सुरु आहे. लवकरच निविदा प्रक्रियेची कार्यवाही पूर्ण करून सन २०२४-२५ मध्ये विस्तारीत महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित राबविण्याबाबत प्रस्तावित आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या दिनांक २८ जुलै २०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान

भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित योजनेचे विस्तारीकरण करण्याबाबत खालील प्रमाणे सुचना दिल्या आहेत.

वार्षिक विमा संरक्षण : सध्या आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेत (AB-PMJAY) आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. ५ लक्ष एवढे आहे तर महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेत (MJPJAY) आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. १.५ लक्ष एवढे आहे. आता महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतही आरोग्य संरक्षण प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ५ लक्ष एवढे करण्यात येणार आहे. सध्या मुत्रपिंड शस्त्रक्रियेसाठी महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये उपचार खर्च मर्यादा प्रति रु. २.५ लक्ष एवढी आहे. ती आता रु. ४.५० लक्ष एवढी करण्यात येणार आहे.

उपचारांचा समावेश : सध्या महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये ९९६ व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये १२०९ उपचार आहेत. यापैकी मागणी नसलेले १८१ उपचार वगळण्यात येत आहेत तर ३२८ मागणी असलेल्या नवीन उपचारांचा समावेश करण्यात येणार आहे. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये एकूण उपचार संख्येत १४७ ने वाढ होऊन उपचार संख्या १३५६ एवढी करण्यात येत आहे. व १३५६ एवढेच उपचार महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात येणार आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील उपचार संख्या ३६० ते वाढविण्यात येत आहे. सदर १३५६ उपचारा पैकी ११९ उपचार केवळ शासकीय रुग्णालयासाठी राखीव राहतील. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना या एकत्रित योजनेमध्ये अंगीकृत रुग्णालयांची संख्या १००० एवढी आहे. सदर योजना याआधीच महाराष्ट्र कर्माटक सीमा भागात लागू करून सीमा लगतच्या महाराष्ट्रातील ८ जिल्ह्यात १४० व सीमेलगतच्या कर्नाटक राज्यातील ४ जिल्ह्यात १० अतिरिक्त रुग्णालय अंगीकृत करण्याचा निर्णय घाला आहे. त्या व्यतिरिक्त २०० रुग्णालये अंगीकृत करण्याचा मान्यता देण्यात येत आहे म्हणजे आता अंगीकृत रुग्णालयांची संख्या १३५० होईल. याशिवाय सर्व शासकीय रुग्णालये या योजने मध्ये अंगीकृत करण्यात येतील. वर नमुद केल्याप्रमाणे रुग्णालयांव्यतिरिक्त यापुढे मागास भागात नव्याने सुरु होणारी सर्व रुग्णालये, अशा रुग्णालयांची ईच्छा असल्यास या एकत्रित योजनेमध्ये अंगीकृत करण्यात येतील. आता महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व शिधापत्रिकाधारक कुटुंब व अधिवास प्रमाणपत्रधारक कुटुंबांना लागू करण्यात येणार आहे. स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेच्या दिनांक १४/१०/२०२० च्या शासन निर्णयातील तरतुदीमध्ये सुधारणा करून रस्ते अपघातासाठीची उपचारांची संख्या ७४ वरून १८४ अशी वाढविण्यात येणार आहे. तसेच उपचाराची खर्च मर्यादा रु. ३०,०००/- ऐवजी प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. १ लक्ष एवढी करण्यात येत आहे. आणि या योजनेचा समावेश महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेत करण्यात येणार आहे. सदर लाभार्थ्यांचा समावेश गट “ड” मध्ये करण्यात येणार आहे. यामध्ये लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” व “क” या गटांमध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेरील/देशाबाहेरी रुग्ण यांचा समावेश करण्यात येणार आहे. सदर योजना संपुर्णपणे हमी तत्वावर राबविण्यात येईल म्हणजे उपचाराचा जा खर्च होईल तो राज्य आरोग्य हमी सोसायटी थेट अंगीकृत रुग्णालयांना प्रदान करेल. संपुर्णपणे हमी तत्वावर राबविण्याची यंत्रणा कार्यान्वित होईपर्यंत सध्याच्या पद्धतीनुसार (विमा आणि हमी तत्वावर) मात्र सुधारित तरतुदीनुसार योजना राबविण्यात येईल.

लाभार्थी : १) महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी:

गट	लाभार्थ्यांचा तपशील
गट अ	पिवळी शिधापत्रिका अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिका अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे
गट ब	अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (छ. संभाजीनगर, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, लातूर, नांदेड, धाराशिव, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यमवतमाळ व वर्धा) शुभ्रशिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे
गट क	१. शासकीय अनाथश्रमातील मुले, शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय महिला आश्रमातील महिला, शासकीय वृद्धाश्रमातील जेष्ठ नागरिक २. माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांचेवर अवलंबित असलेले कुटुंबातील सदस्य. ३. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचे लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेच्या वंचित व व्यावसायिक निकषानुसार अनुक्रमे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील कुटुंबांचा या योजनेत समावेश करण्यात आला आहे.

लाभार्थी घटक :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेत (SECC) नोंदीत समाविष्ट कुटुंब, अंत्योदय अन्न योजनेतील कुटुंबे. तसेच याशिवाय राज्य शासनाने शिफारस केल्यानुसार केंद्र शासनाने निश्चित केलेली कुटुंबे.	गट अ	पिवळी, अन्नपूर्णा योजना आणि केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे.
	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे (शासकीय /निमशासकीय कर्मचारी यासह) व कोणत्याही प्रकारची शिधापत्रिकाधारक नसलेली कुटुंबे यामध्ये राज्यातील शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांचाही समावेश होईल.
	गट क	गट -अ व गट - ब मध्ये समाविष्ट न होणारे पुढील घटक शासकीय/शासनमान्य आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय/शासनमान्य अनाथाश्रमातील मुले, शासकीय/शासनमान्य महिला आश्रमातील महिला, शासकीय/शासनमान्य वृद्धाश्रमातील जेष्ठ नागरिक, माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांच्यावर अवलंबून असलेले कुटुंबातील सदस्य व महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित महाराष्ट्र राज्याबाहेरील रहिवासी असलेले बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे.
	गट ड	लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” “क” या गटामध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेरील व देशाबाहेरील रुग्ण. (आरोग्य संरक्षण हे प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. ५ लक्ष एवढे राहिल.

लाभार्थीची ओळख :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
वर १ मध्ये नमूद केलेल्या लाभार्थी घटकामधील लाभार्थ्यांना लाभार्थी ओळख प्रणाली अंतर्गत ई-कार्डस् वितरीत करून त्याद्वारे ओळख पटविली जाईल.	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक किंवा शिधापत्रिका नसेल तर अधिवास दाखला/तहसीलदार दाखला व फोटो ओळखपत्र शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांकडून योजनेच्या लाभार्थी द्विरुक्ती टाळण्यासाठी कोणत्याही शासकीय आरोग्य योजनेचा लाभ नसल्याबाबतचे “स्व-घोषणापत्र” घेण्यात यावे
	गट क	संबंधित संस्थेने दिलेले ओळखपत्र व फोटो ओळखपत्र
	गट ड	१) अपघातग्रस्त व्यक्तीचा रुग्णालयातील जीओ टॅगींग फोटो २) रुग्णालयांना पोलीसांनी कळविलेला फोटो. ३) आधार कार्ड, मतदार कार्ड व पॅन कार्ड यापैकी एक फोटो ओळखपत्र.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ मध्ये नोंदीत कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयात संगणकीकृत ई-कार्ड व फोटो ओळखपत्र दाखवून लाभ घेऊ शकतात. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत एका राज्यातील रुग्ण देशातील दुसऱ्या कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयांत जाऊन शस्त्रक्रिया/उपचारांचा लाभ घेऊ शकतो. दि. ३१-११-२०२३ पर्यंत १.६६ लक्ष व्यक्तींना ई कार्ड वाटप करण्यात आले आहे.

वार्षिक विमा संरक्षण मर्यादा :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) :

१. या योजनेतर्गत एका पॉलीसी वर्षात लाभार्थ्यांवर प्रति कुटुंब ५ लक्ष पर्यंत झालेल्या सर्व रुग्णालयीन खर्चाचा समावेश होतो. मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ही मर्यादा प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष ४,५०,०००/- इतकी वाढविण्यात आली आहे.

२. योजनेचा लाभ कुटुंबातील एकाला किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच प्रकरण परतचे एकूण ५ लक्ष खर्चाचा लाभ पॉलीसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (AB-PMJAY) :

१. या योजनेतर्गत द्वितीय व तृतीय सेवेकरिता देशातील कोणत्याही अंगीकृत रुग्णालयात दाखल झालेल्या लाभार्थ्यांला प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष ५ लक्षापर्यंत आरोग्य कवच पुरविण्यात येते. योजनेचा लाभ देखील कुटुंबातील एका किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच रु. ५ लाखापर्यंतच्या रुग्णालयीन खर्चाचा लाभ पॉलीसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

२. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत रु. १.५ लक्षापर्यंतचे विमा कवच विमा कंपनीमार्फत पुरविण्यात येते तर रु. १.५ लक्षापुढील ते रु. ५ लक्षापर्यंतचे कवच राज्य आरोग्य हमी सोसायटीमार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येते.

* पॉलीसी वर्ष-- चालू वर्षातील १ एप्रिल ते पुढील वर्षातील ३१ मार्च

अंगीकृत रुग्णालयांना दिल्या जाणाऱ्या पॅकेजच्या दरामध्ये सर्वसाधारण वॉर्डमधील खाटाचे शुल्क, परिचारीका शुल्क, विशेषज्ञ, भुलतज्ञ व वैद्यकीय अधिकारी यांचे शुल्क, भुल, ऑक्सीजन, ऑपरेशन थिएटर व अतिदक्षता शुल्क, शस्त्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या सहित्याची किंमत, औषधे व द्रव्ये कृत्रिम अवयवाची किंमत, रक्त संक्रमणचे दर (राज्य शासनाच्या धोरणानुसार रक्त पुरविणे) इन्सॅल्ट, एक्स-रे व निदान चाचण्या, आंतररुग्णास भोजन ,

डिस्पोजेबल व कन्झुमेबल, राज्य परिवहनाच्या दरानुसार किंवा रेल्वेच्या द्वितीय श्रेणी भाडे यानुसार वाहतूक खर्च (रुग्णालय ते रुग्णाचे निवासपर्यंत) या खर्चाचा समावेश आहे. पॅकेज दरामध्ये रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ते घरी जाईपर्यंत तसेच उपचारादरम्यान काही गुंतागुत झाल्यास त्यासह संपुर्ण खर्चाचा अंतर्भाव असून लाभार्थ्यांस सर्व सेवा पॅकेजमध्ये समाविष्ट आहे.

२४X७ उपचारांस पुर्वपरवानगी : पुर्व अंगीकृत रुग्णालयाने तपासण्यांच्या आधारावर रुग्णास दाखल करून घेऊन उपचारांस पूर्ण परवानगीची विनंती विमा कंपनीस पाठवावी लागते. पुर्वपरवानगी १२ तासांमध्ये निश्चित केली जाते. आकस्मिक परिस्थितीत, संबंधित वैद्यकीय समन्वयकाने व्हाईस रेकॉर्डिंग सुविधा असलेल्या आपत्कालीन दुरध्वनी सेवेद्वारे वैद्यकीय/शल्यचिकित्सा पुर्वपरवानगीची मान्यता दिली जाते.

दाव्यांची ऑनलाईन अदायगी : अंगीकृत रुग्णालयाकडून संपुर्ण कागदपत्रांसहीत सादर करण्यात आलेल्या दाव्याचे प्रदान संबंधित रुग्णालयास कामकाजाच्या १५ दिवसात राज्य आरोग्य हमी सोसायटी मार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येत आहे.

अंगीकृत रुग्णालये :

१) योजनेतर्गत शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे. शासकीय रुग्णालयांमध्ये सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, महारनगरपालिका व नगरपालिका यांच्या अखत्यारीतील रुग्णालयांचा समावेश आहे.

२) बहु-विशेष सेवा किंवा एकल विशेष सेवा पुरवठादार शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयांचे अंगीकरण मुख्य कार्यकारी अधिकारी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील समन्वय, अंगीकरण व शिस्तपालन समितीच्या आवश्यकतेनुसार व निर्देशानुसार करण्यात येत. बहु-विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी किमान ३० खाटा व अतिदक्षता विभाग असे निकष (काही सवलतीसह) तर एकल विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी १० खाटा व इतर निकष लागू आहे.

३) अंगीकृत रुग्णालयांची कमाल संख्या १९०० इतकी असून सद्यस्थितीत १७१३ रुग्णालये अंगीकृत त्यापैकी ५६८ शासकीय रुग्णालये व ११४५ खाजगी रुग्णालये आहेत.

एकत्रित योजनेची मागील ५ वर्षातील कामगिरी :

महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत उपचारांना देण्यात आलेली पूर्वमान्यता (प्रिऑथोरायझेशन) रक्कम, झालेल्या शस्त्रक्रिया / उपचार आणि अंगीकृत रुग्णालयांना अदा केलेल्या दाव्याची रक्कम यांचा मागील पाच वर्षातील तपशील खालीलप्रमाणे

एकत्रित योजनेची कामगिरी (PMJAY+MJPJAY) २३.०९२०१८ ते ३०-११-२०२४

अ. क्र.	जिल्हे	उपचार पूर्व मान्यता		झालेल्या शस्त्रक्रिया/उपचार		अदा दावे	
		संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
१	अहिल्यानगर	३०५४४४	७३०००७६५७४	३०५१०९	७२८४४४५४०४	२७१५८६	५८६८०६८०५६
२	अकोला	१०१८४१	२४१४१६७३६५	१०१४७३	२४०२५६७७९०	९०९९३	१८७४३८५२९५
३	अमरावती	१५१९२९	३७४७०५५६४४	१५१४६९	३७३०७४०५७९	१३५४३५	२९७२२९७४८२
४	बीड	१५९९४४	३६८९९३३८९१	१५९७१५	३६८२११७९७५	१४३०५६	२९७१७०६४५४
५	भंडारा	४११३६	७४७०५१६१७	४०९३५	७३९७८३३१७	३४५९९	५६१४४१२४०
६	बुलढाणा	१४१११८	३४१५०८६३३९	१४०८२०	३४०५६६८९०६	१२०४५३	२६२४४७२५७२
७	बेलगाव	१३	३०५१००	९	२२२९००	०	०
८	बीडर	६	२२६२००	३	४२८००	०	०
९	चंद्रपूर	५४०७८	११९९२४७३२१	५३८५२	११९०११४५७१	४४५४५	८६१०२३९३०
१०	छ. संभाजीनगर	१७८०३८	४६३७४४३३५९	१७७४५६	४६२०८५५६९९	१४९८८७	३५४८४०३९७९
११	धाराशिव	७६६१३	१७८८९८६४५	७६४२७	१७८३१३१०४५	६७६३१	१४०२९९२८०
१२	धुळे	११९६८१	२८३०६७२८००	११९५३१	२८२४०६९६४०	१०६६७७	२२६७१३०९२०
१३	गडचिरोली	१५३३७	३२६४३०२८५	१५२१४	३२२७७८९८५	१२०३५	२२९९६२६६१
१४	गोंदीया	३५५४७	७५३४३२८३७	३५३८९	७४७४०२१७७	२९३९६	५३२६२८६२६
१५	गुलबर्गा	३	१६१४००	३	१६१४००	०	०
१६	हिंगोली	५७४९६	१४३९३४९९१९	५७३२८	१४३३८६०३५९	४८६३१	११२००८३८५५
१७	जळगाव	२४९११८	५५७६५२३३९६	२४८८०७	५५६३८७३८३१	२०७३८६	४१३८०९२१५३
१८	जालना	१२६१३२	३२३९२४५५४५	१२५८८३	३२२८३४०२२०	११००८५	२५८३८६०९१९
१९	कोल्हापूर	३०९७४०	७४९८००३२९८	३०९५६०	७४८५८००६२३	२६९८९४	५८७१५४५२५०
२०	लातूर	९४२०३	२३००५३८९३६	९४०६०	२२९५९८०१२६	८६६३७	१८८०६४१७३०
२१	मुंबई शहर व उपनगर	३२३९५०	८७१०४९२४८	३२३००७	८६७९५४८५८८	२८६०६९	६९५१३१७६०९
२२	नागपूर	१८८२११	४०२७९७८३८३	१८७११०	३९९०६८४१६३	१५९४३८	३०१३३५४५५४
२३	नांदेड	१४०१०३	३४२३५०९७४२	१३९६५०	३४१०२७५२८२	१२४८७७	२७१४७७९४३८
२४	नंदूरबार	४५०५५	१०१३०७१२४५	४४९७१	१००९१८३४३५	४०३६७	८२४४२३२२३
२५	नाशिक	३१४८६९	७९८२७७१०१७	३१३५९८	७९३५०८९४६७	२७५५८४	६३३२७३६६७३
२६	पालघर	४१०४१	१०३५९२४५७६	४०८३६	१०२७३७२१५६	३०४२३	६६७३०९८७०
२७	परभणी	८२५४९	२०१२८०८११९	८२३१३	२००५६५०६१९	७२०११	१५८९७२१५००
२८	पुणे	२९९९५२	७३१३५६७५८७	२९९०७८	७२८६०९५२२७	२६२९४१	५७०४१३१५८५
२९	रायगड	९८६८४	२३७२०५०४८७	९८२४०	२३५६५४७९८२	८५२६२	१७९०६६०८४८
३०	रत्नागिरी	७९१५६	१९७३७९२२८०	७९००१	१९६७५५४२९०	६८८६२	१५११२५७८१३
३१	सांगली	२०२४१६	५०९५७८४४३०	२१२०४०	५०८५१८९१८०	१७७९६३	४००१५५७५५१
३२	सातारा	१७३६३९	४३२३३३९४४९	१७३३१९	४३१३०५१४९९	१५१५२४	३३३७८१३५५४
३३	सिंधुदुर्ग	३७७६७	९९१२०४४२१	३७५३२	९८२६४८६०१	३२१७४	७६१४२१०५५
३४	सोलापूर	२२०१५२	५२२४७०२८७८	२१९३२५	५२०८०८००५८	१८९०५४	३९३९२५५१९६
३५	ठाणे	२६७६७७	६७५२४५१७६३	२६६५६६	६७१५६९६२५३	२२४६८६	५०१४६६३२५०
३६	वर्धा	६७९०६	१६९७२६४५५२	६७५५४	१६८५३२४३५२	५८०५५	१३६३१९१९६८
३७	वाशिम	७३२६२	१८३३१४५००४	७३०५९	१८२६४७२९०४	६५४८८	१४७३९६३८००
३८	यवतमाळ	१०६००७	२७०७१३५७४५	४८६०६३५	११८२२६४२२४२३	८८३००	२००६३५७६८०
	एकूण	४९७९८१३	१२११४०४४०१३८९	९७२१२७०	२३६४५२८४४८४६	४३२२००४	९४२०६५८१५६९

एकत्रित योजनेकरिता सन २०१८-१९ पासून अर्थसंकल्पीय तरतुद व खर्च यांचा तपशिल

वित्तीय वर्ष	रु. कोटीमध्ये					
	मज्योफुजआयो (१००%)			अब-प्रमंजआयो (४०%)		
	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतुद	प्रत्यक्ष खर्च	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतुद	प्रत्यक्ष खर्च
२०१८-१९	२२१० जी २५१ (GEN)	१५३५.५२	१२४५.५५	२२१० जी ४४९ (GEN)	६८.१४	४०.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०.००	२२०.००	(२२.०९०२०८ ते	—	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५.००	१२.००	३१.०३.२०१९	—	—
२०१९-२०	२२१० जी २५१ (GEN)	७१७.५७	६१६.२२	२२१० जी ४४९ (GEN)	२३८.०४	१७८.५५
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०.००	९०.४३	—	—	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५.००	१५.००	—	—	—
२०२०-२१	२२१० जी २५१ (GEN)	८४८.१९	८४८.१९	२२१० जी ४४९ (GEN)	२२२.०९	२१३.५६
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१.११	९७.८१	२२१० जी ८८८ (SCP)	३२.७५	२४.१५
	२२१० जी २८९ (TSP)	९७.५२	९०.२८	२२१० जी ४९४ (TSP)	२४.५८	२४.००
२०२१-२२	२२१० जी २५१ (GEN)	११०२.१७	१०८३.५०	२२१० जी ४४९	१९०.१४	१९०.१४
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१८६.१३	१८६.१३	२२१० जी ८८८ (SCP)	३९.५९	३९.३४
	२२१० जी २८९ (TSP)	१०९.७१	१०४.१४	२२१० जी ४९४ (TSP)	२४.०६	२४.००
२०२२-२३	२२१० जी २५१ (GEN)	८८१.५७	८८१.५७	२२१० जी ४४९	२४६.८८	२४५.३८
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१३०.९२	१३.०९२	२२१० जी ८८८ (SCP)	३१.८४	३१.८४
	२२१० जी २८९ (TSP)	९९.४६	९९.४६	२२१० जी ४४९ (TSP)	२४.२७	२४.२७
२०२३-२४	२२१० जी २५१ (GEN)	९०९.२२	९०६.२५	२२१० जी ४४९	२७७.६५	२७७.६४
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१.५७	१४१.५७	२२१० जी ८८८ (SCP)	४०.१६	४०.१६
	२२१० जी २८९ (TSP)	१००.५१	१००.५१	२२१० जी ४९४ (TSP)	३०.६०	३०.६०
२०२४-२५ (नोव्हें.२०२४ अखेर)	२२१० जी २५१ (GEN)	१६८७.१५	४८१.३०	२२१० जी ४४९	५१५.९९	१४०.५६
	२२१० जी ८६१ (SCP)	२०९.७५	८९.३७	२२१० जी ८८८ (SCP)	५७.७०	२०.६६
	२२१० जी २८९ (TSP)	१७५.००	६८.१०	२२१० जी ४९४ (TSP)	४२.०५	१५.७५
२०२५-२६	२२१० जी २५१ (GEN)	२४००.६९	—	२२१० जी ४४९	७१५.६६	—
	२२१० जी ८६१ (SCP)	३५८.०३	—	२२१० जी ८८८ (SCP)	१०३.९५	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	२७२.८४	—	२२१० जी ४९४ (TSP)	७९.२२	—

*राज्याचा ४०% निधी इस्क्रो खात्यात जमा केल्यानंतर केंद्राचा ६०% निधी सदर खात्यात जमा करण्यात येतो व संपुर्ण रकमेचा विमा हप्ता विमा कंपनीस अदा करण्यात येतो.

२४. सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे -१

प्रस्तावना

सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे १ यांचे अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा संवर्गातील वर्ग - १ चे पद देण्यात आलेले आहे. त्यांच्या मदतीसाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग - २ ची तीन पदे, एक सांख्यिकी अधिकारी, एक लेखा अधिकारी व कर्मचारी वृंद या सर्वांच्या मदतीने सदर विभागाचे काम हाताळले जाते. सदर विभागामार्फत अर्थसंकल्प विषयक खालील प्रकारची कामे पाहिली जातात.

(१) अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करणे.-आरोग्य विभागाचे अर्थसंकल्पिय अंदाजपत्रक तयार करणे, कार्यक्रम प्रमुख आणि अधिपत्या अंतर्गत येणारा इतर कार्यालयाच्या माहितीच्या आधारे अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करण्यात येतात व अनुदानाची मागणी संकलीत करून सदरचा अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई, यांचे मार्फत प्रशासकीय विभागाकडे अंतिम मंजूरीसाठी प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. मंजूर अनुदान संबंधित कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांना वितरित करण्यात येते.

(२) जिल्हा परिषदांचे अनुदान निर्धारण.-महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ अन्वये / अनुदान जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान या स्वरूपात दिले जाते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था मार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. सदरचे आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिले जाते. सदर अनुदानानुसार विनियोग झाला आहे की नाही हे तपासण्यासाठी अनुदान निर्धारण केले जाते.

(३) रुग्णालयीन लेखा परिक्षा .-सर्व कार्यक्रम प्रमुखांना प्रभारी व मंडळांना या कार्यालयामार्फत ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अनुदान वितरीत केले जाते. दिलेल्या अनुदानाचा नियमानुसार विनियोग केला आहे किंवा नाही याची पडताळणी केली जाते. तसेच सर्व कार्यक्रम प्रमुख जिल्हा रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण वेळोवेळी केले जाते. तसेच सन २००४ - २००५ पासून सर्व जिल्हा शल्य चिकीत्सक व मनोरुग्णालय या विभागाकडे लेखा परिक्षणासाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. ग्रामीण रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण उपसंचालक यांचे मार्फत केला जाते. त्यामध्ये गंभीर बाबी आढळल्यास या कार्यालयातील लेखा परिक्षण पथकाकडून विशेष लेखा परिक्षण करण्यात येते.

(४) खाजगी स्वयंसेवा संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना सहाय्यक अनुदान .-शासन निर्णय क्र. साआवि, शासन निर्णय क्रमांक. अनुदान-२०१९/प्र.क्र.४९/ राकावि-२ दि. ०५ मार्च २०१९ अन्वये खाजगी स्वयंसेवी संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना अनुदान देण्याबाबत तरतुदीत सुधारणा करण्यात आली आहे. त्यानुसार ज्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थेशी राज्य शासनाचा अनुदान देण्याबाबत यापूर्वी करार करण्यात आला आहे. केवळ त्याच संस्थांना विहित तरतुदीन्वये सहाय्यक अनुदान देण्यात येणार असून ज्या स्वयंसेवी संस्थांचा शासनाशी यापूर्वी अनुदान देण्यासंबंधी करार झालेला नाही अशा संस्था यापुढे कोणत्याही प्रकारचे सहाय्यक अनुदानाचा लाभ घेण्यास पात्र असणार नाहीत. तसेच सदर शासन निर्णय प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांना देखील लागू असल्याचे शासन निर्णयामध्ये नमूद केले आहे. त्यानुसार ज्या संस्थांचा शासनाशी करार झालेला आहे अशा संस्थांच्या सहाय्यक अनुदान प्रस्तावांची प्रादेशिक उपसंचालक कार्यालयाकडून छाननी होते. उपसंचालकांकडील छाननी अंती सहाय्यक अनुदान प्रस्ताव संचालनालयामार्फत शासनास सादर केले जातात. सदर प्रस्तावांना अंतिम मंजूरी शासन स्तरावरून देण्यात येते.

(५) ताळमेळ :- २२१० लेखाशिर्षांतर्गत सर्व कार्यालय प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचे अधिनस्त असलेल्या कार्यालयांचा झालेल्या खर्चाचे ताळमेळाचे काम महालेखापाल यांच्या [http:// agmaha.cag.gov.in](http://agmaha.cag.gov.in) वेबसाईटवरून संबंधित कार्यक्रम प्रमुख/उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून ऑनलाईन केले जाते. कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेमार्फत सादर केलेल्या खाते बदलांच्या एकत्रित खाते बदल नोंदीचा अहवाल या कार्यालयामार्फत मुंबई/नागपूर महालेखापालांना सादर केला जातो.

(६) लोकलेखा समिती :- भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचेकडून निघणारे आक्षेपांची पूर्तता व अनुपालन संबंधित कार्यक्रम प्रमुखांकडून प्राप्त करून घेतली जातात. एकत्रित अहवाल शासनास सादर केला जातो, त्यानंतर लोकलेखा समितीकडे जातो.

(७) कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे :-सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची माहिती सर्व कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून संकलीत करून दर वर्षी या विभागामार्फत मान्यतेनंतर पुस्तकांची छपाई व बांधणी करून पुस्तके शासनाकडे सादर केली जातात.

२५. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु, खरेदी कायदा क्रमांक, १३/२३ दि. १७ मार्च, २०२३ रोजी प्रकाशित झाला. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण (MMGPA) १० मे २०२३ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे सार्वजनिक आरोग्य विभागाने लागू केले. पारदर्शकता, निष्पक्षता, समानता राखून सिंगल पॉइंट खरेदी सुनिश्चित करण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्याचा कायदा, तसेच महाराष्ट्र वस्तु खरेदी प्राधिकरणामार्फत त्याच सरकारच्या अंतर्गत असलेल्या आरोग्य संथा आणि इतर काही आरोग्य संस्थांसाठी इष्टतम आणि समान दराने आणि इच्छित प्रमाणात आणि प्रमाणात वेळेवर पुरवठा सुनिश्चित करणे.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग, शासन, ठराव दिनांक ३० मे, २०२३ रोजी महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु, खरेदी कायदा क्रमांक १३/२३ साठी १७ मार्च २०२३ प्रकाशित झालेल्या ८ नियमित पदांना मंजूरी दिली. दिनांक १० मे, २०२३ रोजी सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अधिसूचनेद्वारे महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाने सक्ती केली. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी, १५ नियमित पदांना मंजूरी देण्यात आली आहे. त्यापैकी ६ सध्या तैनात आहेत. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई च्या कामकाजासाठी अतिरिक्त ६५ कंत्राटी पदे देखील मंजूर आहेत. त्यापैकी २३ ची भरती करण्यात आली आहे. दि. १० जुलै २०२३ रोजी शासनाच्या ठरावानुसार वेतन आणि भत्यांसाठी लेखाशीर्ष क्र. २२१०को१४ तयार केले गेले.

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई ला २०२३-२४ आणि २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात विविध सरकारी विभागांसाठी औषधे, उपभोग्य वस्तु आणि वैद्यकीय उपकरणांच्या खरेदीसाठी एकूण ८५ प्रस्ताव प्राप्त झाले आहेत.

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी विभाग
३. राज्य रक्त संक्रमण परिषद महाराष्ट्र
४. एकात्मिक बाल विकास योजना, महाराष्ट्र
५. कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ, महाराष्ट्र

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाकडे २०२३-२०२४, २०२४-२०२५ प्राप्त प्रस्तावांची माहिती खालीलप्रमाणे.

औषधे आणि उपभोग्य वस्तु (रक्कम कोटी)

प्राप्त प्रस्ताव (रु.कोटी.)	प्रस्तावांचे मूल्य (रु.कोटी.)	प्राप्त निधी (रु.कोटी.)	करण्यात आलेल्या निविदा (रु.कोटी.)	पुरवठा आदेश मूल्य (रु.कोटी.)	खरेदी आदेश मूल्य (रु.कोटी.)	चालू निविदा	चालू निवेदेचे मूल्य (रु.कोटी.)
४३	१३०१	४९१	१००	७६६	३८१	२९	३७१

वैद्यकीय उपकरणे (रक्कम कोटी)

प्राप्त प्रस्ताव (रु.कोटी.)	प्रस्तावांचे मूल्य (रु.कोटी.)	प्राप्त निधी (रु.कोटी.)	करण्यात आलेल्या निविदा (रु.कोटी.)	पुरवठा आदेश मूल्य (रु.कोटी.)	खरेदी आदेश मूल्य (रु.कोटी.)	चालू निविदा	चालू निवेदेचे मूल्य (रु.कोटी.)
४२	१५४५	४४३	५५	६८	३७०	१९	३२४

२६ . सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी
गट अ व ब संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	संचालक	अ	२	१
२	अतिरिक्त संचालक (१ पद श्रेणीअवतन)	अ	४	०
३	सहसंचालक	अ	८	२
४	उपसंचालक	अ	२५	२१
	वरिष्ठ पदे		३९	२४
१	सहायक संचालक (मुख्यालये)	अ	३१	२४
२	सहायक संचालक (कुष्ठरोग)	अ	३०	२१
३	सहायक संचालक (कु. नि. प.)	अ	६	३
४	सहायक संचालक (हिवताप)	अ	१०	५
५	प्राचार्य, आवकुकप्रके	अ	६	४
६	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	३३
७	अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	१७
८	सहायक जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	२८	१४
९	निवासी वैद्यकीय अधिकारी (बा. स.)	अ	३९	२४
१०	जिल्हा क्षयरोग अधिकारी	अ	३४	२१
११	जिल्हा माताबाल संगोपन अधिकारी	अ	३०	१९
१२	साथरोग शास्त्रज्ञ, आवकुकप्रके	अ	४	४
१३	वैद्यकीय व्याख्याता नि प्रयोग निर्देशक, आवकुकप्रके	अ	२	२
१४	प्राध्यापक, सा. आ. सं.	अ	१	१
१५	व. व्या. स्था १ अ	अ	१	१
१६	व वै. अ. पोषाहार नागपूर	अ	१	१
	जिल्हा आरोग्य अधिकारी संवर्ग		२९१	१९९
१	सहायक संचालक (वैद्यकीय)	अ	८	७
२	जिल्हा शल्य चिकित्सक	अ	३५	३३
३	अधिक्षक, इतर रुग्णालये	अ	१२	१०
४	अस्थिव्यंगोपचार रुग्णालय, परभणी	अ	१	१
५	अतिरिक्त जिल्हा शल्य चिकित्सक (चिकित्सा)	अ	३७	२४
६	वैद्यकीय अधिकारी (शस्त्रक्रिया)	अ	४१	२५
७	वैद्यकीय अधिकारी (भिषक)	अ	४२	२५
८	वैद्यकीय अधिक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	अ	३६	२५

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	अ	६६	४७
१०	वैद्यकीय अधीक्षक, ग्रामीण/कुटीर रुग्णालये (३० खाटा)	अ	३८२	२१२
११	अधीक्षक स्त्री रुग्णालये	अ	३१	२१
१२	अधीक्षक, क्षय रुग्णालये	अ	३	३
१३	अधीक्षक, मनो रुग्णालये	अ	४	४
१४	उपअधीक्षक, मनोरुग्णालये	अ	४	४
१५	वैद्यकीय अधिकारी (रु.प्र.के.)	अ	३२	२१
१६	मुख्य वैद्यकीय अधिकारी (रा.क्ष.प्र.के.)	अ	२	२
१७	पोलीस शल्य चिकित्सक	अ	१	१
			७३७	४६५
	विशेषज्ञ संवर्ग			
१	बालरोग तज्ञ	अ	६२	४१
२	वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग)	अ	६८	४५
३	बध्दरीकरणतज्ञ	अ	८३	५९
४	नेत्र शल्य चिकित्सक	अ	४४	२५
५	अस्थिव्यंगोपचार तज्ञ	अ	३४	२१
६	वैद्यकीय अधिकारी (कान, नाक व घसा तज्ञ)	अ	३३	२७
७	क्ष-किरण तज्ञ	अ	६२	२५
८	मनोविकृती चिकित्सक	अ	९५	३२
९	शरिरविकृतीशास्त्रज्ञ	अ	३६	२६
१०	वैद्यकीय अधिकारी (क्षयरोग चिकित्सा)	अ	३२	८
११	वैद्यकीय अधिकारी (चर्मरोग) व गुप्तरोग	अ	३१	२
१२	दंत शल्य चिकित्सक	अ	२६	०
			६०६	३११
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय इतर			
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, नाशिक			
१	किरणोपचारतज्ञ	अ	१	०
२	हृदयविकार तज्ञ	अ	२	०
३	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	२	०
४	वरिष्ठ अर्भक शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
५	वरिष्ठ सुगठण शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
७	कर्करोग तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
९	ईनटेसिविस्ट	अ	४	०
१०	पलमोनॉलॉजिस्ट	अ	१	०
११	मायक्रोबायोलॉजिस्ट	अ	१	०
१२	गॅस्ट्रोइंटेस्टॉलॉजिस्ट	अ	१	०
१३	दंत शल्य चिकित्सक	अ	१	०
१४	मुख्य रक्त संक्रमण अधिकारी	अ	१	०
		एकूण	२२	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, अमरावती			
१	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ उपचार भिषक	अ	४	०
२	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
३	बधिरीकरण तज्ञ	अ	७	०
४	हृदयविकार उपचार भिषक	अ	४	०
५	हृदयविकार शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
७	किरणोपचार तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोगतज्ञ	अ	२	०
९	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
१०	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	४	०
११	ईनटेनसिविस्ट	अ	४	०
१२	मुख्य रक्त संक्रमण अधिकारी	अ	१	०
		एकूण	४०	०
	उच्चस्तर वैद्यकीय अधिकारी			
१	कर्करोगतज्ञ	अ	१	०
२	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
३	कर्करोग विकार विभाग बधिरीकरणतज्ञ	अ	१	०
४	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
५	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	१	०
६	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू विकार विभाग बधिरीकरण तज्ञ	अ	१	०
९	शरिरविकृती तज्ञ	अ	१	०
१०	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
११	हृदयविकार विभाग बधिरीकरणातज्ञ	अ	१	०
१२	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
		एकूण	१२	०
	मवैआसे, गट-अ (वर्ग-१)			
१	मुख्य प्रशासकीय अधिकारी (एस-२०)	अ	३३	१९
२	चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ (एस-२०)	अ	४	०
३	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (एस-२०)	अ	५	२
४	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (सुक्ष्म जीवशास्त्र) (एस-२०)	अ	१	१
५	उपसंचालक (परिवहन)	अ	१	१
६	उपसंचालक (राआप्रशा), पुणे	अ	१	१
७	उपसंचालक (प्रसिद्धी), पुणे	अ	१	१
८	उपसंचालक (सुश्रुषा)	अ	१	१

अ. क्र.	संवर्ग बाह्य पदे	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	सहायक संचालक (वाहतूक)	अ	२	१
१०	राज्य किटकशास्त्रज्ञ, सहसंचालक (हिवह), पुणे	अ	१	१
११	मुख्य तांत्रिक अधिकारी / प्रभारी अधिकारी	अ	४	०
१२	तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
१३	प्रभारी अधिकारी	अ	२	०
१४	राज्य लोकसंख्याशास्त्रज्ञ	अ	१	०
१५	नोसोलॉजिस्ट	अ	१	०
	सामान्य राज्य सेवा, गट -अ (वर्ग-१)		५९	२६
१	उपसंचालक, आ. से. नियोजन, मुंबई	अ	१	१
२	सहा. संचालक (लेखा व लेखा परिक्षण), पुणे	अ	१	१
	संवर्ग बाह्य पदे		२	२
	एकूण मवेआसे गट अ वर्ग १ व सारासे गट अ	अ	१८०८	१०२७
	वैद्यकीय अधिकारी महाराष्ट्र वैद्यकीय व आरोग्य सेवा गट अ	अ	८६१०	७८०२
	एकूण गट अ	अ	१०४१८	८८२९
१	वैद्यकीय अधिकारी बी ए एम एस	ब	१३१०	७३५
२	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१७६	५९
३	सांख्यिकी अधिकारी	ब	६५	१७
४	जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी	ब	५०	३७
५	दंतशल्यचिकीत्सक	ब	५२९	१९८
६	जिल्हा हिवताप अधिकारी/हत्तीरोग अधिकारी/जीवशास्त्रज्ञ	ब	७०	१२
७	मुख्य अणुजीव शास्त्रज्ञ	ब	१९	४
८	जीव रसायन शास्त्रज्ञ	ब	१	०
९	परफ्युयुशानिस्ट (संजीवनी शास्त्रज्ञ)	ब	४	२
१०	स्त्री अधीक्षिका	ब	१	०
११	अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१२	सहायक अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१३	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (पोषाहार) नागपूर	ब	१	०
१४	कनिष्ठ किटक शास्त्रज्ञ	ब	९	०
१५	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी/मुख्य रसायन शास्त्रज्ञ/संशोधन अधिकारी/शासकीय विश्लेषक	ब	४०	६
१६	आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल अधिकारी	ब	२	०
१७	सेवा व्यवस्थापक/कार्यशाळा व्यवस्थापक/भांडार अधिकारी	ब	९	२
१८	संशोधन अधिकारी	ब	१	१
१९	लेखा अधिकारी	ब	१	१
२०	वैद्यकीय अभिलेख अधिकारी	ब	४	०
२१	जीव वैद्यकीय अभियंता	ब	९	०
	एकूण गट ब	ब	२३११	१०७४
	एकूण गट अ व ब		१२७२९	९९०३

‘क’ व ‘ड’ संवर्गातील पदांची माहिती

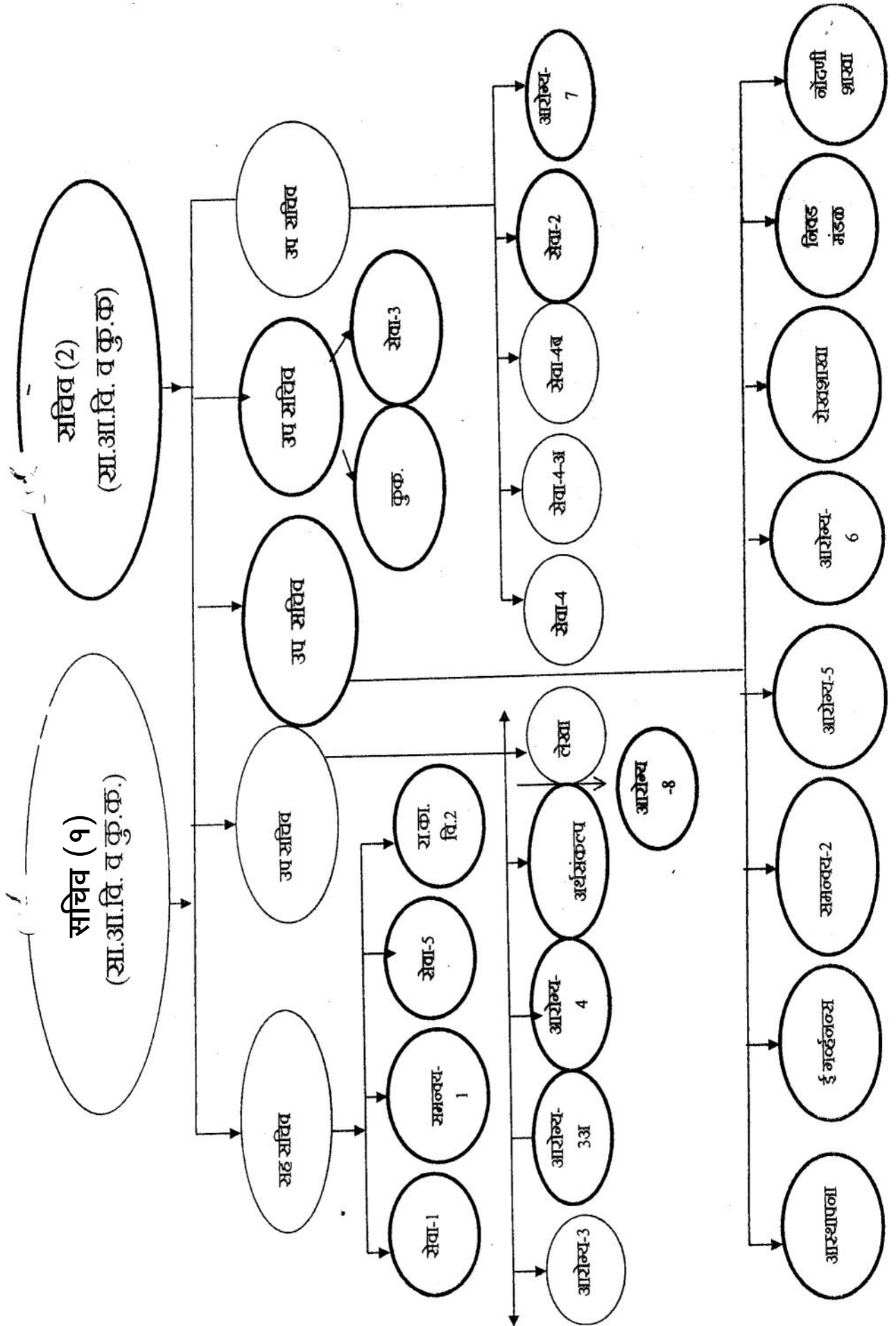
अ. क्र.	पदनाम	संवर्ग	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	अधिक्षक	क	२३७	२०८
२	सहायक अधिक्षक	क	६७१	५२५
३	वरिष्ठ लिपीक	क	७८२	५८६
४	कनिष्ठ लिपीक	क	१९४१	१३७५
५	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	१९	१२
६	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	९	५
७	लघुलेखक	क	१	०
८	लघुटंकलेखक	क	५७	३०
९	भौतिकोपचार तज्ञ	क	७०	६७
१०	वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता	क	४०	४०
११	मनोविकृती सामाजिक कार्यकर्ता	क	८४	६२
१२	व्यवसायोपचार तज्ञ	क	५६	५६
१३	समोदेष्टा	क	२७	२७
१४	प्रयोगशाळा वैज्ञानिक अधिकारी (तंत्रज्ञ)	क	७८९	६५०
१५	प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	५९८	४९५
१६	बहुउद्येशिय आरोग्य कर्मचारी गट क १० %	क	५४९१	३८३९
१७	प्रयोगशाळा वैज्ञानिक अधिकारी गट क १०० % पुणे-६ प्रयोगशाळा	क	१९७८	१४०४
१८	आरोग्य निरिक्षक गट क ७५ %	क	१८९८	१३९५
१९	आरोग्य पर्यवेक्षक गट क ८० %	क	३१९	१४६
२०	पाठ्यनिर्देशिका	क	२०२	१३७
२१	परिसेविका	क	१३८८	११३४
२२	अधिपरीचारीका	क	९१८५	६९५२
२३	सहायक अधिसेविका	क	६८	५८
२४	सार्व. आरोग्य परिचारीका/निर्देशिका	क	२६७	२५८
२५	अधिसेविका वर्ग ३	क	३६	१८
२६	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१९३	९३
२७	मनो रुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१६८	९८
२८	नेत्र चिकीत्सा अधिकारी	क	६९१	५२४
२९	सेवा अभियंता	क	३६	३५
३०	कार्यदेशक	क	७६	६२
३१	कुशल कारागीर	क	८४	५७
३२	वरिष्ठ सुरक्षा सहायक	क	८	६
३३	तंत्रज्ञ(एचईएमआर)	क	७७	६७
३४	वीजतंत्री	क	५२	२८
३५	वरिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	८	७
३६	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	८	५
३७	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक (एचईएमआर)	क	१०	५
३८	सांखिकी अन्वेषक	क	११७	८३
३९	सांखिकी सहाय्यक	क	९२	६१
४०	सांखिकी पर्यवेक्षक	क	४३	४०
४१	रासायनिक सहाय्यक	क	५७	४६
४२	वरिष्ठ रासायनिक सहाय्यक	क	५६	३६
४३	अणुजीव सहा/प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	७२	५४
४४	वरिष्ठ अणुजीव सहाय्यक	क	१६	१६

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
४५	पोषकार	क	२	१
४६	कनिष्ठ अभियंता	क	१	१
४७	वरिष्ठ प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	१
४८	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	क	१०९	९५
४९	अवैद्यकीय सहाय्यक	क	४८७	२४३
५०	रक्तपेढी तंत्रज्ञ/रक्तपेढी वैज्ञानिक अधिकारी	क	२०२	१५८
५१	औषध निर्माण अधिकारी	क	१२७१	१०९७
५२	वाहनचालक	क	७४१	४२२
५३	गृहवस्त्रपाल/वस्त्रपाल	क	१८	१३
५४	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	क	७५९	६१७
५४	क्ष किरण सहाय्यक	क	७	४
५६	आहार तज्ञ	क	८५	७३
५७	ईसीजी तंत्रज्ञ	क	९३	७९
५८	ई ई जी तंत्रज्ञ	क	५	४
५९	दंतयांत्रिकी	क	४९	२८
६०	दंतआरोग्यक	क	३०	२२
६१	डायलेसिस तंत्रज्ञ	क	८	६
६२	बीजतंत्री ग्रेड पे १९००	क	२३	२०
६३	बीजतंत्री ग्रेड पे २४००	क	६	४
६४	प्रमुख कारागीर	क	११	१०
६५	वार्डन	क	१३	११
६६	दुरध्वनी चालक	क	५७	४६
६७	दंत आरोग्य तज्ञ	क	२	०
६८	शस्त्रक्रिया सहाय्यक	क	४	२
६९	भांडार नि वस्त्रपाल	क	५०	२२
७०	अभिलेखापाल ग्रेड पे २८००	क	४१	३४
७१	अभिलेखापाल ग्रेड पे १९००	क	७	२
७२	वैद्यकीय अभिलेखापाल	क	८	२
७३	वैद्यकीय अभिलेख तंत्रज्ञ	क	३	०
७४	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक/आरोग्य कार्यकर्ता	क	३	१
७५	शस्त्रगृह सहाय्यक	क	८	५
७६	रक्तपेढी सहाय्यक	क	८	०
७७	न्युक्लीयर मेडीतंत्रज्ञ	क	३	०
७८	हिस्टोपॅथी तंत्रज्ञ/पेशी तंत्रज्ञ	क	३	०
७९	कॅथलॅब तंत्रज्ञ	क	२	०
८०	मोल्डरुम तंत्रज्ञ/किरणोपचार तंत्रज्ञ	क	२	०
८१	भौतिकशास्त्रवेत्ता	क	३	०
८२	पेशीतज्ञ	क	२	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
८३	परफ्युजिनिस्ट	क	२	१
८४	कनिष्ठ जीव अभियंता	क	४	०
८५	ऑथरिस्ट कम प्रास्टटिक तंत्रज्ञ	क	३	०
८६	लेदर वर्कर	क	१२	०
८७	कथीलगार	क	१	०
८८	ग्रंथपाल	क	३	१
८९	गृहपाल	क	९	४
९०	शेतकी पर्यवेक्षक	क	१	०
९१	प्रक्षेपक आणि लिपीक	क	१	०
९२	शिंपी	क	२९	१५
९३	नळकारागीर	क	२५	१४
९४	सुतार	क	२८	१७
९५	कलाकार नि छायाचित्रकार	क	२	२
९६	कनिष्ठ आवेक्षक	क	२	२
	एकुण गट क	क	३२३१८	२३८७३
१	मदतनिस	ड	२७	१६
२	स्वच्छक	ड	१३	७
३	शिपाई	ड	१३२२	९३४
४	शिपाई नि सफाईगार	ड	१	०
५	रुग्णपट वाहक	ड	१	१
६	पंप परिचर	ड	१	१
७	लेदर वर्कर	ड	३	२
८	वेष्टक वेतनश्रेणी १३००	ड	३	२
९	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी	ड	२४	१६
१०	कक्षसेवक	ड	३८६४	३९२६
११	बाह्यरुग्ण सेवक	ड	२७७	२०६
१२	दवाखाना सेवक	ड	६	४
१३	अपघात विभाग सेवक	ड	२८२	१९९
१४	परिचर	ड	९	७
१५	आरोग्य परिचर	ड	१२	८
१६	शुश्रुषा सहायक नर्सिंग आर्डरली	ड	३९	२४
१७	आया	ड	७६	३२
१८	सहा. शुश्रुषा प्रसाविका एएनएम सर्व्हेंट	ड	८	५
१९	प्रयोगशाळा स्वच्छक	ड	३६	२५

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
२०	अंधारखोली परिचर	ड	१९	१०
२१	क्ष किरण परिचर	ड	७३	५४
२२	प्रयोगशाळा परिचर	ड	२३९	१६४
२३	यंत्रखोली परिचर	ड	३	२
२४	रक्तपेढी परिचर	ड	८५	६४
२५	दंत सहाय्यक	ड	४६०	२३३
२६	नियमित क्षेत्र कर्मचारी	ड	१०२८	३६७
२७	पुरुष सेवक	ड	३	०
२८	पुरुष परिचर/स्त्री परिचर	ड	१०८१	६६०
२९	वाहनस्वच्छक	ड	२७	१४
३०	अकुशल कारागीर	ड	८६	३
३१	अकुशल कारागीर (एचईएमआर)	ड	१८	०
३२	लसटोचणी परिचर	ड	१	१
३३	दुरध्वणी परिचर	ड	१	१
३४	हमाल	ड	४	४
३५	मजदूर	ड	१०	१०
३६	पंप मॅकेनिक	ड	१८	५
३७	लॉट्री चालक	ड	१	१
३८	शिंपी	ड	१०	७
३९	पाळणाचालक	ड	०	०
४०	संदेश वाहक	ड	७	५
४१	इतर वर्ग ४	ड	३	२
४२	न्हावी	ड	८०	४१
४३	सहा. स्वयंपाकी	ड	७२	१६
४४	पहारेकरी/चौकीदार	ड	२४२	६८
४५	धोबी	ड	७९	२२
४६	माळी	ड	५६	२१
४७	उदवाहनचालक	ड	७२	२२
४८	मुख्य स्वयंपाकी	ड	९	०
४९	स्वयंपाकी	ड	१४६	८३
५०	सफाईगार	ड	२२२७	१५०३
५१	शस्त्रक्रियागार परिचर	ड	३०८	१९
५२	अर्धकुशल कारागीर	ड	४९	३९
५३	रक्तपेढी परिचर वेतनश्रेणी १६००	ड	८	४

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
५४	गिरणीचालक	ड	३	२
५५	शस्त्रक्रियागार सहायक	ड	१०३	४८
५६	व्रणोपचारक	ड	१७४	६६
५७	पुरुष प्रमुख /स्त्री परिचर	ड	२५	२३
५८	पुरुष प्रमुख /स्त्री परिचर श्रेणी-१	ड	१५३	८०
५९	मुकादम	ड	७४	२५
६०	हवालदार	ड	१	१
६१	नाईक	ड	७	६
६२	दफ्तरी	ड	१४	६
६३	यंत्रचालक	ड	१	१
६४	अवेष्टक	ड	७	६
	एकुण गट ड		१३०९१	८२३२

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

१. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

हा कार्यक्रम केंद्रशासनाने केलेल्या आर्थिक तरतूदीतून राबविण्यात येतो. सध्या या कार्यक्रमासाठीचे अनुदान राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत आरसीएच पीआयपीमधून देण्यात येते.

सद्यस्थितीत राज्याने १.७ इतका एकूण जननदर साध्य केलेला आहे. पुढे येणाऱ्या वर्षात एकूण जननदराची ही पातळी कायम ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्रशासनाच्या पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

- १) लाभार्थीने स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन पध्दत स्विकारणे.
- २) समाजाच्या गरजेनुसार सेवा देणे.
- ३) जोडप्याला त्यांच्या इच्छेनुसार हवी तेव्हा अपत्य प्राप्ती.

आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत लाभार्थ्यांचे संतती नियमनाच्या उपलब्ध पध्दतींविषयी समुपदेशन केले जाते. त्यानुसार लाभार्थी उपलब्ध पध्दतींमधून योग्य पध्दतीची निवड करतो. सध्या केंद्रशासन प्रसूती पश्चात कुटुंब नियोजन सेवांवर अत्याधिक भर देत आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या सेवांमध्ये कायमच्या पध्दती व तात्पुरत्या पध्दती असे दोन प्रकार आहेत. कायमच्या पध्दतीमध्ये पुरुष शस्त्रक्रिया व स्त्री शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो. स्त्री शस्त्रक्रियेमध्ये टाक्याच्या व बिनटाक्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तात्पुरत्या पध्दतीमध्ये तांबी, गर्भ निरोधक गोळ्या, सेण्टक्रोमन आठवडी गोळ्या, निरोध व अंतरा इंजेक्शन याचा वापर केला जातो.

राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्रे, ग्रामिण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, महानगरपालिका रुग्णालये आणि मानांकित (Accredited) खाजगी आरोग्य संस्था यांचे मार्फत केली जाते. या सर्व केंद्रांमध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या व निरोध वाटपाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. या केंद्रांकडून तांबी बसविण्याच्या सुविधाही पुरविल्या जातात. ज्या ठिकाणी शस्त्रक्रियागृहे चालूस्थितीत आहेत अशा संस्थांमध्ये कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. जास्तीत जास्त शस्त्रक्रियागृहे चालू स्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने व जास्तीत जास्त शल्यचिकित्साकांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. यासाठी राज्याने दिनांक ९ मे, २००० च्या शासन निर्णयानुसार “छोटे कुटुंब” या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. “छोटे कुटुंब” म्हणजे दोन अपत्यांपर्यंतचे कुटुंब.

राज्याच्या जीवनविषयक निर्देशांकामध्ये घट झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

राज्याचा जन्मदर १५.३ (एस.आर.एस २०१९) वरून १५.० (एस.आर.एस २०२०) झालेला आहे व मृत्युदर देखील ५.५ (एस.आर. एस. २०२०) इतका कमी झालेला आहे.

एकूण जननदर (Total Fertility Rate) कमी होत आहे व एकूण जनन दर (Total Fertility Rate) १.५ (एस.आर.एस २०२०) इतका झालेला आहे व Replacement level पर्यंत पोहोचली आहे.

तसेच एस.आर.एस. अहवालानुसार अर्भक मृत्यू दर १६ (एस. आर. एस. २०२०) तर नवजात अर्भक मृत्यू दर ११ (एस. आर. एस. २०२०) इतका झालेला आहे.

वर्ष २००१ ते वर्ष २०११ या दरम्यान महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९ कोटी ६९ लाखावरून ११ कोटी २३ लाख इतकी वाढलेली आहे. राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये जरी वाढ होत असली तरी दशकीय वाढीचा दर २२.७३ टक्के (जनगणना २००१) वरून १५.९९ टक्के (जनगणना २०११) इतका कमी झालेला आहे.

(१) सचिव पातळीवरील विभाग	१
(२) आरोग्य संचालनालय मुंबई/पुणे	२
(३) राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, पुणे	१
(४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालये	३४
(५) उपजिल्हा रुग्णालये	९५
(६) ग्रामीण रुग्णालये	३६४
(७) स्त्री रुग्णालये	२०
(८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१११३
(९) उपकेंद्रे	१०७४८

२. वित्तीय आवश्यकता

2. FINANCIAL REQUIREMENTS STATEMENT

		एकूण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशीर्ष तथा कार्यक्रमांनुसार तपशील			मागणी क्रमांक आर - १		रुपये हजारत
		Major Head Programmewise Total Budget Estimates			Demand No. R-1		(Rs. in thousands)
अ.क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रकम २०२३-२०२४	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५	सुधारित अंदाज २०२४-२०२५	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२६	Name of the Programmes	
Sr. No	Name of the Programmes	Actuals 2023-2024	Budget Estimates 2024-2025	Revised Estimates 2024-2025	Budget Estimates 2025-2026		
1	2	3	4	5	6	7	
२२११	कुटुंब कल्याण					2211- Family Welfare.	
१.	संचालन व प्रशासन	2915755	3343532	3172508	3483176	Direction and Administration	
२.	प्रशिक्षण	307431	442257	457257	488618	Training	
३.	ग्रामीण कुटुंब कल्याण सेवा	7127145	9963087	8963087	10423990	Rural Family Welfare Services	
४.	नागरी कुटुंब कल्याण सेवा	174267	222890	222890	252351	Urban Family Welfare Services	
५.	माताबाल आरोग्य सेवा	3895699	4985774	4931876	2353252	Maternity & Child Health	
६.	परिवहन	6130	16107	11628	16460	Transport	
७.	नुकसान भरपाई	4504	9010	6307	9010	Compensation	
८.	सामुदायिक शिक्षण	0	0	0	0	Mass Education	
९.	इतर सेवा व पुरवठा	83613	104718	104718	121581	Other Services and Supplies	
१०.	अनुसूचित जाती/साठी विशेष घटक योजना.	0	0	0	0	Special Component Plan for Scheduled Castes	
	अ. भारीत	0	0	0	0	(A) Charged	
	दत्तमत	14514544	19087375	17870271	17148438	Voted Grants	
	दत्तमत वजा- वसुली	4498	0	0	0	Deduct Recoveries	
	एकूण २२११ कु. क.	14510046	19087375	17870271	17148438	Total 2211 F.W.	
ब.	२२५१ सेक्टरिएट सामाजिक सेवा (२२५१०१८७)	36477	63121	63121	76962	(B) 2251 Secretariate Social Services (22510187)	
क.	(१)- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना	0	2	2	2	(C) (1) Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme	
	(२) डॉ. आनंदीबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजना	318	500	350	500	(2) Dr. Anandibai Joshi Gourave Award Scheme	
	३) शालेय विद्यार्थ्यांना दृष्टीदोष निवारणार्थ मोफत चष्मे पुरविकेणे	0	2500	7900	25	(3) Providing free Spectacles to School Students to correct impaired vision	
	एकूण	14546841	19153498	17941644	17225927	Total	

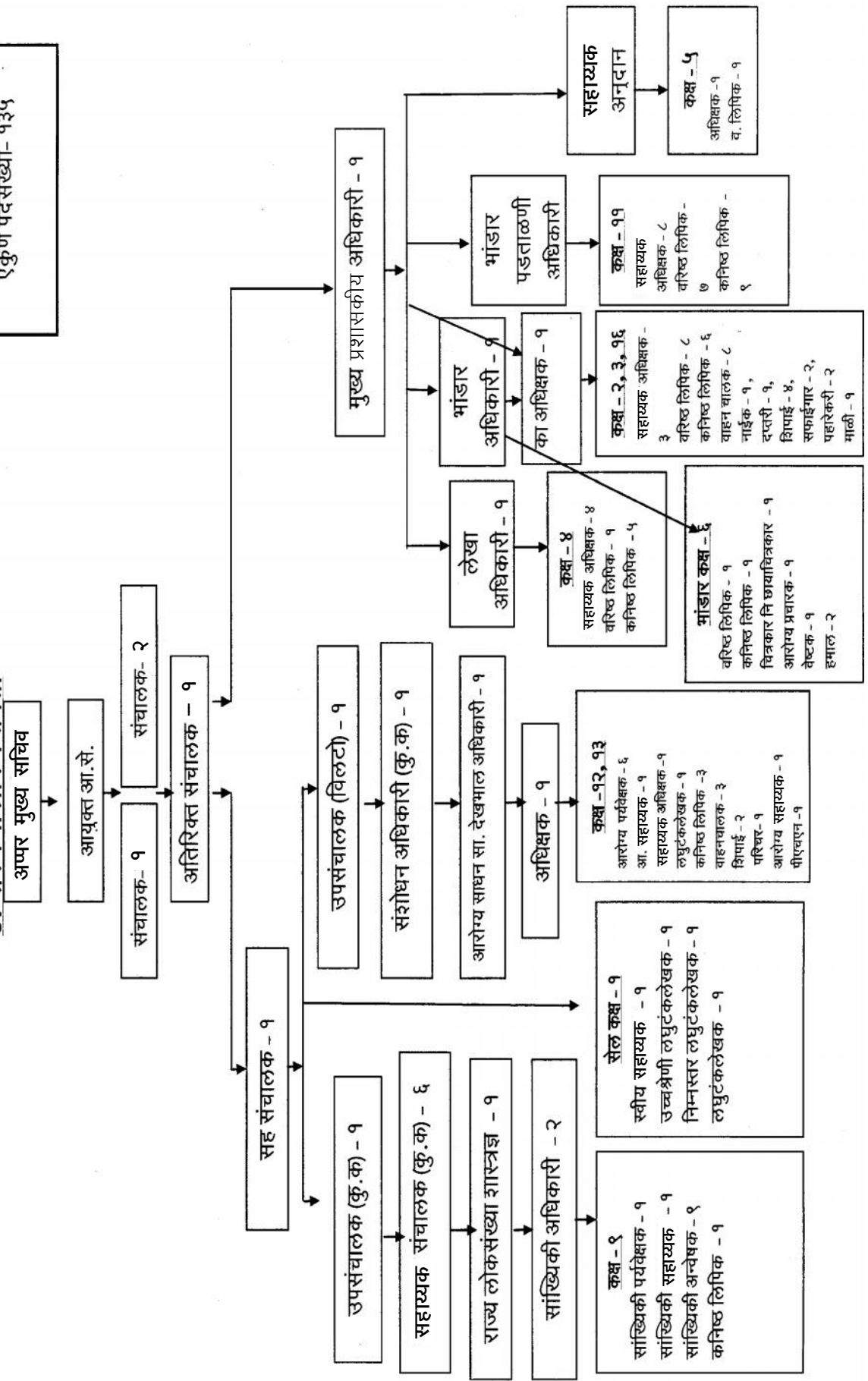
परिशिष्ट
३. कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	योजना	वर्ग-१			वर्ग-२			वर्ग-३			वर्ग-४			एकूण	
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१७
१.	राज्य कु. क. कार्यालय	५	१०	१५	४	३	७	५३	४४	९७	१६	१	१७	७८	१३६
२.	जिल्हा कु. क. विभाग	२४	६	३०	४९	६	५५	३००	९१	३९१	७८	८	८६	४५१	५६२
३.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम	-	३१	३१	-	१	१	-	१९५	१९५	-	-	-	-	२२७
४.	ग्रामीण कु. क. केंद्रे	-	-	-	-	-	-	११०११	१०६३	१२०७४	-	१०४५३	१०४५३	११०११	२२५२७
५.	आरोग्य व कु. क. प्र. केंद्रे	६	६	१२	१२	१६	२८	४८	३५	८३	२४	२२	४६	९०	१६९
६.	वैद्य. महाविद्यालयातून प्रशिक्षण	५	-	५	-	१	१	-	२	२	-	-	-	५	८
७.	अशैक्षणिक रुग्णालयातील एएनएम प्रशिक्षण संस्था	-	-	-	-	२१	२१	-	१७९	१७९	-	१०२	१०२	-	३०२
८.	शासकीय नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	-	-	-	१३	३२	४५	१५६	४	१६०	-	-	-	३६	२०५
९.	प्रतिक्षमतेचा विस्तारीत लस टोचणी कार्यक्रम.	१	-	१	-	-	-	१६६५	४२८	२०९३	१९	१४	३३	१६८५	२१२७
एकूण		४१	५३	९४	७८	८०	१५८	१३२३३	२०४१	१५२७४	१३७	१०६००	१०७३७	१३३५६	२६२६३

टीप : मुख्य लेखाशीर्ष २२११ अंतर्गत पदाच्या आढाव्यात काही योजनामध्ये पदे कमी जास्त दिसून येत आहे. परंतु पदाच्या आढाव्याची कार्यवाही शासनस्तरावर प्रलंबित आहे, जो पर्यंत पदाच्या आढाव्याची कार्यवाही शासन स्तरावर करून पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कार्यक्रम अंदाजपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या मंजूर पदामध्ये बदल करणे संयुक्तीक होणार नसल्याने पुर्वी प्रमाणे पदे दर्शविण्यात आलेली आहेत.

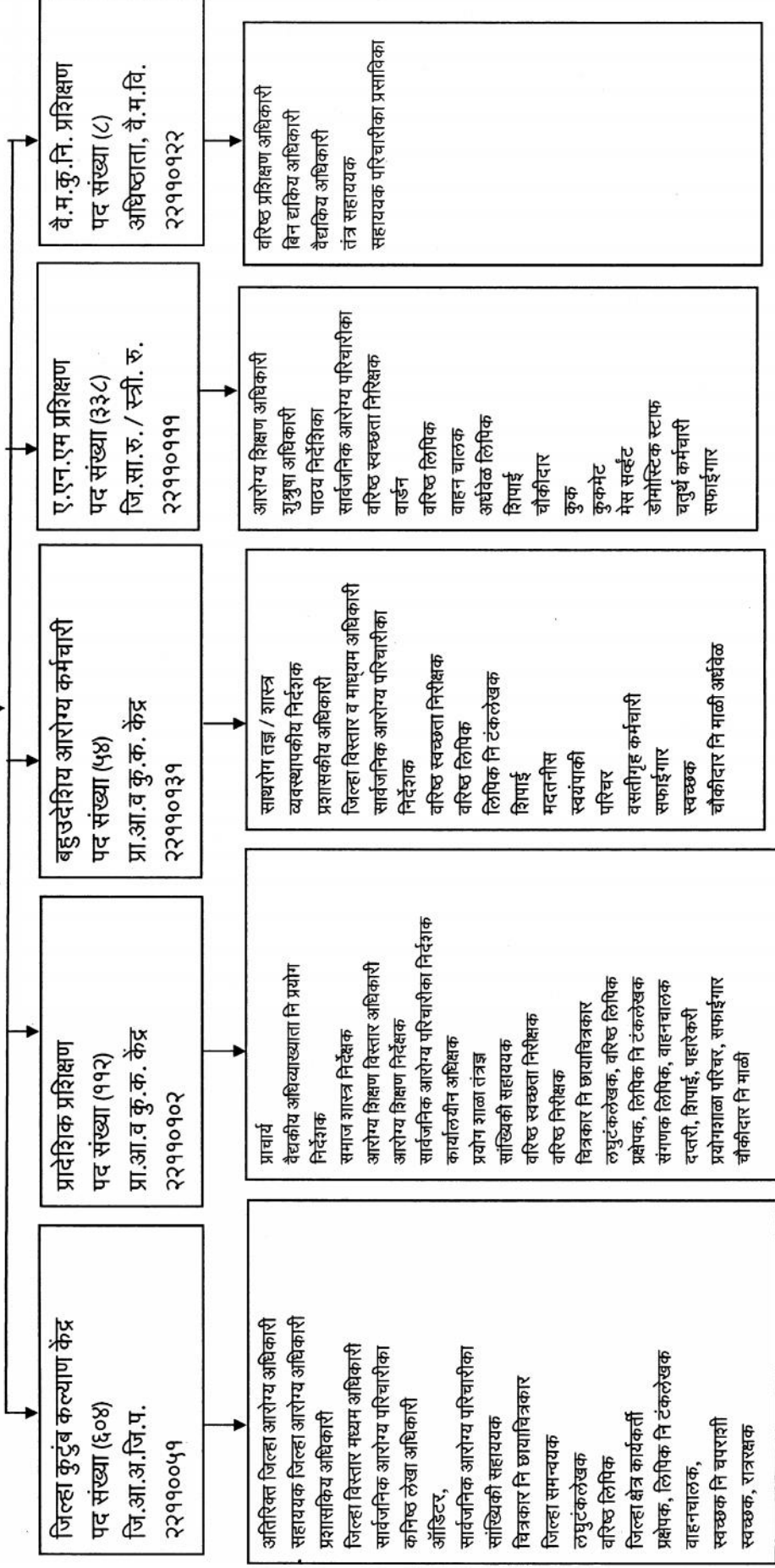
४. संस्थेचा प्रारूप तक्ता

एकुण पदसंख्या- १३५

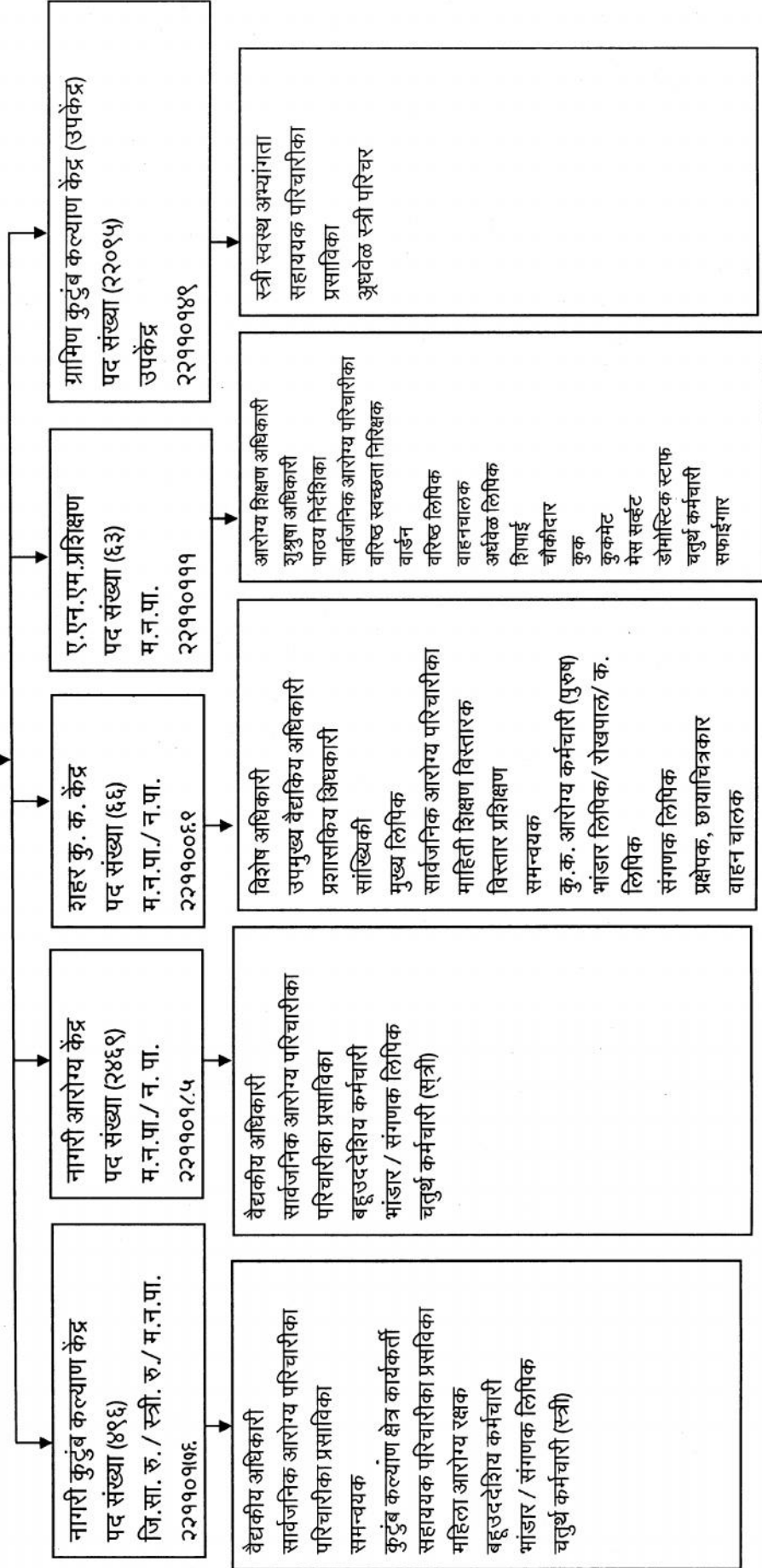

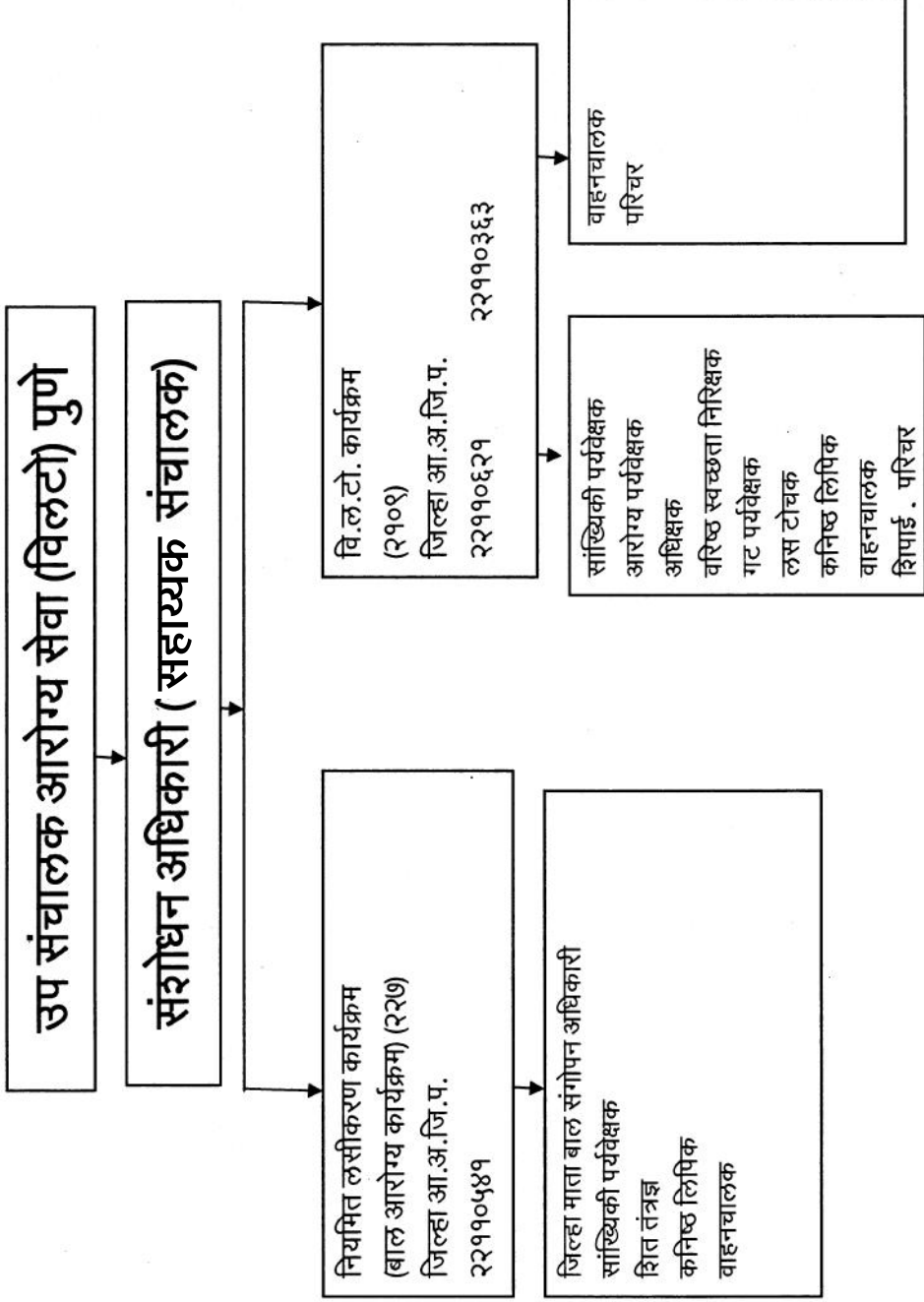
सह संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

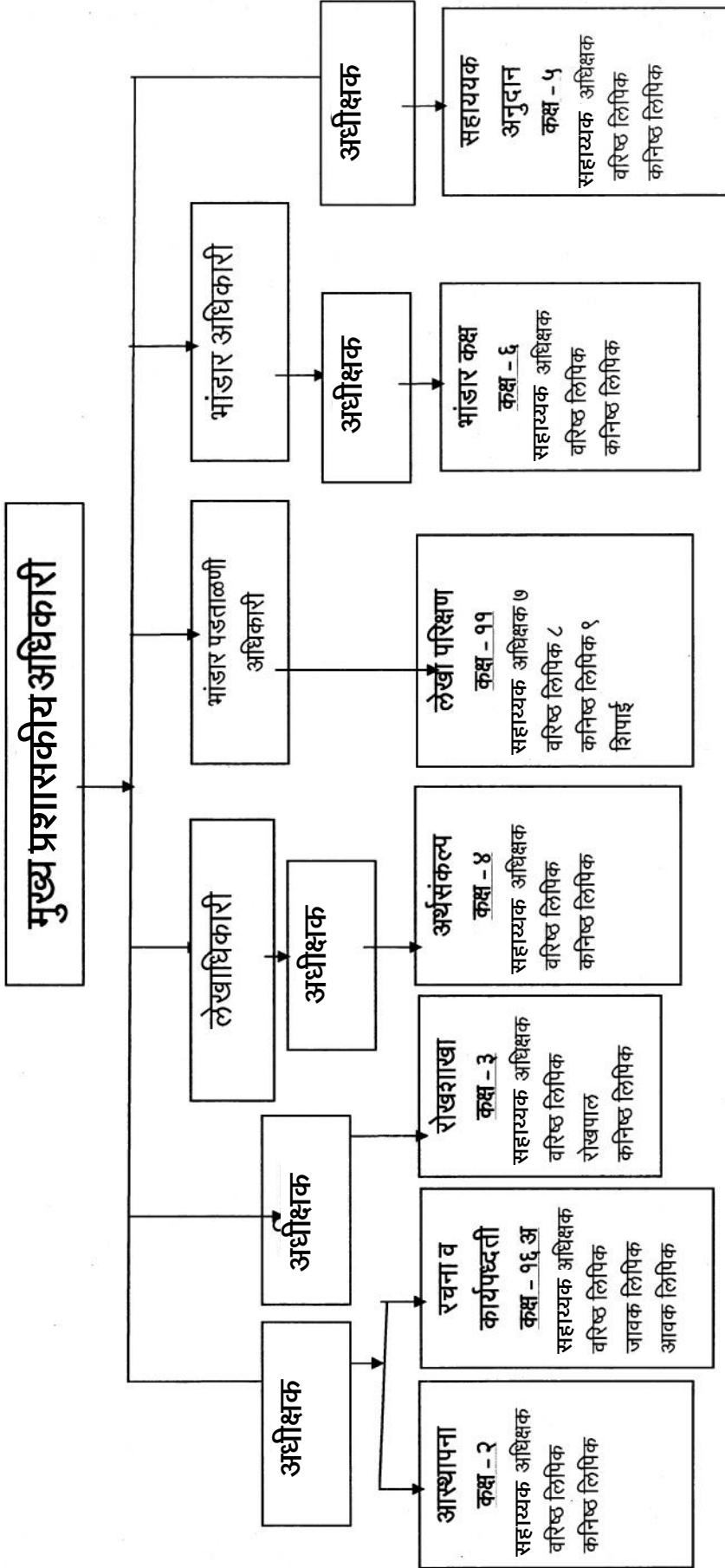
सहाय्यक संचालक (कुटुंब कल्याण)

उप संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

५. संचालन व प्रशासन

१. राज्यातील एकूण कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या कामकाजाची दिशा, तांत्रिक सल्ला व कामकाजाची तपासणी याबाबीचे संनियंत्रण राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालया मार्फत केले जाते.

२. जिल्हास्तरावर कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांची अंमलबजावणी पंचायत समित्या, नगरपालिका व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक यांच्या मार्फत केली जाते.

३. महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण शहर कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या मुंबई, पुणे, सोलापूर येथील महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कर्मचारी वर्गाचे वेतन, व भत्ते यावर होणारा १०० टक्के खर्चाची प्रतिपुर्ती केंद्र शासनामार्फत सहायक अनुदानाच्या रूपाने दिले जात होते. केंद्र शासनाचे दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना मध्ये यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांना सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे.

४. सर्व जिल्हे, महानगरपालिका व नगरपालिका यांनी कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व माता बालसंगोपन कार्यक्रमाकरीता लोकसंख्येनुसार उद्दिष्ट निश्चित केले आहे व त्याचे दरमहा प्रगती अहवाल मागविण्यात येतात.

शहर कुटुंब कल्याण विभाग :-

महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे, नागरी आरोग्य केंद्रे इत्यादींच्या कार्यक्रमांची तपासणी करणे त्यांनी

केलेल्या कामाचे संनियंत्रण करणे, त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना तसेच संस्थाचालकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, शासन व संस्था यांच्या मध्ये समन्वय ठेवणे इत्यादी साठी शहर कुटुंब कल्याण केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या विभागामध्ये नेमलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यासाठी सहाय्यक अनुदान संबंधित महानगरपालिकेला वितरित करण्यात येत होते.

मुंबई महानगरपालिकेकडे ३ व पुणे, सोलापूर, नागपूर या ठिकाणी प्रत्येकी १ असे एकूण ६ शहर कुटुंब कल्याण विभाग राज्यात कार्यरत आहेत. या शिवाय मुंबई महानगरपालिकेकडील ३ शहर कुटुंब कल्याण विभागावर पर्यवेक्षण व संनियंत्रण समन्वय इत्यादीसाठी १ जिल्हा कुटुंब कल्याण विभाग मुंबई महानगरपालिकेकडे कार्यरत आहे. या विभागासाठी देखील केंद्रशासनाकडून राज्य शासना मार्फत महानगरपालिकेला सहायक अनुदान दिले जात होते. केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना नुसार यापुढे केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे. सन २०१२ नंतर स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांचे सहायक अनुदान केंद्र शासनाकडून बंद करण्यात आले आहे. मुंबई महानगरपालिका व सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात असलेल्या संस्थांचे सन २०१२ पूर्वीचे सहायक अनुदान प्रलंबित असल्याने कार्यक्रम अंदाजपत्रकात घेण्यात आले आहे.

६. आरएमएनसीएच + ए कार्यक्रम व इतर संबंधीत कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

राज्यात आरएमएनसीएच + ए हा कार्यक्रम राष्ट्रीय अभियान अंतर्गत विकेंद्रीकरण पध्दतीने राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दीष्टे मातामृत्यु दर, अर्भकमृत्यु दर व निव्वळ प्रजनन दर यांचे प्रमाण कमी करून, प्रजनन व बालआरोग्याचा दर्जा चांगला ठेवणे व लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करणे हे आहे.

● उद्दीष्टे :-

१. आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत सेवांची गुणवत्ता व उपलब्धता वाढविणे.
२. आरोग्य यंत्रणेमध्ये व व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करणे.

आरएमएनसीएच + ए निर्देशकांच्या उद्दीष्टांची स्थिती

निर्देशांक	सद्यस्थिती	
	भारत	महाराष्ट्र
मातामृत्यु दर * *	११३	४६
५ वर्षाखालील मृत्युदर *	३६	२२
अर्भक मृत्युदर ***	३०	१७
नवजात शिशू मृत्युदर *	२३	१३
निव्वळ प्रजनन दर *	२.२	१.७

स्त्रोत - *एसआरएस बुलेटीन आणि आर. जी. आय. रिपोर्ट २०१८
एमएमआर बुलेटीन २०१६-१८.* एसआरएस बुलेटीन आणि आर जी.आय.रिपोर्ट २०१९

अंमलबजावणी पध्दती :-

वरील उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याकडून आरएमएनसीएच+ए पीआयपी अंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना मुख्यत्वेकरून माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील आरोग्य, पीसीपीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी, आदिवासी विभागासाठी आरसीएच कार्यक्रम यांचेशी संबंधित आहेत. सर्वसाधारण कृती योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * गरजू लोकांना द्यावयाच्या सेवेच्या गुणवत्तेत व उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे.
- * सर्व स्तरावर नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीने सुसूत्रता आणणे.
- * सध्याच्या नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीमध्ये सुसूत्रता आणणे.
- * प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून योग्य मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे.
- * इतर शासकीय विभागांशी समन्वय ठेवणे.
- * ज्या सेवा देण्यासाठी कायम स्वरूपी मनुष्यबळ उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी कंत्राटी पध्दतीने सेवा देणे.
- * अशासकीय संस्था व इतर बाह्य संस्था (युनिसेफ, युएनएफपीए इत्यादी) यांचे सहाय्य प्राप्त करणे.
- * तज्ञ डॉक्टरांच्या सेवेसाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांबरोबर समन्वय ठेवणे.
- * महिला व समाजाचे सबलीकरण करणे यासाठी प्रयत्न करणे.
- * पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

वरील योजनांतर्गत द्याव्या लागणाऱ्या सेवा या राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, महापालिकेअंतर्गत रुग्णालये व मानांकित केलेली खाजगी रुग्णालये यांचेमार्फत देण्यात येतात.

● मनुष्यबळ :-

वरील सस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या वैद्यकीय व निमवैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध आरोग्य सेवा देण्यात येतात. सेवांची गुणवत्ता ठेवण्यासाठी या अधिकारी व कर्मचारी यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात येते.

● कार्यक्रमात विविध योजना व उपक्रम :-

आरसीएच पीआयपी २०२१-२२ मधील महत्वाच्या शिर्षांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१.माता आरोग्य :- माता आरोग्य हा प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा महत्वाचा भाग आहे. सन २०२१-२२ च्या पीआयपी मध्ये माता आरोग्य या शिर्षकाखाली पुढील योजना राबविण्यात येत आहेत.

● जननी सुरक्षा योजना

● जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

* या कार्यक्रमांमध्ये गरोदर माता व एक वर्षाच्या आतील आजारी अर्भकांना पुढील सुविधा देण्यात येतात.

* घरापासून आरोग्य संस्थेपर्यंत, एका आरोग्य संस्थेपासून दुसऱ्या आरोग्य संस्थेपर्यंत आणि आरोग्य संस्थेपासून परत घरापर्यंत मोफत संदर्भ सेवा व वाहतूक.

* मातांना मोफत आहार (सर्वसाधारण प्रसूतीसाठी ३ दिवस व सिझेरीयन शस्त्रक्रियेसाठी ७ दिवस)

* विनाशुल्क रुग्ण सेवा.

* मोफत प्रसूती व सिझेरीयन शस्त्रक्रिया सेवा.

* मोफत रोग निदान, औषधोपचार व रक्तपुरवठा.

● माता मृत्यू अन्वेषण.

● प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

● प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

● प्रथम संदर्भसेवा केंद्रे कार्यान्वित करणे (एफ. आर. यु.)

● लक्ष्य प्रसूतीगृह (Labour rooms) आणि माता शस्त्रक्रियागृह (Maternity OTs) मध्ये गुणवत्ता सुधारणा

● सुमन (सुरक्षित मातृत्व आश्वासन) (SUMAN)

२. बाल आरोग्य :-

यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

* बाल उपचार केंद्रे (सी. टी. सी.)

* पोषण पुनर्वसन केंद्र (एन. आर. सी.)

* विशेष नवजात काळजी कक्ष (एस. एन. सी. यु.)

* बालमृत्यू अन्वेषण (सी. डी. ए.)

* जंतनाशक व जीवनसत्व 'अ' मोहिम

* नवताज शिशू स्थिरीकरण कक्ष (एन. बी. एस. यु.)

- * आरोग्य संस्थामध्ये कांगारु मदर केअर पध्दतीचा वापर (के. एम. सी.)
- * अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (आय.डी.सी.एफ.)
- * मदर अंबसूल्यूट अफेक्शन (MAA)
- * एनेमिया मुक्त भारत (एएमबी)
- * सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मता: कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन

३. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK) :-

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते अभावी होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आले आहे.

- * वाहन व्यवस्था
- * साहित्य
- * DEIC दैनंदिन कामकाज खर्च
- * वैद्यकीय अधिकारी, DPS/DEIC यांना कॅम्प्युनिकेशनसाठीचा खर्च देणे.
- * संदर्भ सेवा (Secondary/Tertiary Care)
- * शस्त्रक्रिया

४. आदिवासी विभागासाठी आरसीएच :-

या शीर्षखालील योजनांची अंमलबजावणी ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपुर, गोंदिया, चंद्रपुर व गडचिरोली या १६ नवसंजीवनी कार्यक्रमांतील जिल्ह्यामध्ये केली जाते. त्यामध्ये पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- * भरारी पथकातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यासाठी दरमहा रु. २४,०००/- भत्ताअतिरीक्त. (Hardship Allowance)
- * अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट भागामध्ये आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण करणे.
- * मेळघाट भागात काम करणाऱ्या अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी व तालुका वैद्यकीय अधिकारी यांना विशेष मेहनताना भत्ता देणे.
- * अतिदुर्गम भागातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी निरंतर प्रशिक्षण कार्यक्रम.

५. नियमित लसीकरण कार्यक्रम :-

बालकांमधील पोलिओ, क्षयरोग, कावीळ, वेटाव्हॅलेट, गोवर व रुबेला, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात बालकांना वरील आजारांच्या लसी राष्ट्रीय लसीकरण वेळापत्रकाप्रमाणे दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वाताची लस दिली जाते.

लसीकरणामुळे बालक व गरोदर मातांमध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती तयार होते. कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून एन.आर.एच.एम. अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी.सिरींज यांचाही पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो. आरोग्य संस्थांमध्ये लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसींची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसींची वाहतूक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पॅटाव्हॅलेट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी कावीळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार दिनांक २५ एप्रिल, २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी (toPV) लस बंद करण्यात आली असून (boPV) लस सुरु करण्यात आली आहे.

जापनिज एनसेफेलायटीय लस या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपुर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

दि. २७ नोव्हेंबर २०१८ पासून संपुर्ण महाराष्ट्र राज्यात गोवर व रुबेला लसीकरण मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेंतर्गत ९ महिने ते १५ वर्ष वयोगटातील बालकांना लसीकरण करण्यात आले. या मोहिमेंतर्गत २.९० कोटी बालकांपैकी २.७८ कोटी बालकांचे लसीकरण करण्यात आले.

रोटा व्हायरस लस :-

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकामध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्ल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

टीडी-TD

धनुर्वात प्रतिबंधक लस (टी टी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-TD) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झालेल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येत.

न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV)

मुलांना न्युमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे.

लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना (PCV) चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला (PCV) चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम :-

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम प्रथम १९९५-९६ या वर्षी ३ वर्षांच्या खालील बालकांसाठी सुरु करण्यात आला. नंतर पोलिओ निर्मुलनास गती मिळण्यासाठी लाभार्थींचा गट ५ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला.

* सन २०१० - महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५ पोलिओ केसेस आढळल्या (मालेगाव ४ व बीड १)

- * २०११ - महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०११ - भारतामधील पश्चिम बंगाल या राज्यामध्ये एक पोलिओ केस आढळली.

- * २०१२ - महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०१३ - व्हॅक्सिन डिस्ट्रिब्यूशन पोलिओ व्हायरसची केस जिल्हा बीड मध्ये सन २०१३ ला तर नवी मुंबई मध्ये ११ जुलै, २०१३ ला आढळली.

वर्षानिहाय पोलिओ केसेसची माहिती

वर्ष	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३ (ऑक्टो. २०२३)
जग	१३४९	६५०	२२३	४१४	३५९	७४	३७	२२	३३	१७६	१४०	६	३६	१०
भारत	४२	०१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
महाराष्ट्र	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :-

- * पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिरांचे आयोजन करणे.
- * स्त्री शस्त्रक्रिया आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया स्वीकर्त्यास आर्थिक मोबदला देणे.
- * खाजगी मानांकित (Accredited) संस्थांच्या चालकांचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व कुटुंब कल्याण विमा योजनेविषयी संवेदीकरण (Sensitization) करण्याकरीता कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- * कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया लाभार्थी व शस्त्रक्रिया करणारे सर्जन यांच्या वाहतुकीकरीता करावयाचा खर्च.
- * लॅप्रोस्कोप दुरुस्ती.
- * जागतिक लोकसंख्या दिन ११ जुलै साजरा करणे.
- * कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना.
- * नवीन संतती नियमन साधने - एमपीए इंजेक्शन व सेंटक्रोमन पील (आठवडी) यांचा समावेश.

७. राष्ट्रीय किशोरवयीन स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुला मुलींची संख्या (वय १०-१९) एकूण लोकसंख्येपैकी २३ टक्के आहे. किशोरवयात झपाट्याने शारीरिक वाढ, भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलींसाठी अर्श (Adolescent Reproductive Sexual Health) हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये खालील कार्यक्रम राबविले जातात.

- * ६३१ अर्श क्लिनिकचे बळकटीकरण (मैत्री क्लिनिक) व बाह्य संपर्क कृतींचे नियोजन.
- * जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अर्श समुपदेशकाची नियुक्ती.
- * किशोरवयीन मुलींमध्ये पोषण अभावी होणाऱ्या रक्ताक्षयावर प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करण्यासाठी आठवडयातून एकदा लोहयुक्त गोळ्या देणे (WIFS).

- * नवीन अर्श क्लिनिकची स्थापना करणे.

- * प्रमोशन ऑफ मेनस्ट्र्युअल हायजीन (PMHS) कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना माफक दरात सॅनिटरी नॅपकिन पुरविण्यात येत आहेत.

- * अडोलेसन्ट हेल्थ व आय.सी.टी.सी समुपदेशक यांना वाहन व्यवस्था उपलब्ध करून देणे.

- * आर. के. एस. कार्यक्रम जिल्हातील उपकेंद्रामध्ये पीअर एज्युकेटर्स करीता वस्तु स्वरूपात मानधन देणे.

- * आय. ई. सी.

- * अडोलेसन्ट फ्रेंडली क्लब उपकेंद्र स्तरावर आयोजित करणे.

- * किशोरवयीन आरोग्य दिवसाचे आयोजन करणे.

- * भिंतीवर म्हणी लिहिणे, (WIFS) नोंदवह्या छापून घेणे, अहवाल छपाई करून घेणे.

- * राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हास्तरावरील कार्यशाळा.

८. पी.सी.पी.एन.डी.टी. :- यामध्ये पीसीपीएनडीटी कायदा या महत्वाच्या योजनेचा समावेश होतो. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * पीसीपीएनडीटी अंतर्गत राज्यस्तरीय कक्ष स्थापन करणे.

- * समुचित प्राधिकाऱ्यांचे पीसीपीएनडीटी कायद्याबाबत प्रशिक्षण.

- * जिल्हा व महानगरपालिका विभागांतर्गत स्टिंग ऑपरेशनला सहाय्य करणे.

- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायदांतर्गत कोर्ट केसेसमध्ये साक्षीसाठी येणाऱ्या साक्षीदारांच्या जाण्या-येण्याच्या खर्चाबाबत तरतुद.

- * जिल्हास्तरीय तपासणी पथकाला सहाय्य.

- * समुचित प्राधिकारी, जिल्हा व महानगरपालिका क्षेत्रातील सोनोग्राफी केंद्राचे चालक यांना कायद्यातील तरतुदीबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणेसाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.

- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या केंद्राची माहिती देणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस योजना.

- * राज्य व विभागीय स्तरावर दक्षता पथक स्थापन करणे.

- * तक्रार नोंदविण्यासाठी हेल्पलाईन व आमची मुलगी ही वेबसाईट.

९. प्रशिक्षण :-

यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी व इतर आरोग्य कर्मचारी यांच्यासाठी विविध प्रकारच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश होतो. ही प्रशिक्षणे माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील कार्यक्रम व इतर आरसीएच कार्यक्रम यांच्याशी संबंधित असतात. यामध्ये मुलभूत प्रसूती सेवा प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, बी.ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ए.एन.एम./एल.एच.व्ही./ अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्ती यांचेकरीता किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य (अर्श) प्रशिक्षण, मिनिलॅप, आययुडी, आय.एम.एन.सी.आय., आर टी. आय./ एस.टी.आय. इ. प्रशिक्षणांचा समावेश होतो.

१०. कार्यक्रम व्यवस्थापन :-

यामध्ये राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, उपकरण-फर्निचर पुरवठा करणे, ऑडीट कार्यक्रम अशा बाबींचा समावेश होतो.

११. जोखमीचे गट :-

जोखमीचे गट म्हणजे असा जोखमीचा समुदाय की जो एस.सी./ एस. टी. आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या जी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात राहते व ज्यांचेपर्यंत शहरी व आदिवासी भागाकरीता राबविण्यात येणारे आरसीएच कार्यक्रम पोहचत नाहीत. प्रामुख्याने यामध्ये स्थलांतरीत मजुरांचा जे झोपडट्टीमध्ये राहत नाहीत अशांचा समावेश होतो. त्यांचेकरीता पुढील योजना राबविण्यात येतात.

* २५ जिल्हयांमध्ये सहकारी साखर कारखाना भागातील स्थलांतरीत रुसतोड मजुरांसाठी विशेष आरसीएच शिबीरांचे आयोजन.

* स्थलांतरीत विट भट्टी मजुरांसाठी आरोग्य तपासणी शिबीराचे आयोजन करणे.

आरएमएनसीएच + ए. पी.आय.पी. २०२४-२५ :-

एन.आर.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शीर्ष असून ती पुढील प्रमाणे आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, न्यूट्रिशन, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/डीईआयसी, पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याची अंमलबजावणी, लसीकरण अनुदान.

जिल्हे	रु. ३३२४९.२६ लक्ष
मनपा	रु. ५०९०.७० लक्ष
आ.कु.क.प्र.के.	रु. १५००.८७ लक्ष
उपसंचालक	रु. ३३.५३ लक्ष
राज्य (मुख्यालय)	रु. २३१७१.०१ लक्ष
एकूण राज्याचे अनुदान (आर.एम.एन.सी.एच.+ए)	रु. ६३०४५.३७ लक्ष

आर. एम. एन. सी. एच.+ ए. पी. आय.पी. चा माहे ऑक्टोबर २०२४ अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

								खर्च रु. लक्ष	
पी. आय. पी.	मंजूर २०२४-२५ पी.आय. पी. रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मुख्यालय)	एकूण राज्ये	टक्के	
आर.एम.एन.सी. एच.+ ए.	६३०४५.३७	१४३८९.३९	१९७८.९८	१८२.५६	७.९५	७२४०.९५	२३७९९.८३	३७.७४	

आर.एम. एन.सी.एच. + ए. पी. आय. पी. २०२४-२५ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०२३-२०२४			सन २०२४-२५ (माहे ऑक्टोबर २०२४ अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	४२५४.४४	४६७२.२६	१०९.८२	४५९२.६३	२७६९.८०	६०.३१
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	२०६८४.९९	११७९८.४३	५६.६५	१६९९९.९३	४०५१.३४	२३.८३
	क) लक्ष	९२४.४९	४९६.५३	४५.०५	६८९.०४	४८.६४	७.०५
	ड) आर.सी.एच. पोर्टल/अनमोल/ एमसीटीएस	५९०.०९	४९९.३०	८४.६१	६६०.४४	७६.४२	११.५७
	ड) इतर	९०११.७३	३४२६.११	३८.०२	४३०८.८८	१०६५.४५	२४.७३
	एकूण माता आरोग्य	३५४६४.९३	२०७३२.६३	५८.४६	२७२५०.९२	८०११.६६	२९.४०

२. बाल आरोग्य + न्युट्रिशन-	२१२२३.२८	९४५९.३७	४४.५७	१५९०३.६०	७६९३.६८	४८.३८
३. कुटुंब कल्याण -						
अ) कुटुंब नियोजन मोबदला	२६११.४३	१५६२.९४	५९.८५	१८३४.६९	५४८.७४	२९.९१
ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	२४१२.११	१५९४.४७	६६.१०	१५६९.५४	५२०.८५	३३.१८
एकूण कुटुंब कल्याण	५०२३.५६	३१५७.४१	६२.८५	३४०४.२३	१०६९.५९	३१.४२
४. किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	५२३२.१३	२७३०.४३	५२.१९	३४५५.६३	२०१९.८२	५८.४५
५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/ डी.ई.आय.सी.	६६१२.२४	५४०५.०८	८१.७४	५७११.७०	२१३६.१६	३७.४०
६. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र	१३८.४०	४४.८४	३२.४०	११०.४०	२१.२०	१९.२०
एकूण आर.एम.एन.सी.एच.+ए. फ्लेक्सीपुल ..	७३६९४.५३	४१५२९.७६	५६.३५	५५८३६.४८	२०९५२.१०	३७.५२
७. नियमित लसीकरण कार्यक्रम	१४०३८.७६	७०५०.२१	५०.२२	७२०८.८९	२८३९.७४	३९.३९
एकूण ...	८७७३३.२९	४८५७९.९७	५५.३७	६३०४५.३७	२३७९१.८४	३७.७४

प्राप्त अनुदान व खर्च (रूपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.एच + एपीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०२०-२१	५४९२१.५५	२३२८४.७८	४२.४०	९१८७.३८	६१००.१२	६६.४०
२०२१-२२	३३८४३.८६	२५०८८.०८	७४.१३	५०७१.९७	२८१८.९३	५५.५८
२०२२-२३	९६५२६.९१	३९३९३.५६	४०.८१	११६३०.९२	६२१८.७९	५३.४७
२०२३-२४	७३६९४.५३	४१५२९.७६	५६.३५	१४०३८.७६	७०५०.२१	५०.२२
२०२४-२५ (माहे ऑक्टोबर २०२४ अखेर)	५५८३६.४८	२०९५२.१०	३७.५२	७२०८.८९	२८३९.७४	३९.३९

टीप- प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२३-२४			२०२४-२५ (माहे. ऑक्टोबर २०२४ अखेर)		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%	वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	२१०६३०	३७	५६५०००	७६६३४	१४
२	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	५२७६	११	५००००	१८२४	४
३	तांबी	४९००००	३६२०९६	७४	४९००००	१७७७०३	३६
४	प्रसूतीपश्चात तांबी	२२५०००	११७४७०	५२	२२५०००	५७५४३	२६
५	गर्भनिरोधक गोळ्या	३७५०००	२२७०७८	६१	३७५०००	२४३३८३	६५
६	निरोध	--	२२९९३१	--	--	२६९८२७	--
७	गरोदर माता नोंदणी	२१२५८११	२०४८०४२	९६	२१२५८११	११३५११२	५३
८	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्यांच्या आत)	१९१३२३०	१७८५४३६	९३	१९१३२३०	९५२७२२	५०
९	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१२५८११	१९१७४४५	९०	२१२५८११	१०२९९५६	४८
१०	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१२५८११	१९८०२६४	९३	२१२५८११	११३३२३६	५३
११	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१२५८११	१९५१९९७	९२	२१२५८११	१०९४७६०	५१
१२	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	१७७५०३५	१७६१६०४	९९	७७२६७२	७६६६६५	९९
१३	एकूण प्रसूती	१९४२२१८	१७७५०३५	९१	१९४२२१८	७७२६७२	४०
१४	जिवंत जन्म	१९३२५५५	१७६७००३	९१	१९३२५५५	७७२१५४	४०
१५	उपजत मृत्यु	--	१३९५९	--	--	६७३०	--
१६	ओ. पी. व्ही. ०	१९३२५५५	१६३९८१८	८५	१९३२५५५	८०७४५८	४२
१७	बी.सी.जी.	१९३२५५५	१८४५७३०	९६	१९३२५५५	९३४३६६	४८
१८	ओ. पी. व्ही. ३	१९३२५५५	१८९९३५२	९८	१९३२५५५	८८१३५०	४६
१९	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९३२५५५	१९०२०७३	९८	१९३२५५५	८७६६८६	४५
२०	गोवर १ ला डोस	१९३२५५५	१८७६२३१	९७	१९३२५५५	९३४६८९	४८
२१	जीवनसत्त्व अ १ ला डोस	१९३२५५५	१५६७७०३	८१	१९३२५५५	६९५०९६	३६
२२	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९३२५५५	१८६५०४८	९७	१९३२५५५	९३०१२५	४८
२३	गोवर २ रा डोस	१८९५७८१	१६०४९६१	८५	१८९५७८१	७९३८६८	४२
२४	डि. पी. टी. बुस्टर	१८९५७८१	१७७६५८०	९४	१८९५७८१	८६८५१४	४६
२५	पोलियो बुस्टर	१८९५७८१	१७७४६७५	९४	१८९५७८१	८६८७७२	४६

७. बाल आरोग्य

बाल उपचार केंद्र व पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

बाल उपचार केंद्र (CTC)

राज्य शासनाने १३ व्या वित्त आयोगानुसार आदिवासी जिल्ह्यामध्ये आजारी कुपोषित बालकांसाठी बाल उपचार केंद्र सुरु करण्यासाठी निधी मंजूर केलेला आहे. त्यानुसार १० आदिवासी जिल्ह्यामध्ये २७ ठिकाणी नव्याने बाल

उपचार केंद्र (CTC) सुरु करण्यात आलेली आहेत. सदर केंद्रात आजारी सॅम बालकांना १४ दिवस दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार तज्ञ यांच्या मार्फत दिला जातो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषक आहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजूरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	५५३	३३४	३३४.८०
२०१६-१७	२३७०	१८९९	
२०१७-१८	२०२२	१५९९	२७४.८०
२०१८-१९	१३८७	११२७	
२०१९-२०	१४१८	११९२	३६.१३/-
२०२०-२१	४१५	३१९	२२.८२/-
२०२१-२२	८७२	६३७	
२०२२-२३	१७३१	१५०८	४७७.६०/-
२०२३-२४ (सप्टेंबर २०२४ अखेर)	१९३७	१७६४	

सन २०२४-२५ पासून सर्व बाल उपचार केंद्राचे रुपांतर पोषण पुनर्वसन केंद्रात करण्यात आले आहे.

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

राज्य शासन आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान यांच्या समन्वयाने ५ वर्षाखालील मध्यम व गंभीर आजारी, तीव्र कुपोषित बालकांच्या उपचारासाठी व व्यवस्थापनासाठी ७३ जिल्हास्तरावरील जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालय / स्त्री रुग्णालय/ ग्रामीण रुग्णालय येथे पोषण पुनर्वसन केंद्रे

स्थापन करण्यात आलेली असून तेथे १४ दिवस बालकांना दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार वैद्यकीय अधिकारी आहारतज्ञ व स्टाफ नर्स यांच्या मार्फत देण्यात येतो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजूरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	२७५०	२४२६	रु. ९९.९०/-
२०१६-१७	४५३५	३६५२	रु. १११.४०/-
२०१७-१८	६०४३	५२४३	रु. ११८.९०/-
२०१८-१९	६६५६	५६७०	रु. २०४.७५/-
२०१९-२०	७०४५	६३०१	रु. २५८.३१/-
२०२०-२१	२५१३	२११७	रु. २८८.६०/-
२०२१-२२	४७०६	४०५४	रु. ३४१.६३/-
२०२२-२३	७०७९	६३४८	रु. ३९९.५०/-
२०२३-२४	६३४३	५७२५	रु. ३९९.५०/-
२०२४-२५(माहे नोव्हें.२०२४ अखेर)	६३३०	५३६५	रु. ३६७.४२/-

आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit) - SNCU :-

राज्यातील १८ जिल्हा रुग्णालये, १२ स्त्री रुग्णालये, १५ उपजिल्हा रुग्णालये, ३ सामान्य रुग्णालये, १ शासकिय वैद्यकीय महाविद्यालय, १ ग्रामीण रुग्णालये, ५ महानगरपालिका रुग्णालय येथे गंभीर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत. एकूण ५५ एसएनसीयूमध्ये १२०१ खाटा कार्यान्वित आहे. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष नवजात काळजी कक्ष (एसएनसीयू) स्थापित आसून त्यामध्ये रेडियंट

वॉर्मर, फोटोथेरपी युनिट, इनफ्युजन पंप, सीपॅप मशिन आणि मॉनिटरिंग इत्यादी उपकरणे वापरली जातात. हे कक्ष कमीत कमी १२ ते १६ बेडचे असून त्यामध्ये १ बालरोगतज्ञ, २ वैद्यकीय अधिकारी, १०-१२ स्टाफ नर्स आणि ४ मदतनीस (सफाई कामगार) हे २४ तास आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी कार्यरत आहेत. नवजात बालकांमधील सेप्सीस, कमी वजनाची बालके, श्वास गुदमरलेली बालके, शरीराचे तापमान कमी झालेली, रक्तातील साखरेचे प्रमाण कमी झालेली बालके, नवजात बालकांमधील कावीळ, हायपोथर्मिया प्रतिबंध, संसर्ग प्रतिबंध, विशेष स्तनपान, जन्मानंतरची काळजी, व संदर्भ सेवा. इ. सेवा या कक्षा मार्फत देण्यात येतात.

वर्ष २०२४-२५ मध्ये उपजिल्हा रुग्णालय शहापूर, जिल्हा ठाणे, पंडित भीमसेन जोशी सामान्य रुग्णालय मीरा भाईंदर, जिल्हा ठाणे, स्त्री रुग्णालय कुडाळ, जिल्हा सिंधुदुर्ग, स्त्री रुग्णालय सोलापूर, सामान्य रुग्णालय उदगीर, जिल्हा लातूर, नवीन थेरगाव हॉस्पिटल, पिंपरी चिंचवड

महानगरपालिका, जिजामाता हॉस्पिटल, पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका, HBP PMKM हॉस्पिटल, आकुर्डी, पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका आणि सावित्रीबाई फुले हॉस्पिटल, कोल्हापूर महानगरपालिका. ही नविन एसएनसीयु मंजूर करण्यात आलेली आहे.

वर्ष	दाखल बालके	सुधारणा झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	४९८५६	३८२९७	रु. ४३०.००/-
२०१६-१७	५०३७३	३९२९८	रु. ३६०.००/-
२०१७-१८	५४८९९	४३८५५	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५४९७४	४३९७४	रु. ४९०.००/-
२०१९-२०	५६९५१	४५६३१	रु. ५४५.००/-
२०२०-२१	४५४३०	३५९९२	रु. ७०४.६९/-
२०२१-२२	५९९३२	४९५०४	रु. ६९८.५५/-
२०२२-२३	६४०५९	५२९२९	रु. ७७५.००/-
२०२३-२४	६७०५९	५५९६२	रु. ७८५.००/-
२०२४-२५ (माहे नोव्हेंबर २०२४ अखेर)	४८६९२	४०८२२	रु. ५९०.००/-

बालमृत्यु अन्वेषण Child Death Audit - (CDA) :-

राज्यात होणाऱ्या अर्भक व बालमृत्यूचे अन्वेषण वैद्यकिय अधिकारी यांचेमार्फत करण्यात येते व जिल्हास्तरावर जिल्हा आरोग्य अधिकारी व

जिल्हा शल्य चिकित्सक यांचेमार्फत आढावा घेण्यात येतो. यामुळे आरोग्य सुविधांमधील त्रुटींचा शोध घेऊन त्रुटि पूर्तता करण्यात येतात.

वर्ष	अन्वेषण केलेले बालमृत्यू	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१५-१६	१०५७९	रु. १३.८० लक्ष
२०१६-१७	१४३६८	रु. १७.०० लक्ष
२०१७-१८	१३७७२	रु. ३०.०० लक्ष
२०१८-१९	१५४२४	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२०	१४२०८	रु. ३२.०० लक्ष
२०२०-२१	१३३५७	रु. ३२.०० लक्ष
२०२१-२२	१२३९५	रु. ३२.०० लक्ष
२०२२-२३	१७१५०	रु. ४५.७५ लक्ष
२०२३-२४	१४०१५	रु. ८८.५९ लक्ष
२०२४-२५ (माहे नोव्हेंबर २०२४ अखेर)	९६३९	रु. २७.३० लक्ष

जिवनसत्व 'अ' कार्यक्रम (De-worming & Vitamin 'A' Drive):-

वर्षातून दोनवेळा जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' कार्यक्रम राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागात एकाच वेळी राबविण्यात येते. या

मोहिमेत ९ महिने ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना जिवनसत्व 'अ' देण्यात येते. सद्यस्थितीत जिवनसत्व 'अ' चा डोस नियमित लसीकरणादरम्यान देण्यात येतो.

वर्ष	जिवनसत्व 'अ' मोहिम		
	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी
जिवनसत्व अ मोहिम (फेब्रुवारी १७)	८३४७११३	७७७७३१९	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (नोव्हें १७)	७७७२१५९	६९१५०७३	८९
जिवनसत्व अ मोहिम (ऑगस्ट १८)	८३८१७७२	७८२७०८०	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (मार्च १९)	८७४८२२३	७९५९५३९	९१

जिवनसत्व 'अ' करिता वर्षानिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)
२०१५-१६	रु. ४०.१८/-
२०१६-१७	रु. ४०.०२/-
२०१७-१८	रु. ५८.०४/-
२०१८-१९	रु. ५८.०४/-
२०१९-२०	रु. २८.००/-
२०२०-२१	रु. ६०.१४/-
२०२१-२२	रु. ६०.१४/-
२०२२-२३	रु. ३२०.१५/-
२०२३-२४	रु. ३२०.१५/-
२०२४-२५	रु. १९६.०९/-

● नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (New Born Stabilization Unit) (NBSU)-

नवजात स्थिरीकरण कक्ष हे आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (New Born Stabilization Unit-NBSU) आहे, जे पेरीफेरीतील नवजात शिशुंना सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थापित करण्यात आले आहेत. याची स्थापना प्रथम संदर्भ सेवा आरोग्य संस्थांमध्ये येथे करण्यात आली आहे. यामध्ये Radiant Warmer, Phototherapy Unit, Pulse Oxymeter, Resuscitation, नवजात शिशुला उब मिळण्यासाठी, कांगारू

मदर केअर, विविध प्रकारच्या संसर्ग पासून संरक्षण, नवजात शिशुच्या नाळेची विशेष काळजी व स्तनपानाची लवकर सुरुवात, ऑक्सीजन साह्य सेवा जसे की, ऑक्सीजन, सलाईन (IV Fluid) विशेष महत्वाच्या तपासण्या करण्याची सोय जसे की, रक्ताची तपासणी आणि संदर्भ सेवांचा समावेश आहे. सद्यस्थितीत संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात २०३ एनबीएसयु मंजूर असून त्यापैकी १९९ एनबीएसयु कार्यरत आहेत. वर्ष २०२४-२५ मध्ये ४ एनबीएसयु प्रस्थापित करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (NBSU)		
वर्षे	दाखल करुन उपचार केलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२७२५१	रु. ८३.००/-
२०१८-१९	२३४९५	रु. ९०.००/-
२०१९-२०	२६१९७	रु. ९०.००/-
२०२०-२१	२१८१९	रु. ९६.५०/-
२०२१-२२	१८६२४	रु. ९७.५०/-
२०२२-२३	२७४३५	रु. १०२.५०/-
२०२३-२४	२९२१४	रु. १०२.५०/-
२०२४-२५	१९४४८	रु. ३५.५४/-

● **आरोग्य संस्थामध्ये कांगारु मदर केअर पद्धतीचा वापर-**

सर्व विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU) मधील डॉक्टर व स्टाफ नर्स यांना कांगारु मदर केअर बाबतचे सविस्तर प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सर्व संस्थाना विशेष केएमसी खुर्च्या वितरीत करण्यात आलेल्या आहेत जेणे करुन प्रत्येक कमी दिवसाच्या व कमी जन्मतः वजनाच्या शिशुंच्या माता व काळजी वाहक हे बाळास कांगारु मदर केअर देऊ शकतील.

कांगारु मदर केअर देण्यात आलेली बालके			
वर्षे	केएमसी दिलेली बालके	डिस्चार्ज दिल्यानंतर घरी केएमसी दिलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१९७९३	१४०५८	रु. १५.७५/-
२०१८-१९	२५६०२	१९६०७	रु. १५.७५/-
२०१९-२०	२३५६२	२०००५	रु. २६.२५/-
२०२०-२१	१७३६७	१४४४०	रु. २३.७५/-
२०२१-२२	२८६३१	१९२४०	रु. २४.३५/-
२०२२-२३	३४२७६	२३६४१	रु. २५.००/-
२०२३-२४	३५३२२	२५३४८	अनुदान एसएनसीयु अंतर्गत मंजूर अनुदानामध्ये देण्यात आले आहे.
२०२४-२५ (नोव्हें. अखेर)	२६५२६	१७६७८	

● **अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)/Stop Diarrhoea Campaign-** केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार अतिसारामुळे होणारे मृत्यू शून्य करणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवून जुलै ते ऑगस्ट महिन्यात अतिसार नियंत्रण पंधरवडा हा Stop Diarrhoea Campaign म्हणून राबविण्यात आला. या अंतर्गत ज्या घरांमध्ये ५ वर्षाखालील बालके आहेत त्यांना ओआरएसचे पाकिट आशा कार्यकर्तीमार्फत देण्यात येते. प्रत्येक अंगणवाडी ते जिल्हा रुग्णालयापर्यंत ओआरटी कॉर्नर स्थापन करण्यात येते. अतिसार असलेल्या बालकांवर उपचार करण्यात येतात.

अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)		
वर्षे	आशांमार्फत ओआरएस दिलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२४४४७००	रु. ८१४.२८/-
२०१८-१९	४१७०४५८	रु. ६६६.६८/-
२०१९-२०	५२६७००१	रु. १०३३.००/-
२०२०-२१	४५३३६६८	रु. ४०१.७५/-
२०२१-२२	६६८६४६४	रु. ८११.१५/-
२०२२-२३	७५००९५२	रु. ५२५.४८/-
२०२३-२४	-	रु. ५२५.४९/-
२०२४-२५	५९८८६*	रु. ४३३.७०/-

Stop Diarrhoea Campaign मध्ये फक्त अतिसार असलेल्या सर्व बालकांना ओआरएस चे वाटप करण्यात आले.

● **मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA) -**

“मा” हा स्तनपानाविषयी मातेला, वडिलांना तसेच कुटुंबियांना योग्य माहिती पुरविण्यासाठी तसेच स्तनपान सक्षम असे वातावरण तयार करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण या विभागाचा हा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य २ उद्दिष्ट आहे की, जन्मानंतर बालकाला २४ तासाचे आत स्तनपान मिळाले पाहिजे. तसेच जन्मानंतर सहा महिने फक्त स्तनपान प्रोत्साहन देणे व वयाचे २ वर्षांपर्यंत स्तनपानासोबत पोषक आहार देणे.

या कार्यक्रमांतर्गत प्रचार व प्रसिध्दी, स्तनदान व गरोदर मातांसाठी आशांमार्फत घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना स्तनपान व शिशुपोषणाचे प्रशिक्षण, सनियंत्रण व मुल्यमापन, सर्व आरोग्य संस्थांचे शिशु मैत्रीकरण इ. उपक्रम राबविले जातात.

● **माता बैठका :-**

“मा” कार्यक्रमाचा एक घटक म्हणजेच आशांद्वारे घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका. या बैठकीमध्ये आशांनी स्तनपानाविषयी व पुरक आहारा विषयी मातांना प्रात्यक्षिकांसह माहिती देण्यात येते.

मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA)			
वर्षे	घेण्यात आलेल्या माता बैठकांची संख्या	बैठकीस उपस्थित असलेल्या गरोदर व स्तनदा मातांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	४८२२४८	४१६९३२१	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५७८२८८	५५११६१२	रु. ३६४.२७/-
२०१९-२०	११४६९९४	७७४७४४७	रु. ३७७.२०/-
२०२०-२१	१४७१३८५	७४१२८४७	रु. २६३.३५/-
२०२१-२२	२५७०२७५	१२५८३८२०	रु. ३३३.१०/-
२०२२-२३	१९७३४६४	१०११६६११	रु. ४१९.२८/-
२०२३-२४	१६७४२४१	८४३६९०७	रु. ४७२.३८/-
२०२४-२५ (माहे नोव्हें.२४ अखेर)	१६४८४४	११८४२६२	रु. १६५.०६/-

● **अॅनिमिया मुक्त भारत -**

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार ६ महिने ते ५९ महिने या वयोगटातील आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षे वयोगटातील बालकांना आयर्न फॉलिक अॅसिड पुरक औषधी आणि जंतनाशक औषधी राज्यभरात देण्यात येत आहे. ६ महिने ते ५९ महिन्यातील बालकांना आठवड्यातून दोनदा आयएएफ सिरप आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षांच्या बालकांना आठवड्यातून एकदा आयएएफ टॅबलेट (गुलाबी गोळी) तसेच वर्षातून दोनदा १ ते १९ वर्षातील बालकांना जंतनाशक औषधी देणे हा या योजनेचा भाग आहे. अॅनिमिया मुक्त भारत या कार्यक्रमांतर्गत योग्य प्रकारे सर्व वयोगटातील रक्त क्षयाचा शोध घेऊन उपचार देण्यात येते. याबाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना सर्व जिल्ह्यांना पाठविल्या आहेत. सन २०२४-२५ पीआयपी मध्ये एकूण ११९५.६९/- लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

● **सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके**

यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन : जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील बालकांचा पाठापुरावा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील ३५ आदिवासी तालुके जोखीमग्रस्त आहेत. पावसाळ्यामध्ये या मधील काही भागांचा संपर्क तुटतो. दळणवळणा अभावी तातडीने आरोग्य सुविधा व संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देण्यामध्ये अडचण निर्माण होते. पावसाळ्यामध्ये सदर कार्यक्षेत्रात आजाराचे व बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. यामध्ये अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस ही कारणे प्रामुख्याने दिसून येतात.

त्या अनुषंगाने ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस या आजारांचे व्यवस्थापनेसाठी आशांमार्फत अॅन्टीबायोटिक देण्यात येऊन व्यवस्थापन करण्यात येत आहे. तसेच गरजेनुसार आशांमार्फत आजारी बालकांना जवळच्या आरोग्य संस्थेमध्ये संदर्भित करण्यात येते.

सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन		
वर्षे	आशांमार्फत उपचार करण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१०७३८	--
२०१८-१९	२२१४१	रु. १९.२०/-
२०१९-२०	१९६९२	रु. १९.२०/-
२०२०-२१	२५५२६	रु. १९.२०/-
२०२१-२२	१७४४८	रु. १९.२०/-
२०२२-२३	१४९९३	रु. ८४.००/-
२०२३-२४	१३९७९	रु. ८४.००/-
२०२४-२५ (माहे नोव्हेंबर २४ अखेर)	१०६८५	रु. ७७.६०/-

Social Awareness & Action To Neutralize Pneumonia Successfully (SAANS)

बालकांमध्ये होणाऱ्या न्युमोनियाची आकडेवारी पाहिली असता दर वर्षी भारतात १.४० लक्ष पाच वर्षाखालील बालमृत्यु हे न्युमोनियाने होतात. एकूण बालमृत्युच्या संख्येमध्ये १५ टक्के बालमृत्यु हे न्युमोनियामुळे होतात. पाच वर्षाखालील बाल मृत्यूचे प्रमाण विशेषतः न्युमोनिया मुळे होणारे बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी SAANS Initiative हा कार्यक्रम

राबविण्यात येत आहे. यामध्ये न्युमोनियापासून बचाव, प्रतिबंध व उपचार करण्यासाठी (PPT Approach) या त्रिसूत्रीद्वारे सामाजिक स्तरीय व आरोग्य संस्था स्तरीय व्यवस्थापन करण्यात येते. सन २०२४-२५ पीआयपी मध्ये एकूण रु. २३.८६ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

८. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांच्या आरोग्याचे संवर्धन व विकास साधण्यासाठी उचललेले अत्यंत महत्वपूर्ण पाऊल आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या आरोग्याची तपासणी व त्यांच्यात आढळणाऱ्या आजारांना वेळीच पायबंध घालणे हा मुख्य उद्देश समोर ठेवण्यात आला आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढणाऱ्या जन्मतः व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते मुळे होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या कार्यक्रमाचा लाभ राज्यातील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील जवळपास २ कोटी मुलांना होत आहे. अंगणवाडीस्तरावर ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची वर्षातून २ वेळेस होणारी आरोग्य तपासणी हा या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. या व्यतिरिक्त शासकीय व निमशासकीय शाळेतील ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांनाही या आरोग्य तपासणी कार्यक्रमाचा लाभ होणार आहे. सदर आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून आलेल्या आरोग्य विषयक समस्या/अडचणीसाठी योग्य ती सदर सेवा व सर्व प्रकारचे वैद्यकिय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची पथके प्रत्येक तालुक्यात नियुक्त करण्यात आलेली आहेत. सदर पथकाचे मुख्यालय, ग्रामीण रुग्णालये किंवा संबंधित उपजिल्हा रुग्णालय, जिल्हा रुग्णालय हे आहे.

महाराष्ट्रात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत एकूण ११९६ पथके सन २०२४-२६ च्या पीआयपीमध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहेत. यापैकी १११० पथके महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागासाठी (बृहन्मुंबई वगळता) कार्यरत आहेत. बृहन्मुंबईमध्ये ५५ पथके कार्यरत आहेत. तसेच ३१ पथके आदिवासी जिल्ह्यांमधील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची तपासणी करण्यासाठी कार्यरत आहेत.

District Early intervention Center (DEIC) हा अत्यंत महत्वाकक्षी प्रकल्प असून राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील अंगणवाडी स्तर आणि शाळास्तरांवरून संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास आणि उपचार करणेसाठी राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत.

प्रत्येक डिईआयसी अंतर्गत एकूण १४ अधिकारी आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. यामध्ये डिईआयसी व्यवस्थापक, बालरोग तज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी, दंतचिकित्सक, भौतिकोपचार तज्ञ, व्यवसायोपचार तज्ञ, ध्वनी विशेषज्ञ आणि भाषण तज्ञ, मानसोपचार तज्ञ, नेत्रतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षक, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, डेटा एंट्री ऑपरेटर आणि आरोग्य परिचारीका इत्यादी पदांचा समावेश आहे. या केंद्रामध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांना विविध तज्ञांमार्फत उपचार देवून त्या बालकांचे बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास साधला जातो.

अंगणवाडी तपासणी अहवाल .

वर्ष	फेज	अंगणवाडी उद्दिष्ट	तपासलेल्या अंगणवाडीची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या अंगणवाडीची टक्केवारी	अंगणवाडी बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या बालकांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या बालकांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	फेज-१	१०४४७९	१०२९१९	९९%	७५५८६३०	६४४८४४३	८५%
	फेज-२	१०२६२३	१०१२४७	९९%	७४०४८१८	६५९९९२६	८९%
२०१६-२०१७	फेज-१	१०३१५८	१०१५८०	९८%	७३५२०००	६४९२६३८	८८%
	फेज-२	१०४४३५	१०२५८३	९८%	७३१३३३३	६५५८३०१	९०%
२०१७-२०१८	फेज-१	१०३३४४	९८०२९	९५%	७२७४५४३	६२२०४९८	८६%
	फेज-२	१०३२९९	१०१७९०	९९%	७३४०१८७	६६४०८००	९०%
२०१८-२०१९	फेज-१	१०३७१०	१०१६४७	९८%	७०९५९४०	६३५५३९६	९०%
	फेज-२	१०३७७७	१०३०३७	९९%	७०३५३७६	६४७१२६७	९२%
२०१९-२०२०	फेज-१	१०३२१६	१०१०६३	९८%	६९८८२२३	६२९९९३२	९०%
	फेज-२	१०३३०३	९६५६५	९३%	८०४५०६७	७१०८०२७	८८%
२०२०-२०२१*	फेज-१	०	०	०	०	०	०
	फेज-२	०	०	०	०	०	०
२०२१-२०२२	फेज-१	१०४२४१	३८८३९	३७%	६९६४१५२	२०२०३१०	२९%
	फेज-२	१०४१२५	९३१८८	८९%	६९५१८३१	५५७०३९९	८०%
२०२२-२०२३	फेज-१	१०९६४३	१०७०५२	९८%	७४६९०५४	६७०४२५५	९०%
	फेज-२	११०२५०	१०९९३१	१००%	७४६७००९	६९७३४१६	९३%
२०२३-२०२४	फेज-१	१११४७२	१००४६९	९०%	७३८१८९७	६३५५२७९	८६%
	फेज-२	११०८८०	१०७९६९	९७%	७३१७८५५	६७४००७१	९२%
२०२४-२०२५ (सप्टेंबर २०२४ अखेर)	फेज-१	११०९४६	११०१७१	९९%	७१८४६४१	६७६१७७६	९४%

* टीप : कोविड संसर्गजन्य परिस्थिती

शाळा तपासणी अहवाल -

वर्ष	शाळा तपासणी उद्दिष्ट	तपासलेल्या शाळांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या शाळांची टक्केवारी	शाळेतील बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	८४४१९	८३९८२	९९%	१३१६४९८९	१२३८४९७१	९४%
२०१६-२०१७	८४८२८	८४१२०	९९%	१३११५४५२	१२३८३५००	९४%
२०१७-२०१८	८५४७३	८४८०४	९९%	१२१३५६७७	११४२४०१२	९४%
२०१८-२०१९	८४४३७	८३८१०	९९%	१२७६२६५८	१२१२४४२८	९५%
२०१९-२०२०	८५३८६	८३०३४	९७%	१२२४३७५३	११३९६९५१	९३%
२०२०-२०२१	७८३५४	१८६८५	२४%	११४४४७६२	२४१२४७३	२१%
२०२१-२०२२	७९१०४	९४६१	१२%	११७७७७४३	१०५०८९४	९%
२०२२-२०२३	८६५७०	८६२४७	१००%	१२७६८३१६	१२२०३८०८	९६%
२०२३-२०२४	८५७२९	८४४०२	९८%	१२७९०६२८	१२२०६६२७	९५%
२०२४-२०२५ (सप्टेंबर २४ अखेर)	८५८००	४६६५१	५४%	१२७६४३४५	६१११८४६	४८%

संदर्भसेवा शिबीरे अहवाल -

वर्ष	० ते ६ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी	६ ते १८ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी
२०१५-२०१६	४४६१४	३८३६१	८६%	९०६१८	८३३१७	९२%
२०१६-२०१७	४०२५८	३६६२४	९१%	९१६०१	८६७२३	९५%
२०१७-२०१८	३८२११	३२५२०	८५%	११२९६२	९९५९५	८८%
२०१८-२०१९	७८२८७	७३४४९	९४%	१८८२२५	१७६८१९	९३%
२०१९-२०२०	१८२८३४	१६९०२७	९४.५%	३६००६९	३३४५३७	९३%
२०२०-२०२१	९३४३	७४४९	८०%	५८३४७	५१२९४	८८%
२०२१-२०२२	४५६७८	३१६७३	६९%	१७९९९	१४१५६	७९%
२०२२-२०२३	२०४९७४	२००५४३	९८%	४३४०१०	४२४१८२	९८%
२०२३-२०२४	२३५६०९	२२९०६७	९७%	५१९९११	५०९८३५	९८%
२०२४-२०२५ (सप्टेंबर २४ अखेर)	२२२३०५	२१४९८०	९७%	२९५४९७	२७३३२८	९२%

हृदय शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	३८१६	२६०२	६८%
२०१६-२०१७	३२३४	२१४३	६६%
२०१७-२०१८	२९०१	१८३६	६३%
२०१८-२०१९	१८९४	१२१९	६४%
२०१९-२०२०	१७८१	११७२	६६%
२०२०-२०२१	६९	४८	७०%
२०२१-२०२२	५३६	४१६	७८%
२०२२-२०२३	४१६१	३८३९	९२%
२०२३-२०२४	३४३५	३३३४	९७%
२०२४-२०२५ (सप्टेंबर २४ अखेर)	१४२३	१३१२	९२%

इतर शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	इतर शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-१६	१९११२	१६१९४	८५%
२०१६-१७	१५७७३	१३७४४	८७%
२०१७-१८	१५२५५	१३४००	८८%
२०१८-१९	९२४९	८०३०	८७%
२०१९-२०	१०५७०	९४३५	८९%
२०२०-२१	६१	६१	१००%
२०२१-२२	१४९४	१३६७	९१%
२०२२-२३	३०७३४	३०२६९	९८%
२०२३-२४	३३०८५	३२८०१	९९%
२०२४-२५ (सप्टेंबर २४ अखेर)	१६९१५	१६१८३	९६%

वर्षानिहाय अर्थसंकल्प

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१५-१६	रु. ३३१३.००/-
२०१६-१७	रु. ४१६८.००/-
२०१७-१८	रु. ४२५१.००/-
२०१८-१९	रु. ३१५८.२३/-
२०१९-२०	रु. ४५९०.७१/-
२०२०-२१	रु. ८३१४.४७/-
२०२१-२२	रु. ७७९८.८०/-
२०२२-२३	रु. १०३३६.१८/-
२०२३-२४	रु. ६६७२.२४/-
२०२४-२५	रु. ८०७२.८०/-
२०२५-२६	रु. ६८२९.६७/-

९. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

• बालमृत्यू व बालकामधील आजाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी बालकांचे योग्य वयात संपूर्ण लसीकरण करणे ही अत्यंत सोपी कमी खर्चाची पण अत्यंत प्रभावी उपाययोजना आहे.

• बालकामधील क्षयरोग, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमाफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, पोलिओ, कावीळ, गोवर व रुबेला या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

• सदर कार्यक्रमांतर्गत बीसीजी लस क्षयरोगाकरीता, डीपीटी लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांकरिता, पोलीओ लस पोलीओ आजाराकरीता, गोवर-रुबेला लस गोवर व रुबेला आजाराकरीता, हिपॅटायटिस बी लस काविळ आजाराकरिता व पेंटाव्हॅलेंट लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी व काविळ या आजारांकरिता प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून उपयोगात आणल्या जातात.

• लसीकरण कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी. सिरिंज यांचा पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो.

• सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तसेच बाह्यसंपर्क कार्यक्षेत्रात लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतुक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

• जापनिज एन्सेफेलायटीस लस ही जापनिज एन्सेफेलायटीस या आजाराच्या प्रतिबंधाकरिता या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

• राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटाव्हॅलेंट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी व काविळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

पोलीओ निर्मूलन कार्यक्रम :-

पोलीओ रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी राज्यात सन १९९५ पासून पल्स पोलीओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात येत आहे.

या मोहिमेमध्ये ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना पोलीओची अतिरिक्त मात्रा पुर्वीचा लसीकरणाचा इतिहास विचारात न घेता देण्यात येते.

ग्लोबल कमिशन फॉर द सर्टिफिकेशन ऑफ पोलिओमायलीटीस ईरॅडीकेशन, यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१५ रोजी जग पोलिओ व्हायरस-वाइल्ड टाईप-२ पासून मुक्त झाल्याचे प्रमाणित केले आहे.

दि. २७ मार्च २०१४ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश पोलिओ मुक्त असल्याचे प्रमाणित केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने घोषित केलेल्या पोलिओ ईरॅडीकेशन अॅण्ड एंडगेम स्ट्रॅटेजी प्लॅन (२०१३-१८) नुसार संपूर्ण भारताचा तसेच महाराष्ट्रात कार्यवाही सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

• tOPV चा समावेश असलेली शेवटची पल्स पोलिओ मोहिम दि. १७ जानेवारी १६ व २१ फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान राबविण्यात आली आहे.

• केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी tOPV लस बंद करण्यात आली असून bOPV लस सुरु करण्यात आली आहे.

• दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

• दि. ०३ जानेवारी २०२४ रोजी राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात आली.

• सन २०२४-२५ मध्ये ठराविक जिल्हे व मनपा मध्ये उपराष्ट्रीय पल्स पोलिओ मोहिम १ फेरी माहे डिसेंबर-२०२४ मध्ये राबविण्यात आली.

रोटा व्हायरस लस

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्युमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

राष्ट्रीय लसीकरण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रोटा व्हायरस संक्रमणामुळे होणारे मृत्यू टाळण्याकरीता रोटा व्हायरस लसीचा समावेश करण्यात आला असून त्याबाबतचे प्रशिक्षण व लस पुरवठा राज्यभरात करण्यात आलेला आहे.

सध्या राज्यामध्ये पुरविण्यात आलेली रोटा व्हायरस लस गोठवून सुकवलेली तोंडावाटे देण्याची लस आहे. ती दोन मात्रांच्या (एक मात्रा २.५ मि.ली.) व्हायलमध्ये पुरविली जाते.

ही लस नियमित लसीकरण वेळापत्रकानुसार (Schedule) वयाच्या सहाव्या, दहाव्या व चौदाव्या आठवड्यामध्ये तोंडावाटे ओरल सिरिंजेसने देण्यात येणार आहे.

टीडी - TD

धनुर्वात प्रतिबंध लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झाल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येईल.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ५.०

विशेष मिशन इंद्रधनुष अभियान अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात सर्व जिल्हे व सर्व महानगरपालिकेत ऑगस्ट, सप्टेंबर व ऑक्टोबर २०२३ या महिन्यात राबविण्यात आलेली आहे.

पहिला टप्पा - ७ ऑगस्ट ते १२ ऑगस्ट २०२३

दुसरा टप्पा - ११ सप्टेंबर ते १६ सप्टेंबर २०२३

तिसरा टप्पा - १ ऑक्टोबर ते १४ ऑक्टोबर २०२३

ही मोहिम ६ कामकाजाच्या दिवशी नियमित लसीकरणाचे दिवस धरून राबविण्यात आलेली आहे.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ५.० च्या झालेल्या कामाचा तक्ता.

IMI 5.0 Performance of State Summary									
Round	Target Session	Held Session	%	Target Children (0-2)	Perf	%	Target PW	Perf	%
ऑगस्ट-२०२३	३०२८१	३०१९६	१००	२७९९९०	२८६१८४	१०२	६४०४३	५८९७८	९२
सप्टेंबर-२०२३	२३९८२	२६९५२	११२	२५६२६२	२५८२८५	१०१	४४८६०	५०६०८	११३
ऑक्टोबर-२०२३	२६९१०	२६०८२	९७	२६९३५५	२५३०१७	९४	५१५००	५२७४२	१०२
एकूण	८११७३	८३२३०	१०३	८०५६०७	७९७४८६	९९	१६०४०३	१६२३२८	१०१

न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन - (PCV)

मुलांना न्यूमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे. लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना PCV चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला PCV चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

वर्षनिहाय अनुदान तक्ता (राष्ट्रीय आरोग्य अभियान)

वर्षनिहाय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर अनुदान	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१९-२०	रु.७२९५.७९ /-
२०२०-२१	रु. ९१८७.३८ /-
२०२१-२२	रु. ५२२४.५८/-
२०२२-२३	रु. १०६९७.७२/-
२०२३-२४	रु. १०४४४.४२/-
२०२४-२५	रु. १०४९३.९७/-

नियमित लसिकरण कार्यक्रमांतर्गत झालेले काम (लाभार्थ्यांची संख्या लाखात)

लस	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य (सप्टें.२४ पर्यंत)
बी.सी.जी.	१९.२७	१९.३७	१९.०४	१९.४८	१९.१९	१९.५२
पोलिओ-३	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.८१	१९.१९	१०.९४
काविल ब- जन्मतः	१९.२७	१४.९७	१९.०४	१०.९९	७.६५	६.७३
गोवर रुबेला	१९.२७	१९.६७	१९.०४	१८.८३	१९.१९	१९.४४
घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डीपीटी) -बुस्टर	१८.९४	१८.८९	१८.७४	१८.४४	१८.८९	१०.८२
पोलिओ - बुस्टर	१८.९४	१८.८७	१८.७४	१८.४९	१८.८९	१०.८९
डीपीटी (५ वर्षे)	२१.०४	१७.२१	२१.७५	१६.२६	२१.३६	८.८०
टी.डी (१० वर्षे)	२१.९६	१५.७७	२२.१३	१६.१०	२२.३०	८.६३
टी.डी (१६ वर्षे)	२३.७५	१५.१६	२५.३०	१५.०३	२४.१२	७.९२
टी.डी (गरोदर माता)	२१.२	१९.८७	२१.१६	१९.४१	२१.३२	११.९८
पेंटाव्हायलंट ३	१९.२७	१९.५९	१९.०४	१८.८३	१९.१९	१०.९५
रोटा व्हायरस - ३	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.७१	१९.१९	१०.९२
पोलिओ - '०' डोस	१९.२७	१८.०१	१९.०४	१६.३९	१९.१९	९.८५
पोलिओ - १	१९.२७	१९.६	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१०.८०
पोलिओ - २	१९.२७	१९.२८	१९.०४	१८.४१	१९.१९	१०.५६
एफ आय.पी.व्ही (१)	१९.२७	१९.५५	१९.०४	१८.७३	१९.१९	१०.७५
एफ आय.पी.व्ही (२)	१९.२७	१९.५१	१९.०४	१८.६६	१९.१९	१०.८९
एफ आय.पी.व्ही (३)	लागू नाही		१९.०४	१८.३२	१९.१९	११.२८
जे.ई	४.४	४.४	४.४२	३.९४	४.४०	२.६०
पीसीव्ही (पहिला डोस)	१९.२७	१७.१३	१९.०४	१८.६८	१९.१९	१०.७६
पीसीव्ही (दुसरा डोस)	१९.२७	१६.८८	१९.०४	१८.६६	१९.१९	१०.९८
पीसीव्ही (बुस्टर)	१९.२७	१४.७८	१९.०४	१८.५०	१९.१९	११.३३

राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
२०१८	२८ जानेवारी २०१८	१२१६५५४१	१२१४७१३१	१००	सर्व
	११ मार्च २०१८	१२१३०३०७	१२०९८७७	१००	सर्व
२०१९	१० मार्च २०१९	११६८५१०१	११७८९५७६	१०१	सर्व
२०२०	१९ जानेवारी २०२०	११७९८५१४	११७०३७७३	१००	सर्व
२०२१	३१ जानेवारी २०२१	११३८०५८४	११३७०४४३	१००	सर्व
२०२२	२७ फेब्रुवारी २०२२	११२१०६७३	१११३४०९६	९९	सर्व
२०२४	०३ मार्च २०२४	११७०३७७३	१११५२३२४	९५	सर्व

उपराष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ डोस दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
एसएनआयडी २०२१	२७ जून २०२१	२३३२९६३	२३००५०	९९	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	२६ सप्टेंबर २०२१	२४३३३२०	२३८०९३४	९८	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२२	१९ जून २०२२	२३६१२२६	२३१४१८३	९८	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	१९ सप्टेंबर २०२२	१७२९१७१	१६५२९३६	९६	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२३	२८ मे २०२३	१७३६९९५	१५९४६८९	९२	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स),
	१० डिसेंबर २०२३	१७१८५६६	१६६१४७५	९७	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, भिवंडी, मीराभाईदर, उल्हासनगर
एसएनआयडी २०२४	८ डिसेंबर २०२४	१६८९८४३	१६२६५४३	९६	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, भिवंडी, मीराभाईदर, उल्हासनगर

१०. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग

राज्यामध्ये 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' हे नवीन तंत्र पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येत आहे. प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकारी द्वारे 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' शस्त्रक्रिया संबंधी शिबीरांचे आयोजन करण्यात येत आहे. याबरोबर पुरुषांचा सक्रिय सहभाग मिळणेसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.	वर्ष	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया
	सदयास्थितीत शासन परिपत्रक क्र. कुनिश - २००७/प्र.क्र. १९७/०७/कु.क. १, दिनांक २० डिसेंबर, २००७ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेण्याच्या व्यक्तींना त्यांच्या मजूरीची नुकसान भरपाई म्हणून रोख मोबदला व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने करावयाच्या खर्चासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान देण्याची योजना चालू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी पुरुष नसबंदी करून घेणाऱ्या लाभार्थ्यांस केंद्रशासनाकडून रु. ११००/- व राज्यशासनाकडून रु. ३५१/- असे एकूण रु. १४५१/- दिले जातात. त्याशिवाय लाभार्थी स्वतःहून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त झाला तर प्रवर्तकास देय असलेली रु. २००/- एवढी अधिक रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात येते.	२०१४ - २०१५
२०१५ - २०१६		१४८२१
२०१६ - २०१७		१३९६८
२०१७ - २०१८		११५९२
२०१८ - २०१९		८६९८
२०१९ - २०२०		८९४३
२०२० - २०२१		५२९९
२०२१ - २०२२		७४१४
२०२२ - २०२३		९५११
२०२३ - २०२४		६२७८
२०२४ - २०२५ (माहे सप्टेंबर २०२४ पर्यंत)		२६८४

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२३ - २०२४			वर्ष २०२४ - २५(सप्टें. २०२४ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
पुरुष शस्त्रक्रिया	५००००	६२७८	१३	५००००	२६८४	५
निरोध वापरणारे संख्या	उद्दिष्ट नाही	३०७८४१	-	उद्दिष्ट नाही	८३७४०	-
एकुण शस्त्रक्रिया	५६५०००	२७७४०५	४९	५१००००	१२९६९३	२५

वर्ष	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)	५०१८.२२	२८००	४०१०

११. मोबदला

प्रास्ताविक :-

लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम १९५७ सालापासून राबविण्यात येत आहे. लोकसंख्या वाढ मर्यादित ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या लाभार्थीस शासन अनेक प्रकारे आर्थिक प्रोत्साहन देते. निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया व तांबी बसविणे ह्या संबंधीच्या खर्चा मध्ये

आहार, वाहतुक, औषधे, मलमपट्टी या सहाय्यभूत होणाऱ्या बाबींच्या खर्चाचे दर शासन निर्णय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग क्रमांक कुनिशी/२००७/प्रक्र १९७/०७/कु. १ दिनांक १३ डिसेंबर २००७ रोजी शासनाने ठरवून दिलेले आहेत.

अ) शासकिय आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यावर द्यावयाचे आर्थिक लाभ (रूपयात) :-

खर्चाची बाब	पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त बीपीएल/ एससी/एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त दारिद्र्य रेषेवरील लाभार्थ्यांसाठी)	शेरा
लाभार्थ्यांना मोबदला	रु. ११००/- (as per GOI+रु. ३५१ as per State Govt.)	रु. ६००/-	रु. २५०/-	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास जर लाभार्थी स्वतःहून प्रवृत्त झाल्यास प्रवर्तकास देय असलेली रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात यावी.
प्रवर्तक (प्रवृत्त व पाठपुरावा करणाऱ्यांसाठी)	रु. २००/-	रु. १५०/-	रु. १५०/-	
औषध व मलमपट्टी	रु. ५०/-	रु. १००/-	रु. १००/-	
तज्ञाची फी	रु. १००/-	रु. ७५/-	रु. ७५/-	
भूलतज्ञाची फी	-	रु. २५/-	रु. २५/-	
स्टाफ नर्स/ परिचारिका	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
ओ. टी तज्ञ/मदतनीस	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
श्रमपरिहार	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
शिबीर व्यवस्थापन	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
एकूण	रु. १५००/-	रु. १०००/-	रु. ६५०/-	

ब) शासन मान्य अशासकीय आरोग्य संस्थेस/स्वयंसेवी आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेसाठी सदर संस्थांना द्यावयाचा आर्थिक लाभ :-

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची पध्दत	संस्थांना द्यावयाची रक्कम	प्रवर्तक	एकूण
पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	१३००/-	२००/-	१५००/-
स्त्री नसबंदी (फक्त बीपीएल/एससी/ एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	१३५०/-	१५०/-	१५००/-

१२. किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रम - मुले

प्रस्तावना :- राज्यातील किशोरवयीन मुला-मुलींची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा- कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला-मुलींसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर.सी.एच भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट :-

● उद्देश -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूति काळात निर्माण होणा-या गुंतागुंतीबाबत काळजी.

● उद्दिष्ट -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

● अंमलबजावणी पध्दती :-

- सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
- किशोरवयीन मुला - मुलींना १५८ क्लिनिक मार्फत आरोग्या विषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
- WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
- मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु. ६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यात १५८ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे, त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात. सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्लू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यांतील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ वी मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण १५८ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिक प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या किशोरवयीन मुला - मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवर मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये किशोरवयीन आरोग्य समुपदेशकाची नेमणूक केली आहे. छ. संभाजीनगर, जालना, हिंगोली, बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर,

ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर या १४ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशकांची हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यामध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्राद्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालुका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर.सी.एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम -

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमांतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या (आहार, एनसी डी, मानसिक आरोग्य, आर.टी.आय. एस.टी.आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पी.ल्स., ई.सी.पी.ल्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केले जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्या विषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर अवस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्वाच्या टप्प्याचा समावेश आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्य विषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, लातूर, बीड, सातारा राबविण्यात आली. वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

● उद्देश :-

● ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

● ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशांमार्फत उपलब्ध करून देणे. सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पध्दतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. वीकली आयर्न फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-२०१३ वर्षांपासून राज्यात डब्लू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर

योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलीक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येतात. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील Worm Infestation टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप मोहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलामुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
- २) लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
- ३) लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.

४) किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.

५) प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समुपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे.

६) किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.

७) किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.

८) मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.

९) मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखे आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर या जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर या ४ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत खालील उपक्रम राबविण्यात येतात.

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य. किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे. वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुले (सन २०१८-१९)		मुले (सन २०१९-२०)		मुले (सन २०२०-२१)		मुले (सन २०२१-२२)		मुले (सन २०२२-२३)		मुले (सन २०२३-२४)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले	१६८४२४	२१८२९९	१९९५८३	२४९७९४	१४०२३४	१८८०४१	१६२२४१	२१२४१०	२५१२४९	३०८२५	३९८०८७	३७०९१६
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१६०२९४	२०३०२९	१८४२६१	२२६५३२	१३८३१७	१७५०८५	१५३४५१	१९६०७४	२४३८३८	२८१७९९	२९२५८६	३३७२७१
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
आर. टी. आय/एस. टी. आय	३०९८	७९९०	३१०१	७४२०	१८६७	४६६५	१३८३	३५३१	३५८५	७७१८	५२२१	१०९५१
त्वचेबाबत समस्या	३१६८५	४३१८३	३३०८२	४४१५१	२३४४९	२९५२०	२९६००	३५८००	४२४५	९७६६	५५१९१	६४४८६
गरोदर माता नोंदणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	३७९१२	४२७५२	४७३७७	५३९०१	३५९७७	४२२३०	३००१४	३८६६३	४६८३०	५३९६६	६७६३९	७८३९९
निरोध	२६३	१११५९	१४०	८६१२	०	२७३२	०	५७९१	५८१४२	६६८६१	१५०	७५०३
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
इ. सी. पी.	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
तांबी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लसीकरण	६०७७	६६९३	१३१३७	१४५१४	९७५८	१११५५	१४३३३	१६२७४	२१५४३	२३२५६	१६५०१	१८१४२
इतर	५६४७८	६५२२८	८७४२४	९७९३४	६७२७२	८४७८३	७८१२१	९६००७	११४९४६	१२११६६	११०५९८	११८६२१

निर्देशांक	मुले (१ ली व २ री तिमाही) (एप्रिल ते सप्टें. २४)	
	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले	१८१६५२	२१२४३०
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१७१६५७	१९५४७३
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०
आर. टी. आय/एस. टी. आय	२०९८	४९७६
त्वचेबाबत समस्या	३२०२१	३६६६१
गरोदर माता नोंदणी	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	४२५३५	४७३०४
निरोध	१०१	४७९४
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	०
इ. सी. पी.	०	०
तांबी	०	०
लसीकरण	११५२१	११८८१
इतर	८३३५०	८९८०५

वीकली आयर्न फॉलीक अँसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

वर्ष	अपेक्षित लाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुले)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१५५२७१	२८२३३४८	६७.९५
सन २०१८-१९	४८७८८९७	३१७१९८१	६५.०१
सन २०१९-२०	५३४९०९३	२२९४७००	४२.९०
सन २०२०-२१	५१८८२२१	१४६६०८५	२८.२६
सन २०२१-२२	५२९६२५६	३०५७३१५	५७.७३
सन २०२२-२३	५२९२७७०	२३४३९१२	४४.२९
सन २०२३-२४	५२९२७७०	३६३६२९	६.८७
सन २०२४-२५ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२९२७७०	५८२४४९	११.००

पीअर एज्युकेटर्सची निवड

अ. क्र.	जिल्हा	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२२-२३ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२३-२४ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२४-२५ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स
१	ठाणे	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०	१७९०	१८१२
२	पालघर	११८२	१९२८	१९२८	१९२८	४९२८	६६९४
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६	४७९६
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०	६१२६
५	नंदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६	५२९४
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	७१९७	१०८६७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४	४११४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५	३७०२
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	५३८४
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०	३४००
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३	७३७७
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८	७९०८
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४१४२	४२४८
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०	४४८०
	एकुण	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९	७७२५६

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९-२०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१-२२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२-२३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
२०२३-२४	५२३२.१३	२७१२.२३	५१.८४
२०२४-२०२५	५९७५.८५	१८११.६२	३०.३२

१३. आर. सी. एच.- II अंतर्गत प्रशिक्षण उपक्रम

दर्जेदार आरोग्यसेवा प्रदान करण्यासाठी वैद्यकीय अधिकारी व सर्व आरोग्य कर्मचारी यांचे कौशल्य व ज्ञान वृद्धीगत करणे गरजेचे आहे. RMNCHA कार्यक्रमांतर्गत प्रजनन, माता नवजात बाल आणि किशोर आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे अंमलबजावणी करणे करीता प्रशिक्षण कार्यक्रम आवश्यक आहे.

आरसीएच फेज II कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश माता आणि बालमृत्यू आणि एकूण प्रजनन क्षमता कमी करणे आहे. माता, बालक आणि किशोरवयीन क्षेत्रात कार्यरत वैद्यकीय अधिकारी, विशेषज्ञ (OBGY, बालरोगतज्ञ), पॅरामेडिकल, MPW HA पुरुष, फार्मासिस्ट अधिकारी, स्टाफ नर्स, ANM, LHV, ASHA यांचे ज्ञान आणि कौशल्य सुधारण्यासाठी राज्याने महत्वाचे प्रशिक्षण घटक समाविष्ट केले आहेत. राज्यामध्ये आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा प्रशिक्षण संघ, रुग्णालय प्रशिक्षण केंद्र, महिला रुग्णालय, वैद्यकीय महाविद्यालये इत्यादीद्वारे प्रशिक्षण आयोजित केले जातात.

माता आरोग्य सेवा प्रशिक्षण - SBA, BEmOC,/MTP/CAC,RTI/STI इ.

दर्जेदार प्रस्तूतीपूर्व सेवेद्वारे प्रसूती दरम्यान होणारे माता मृत्यू व नवजात मृत्यू कमी करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य व ज्ञान प्रशिक्षणाद्वारे पुरवीणे करीता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतात. जसे की, स्किल बर्थ अटेंडन्स, बेसिक इमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिक केअर, प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमित प्रतिबंध प्रशिक्षण, सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी, सदरच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या विविध श्रेणींसाठी क्षमता निर्माण करून मातृ आरोग्यासाठी कुशल मनुष्यबळ वाढवले जाते.

१. स्किल बर्थ अटेंडन्स (SBA)

SBA			
वर्ष	भार	साध्य	%
ANM/LHV/SN			
२०२०-२०२१	१८५०	१०५५	५७
२०२१-२०२२	११२८	१०६३	९४
२०२२-२०२३	७१२	७६४	१०७
२०२३-२०२४	७८८	८१०	१०३
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२९०	४०४	१३९
एकूण	४७६८	४०९६	८६

२. बेसिकइमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिक केअर (BEmOC)

BEmOC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२९८	२३९	८०
२०२१-२०२२	२२४	२३५	१०५
२०२२-२०२३	१८०	२००	१११
२०२३-२०२४	२०४	२०५	१००
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	१६०	१०९	६८
एकूण	१०६६	९८८	९३

३. प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमित प्रतिबंध प्रशिक्षण (RTI/STI)

RTI/STI			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	५००	५२५	१०५
२०२१-२०२२	४००	४९९	१२५
२०२२-२०२३	४५०	२६८	६०
२०२३-२०२४	४५०	३७३	८३
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२५०	२११	८४
एकूण	२०५०	१८७६	९२

ANM/LHV/SN

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११००	९१३	८३
२०२१-२०२२	९२०	९५१	१०३
२०२२-२०२३	१२४०	४७४	३८
२०२३-२०२४	१४००	१२५५	९०
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	८००	६६८	८४
एकूण	५४६०	४२६१	७८

४. सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी - (MTP)

Comprehensive Abortion Care			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५	५१	३८
२०२१-२०२२	७५	६६	८८
२०२२-२०२३	८४	६०	७१
२०२३-२०२४	१०५	८९	८५
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२७	२०	७४
एकूण	४२६	२८६	६७

बाल आरोग्य प्रशिक्षण :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या बाल आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत अर्भक आणि पाच वर्षाखालील मृत्युदरतात योगदान देणाऱ्या घटकांना संबोधित केले जाते. जसे की

१) नवजात आणि बाल आरोग्य २) कुपोषण ३) नवजात बालकाचे आजारांचे व्यवस्थापन आणि ४) लसीकरण इत्यादी कार्यक्रम प्रशिक्षणा द्वारे संबंधीत केले जातात. सदरच्या प्रशिक्षणा करीता बालरोगतज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी व बाल आरोग्य विभागात कार्यरत कर्मचाऱ्यांचा समावेश केला जातो.

मुख्य बाल आरोग्य संबंधित प्रशिक्षण: NSSK, IYCN, FBNC, IMNCI आणि F-IMNCI, नियमित लसीकरण (MO आणि PM), इ.

१. नवजात शिशु सुरक्षा कार्यक्रम (NSSK)

NSSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	७६८	५२२	६८
२०२१-२०२२	५७६	५३०	९२
२०२२-२०२३	५४४	४०८	७५
२०२३-२०२४	७६८	५५३	७२
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२८८	२२९	८०
एकूण	२९४४	२२४२	७६
ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०४८	१५६३	७६
२०२१-२०२२	२२०८	१८३८	८३
२०२२-२०२३	२०१६	१६८९	८४
२०२३-२०२४	२३६८	२०७५	८८
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	११५२	८७२	७६
एकूण	१७९२	८०३७	८२

२. मदर ॲब्सुलेट अफेक्शन (IYCF)

IYCF MAA			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५६९	१५६९	१००
२०२१-२०२२	२९५	११०	३७
२०२२-२०२३	४७०	१८४	३९
२०२३-२०२४	८९०	३४०	३८
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	१२०	९०	७५
एकूण	३३४४	२२९३	६९

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११६५१	११६५१	१००
२०२१-२०२२	३९५	३७१	९४
२०२२-२०२३	१३६०	१२८५	९४
२०२३-२०२४	१२४१	६११	४९
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	१५०	६२	४१
एकूण	१४७९७	१३९८०	९५

३. सुविधा आधारित नवजात काळजी (FBNC)

FBNC (4 Days)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	४५	०	०
२०२१-२०२२	३९	२२	५६
२०२२-२०२३	२००	९१	४६
२०२३-२०२४	२००	१५८	७९
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	७५	०	०
एकूण	५५९	२७१	४९

FBNC (14 Days)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३०	०	०
२०२१-२०२२	४४	७१	१६१
२०२२-२०२३	२००	४४	२२
२०२३-२०२४	२००	१५६	७८
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	७५	०	०
एकूण	५४९	२७१	४९

४. कांगारू मदर केअर - (KMC)

KMC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०२५	२३७	१२
२०२१-२०२२	८८४	८१९	९३
२०२२-२०२३	१७७०	६४८	३७
२०२३-२०२४	१४७५	१०९७	७४
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	८५०	३१९	३८
एकूण	६२२९	३१२०	५०

५. नियमित लसिकरण

RI (MO)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५०	१२४०	९२
२०२१-२०२२	९००	९९९	१११
२०२२-२०२३	६६०	२८४	४३
२०२३-२०२४	४४०	३२०	७३
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	८००	७८	१०
एकूण	४१५०	२९२१	७०

RI (LHV, ANM)			
वर्ष	भार	साध्य	%
२०२०-२०२१	९७४८	७५००	७७
२०२१-२०२२	८३२८	६५२४	७८
२०२२-२०२३	NA	१६७१	NA
२०२३-२०२४	२२३२	२११०	९४
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	१६३२	९१७	५६
एकूण	२९९४०	१८७२२	८५

कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण :-

अनेक दशकांमध्ये कार्यक्रमात धोरण आणि वास्तविक कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या दृष्टीने परिवर्तन झाले आहे. आणि सध्या केवळ लोकसंख्या स्थिरीकरणची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच नव्हे तर प्रजनन आरोग्याला चालना देण्यासाठी आणि माता, अर्भक आणि बाल मृत्यु आणि विकृती कमी करण्यासाठी पुनर्स्थित केले जात आहे. लोकसंख्येच्या वाढीवर परिणाम करणारे घटक खालील ३ श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकतात विवाहाच्या वेळी कुटुंब नियोजनाच्या वयाची अपूर्ण गरज आणि पहिल्या बाळंतपणाच्या जन्मांमधील अंतर.

मुख्य कुटुंब नियोजन संबंधित प्रशिक्षण PPIUCD/ IUCD (MO & PM), NSV, Minilap Laparoscopy, Newer CUT-३७५, PPIUCD इ.

१. प्रसूतीनंतरचे गर्भ निरोधक तांबी (PPIUCD)

PPIUCD			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	८२०	४५२	५५
२०२१-२०२२	४६०	४२१	९२
२०२२-२०२३	४६०	२६२	५७
२०२३-२०२४	५१०	४७९	९४
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२४०	१०५	४४
एकूण	२४९०	१७१९	६९

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५५०	११५६	७५
२०२१-२०२२	१३१०	१३२२	१०१
२०२२-२०२३	७४०	८४२	११४
२०२३-२०२४	७७०	८४२	१०९
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	३४०	३६२	१०६
एकूण	४७१०	४५२४	९६

२. पुरुष शस्त्रक्रिया - (NSV)

NSV			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	१८	६
२०२१-२०२२	५२	३६	६९
२०२२-२०२३	८०	२४	३०
२०२३-२०२४	८०	१८	२२
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२८	४	१४
एकूण	५४०	१००	१९

३. स्त्री शस्त्रक्रिया (Minilap)

Minilap			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	७२	२४
२०२१-२०२२	१०६	१०८	१०२
२०२२-२०२३	८४	७३	८७
२०२३-२०२४	८०	७७	९६
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	३६	१०	२८
एकूण	६०६	३४०	५६

४. लॅपरोस्कोपिकद्वारे स्त्री शस्त्रक्रिया (Laparoscopic)

Laparoscopic			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	६८	०	०
२०२१-२०२२	१८	१४	७८
२०२२-२०२३	३०	१६	५३
२०२३-२०२४	२२	२२	१००
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	१८	०	०
एकूण	१५६	५२	३४

किशोरवयीन प्रशिक्षण :-

१० ते १९ या वयोगटातील आरोग्य स्थिती हे राज्यांचे एकूण आरोग्य, मृत्युदर विकृती आणि लोकसंख्या वाढीचे मुख्यघटक आहे. त्यामुळे, पौगंडावस्थेतील प्रजनन आणि लैंगिक आरोग्यामधील गुंतवणुकीमुळे लग्नाच्या वयात उशीर होणे, किशोरवयीन गर्भधारणेचे प्रमाण कमी करणे, गर्भनिरोधक गरजा पूर्ण करणे, मातामृत्यु कमी करणे, लैंगिक संबंधातून पसणाच्या घटना कमी करणे आणि HIV चा प्रादुर्भाव कमी करणे या दृष्टीने फायदेशीर ठरेल. किशोरवयीन लोकसंख्येचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने दि. ७ जानेवारी २०१४ रोजी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम (RKSK) राबविण्यात येत आहे.

किशोरवयीन आरोग्य सेवा संबंधित प्रशिक्षण ARSH/RKSK (MO&ANM/LHV समुपदेशक), WIFS (MO/PM), MHS, RKSK.इ.

१. किशोरवयीन अनुकूल आरोग्य चिकित्सालय :-

RKSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	--	--	--
२०२१-२०२२	२२९	१६९	७४
२०२२-२०२३	५५०	७८	१४
२०२३-२०२४	५९३	७२	१२
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२१०	०	०
एकूण	१५८२	३१९	२०

Peer Educator			
वर्ष	भार	साध्य	%
२०२०-२०२१	NA	NA	NA
२०२१-२०२२	NA	NA	NA
२०२२-२०२३	३१७००	३४०१	११
२०२३-२०२४	३३२४०	२८४१५	८५
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४	२१५६०	५१३	३
एकूण	८६५००	३२३२९	३८

२. साप्ताहिक लोह फॉलिक सप्लिमेंट (WIFS) -

WIFS			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५०	६६	४४
२०२१-२०२२	१२००	११६६	९७
२०२२-२०२३	१७००	८७५	५१
२०२३-२०२४	१७००	१६४२	९७
एप्रिल २०२४ ते नोव्हें. २४ (जिल्हास्तर)	१७००	७३४	४३
एकूण	६४५०	४४८३	७०

आरोग्य कर्मचारी यांची क्षमता निर्माण कार्यक्रम :-

वैद्यकीय अधिकारी आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षणाची गरज लक्षात घेता RMNCHA+N उपक्रमासाठी कार्यक्रम अंमलबजावणी आराखडा अंतर्गत (PIP) अनुदान प्रस्तावित केले जाते. त्याअनुषंगाने राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या संबंधित वर्षाच्या Record On Proceeding द्वारे मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर राज्याच्या प्रशिक्षण संस्थाद्वारे योजना राबविल्या जातात.

वर्षनिहाय बजेट मंजूर प्रशिक्षण (NHM)	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (लाखांमध्ये)
२०२०-२०२१	रु. ५५६८.०४
२०२१-२०२२	रु. ४१३५.६२
२०२२-२०२३	रु. १३०२.७१
२०२३-२०२४	रु. १४१४.३७
२०२४-२०२५	रु. ९१३.७७
२०२५-२०२६	NHM च्या PIP अंतर्गत प्रस्तावित उपक्रम

१४. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सहाय्यक अनुदान योजने बाबत

महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत शहरी विभागात नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे व नागरी आरोग्य केंद्रे या योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना महानगरपालिका / नगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे. तसेच एनजीओ स्वेच्छेने या कार्यक्रमांत सहभागी झालेले आहेत. त्यांचे काम देखील प्रशंसनीय आहे. त्यांच्या सहभागाचा विचार करून केंद्र शासनाने स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले आहे आणि हे सहाय्यक अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.

केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या सूचनानुसार यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल अशा सूचना आहे.

ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

उद्दिष्टे :- या योजनेतर्गत दिले जाणारे सहाय्यक अनुदान संस्थांच्या उद्दिष्ट पूर्तीवर दिले जाते.

अ. क्र.	उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी	सहाय्यक अनुदान मंजूर टक्केवारी
१	८५ ते १०० टक्के	१०० टक्के
२	८४ ते ५० टक्के	५० टक्के
३	५० टक्क्या पेक्षा कमी	निरंक

सहाय्यक अनुदान वितरण प्रणाली :-

केंद्र सरकाराच्या नियमानुसार सहाय्यक अनुदान चार हप्त्यांमध्ये वितरीत केले जात आहे.

स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वेतन व भत्यांचा जो खर्च होता त्या खर्चाची प्रतिपूर्ती या सहाय्यक अनुदानातून केली जाते.

सेवा सुविधा प्रदान :-

महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये महानगरपालिका व नगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये या योजना कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	योजनांतर्गत केंद्राची नावे
१	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र
२	जिल्हा कुटुंब कल्याण केंद्र
३	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (महानगरपालिका)
४	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (नगरपालिका)
५	शहर आरोग्य केंद्र (नगरपालिका)
६	शहर आरोग्य केंद्र (महानगरपालिका)
७	ए. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या अनुदानाची वितरण पध्दती :-

स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदान वितरीत करताना स्वयंसेवी संस्थांकडून प्रथम अंदाजपत्रक अतिरिक्त संचालक आरोग्य सेवा कुटुंब कल्याण कार्यालयास प्राप्त होते. सदर अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यानंतर उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ कार्यालयाकडून संस्थाची तपासणी केलेल्या निरीक्षण अहवालाच्या आधारे म्हणजे उद्दिष्टपूर्तीच्या आधारावर स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदानाची प्रतिपूर्ती केली जाते. सध्यस्थितीत सन २०१२ पुर्वीचे ज्या संस्थांचे सहाय्यक अनुदान अदा करणे प्रलंबीत आहे, अशा स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदानाची तरतुद करण्यात येते.

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या मार्गदर्शक सूचना :-

राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या सहाय्यक अनुदान योजने संदर्भात केंद्र शासनाचे दिनांक २६-९-२०१७, दि. २५-५-२०१२ व दि. १७-६-२०१६ चे पत्रे या कार्यालयास दिनांक ७-१०-२०१७ रोजी प्राप्त झालेली आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सहाय्यक अनुदान केवळ वेतन या बाबीसाठी आणि केवळ राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांस अनुज्ञेय असल्याचे नमूद केले आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक १७-६-२०१६ च्या पत्रानुसार स्वयंसेवी संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्याप्रमाणे सेवा व शर्ती लागू होत नसल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे यापुढे राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेतील (NGO) कर्मचाऱ्यांना वेतनापोटी सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणार नाही. तसेच राज्य शासनाचे दिनांक १/०४/२०१९ च्या पत्रान्वये स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थांना सन २०१२ च्या पुढील सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येऊ नये, अशा सूचना या कार्यालयास देण्यात आलेल्या आहेत.

१५. आरोग्य सेवा (परिवहन)

प्रास्ताविक :-

१) केंद्र शासनाकडून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या वाहनांचे वाटप, सदर वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती करण्यात येते. वाहन देखभाल व दुरुस्तीसाठी आवश्यक सुटटे भाग, साहित्य, टायर, ट्यूब, बॅटरीज इत्यादींचा पूरवठा करण्यात येतो.

२) कर्मचारी वर्ग :- कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग या संघटनेकडे वेगळा मंजूर केलेला नसून

आरोग्य विभागांतर्गत उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्याकडून कामकाज करून घेण्यात येते.

३) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सद्यस्थितीत एकुण उपयोगात असलेली १४६ वाहने असून ती राज्यभरात विविध आरोग्य संस्थामध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व वाहनांचे विवरण खालील प्रमाणे दर्शविले आहे.

अंदाजपत्रकीय वर्ष	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आरोग्य संस्थांमध्ये उपलब्ध एकूण वाहने	उपयोगात असलेली एकूण वाहने	उपयोगात नसलेली एकूण वाहने
२०२३-२०२४	३३९	१४६	१९३
२०२४-२०२५	१९३	७३	१२०
२०२५-२०२६	२१८	६०	१५८

या वाहनांच्या खर्चाची व इंधनावरील तरतुद कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदानातून करण्यात यावी.

प्रत्येक वाहन महिन्याला सरासरी किमान ३,००० किमी धावते. वाहनास सर्वसाधारणपणे १० किमी साठी एक लिटर डिझेल लागते. डिझेलचा सध्याचा दर अंदाजे रुपये ९८/- प्रतिलिटर आहे. यानुसार

प्रत्येक वाहनास डिझेल, पेट्रोल, वंगण यासाठी प्रतिवर्षी रु. ३,६२,०००/- (रु. ३,५२,८००/- डिझेलसाठी आणि रु. १०,०००/- वंगणसाठी) व वाहन दुरुस्ती व देखभालीसाठी रु. ८७,०००/- असे एकूण ४,४९,८००/- (अक्षरी-रुपये चार लाख एकोणपन्नास हजार आठशे फक्त) आवश्यक आहेत. सदर अनुदान उपलब्ध झाल्यास वाहनाचा पुरेपुर वापर होवून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे शक्य होईल.

१६. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापन्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दिष्टे -

- १) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- २) आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- ३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनाचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- ४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दीबाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- ५) आय. ई. सी. विषयी फील्ड मध्ये कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना आय.ई.सी. पध्दती, माध्यमांचा वापर करण्यासाठी सल्लामसलत, तांत्रिक सहाय्य आणि मार्गदर्शन करणे.
- ६) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मातीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.
- ७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- ८) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारणबाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात येणाऱ्या निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे. (उदा. WHO, UNICEF).

विशेष उद्दिष्ट्ये :-

- १) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे नियोजन करणे.
- २) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्माती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- ३) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनाचे आयोजन.
- ४) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- ५) विविध महिला गट आणि युवक गटांसाठी आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे आयोजन.
- ६) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमांचे संनियंत्रण.
- ७) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहीमांचे व्यवस्थापन.
- ८) राज्यातील आरोग्य शिक्षण प्रकल्प व कार्यक्रमांचा आढावा.

९) जागृतीक आरोग्य दिन, जागृतीक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हातील कार्यक्षेत्रात स्थानिक ग्रामपंचायत स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.

१०) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि. व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिगल, वृत्तपत्र जाहीराती तयार करून शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.

११) डॉ. आनंदीबाई जोशी व वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

विशेष कार्यक्रम :-

- १) परिवर्तन IEC व्यान : IEC मोबाईल व्यान चा वापर करून कोविड १९ विषयक कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे IEC व्यान मध्ये चलचित्र दाखण्यासाठी LED असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.
- २) आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण आणि संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरू करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.
- ३) महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग QR code च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजरित्या जनसामान्यापर्यंत पोहचवणे-सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ४) IEC bureau तर्फे समाजमाध्यमे : Instagram, Twitter, facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ५) प्रथम श्रेणीत काम करणारे आरोग्य कर्मचारी आणि मीडिया ऑफिसर्सयांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे प्रशिक्षण करण्यासाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)
- ६) आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ७) महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल-आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढवण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.
- ८) शैक्षणिक विद्यापीठांसमवेत उपक्रम- आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेडफेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.
- ९) आदिवासी विभागात जनजागृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC

तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंबनियोजन, NTCP - तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम, आणि RNTCP - TB.

१०) Facebook/Meta तर्फे संशोधन करून सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “Maha Arogya IEC Bureau Government of Maharashtra” हि “Meta global case studies” समाविष्ट करण्यात आली. महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सदर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

११) डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई-वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स, ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

- १) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी घडीपत्रीका, स्टिकर्स , व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, होर्डिंग, हॅन्डबील.
- २) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व कटकजन्य रोग इ. यांच्या घडीपत्रीका.
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक प्रकाशन.
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स .
- ५) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट.
- ६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्ल्यू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, व सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- ७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हिडीओ सी.डी.
- ८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भित्ती पत्रके.
- ९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स, लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १०) होर्डिंग्ज, सॅमिनेटेड पॅनल द्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.
- ११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजनाविषयी मास मिडीया व मिड मिडीया द्वारे जनजागृती.
- १३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिंगल निर्मिती.
- १४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.
- १५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानिक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शने, माहितीपट , आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे

मुद्रित साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

- १) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर्स, घडीपत्रीका, स्टिकर्स यांची निर्मिती व वितरण.
- २) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटखा, तंबाखू, धूम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्ल्यू, सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुनिया इ. विषयी घडीपत्रिका व फलीपबुक छपाई करून वितरीत करण्यात आल्या.
- ३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा, दिंडी, महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.
- ४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिंगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण माहितीचे आयोजन.
- ५) विविध माध्यमातून “मुलीच्या विवाहाचे वय” या विषयी संदेश देण्यांत आला.
- ६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.
- ७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या होर्डिंग्जची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.
- ८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.
- ९) पी.सी.एन.डी.टी. अंतर्गत “मुलगी वाचवा” विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही.स्पॉटचे तसेच श्रेष्ठ योजनेविषयी दुरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.
- १०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.
- ११) बालकांच्या नियमित लसीकरणाविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दुरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.
- १२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह) जनजागृतीसाठी दुरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.
- १३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.
- १४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने “आरोग्य मंथन” या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटार "मुलगी वाचवा" जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅण्डवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डेंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्ही. स्पॉट सहाद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी. सी. पी. एन. टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mother's Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व न्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रावरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखु विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखु मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखु विराधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरू करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्राद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यादेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीट च्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ मध्ये राबविण्यात येत असलेल्या

गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रसिध्द व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शनानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दूरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दूरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कॅम्प्युनिटी रेडिओ चॅनेल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमाद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिना बाबत जनजागृती.

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉटस, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअॅप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) कोरोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होर्डिंग, रेल्वे एलईडी व मुद्रित माध्यमाद्वारे तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

३८) कोविड रोगाबाबत मास, मिड व्यक्तीगत संवदाद्वारे महाराष्ट्र राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी यांची रिक्त पद एमपीएससी द्वारे भरणे.

२) पहिला महा आरोग्य फिल्म फेस्टिवल २९ फेब्रुवारी २०२० रोजी पुणे येथे आयोजित करण्यात आला. त्यास चांगला प्रतिसाद मिळाला एकूण १२२ लघुपट प्राप्त झाले त्यापैकी ३८ विजेत्यांनी गौरविण्यात आले. त्यामध्ये विविध संस्था व लोकसमुहाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या लघु चित्रपटाद्वारे लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी उपयोग करण्यात येणारे आहे.

३) मा. आरोग्य मंत्री, मा. प्रधान सचिव, मा. आयुक्त यांचे मेसेजेस रेकॉर्ड करण्यात येवून त्याद्वारे जनजागृती करण्यात येत आहे.

४) आईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन **dhis २** मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे सनियंत्रण करण्यात येणार.

५) कोविड १९ विषयी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली. तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

६) मा. आरोग्य मंत्री, मा. सचिव, मा. आयुक्त, मा. संचालक यांचे यांचे विविध विषयांवर संदेश रेकॉर्ड करून त्याचे प्रसारण करण्यात आले.

७) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

८) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी “महा आरोग्य संवाद” या नावाने स्वतंत्र मोबाईल ॲप तयार करण्यात येवून ते सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) महा आरोग्य संवाद या नावाने एक स्वतंत्र बॅंग तयार करण्यात आला व त्याद्वारे सर्व प्रकारचे आयईसी साहित्य सर्वसामान्य जनतेस उपलब्ध करून देण्यात आले.

१०) कोविड महामारीच्या जनजागृतीसाठीची माझे कुटुंब माझी जबाबदारी ही मोहिम यशस्वीरीत्या राबविण्यात आली.

११) कोविड अंतर्गत दुसऱ्या लाटे दरम्यान मी जबाबदार ही मोहिम राबविण्यात आली.

१२) कोविड अनुरूप वर्तन बाबत एक स्वतंत्र जनजागृती मोहिम राबविण्या आली.

१३) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करून डिजिटल साहित्य आरोग्य कर्मचारी यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

१४) क्युआर कोड च्या माध्यमातून सर्व आरोग्य कर्मचारी यांना आरोग्य शिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

१५) मेळघाट या दूर्गम भागातील विशष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हीडीओ तयार करण्यात आले आहेत.

१६) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी मुंबई येथे “वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे आरोग्यरत्न पुरस्कार वितरण समारंभ” आयोजित करण्यात आले. या कार्यक्रमासाठी आय.ई.सी मटेरियलमध्ये कार्यक्रम पत्रिका, फोल्डर डिजाईन, बॅकड्रॉप, नेम प्लेट्स, कमान डिजाईन, मेमेंटो डिजाईन, चेक डिजाईन, फूड बॉक्स डिजाईन, इन्व्हिटेशन फोटो अल्बम, बुकलेट आठ पेज आणि १७ स्टॅंडीस तयार करण्यात आले.

१७) मा. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे आणि आरोग्यमंत्री तानाजी सावंत यांच्या हस्ते आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या एकूण १० जणांचा सत्कार, प्रशस्तीपत्र, स्मृतिचिन्ह, स्मृतिचिन्ह व एक लाखाचा धनादेश पुरस्कारांना प्रदान करण्यात आले, व यशस्वीरित्या सोहळा पार पडला.

१८) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल २०२२-२३ बक्षीस वितरण समारंभ दिनांक १७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी दुपारी १२.३० वाजता बालगंधर्व रंगमंदिर, जंगलीमहाराज रोड, पुणे येथे आयोजित करण्यात आले.

१९) सार्वजनिक आरोग्य विभागाने गेल्या १०० दिवसांत घेतलेले महत्वाचे निर्णय (९३० शब्द) यावर आधारित २२ क्रिएटीव्ह तयार केले.

२०) सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना (समारे ३,५५० शब्दांत आढावा) यावर एक पुस्तिका तयार केली.- १० पाने.

२१) जन औषधी योजनेची पुस्तिका (इंग्रजीमध्ये) तयार केली.- २४ पाने.

२२) कोविड-१९, घाबरू नका, जागरूक रहा ! दूर करू कोरोनाचे गैरसमज, योग्य माहिती आहे काळाची गरज-केंद्र सरकारच्या अहवालावरून ७३० शब्दांचा अहवाल- भाषांतर केले.

२३) “सुंदर माझा दवाखाना” याची पी.पी.टी आणि पुस्तिका तयार केली.-८२ पाने.

२४) “ हिन्दु-हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना” पुस्तिका तयार केली-८६ पाने.

२५) “जागरूक पालक, सुदृढ बालक” पुस्तिका तयार केली.- १३२ पाने.

२६) “ माता सुरक्षित, तर घर सुरक्षित” पुस्तिका तयार केली.- ९८ पाने.

२७) महाआरोग्य योजना पुस्तिका-८४ पाने.

२८) आषाढी वारी निमित्त पंढरपूर येथे महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन.

२९) आयुष्मान भवः अभियानाचा मुंबई येथे राज्यस्तरीय शुभारंभ कार्यक्रम.

३०) नाशिक येथे पश्चिम विभागीय समुदाय आरोग्य अधिकारी यांचे दोन दिवसीय दुसरी प्रादेशिक परिषदेचे आयोजन.

३१) १८ वर्षावरील नागरिकांचा आरोग्य तपासणी करण्यासाठी निरोगी आरोग्य तरुणाईचे, वैभव महाराष्ट्राचे अभियानाला सुरुवात.

३२) राष्ट्रीय आयुष मिशन अंतर्गत आयुष कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी सहा राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश यांची मुंबई येथे प्रादेशिक आढावा बैठक पार पडली.

३३) नवरात्र महोत्सवाअंतर्गत तुळजापूर येथे दिनांक २७-२९ ऑक्टोबर २०२३ दरम्यान महाआरोग्य शिबिराचे आयोजन.

३४) संयुक्त कुष्ठरोग शोध अभियान आणि सक्रिय क्षयरुग्ण शोध मोहीम - कालावधी - दि. २० नोव्हेंबर ते दि. ६ डिसेंबर २०२३

३५) “विकसित भारत संकल्प यात्रा” या नावाची देशव्यापी मोहीम केंद्र शासनाकडून दि. १५ नोव्हेंबर २०२३ ते दि. २६ जानेवारी २०२४ या कालावधीत आखण्यात आली आहे. या यात्रेच्या देशव्यापी मोहिमेचा पहिला टप्पा १५ नोव्हेंबरपासून अतिदुर्गम जिल्हात सुरु झाला होता. दि. २० नोव्हेंबरपासून या मोहिमेचा दुसरा टप्पा सर्व जिल्ह्यात राबविण्यात येणार आहे. या यात्रेअंतर्गत आरोग्य विभागाच्या योजना संबंधी नागरिकांमध्ये जनजागृती करण्यात आली विविध योजनांची माहिती नागरिकांपर्यंत पोहचविण्यात आली, तसेच योजनांपासून वंचित असलेल्या लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे, त्याबद्दलची माहिती व लाभ देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

३६) मा. पंतप्रधान महोदय यांचे हस्ते दिनांक-२५ फेब्रुवारी २०२४ रोजी राजकोट, गुजरात येथून आरोग्य संस्थांचे भुमीपुजन व राष्ट्राला अर्पण या

कार्यक्रमाचे ऑनलाईन कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते, राज्यातील १५ आरोग्य संस्थांचे भुमीपुजन/लोकार्पण करण्यात आले, या कार्यक्रमासंबंधी प्रसार माध्यमांमध्ये तसेच समाज माध्यमांमध्ये वृत्त प्रसिध्द करण्यात आले तसेच यास व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली व मोठ्या प्रमाणावर बातमी, कार्यक्रमाचे आयोजन व इतर माहिती तयार करण्यात आली.

३७) महाआरोग्य योजना पुस्तिका व सार्वजनिक आरोग्य विभागाने घेतलेले महत्वपुर्ण निर्णय व राबविण्यात आलेले उपक्रम या विषयी बुकलेट व पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आले.

३८) जून महिन्यात आषाढी वारी निमित्ताने “आरोग्याची वारी, पंढरीच्या दारी” हा उपक्रम राबविण्यात आला. वारीच्या कालावधीत लागणारे आयर्डीसी मटेरियल तयार करण्यात आले. उदा; बॅनर्स, पोस्टर्स, होर्डिंग्स, शॉल, गांधी टोपी, टी-शर्ट्स, बस शेल्डर, व्हॅन डिझाईन, न्यूज पेपर अँड (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी), मॅगझीन अँड (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी), व्हिडिओज, रिल्स आणि सोशल मीडिया पोस्ट्स.

३९) “आरोग्याची वारी, पंढरीच्या दारी” पुस्तिका तसेच लीफलेट्स तयार केले.

४०) आयुष्यमान भारत डिजिटल मिशनचे (ABDM) डिजिटल बुकलेट/पुस्तिका तयार करण्यात आली. तसेच आयुष्यमान भारत डिजिटल मिशन अंतर्गत प्रशिक्षण व्हिडिओची तपासणी करुन दुरुस्ती सुचविण्यात आली.

४१) जून २०२४ ते नोव्हेंबर २०२४ महिन्यापर्यंतचे आरोग्य पत्रिका तयार करण्यात आल्या.

४२) आरोग्य दिनदर्शिका ई-डिजिटल कॅलेन्डर तयार करण्यात आले.

४३) ई-सूची लोगो तयार केले.

४४) सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत सरकारी योजनांवर ५ सोशल मीडिया पोस्ट तयार करण्यात आल्या. यासोबतच सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या महत्वाच्या निर्णयांवर ४२ सोशल मीडिया पोस्ट तयार करण्यात आल्या.

४५) राष्ट्रीय हेल्थ मिशन (NHM) ची मराठी व इंग्रजी एचआर मार्गदर्शिकेचे डिझाईन करण्यात आले.

४६) क्षयरोग कार्यक्रमासाठी बॅकड्रॉप, स्टॅंडीज, पोडियम तयार करण्यात आले.

४७) शासनाच्या विविध आरोग्य योजनांची विविध माध्यमाद्वारे माहिती व जनसंपर्क विभागाच्या मार्फत व्यापक जनजागृती विविध मासमीडिया, मिडमिडीया मार्फत करण्यात आली.

४८) विविध विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांना माहिती शिक्षण संवाद भेटी व प्रशिक्षण देण्यात आले.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धुप्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे १ ते ३० जून	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day Malaria Prevention Month / Awareness Campaign
६.	जून	५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन ट्युमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor's Day World Zoonotic Disease Day World Population Day World Hepatitis Day ORS Day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा पंधरवाडा स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरूकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरूकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुऱ्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

महिलांसाठी अर्थसंकल्प

१. माता आरोग्य कार्यक्रम

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत राज्यातील सर्व गरोदर मातांना प्रसूती पुर्व, अंतर्गत व प्रसूती पश्चात आरोग्य सेवांचा लाभ दिला जातो. यामध्ये गरोदर मातांची लवकरात लवकर आरोग्य कर्मचाऱ्यामार्फत नोंदणी करण्यात येते, गरोदर मातांची प्रसूती पुर्व काळात नोंदणीसहीत किमान ४ वेळा तपासणी करण्यात येते, तसेच गरोदर मातेस टिडीची लस, आवश्यक त्या प्रयोगशाळा तपासण्या, गरजेनुसार प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक लोहयुक्त गोळ्या आणि कॅल्शियमच्या गोळ्या देण्यात येतात. आवश्यकता भासल्यास तीव्र रक्तक्षय असलेल्या गरोदर मातांना शिरेद्वारे इंजे. आर्यन सुक्रोज देण्यात येते.

राज्यातील सर्व संस्थामध्ये गरोदर मातांच्या अपेक्षित प्रसूती दिनांक व ठिकाणानुसार याद्या तयार करून संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच अतिजोखमीच्या व तीव्र रक्तक्षय असलेल्या मातांचा सुध्दा संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो.

राज्यातील अतिजोखमीच्या मातांची मातृत्व दिवसाच्या दिवशी उपकेंद्रे वगळता सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तज्ञां मार्फत किंवा तज्ञ उपलब्ध नसल्यास संबंधित वैद्यकिय अधिकाऱ्यामार्फत तपासणी करण्यात येते. सर्व संस्थामध्ये बुधवार हा दिवस मातृत्व दिवस म्हणून पाळला जातो.

शासकीय आरोग्य संस्थामध्ये प्रसूती दरम्यान मातेबरोबर Birth Companion साठी परवानगी देण्यात त्यामुळे बाळंतपणादरम्यान प्रसूतीनंतर मातेला असणारा बाळंतपणाचा तणाव कमी होण्यास आणि जन्मल्यानंतर बाळाची काळजी घेण्यास मदत होते.

राज्यातील आरोग्य संस्थांचे लोकसंख्या व टाईम टु केअरच्या धर्तीवर लेवल १, लेवल २ व लेवल ३ असे डिलीव्हरी पॉईंटनुसार मॅपिंग करण्यात आलेले आहे व त्यांचे नियमित मॉनिटरिंग करण्यात येते.

राज्यातील सर्व जिल्हे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला व ९ तारखेला रविवार किंवा सुट्टी असेल तर त्यापुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या

दिवशी राबविण्यात येते. या अभियान अंतर्गत प्रत्येक गरोदर मातेला प्रसूतीपुर्व काळात उच्च दर्जाच्या आरोग्य सेवा देण्यात येतात.

तसेच जननी योजना, जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम राबविले जातात व माता मृत्यु अन्वेषणही करण्यात येते.

अ) जननी सुरक्षा योजना -

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार राज्यामध्ये जननी सुरक्षा योजना २००५ - ०६ या वर्षापासून राबविण्यात येते. या योजनेमध्ये राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्रय रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या गरोदर महिलांना शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास आर्थिक लाभ थेट लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात जमा करावा.

जेएसवाय पात्र गरोदर महिलेची प्रसूतीसाठी शासकीय आरोग्य संस्थेत सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व शासकीय आरोग्य संस्थेत स्त्रीरोग तज्ञांच्या सेवा उपलब्ध नसल्यास (पद रिक्त असल्यास) जवळच्या इतर शासकीय आरोग्य संस्थातील कार्यरत असलेल्या शासकीय स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून घ्यावी. अशा एका शासकीय आरोग्य संस्थातील स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा सिझेरियन शस्त्रक्रियेसाठी जवळच्या दुसऱ्या शासकीय आरोग्य संस्थेत उपलब्ध करून घेतल्यास संबंधित स्त्रीरोग तज्ञांना व सदरील खर्चासाठी रु.१५००/- पर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

या योजनेच्या पात्र लाभार्थीची शासकीय अथवा शासन मानांकित आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास शहरी भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ६००/- रुपये व ग्रामीण भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ७००/- रुपये व प्रसूतीसाठी जर सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावी लागली तर रुपये १५००/- पर्यंतचा आर्थिक लाभ तसेच दारिद्रयरेषेखालील लाभार्थीची प्रसूती घरी झाल्यास रुपये ५००/- इतका आर्थिक लाभ थेट हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात दिला जातो. तसेच लाभार्थींना लाभ अदा करण्यासाठी पीएफएमएस प्रणालीचा वापर करण्यात येतो.

- जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत राज्यामध्ये सन २०१९-२० ते २०२४-२५ (माहे सप्टेंबर २०२४ अखेर) लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची माहिती खालीलप्रमाणे आहे .

वर्ष	वार्षिक लक्ष्य	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची संख्या	टक्केवारी
२०१९-२०	४७६६४१	*२७१४७१	५६
२०२०-२१	४७६६४१	*२५१५५५	५३
२०२१-२२	४७६६४१	*२०८६३९	४४
२०२२-२३	४०९३०४	**४१५४२४	१०१
२०२३-२४	४१४५३५	**४०१९२४	९७
२०२४-२५ (सप्टेंबर- २०२४ अखेर)	४२५६७४	**१७३७८०	४१

* आकडेवारी पीएफएमएस पोर्टल नुसार.

** आकडेवारी Manual रिपोर्ट नुसार

● जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत उपलब्ध अनुदान

वर्ष	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१९-२०	रु. ४९८२.३४/-
२०२०-२१	रु. ४२९६.६४/-
२०२१-२२	रु. ३७७८.९०/-
२०२२-२३	रु. ५००१.९९/-
२०२३-२४	रु. ४२५४.४४/-
२०२४-२५	रु. ४६०४.९०/-

ब) जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम -

गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात ४२ दिवसापर्यंत मातेला व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास देण्यात येणाऱ्या सेवा मोफत वाहतुक सेवा घरापासून दवाखान्यापर्यंत व दवाखान्यापासून घरापर्यंत.

१. मोफत तपासणी व प्रयोगशाळा चाचण्या.
२. मोफत औषधे व लागणारे इतर साहित्य.
३. मोफत प्रसूती व सिझेरियन शस्त्रक्रिया.
४. मोफत आहार (साधारण प्रसूती पश्चात ३ दिवस व सिझेरियन प्रसूती पश्चात ७ दिवस).
५. गरजेनुसार मोफत रक्तसंक्रमणासाठी रक्त पुरवठा.

● जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य

अ.क्र.	सेवा	२०२३-२४		२०२४-२५ (माहे सप्टेंबर - अखेर २०२४)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेतील प्रसूती	८०२९१०		३६०८४५	
२	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक उपकेंद्रे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील संस्थांच्या प्रसूती वगळून	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ते ०१ वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ०१ ते वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके
	अ संस्थाघर ते आरोग्य.	३०६००३	४१००४	१५४४१८	२१५०१
	ब परत घरी सोडणे.	३८५४७६	६९६८०	१९६०७२	३७५९३
३	मोफत निदान	११९०६७७	१२४०५२	७७९२७६	६२९०२
४	मोफत औषधे	१३०९३४६	१४६४७४	८१५६४९	७५२७९
५	मोफत आहार दिलेल्या मातांची संख्या	६३६३३७	--	३२७५८८	--
६	मोफत रक्तसंक्रमण	४३२२५	५२४९	२०९२९	२७३५

● जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान व झालेला खर्च -

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात)
२०१८-१९	रु. १००१६.४०/-	रु. ८७३१.२५/-
२०१९-२०	रु. ९७३८.४५/-	रु. ३६९३.९१/-
२०२०-२१	*रु. १०८०१.५७/-	** रु. ४०५३.७९६/-
२०२१-२२	* रु. ८८९७.३४	रु. ८५२६.६९/-
२०२२-२३	*** रु. २६५९९.१०/-	**** रु. ११०८१.१४/-
२०२३-२४	*** रु. २०६८४.१९/-	**** रु. ११६८५.५५/-
२०२४-२५ (माहे सप्टेंबर २०२४ अखेर)	*** रु. २३१६९.७९/-	**** रु. ३०१९.११/-

* मंजूर अनुदानामध्ये मोफत आहार, तपासणी (निदान), रक्त संक्रमण आणि मोफत औषधे या अनुदानाचा समावेश केला आहे.

** खर्चामध्ये औषधांवर झालेला खर्च अंतर्भूत नाही.

*** मंजूर अनुदानांमध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत एकूण उपलब्ध अनुदानाचा समावेश केला आहे.

**** खर्चामध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत एकूण खर्चाचा समावेश केला आहे.

टीप :- सन २०२४-२५ करिता माहे सप्टेंबर २०२४ अखेर झालेला खर्च दिलेला आहे.

क) माता मृत्यु अन्वेषण -

राज्यामध्ये होणाऱ्या सर्व मातामृत्युंचे दरमहा अन्वेषण करण्यात येते. जिल्हास्तरावर व महानगरपालिका स्तरावर अनुक्रमे जिल्हाशल्यचिकित्सक व वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी (मनपा) यांच्यामार्फत माता मृत्युंचे अन्वेषण केले जाते. तसेच विभागीय स्तरावर व राज्यस्तरावर देखील नमूना पध्दतीने

मातामृत्युंचे अन्वेषण करण्यात येते. मातामृत्युचे वर्गीकरण मृत्युच्या कारणानुसार केले जाते व त्या त्या स्तरावर योग्य ती कार्यवाही केली जाते जेणेकरून भविष्यात होणारे मातामृत्यु कमी होतील.

ड) प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान -

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला करण्यात येते. या अभियानाची अंमलबजावणी जून २०२७ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात आली. या अभियानांतर्गत मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील सर्व गरोदर मातांची सोनोग्राफी, आलेल्या सर्व गरोदर मातांची पोटावरून तपासणी, गर्भाचे ठोके या सर्व सेवा पुरविण्यात येतात. सर्व लाभार्थींना गरोदरपणात धोक्याची लक्षणे, बाळाच्या जन्माची तयारी, लोहयुक्त गोळ्या व कॅल्शियम गोळ्यांचा सेवनाचे महत्व, आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती करण्यासाठीचे महत्व, जननी सुरक्षा योजना व जननी शिशु कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारे लाभ, स्तनपान व पुरक आहार, प्रसूतीपश्चात घ्यावयाची काळजी, प्रसूतीपश्चात कुटुंब नियोजन याबाबतचे समुपदेशन करण्यात आले.

● प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत झालेले काम

वर्ष	प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत तपासणी करण्यात आलेल्या एकूण गरोदर माता	एकूण तपासण्यात आलेल्या गरोदर मातांपैकी पहिली तपासणी करण्यात आलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहितील गरोदर माता	आढळून आलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	अल्ट्रा साऊंड सोनोग्राफी केलेल्या एकूण गरोदर माता
२०१६-१७	७८३८१५	३४६८०८	३४५९३	१०८९३३
२०१७-१८	८२४३०९	३८९६५०	३०८०५	१८१८९४
२०१८-१९	७०३५३०	३४८१५४	२४०७५	२२२६१२
२०१९-२०	३०१८६६	१४७९३७	३२४२७	९७२८१
२०२०-२१	७२५८५	३१०८७	९३१६	२५७५३
२०२१-२२	७१५१४	३२५२२	८०९४	२९२७४
२०२२-२३	२९०९११	१३४२६१	४१७२२	९७७९९
२०२३-२४	२८०५०१	१२०६७४	४६३३४	९४२५४
२०२४-२५ (माहे सप्टेंबर २०२४ अखेर)	१४३६२०	५९१६०	३१३३४	४७३६८

२. जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम

प्रस्तावना :

गरोदर मातांना सेवा देताना असे आढळून आले आहे की, आरोग्य संस्थेपर्यंत पोहचण्यास होणाऱ्या विलंबामुळे मातामृत्यू, उपजत मृत्यू व अर्भक मृत्यू होण्याची संभावना जास्त असते. हे टाळण्याकरीता गरोदर मातांना प्रसूतीपूर्व, प्रसूती दरम्यान व प्रसूती पश्चात मोफत सेवा देण्यात आल्यास, तसेच बालकांना एक वर्षापर्यंत आवश्यक त्या सर्व सेवा मोफत पुरविण्यात आल्यास माता-मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर कमी करण्यासाठी निश्चितपणे मदत होईल.

उद्देश :

माता-मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर कमी करणे हे आर.सी.एच. कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण ९९% आहे. शासकीय संस्थामध्ये प्रसूत होणाऱ्या मातांना औषधे, विविध तपासण्या, प्रसंगी सिझेरियन इत्यादीसाठी लागणारी साहित्य बाहेरून खरेदी करण्यासाठी तसेच मातेला संदर्भित केल्यानंतर आवश्यक त्या वाहनाची सोय करणे यासाठी संबंधित मातेला किंवा तिच्या कुटूंबियांना खर्च करावा लागतो. पैशाअभावी यामध्ये होणाऱ्या विलंबामुळे प्रसंगी माता-मृत्यू अथवा अर्भक मृत्यू होण्याची संभावना जास्त असते. वरील प्रमाणे होणारे माता-मृत्यू अथवा अर्भक मृत्यू कमी करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राज्यामध्ये कार्यवाही करण्यात येत आहे.

यासाठी केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या सूचनांनुसार राज्यामध्ये दिनांक २६ सप्टेंबर २०११ च्या शासन निर्णयान्वये जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम (श्रेष्ठ) सर्व जिल्ह्यांमध्ये दिनांक ७ ऑक्टोबर २०११ पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शासकीय आरोग्य संस्थांमध्ये प्रसूत होणाऱ्या सर्व मातांना तसेच प्रसूतीनंतर ४२ दिवसापर्यंत व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास सर्व प्रकारच्या आरोग्य सेवा सार्वजनिक आरोग्य संस्थामध्ये संपूर्ण मोफत पुरविण्यात येतात.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी :-

१) मोफत औषधे व इतर साहित्य पुरवठा -

भारत सरकारच्या मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे माता व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकांसाठी लागणाऱ्या औषधांची यादी सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध करून दिलेली आहे व त्याप्रमाणे सर्व जिल्हा-महानगरपालिका यांना वार्षिक मागणीनुसार औषधे व इतर साहित्ये यांचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) मोफत संदर्भ सेवा -

सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत प्रत्येक गाव, जिल्हा किंवा शहर, हे १८२८ प्रा.आ.केंद्र, ३६४ ग्रामीण रुग्णालय, ९१ उपजिल्हा रुग्णालय, २३ जिल्हा रुग्णालय, १३ स्त्री रुग्णालय, ८ सामान्य रुग्णालय, २० शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये तसेच सर्व २६ महानगरपालिकेतील मॅटर्निटी होम्स व हॉस्पिटलशी जोडलेली आहेत. गरजेनुसार माता व बालकास जवळच्या आरोग्य संस्थेमध्ये संदर्भित केले जाते. जिल्हा रुग्णालय, पुणे येथे मध्यवर्ती संपर्क कक्ष कार्यान्वित करण्यात आलेला असून त्यांना १०८ हा टोल फ्रि क्रमांक देण्यात आलेला आहे. मोफत वाहतुक सेवेअंतर्गत लाभार्थींनी १०२ व १०८ क्रमांकास फोन केल्यावर प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी नियुक्त केलेला ईएमएस को-ऑर्डिनेटर लाभार्थींच्या जवळच्या आरोग्य केंद्रास फोन करून तेथील रुग्णवाहिका लाभार्थींच्या घरी पाठवितात व लाभार्थींस सुरक्षितरित्या शासकीय आरोग्य केंद्रात प्रसूतीसाठी आणले जाते. त्याप्रमाणे संदर्भसेवेकरिता एका शासकीय रुग्णालयातून दुसऱ्या शासकीय रुग्णालयात मोफत वाहतुक सेवा दिली जाते. प्रसूती पश्चात, प्रसूत मातेस व बालकास घरी सोडण्यासाठी मोफत वाहतुक सेवा दिली जाते. या प्रकारची सेवा एक वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास मोफत दिली जाते.

३) मोफत निदान -

प्रत्येक गरोदर मातेची आवश्यक व वैच्छिक आरोग्य तपासणी ही प्रसूतीपूर्व, प्रसूती दरम्यान व प्रसूती पश्चात - ६ आठवड्यापर्यंत मोफत केली जाते, तसेच एक वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकाचे देखील मोफत निदान केले जाते.

४) प्रसूती झालेल्या मातेस मोफत आहार -

नॉर्मल प्रसूती झालेल्या मातेस ३ दिवस तर सिझेरियन झालेल्या मातेस ७ दिवसापर्यंत मोफत आहाराची तरतुद केली आहे. या कालावधीत मातेस स्तनपान, आहार व बालकाचे लसीकरण याबाबत समुपदेशन केले जाते.

५) मोफत रक्तसंक्रमण -

गंभीर व गुंतागुंतीच्या प्रसूती दरम्यान आवश्यकते नुसार मोफत रक्त पुरवठा व मोफत रक्तसंक्रमण केले जाते.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :

उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, ग्रामीण रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय, सामान्य रुग्णालय, जिल्हा व स्त्री रुग्णालय व इतर शासकीय आरोग्य संस्थांमध्ये वरील सुविधा मोफत दिल्या जातात.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य

अ.क्र.	सेवा	२०२३-२४		२०२४-२५ (माहे सप्टेंबर - २०२४ अखेर)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेतील प्रसूती	८०२९१०		३६०८४५	
२	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक उपकेंद्रे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील संस्थांच्या प्रसूती वगळून	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ते ०१ वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ते ०१ वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके
	अ. घर ते आरोग्य संस्था	३०६००३	४१००४	१५४४१८	२१५०१
	ब. परत घरी सोडणे	३८५४७६	६९६८०	१९६०७२	३७५९३
३	मोफत निदान	११९०६७७	१२४०५२	७७९२७६	६२९०२
४	मोफत औषधे	१३०९३४६	१४६४७४	८१५६४९	७५२७९
५	मोफत आहार दिलेल्या मातांची संख्या	६३६३३७	--	३२७५८८	--
६	मोफत रक्तसंक्रमण	४३२२५	५२४९	२०९२९	२७३५

३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२३ - २०२४			वर्ष २०२४ - २५(सप्टें. २०२४ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
स्त्री शस्त्रक्रिया	५१५०००	२९६७७४	५८	५१५०००	१२७००९	२५
तांबी वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	४९००००	४४३५४७	९१	४९००००	२३९७६६	४९
संतती प्रतिबंधक गोळ्या वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	३७५०००	२४२२३३	६५	३७५०००	६४५४६	१७

वर्ष	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)	रु. २३८५.८१	५०१८.२२	२८००.	४०१०

४. कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना -

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल व गुंतागुंत प्रकरणी एनएचएम अंतर्गत अनुदान वितरीत केले जाते. तसेच सदर योजना ही शासन निर्णय सा.आ.वि. क्रमांक २०१३/प्र.क्र.७४ कु. क., दिनांक १/०५/२०१३ अन्वये दि. १/४/२०१३ पासून पूर्व लक्षी प्रभावाने कुटुंब

नियोजन नुकसान भरपाई योजना राबवली जात आहे. तसेच शासन निर्णय सा.आ.वि. क्रमांक कु. नि. श. २०१६/प्र.क्र.१८० कु.क., दि. १८/०७/२०१६ अन्वये वरील प्रकरणी लाभार्थीस देय असलेली नुकसान भरपाईची रक्कम राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदानातून दिली जाते.

क्रमांक	कलम	व्याप्ती	मर्यादा
१	२	३	४
१	१ अ	रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास किंवा रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्यानंतर ७ दिवसांच्या आत मृत्यू झाल्यास	रु. २,००,०००/-
२	१ बी	रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्याच्या तारखेपासून ८ ते ३० दिवसांच्या दरम्यान कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास	रु. ५०,०००/-
३	१ सी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया असफल झाल्यास,	रु. ३०,०००/-
४	१ डी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतवेळी गुंतागुंत झाल्यास किंवा कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर डिस्चार्ज दिल्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोग्या कारणामुळे गुंतागुंत झाल्यास,	प्रत्यक्ष खर्च परंतु रु. २५,०००/- च्या मर्यादेपर्यंत.
५	२	कुटुंब नियोजन सेवा पुरविणारे डॉक्टर्स व शासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था अॅक्रिडेट केलेले खाजगी रुग्णालय यांचेसाठी इन्डॅमिटी प्रती डॉक्टर/संस्था प्रती वर्ष ४ प्रकरणांच्या मर्यादीत.	रु. २,००,०००/- प्रती प्रकरणांच्या मर्यादेत

५. किशोरवयीन आरोग्य - मुली

प्रस्तावना :-

राज्यातील किशोरवयीन मुला मुलीची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा-कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळाणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलीमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलीसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर. सी. एच. भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट

उद्देश

१. किशोरवयीन मुला-मुलीच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू, एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूती काळात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती बाबत काळजी.

उद्दिष्ट :-

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

अंमलबजावणी पध्दती :-

१. सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
२. किशोरवयीन मुला-मुलींना ७३४ क्लिनीक मार्फत आरोग्याविषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
३. WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
४. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु.६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे. त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये,

ग्रामीणी रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात, सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्ल्यू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यातील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे. व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकमध्ये प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवरती मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये किशोरवयीन आरोग्य समुपदेशकाची नेमणूक केलेली आहे. औरंगाबाद, जालना, हिंगोली बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर, या १४ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनीकमध्ये समुपदेशकाची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यांमध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. के. द्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालूका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर. सी. एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम :-

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनीकमध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनीक्समार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एनर्जी, मानसिक आरोग्य आर.टी.आय. एस.टी. आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केली जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिस्वाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर असस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, भावनिक सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्त्वाच्या टप्प्याचा समोवशा आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्याविषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मागदर्श सुचनानुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला बुलढाणा, अमरावती, लातूर बीड, सातारा राबविण्यात आली. वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

उद्देश :-

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे.

सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. विकली आर्यन फॉलिक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-१३ वर्षापासून राज्यात डब्ल्यू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर

योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलिक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील (Worm Infestation) टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या मोहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलांमुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
२. लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
३. लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
४. किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
५. प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समुपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे
६. किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.
७. किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
८. मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.
९. मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखी आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर या जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहमदनगर या चार जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे खालील उपक्रम राबविण्यात येतात.

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य, किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे, वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुली (सन २०१८-१९)		मुली (सन २०१९-२०)		मुली (सन २०२०-२१)		मुली (सन २०२१-२२)		मुली (सन २०२२-२३)		मुली (सन २०२३-२४)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	१६५८७०	२५००७६	१९३२४९	२८३३०७	१३१३९८	२०६५०९	१५९६०४	२४०५०६	२५१८३८	३६६१०८	३०९५०३	२८६९५६
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६२५२०	२५७५६९	१८६८५०	२८४६२२	१२९५२९	२१०६९९	१५५१५५	२२६९३९	२४७१४१	३५७६९०	२८६९५६	४२००८९
मासिक पाळीबाबत समस्या	१५६५६	३८९०८	१६३१२	४०९२६	१०९४७	२७८३४	१४०७७	२८२७७	३५५७१	७०८२१	२५८८१	५८१४३
आर. टी. आय/एस. टी. आय	३७३९	१०४१७	३४४९	८५९६	२०११	५६१३	१४९८	७८३८	७०३८	१४०४५	७०७०	१५७११
त्वचेबाबत समस्या	२७२७८	३८४५६	२८९०१	३९५०९	१९२८७	२५९०७	२६१९१	३५४५१	३६१३१	४७६६१	४६९४२	५८४९३
गरोदर माता नोंदणी	४०७	१५९५०	१८४	१७९७९	०	१२९१२	४५	९४५२	०	१९०७६	२८३	२२७९४
लोहयुक्त गोळ्या	४१८३१	६१६३२	५१८७१	७७८०१	३६६१८	५६४७०	३०३०२	४६८१०	६१५२०	९२४००	६५५०९	९४३३१
निरोध	०	२०९४	०	४९५	०	१६४	०	१७४	०	१८८५	२३३	२८०७
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	९८५	०	५८०	०	२८६	१	३९३	०	८९५	७६	१०२५
इ. सी. पी.	०	७२२	०	४८	०	२२	३६९४	४४५५	०	३४०	९०	४५१
तांबी	०	१६४	०	१५९	०	१५४	१५३५०	१६३७४	०	३५२	०	१९६
लसीकरण	५६०७	१०३५३	१२२६९	१८०७०	८६७१	१२६९२	१३५५२	१७२०९	१९०१४	२६६१८	१३९१७	२१५२३
इतर	४७६६९	५६६११	७३७९०	५१८९०	५१८९०	६८६४५	६९४८९	८१०९२	९९७६३	१०८०९२	९५५८५	११०७४८

निर्देशांक	मुले (१ ली व २ री तिमाही) (एप्रिल ते सप्टें. २४)	
	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले	१८०७५०	२४०९६४
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१७३१२८	२३३९९९
मासिक पाळीबाबत समस्या	१४७७०	३१९०९
आर. टी. आय/एस. टी. आय	४५७१	७५९२
त्वचेबाबत समस्या	२६८५२	३२६७९
गरोदर माता नोंदणी	९९	८६१८
लोहयुक्त गोळ्या	४३८४२	५८९९७
निरोध	५७	१८९
गर्भ निरोधक गोळ्या	१२३	४६४
इ. सी. पी.	०	३८
तांबी	७७	१९२
लसीकरण	१००२८	१२८२९
इतर	७२७०९	८०४९२

• मासिक पाळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रम :-

वर्ष	सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	मुलींची संख्या १० ते १९ वर्ष	आशांची संख्या	एकुण विक्री झालेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	आशांना मोफत देण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	एकुण किती सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले	सरासरी	सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले टक्केवारी	जिल्हास्तरीय हेल्थ सोसायटी कडे एकूण जमा निधी
नोव्हेंबर ते मार्च २०१८-२०१९	५३८५९३	७००३५९	१२४४१	२५८७७८	४६७१	२६३४४९	५२६९०	७.३९	१२९३८९०
एप्रिल ते मार्च २०१९-२०२०	९८७६३२९	३६९२८१६	६०५८२	५६५२७३३	३३६३२३	५९८९०५६	४९९०८८	१३.३	२८२६३६६५
एप्रिल ते मार्च २०२०-२०२१	८७३२५०६	३५९६४०१	६१०६५	४०६१७०६	३०३१३७	४३६४८४३	३६३७३७	९.९५	२०३०८५३०
एप्रिल ते मार्च २०२१-२०२२	४३८०२८०	३५२२२९४	६०५७६	९५६४५२	११७७३३	१०७४१८५	८९५१५	२.५	४५३१९८५
एप्रिल ते मार्च २०२२-२०२३	२४३५३९९	२४७८०१७	६११५४	१५६२४६	१५६२४६	१७८४०९	२९७३५	१.१७	७८१२३०
एप्रिल ते सप्टें. २०२३-२०२४	१८०४५२६	२४३०७५७	५९७१२	८५६७५	९८३७२	९५७०४७	७९७५४	३.२०	४२९३३७५
एप्रिल ते सप्टें. २०२३-२०२४	८८०६५४	२२०५६४१	६३०१३	२१५२५१	४१२७८	२६२५२९	४३७५५	१.९३	१०७६२५५

विकली आयर्न फॉलिक अॅसिड सप्लिमेंटेशन योजना

महिना	अपेक्षित लाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१४७८१४	२८२६६७२	६८.१५
सन २०१८-१९	४७०६७००	३१५९०८१	६७.१२
सन २०१९-२०	५१९८७१९	२३११५५४	४४.४६
सन २०२०-२१	५१०६३६४	१४८६७४०	२९.१२
सन २०२१-२२	५२५४९५७	३०९२२१५	५८.८४
सन २०२२-२३	५२५८४४३	२४१०९१०	४५.८५
सन २०२३-२४	५२५८४४३	३४८८९७	६.६३
सन २०२४-२५ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२५८४४३	८३२५८८	१५.८३

पीअर एज्युकेटर निवड

अ. क्र.	जिल्हा	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०१०-२१ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२२-२३ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२३-२४ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२४-२५ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर
१	ठाणे	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०	१७९०	१८१२
२	पालघर	११८२	१९२८	१९२८	१९२८	४९२८	६६९४
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६	४७९६
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०	६१२६
५	नदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६	५२९४
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	४१९७	१०८६७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४	४११४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५	३७०२
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	५३८४
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०	३४००
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३	७३७७
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८	७९०८
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४११२	४२४८
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०	४४८०
	एकुण-	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९	७७२५६

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चात रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८ - १९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९ - २०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२० - २१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१ - २२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२ - २३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
२०२३ - २४	५२३२.१३	२७१२.२३	५१.८४
२०२४ - २५	५९७५.८५	१८११.६२	३०.३२

३. राज्य कामगार विमा योजना

३. महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा योजना

(एक) प्रस्तावना :

भारताच्या संसदेने पारीत केलेला "कामगार राज्य कायदा, १९४८," हा औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणारा मुख्य कायदा आहे. या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय उपचारासह आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. ही योजना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या कारखान्यांना लागू आहे. तसेच चित्रपटगृहे, उपहार गृहे व इतर व्यवसायांना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात अशांना ही योजना लागू आहे. राज्य शासनाने दि.२७/०७/२०२३ च्या अधिसूचने अन्वये राज्यातील महानगरपालिका, नगर परिषद, नगर पंचायती व इतर स्थानिक प्राधिकरण की जेथे १० किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती हया प्रासंगिक तसेच कंत्राटी किंवा दोन्ही पद्धतीने कामगार म्हणून कार्यरत आहेत किंवा मागील १२ महिन्यात कोणत्याही दिवशी रोजंदारीवर त्या आस्थापनेत कार्यरत आहेत. त्यांना देखील राकावि योजना लागू केली आहे. ज्या कामगारांचा मासिक पगार रु. २१,००० पर्यंत आहे अशा कामगारांना ही योजना लागू आहे. सदर वेतन मर्यादा दिनांक १-१०-२०१६ पासून (रु. २१,००० पर्यंत) वाढविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय लाभाअंतर्गत विमाधारक व त्यांचे कुटुंबिय यांना बाह्यरुग्ण, आंतररुग्ण व विशेषज्ञ वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. वैद्यकीय लाभ हे राज्य सरकारमार्फत दिले जातात व इतर रोख लाभ हे रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना १९५४ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेखाली ३१ मार्च २०२४ रोजी महाराष्ट्रात ४८,७०,४६० कामगार व त्यांची १,९४,८१,८४० (अंदाजित) कुटुंबिय यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासन निर्णय दि. २१/०६/२०१६, ०५/०५/२०१८, १४/०५/२०१८, १६/०८/२०१८, १२/१२/२०१८ व ११/०१/२०१९ सदर शासन निर्णयांनुसार राज्य कामगार विमा योजनेकरिता महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ची स्थापना झालेली आहे. तसेच दि. ११ मार्च २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी "संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६०" नुसार नोंदणीकृत करण्यात आलेली आहे (सोसायटी नोंदणी क्र. ४८८/२०१९). महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ही महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाअंतर्गत स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत आहे.

(दोन) वैद्यकीय सुविधांचे व्यवस्थापन.-

(१) बाह्यरुग्ण सेवा.-वैद्यकीय लाभाबाबतच्या प्रशासकीय सोईच्या दृष्टिने रा. का. वि. योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्राचे मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर अशी विभागणी करण्यात आली आहे. या विभागात बाह्य रुग्ण सेवा ही विमा वैद्यकीय व्यवसायीक (पॅनेल पध्दती) व रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. पॅनेल पध्दतीत विमा वैद्यकीय व्यवसायीक हे त्यांच्याकडे नोंदविल्या गेलेल्या विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा देतात. दि. ३० नोव्हेंबर, २०२४ रोजी मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नागपूर, नाशिक व अमरावती विभागात एकूण ५०० विमा वैद्यकीय व्यवसायीक कार्यरत आहेत. तसेच बाह्यरुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात दि. ३० नोव्हेंबर २०२४ रोजी एकूण ११० रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने कार्यरत आहेत.

(२) आंतररुग्ण सेवा (रुग्णालयीन सेवा).-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना आंतररुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना रुग्णालयातून दिली जाते. महाराष्ट्रात एकूण १२ रा. का. वि. योजना रुग्णालये व ३ राकावि महामंडळ कार्यरत आहेत. त्यातील एकूण खाटांची संख्या अनुक्रमे १२४५ व ३८० आहे. यात सर्व प्रकारची आंतररुग्ण सेवा इत्यादी दिली जाते. जेथे रा. का. वि. रुग्णालये नाहीत अशा ठिकाणी आंतररुग्ण सेवा खाजगी / स्थानिक संस्था व सरकारी रुग्णालयात खाटा आरक्षित करून पुरविली जाते. अशा एकूण खाटांची संख्या ५४८ आहे. तसेच दि. ३०/११/२४ रोजी सेकंडरी केअर उपचाराकरिता खाजगी टाय-अप केलेल्या रुग्णालयांची संख्या २५३ आहे व अतिविशिष्ट आजारांवरील उपचाराकरिता १३४ खाजगी रुग्णालये टायअप केलेली आहेत.

(३) विशेषज्ञ सेवा.-रा. का. वि. विशेषज्ञ केंद्रात वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ञ नेमलेले असतात व त्यांच्यामार्फत विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विशेषज्ञ सेवा दिली जाते.

(४) औषधांचा पुरवठा.-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विनामुल्य औषधांचा पुरवठा केला जातो. विमा वैद्यकीय व्यवसायीक, वैद्यकीय अधिकारी व विशेषज्ञ यांनी लिहून दिलेली औषधे ही १२ रुग्णालये, ११० सेवा दवाखाने व ०८ मान्यताप्राप्त औषध विक्रेते यांच्यामार्फत विनामुल्य पुरविल्या जातात.

(५) रुग्णवाहीका सेवा.-ही सेवा जेव्हा जेव्हा आवश्यक असते तेव्हा राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालयांशी संलग्न असलेल्या रुग्णवाहिकांमार्फत दिली जाते. सद्यस्थितीत महाराष्ट्रात एकूण ६ रुग्णवाहिका कार्यरत आहेत.

(६) निधीची तरतूद सन २०१८-१९ पर्यंत - राज्य शासन व रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामध्ये झालेल्या करारानुसार रा. का. वि. योजनेवर होणारा खर्च प्रथमतः राज्य शासनाला करावा लागत होता. झालेल्या एकूण खर्चाच्या ७/८ भागांची रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांचेकडून राज्य शासनास प्रतिपूर्ती केली जात होती. परंतु विभागून घेण्यात येणारा खर्च रा. का. वि. महामंडळाने विहित केलेल्या "वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादित" ठेवावा लागत होता. त्यामुळे वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा जास्त झालेला इतर खर्च हा केवळ राज्य शासनालाच सोसावा लागत होता परंतु राज्य कामगार विमा योजने करिता दि. ११ मार्च, २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार सोसायटीची स्थापना झाल्याने योजनेवरील सर्व खर्च १०० % राज्य कामगार विमा महामंडळ दिल्ली यांच्याकडून केला जातो. त्यात शासनाचा सहभाग नसतो. दि. ५/५/२०१८ शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेसाठी काम करणारे कर्मचारी / अधिकारी राज्य कामगार विमा सोसायटीचे काम पहात आहेत आणि त्यांचे पगार राज्य सरकारच्या अनुदानातून नेहमी प्रमाणे कोषागारातून काढत आहेत. राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर झालेल्या खर्चाची संपूर्ण परतफेड सोसायटीमार्फत राज्य सरकारला केली जाते.

(तीन) २०१९-२०२०, २०२०-२०२१ व २०२१-२०२२ या वर्षात योजनेच्या क्षेत्रांत विस्तार करण्याचे प्रस्तावित होते. त्यानुसार दि. ०१/०२/२०२३ पासून रा. का. वि. योजना राज्यातील ३६ जिल्ह्यांपैकी (हिंगोली व नंदुरबार वगळता) ३४ जिल्ह्यांमध्ये संपूर्ण क्षेत्रास लागू करण्यात आली आहे.

तक्ता—एक

वित्तीय आवश्यकता

रा. का. वि. योजना, महाराष्ट्र

(रुपये हजारात)

1	प्रत्यक्ष रकमा २०२३-२०२४			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२०२५			
	Actuals 2023-2024			Budget Estimates 2024-2025			
	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	
2	3	4	5	6	7		
(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण.-							
(१) आ. रा. का. वि. योजना महाराष्ट्र.	...	82385	--	82385	107652	--	107652
(२) वै. प्र. अ. राज्य कामगार विमा योजना	...	374461	--	374461	488827	--	488827
(३) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये	...	1535220	--	1535220	2053090	--	2053090
(४) महात्मा गांधी स्म. रुग्णालयाकरिता सहाय्यक अनुदान	...	277152	--	277152	332882	--	332882
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण -(अ) स्थूल ...	दत्तमत ...	2269218	--	2269218	2982451	--	2982451
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	--	--	--	1	--	1
एकूण - (अ) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2269218	--	2269218	2982451	--	2982451
(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-							
(१) राज्य कामगार विमा योजना, महाराष्ट्र							
(१) वेतन	...	1992066	--	1992066	2649531	--	2649531
(२) कंत्राटी सेवा - १०	...	0	--	0	2	--	2
(३) कार्यालयीन खर्च	...	0	--	0	3	--	3
(४) व्यावसायिक आणि विशेष सेवेचे वेतन	...	0	--	0	2	--	2
(५) पुरवठा व सामुग्री	...	0	--	0	2	--	2
(६) आहार खर्च	...	0	--	0	1	--	1
(७) इतर खर्च	...	0	--	0	28	--	28
(८) सहाय्यक अनुदाने	...	277152	--	277152	332882	--	332882
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण -(१) स्थूल ...	दत्तमत ...	2269218	--	2269218	2982451	--	2982451
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	0	--	0	1	--	1
एकूण - (१) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2269218	--	2269218	2982451	--	2982451
(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-							
	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
(१) मागणी क्रमांक आर-१	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
मुख्य शीर्ष-२२१०, वैद्यकीय सेवा व		--	--	--	--	--	--
सार्वजनिक आरोग्य	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण -(क) स्थूल ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण - (क) निव्वळ ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--

तक्ता—एक

(रु. हजारात)

२०२४-२०२५ चे सुधारित अंदाजपत्रक Revised Estimates 2024-2025			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२०२६ Budget Estimates 2025-2026			
अनिवार्य 8	कार्यक्रम 9	एकूण 10	अनिवार्य 11	कार्यक्रम 12	एकूण 13	
						(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण
						भारीत
95506	--	95506	119493	-	119493	(१) आयुक्त, रा. का. वि. योजना
415505	--	415505	488827	-	488827	(२) वै. प्र. अ. रा. का. वि. योजना
1705129	--	1705129	2053090	-	2053090	(३) रा. का. वि. योजना रुग्णालये
316238	--	316238	332882	-	332882	(४) महात्मा गांधी स्मारक रुग्णालयाकरिता सहा. अनुदान
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2532378	--	2532378	2994292	-	2994292	... दत्तमत एकुण (अ) स्थूल रक्कम
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2532378	--	2532378	2994292	-	2994292	... दत्तमत एकुण (अ) निव्वळ रक्कम
						(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण-
						(१) राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र -
2216103	--	2216103	2661373	-	2661373	... वेतन.
2	--	2	2	-	2	... कंत्राटी सेवा - १०
3	--	3	3	-	3	... कार्यालयीन खर्च.
2	--	2	2	-	2	... व्यावसायिक आणि विशेष सेवा.
2	--	2	2	-	2	... पुरवठा व सामग्री.
1	--	1	1	-	1	... आहार खर्च.
28	--	28	28	--	28	... इतर खर्च
316237	--	316237	332881	-	332881	... सहाय्यक अनुदाने
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2532378	--	2532378	2994292	-	2994292	... दत्तमत एकुण (१) स्थूल
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2532378	--	2532378	2994292	-	2994292	... दत्तमत एकुण (१) निव्वळ दत्तमत
						(क) वित्त व्यवस्थेची साधने-
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत (१) मागणी क्र. आर - १.
-	-	-	-	-	-	... मुख्य शीर्ष - २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत एकुण (क) स्थूल
-	-	-	-	-	-	... वजा वसुली
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... एकुण (क) निव्वळ दत्तमत

तबत्ता २
रुग्णालयाविषयी सर्वसाधारण माहिती दर्शविणारा तबत्ता (सन २०२३-२४ मधील प्रत्यक्ष व २०२४-२५, २०२५-२६ मधील अंदाजित काम दर्शविले आहे)

क्र. सं.	विभागाचे नाव व वर्ष	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
		मजूर कलेक्टरांच्या खात्यांशी	सध्या चालू असलेल्या खात्यांची संख्या	वर्षातील एकूण अंतरकरणांची संख्या	बाह्यकरणांची एकूण संख्या	संपादनाची मरलेल्या खात्यांची संख्या	केलेले शास्त्राधिकार्यांची संख्या	प्रसूती संख्या	अपेक्षापूर्वीची संख्या	वेळ लागलेल्या संख्या	एकूण वेळ	मरलेल्या खात्यांची प्रतिक्रिया
								(आकडे रुपयांत)	(आकडे रुपयांत)	(आकडे रुपयांत)	(आकडे रुपयांत)	(आकडे रुपयांत)
1.	म. गां. स्मारक रुग्णालय :-											
	2023-2024 ...	330	100	1707	76611	36	446	44	39286	363855	403141	236.17
	2024-2025 ...	330	100	1910	80211	52	575	55	45876	419294	465170	243.54
	2025-2026 ...	330	100	2120	96421	59	620	65	83650	1127671	1211321	571.38
2.	रा. का. वि. योजना रुग्णालय, वरळी :-											
	2023-2024 ...	300	85	7509	53356	24	368	2	15830311	245476631	261306942	34697.00
	2024-2025 ...	300	85	7900	56024	26	387	2	16621827	257750462	274372289	36432.00
	2025-2026 ...	300	85	8295	58825	28	407	3	17452918	270637985	288090903	38254.00
3.	मुलुंड :-											
	2023-2024 ...	400	200	18420	82839	50	801	111	38896740	2577347	41474087	2252.00
	2024-2025 ...	400	200	13496	50390	63	517	69	5771896	1693721	7465617	553.00
	2025-2026 ...	400	200	0	0	0	800	0	5700000	1200000	8900000	0
4.	कादवली :-											
	2023-2024 ...	300	230	34705	229144	41	2991	513	78725	118005549	118084274	3403.00
	2024-2025 ...	300	230	45810	235194	54	4204	530	88000000	125497996	213497996	4661.00
	2025-2026 ...	300	230	47660	245500	57	4440	580	91000000	136045740	227045740	4764.00
5.	कोल्हापूर :-											
	2023-2024 ...	50	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
	2024-2025 ...	50	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
	2025-2026 ...	50	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00

6. उल्हासनागर.-												
2023-2024 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
2024-2025 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
2025-2026 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
7. वाशी.-												
2023-2024 ...	100	50	918	79471	25	0	0	27279469	0	0	0	0.00
2024-2025 ...	100	50	672	58617	29	0	0	12174282	0	0	0	0.00
2025-2026 ...	100	50	0	0	0	0	0	50000000	0	0	0	0.00
8. राणे-												
2023-2024 ...	100	50	2894	42575	8	-	-	16392434	86485281	102877715	35549	
2024-2025 ...	100	50	976	40391	3			8770835	41852450	48623285	49819	
2025-2026 ...	100	50	1220	50489	3			8463544	52315563	60779107	49819	
9. नागपूर.-												
2023-2024 ...	200	130	20152	251850	55	1045	171	47130705	167951628	215082333	10673.00	
2024-2025 ...	200	130	20352	456333	56	1100	200	52400000	168000000	220400000	10829.00	
2025-2026 ...	200	130	21000	300000	58	1125	219	60000000	180000000	240000000	11429.00	
10. पुणे.-												
2023-2024 ...	100	100	13505	101944	37	255	17	53580288	105036266	158616554	11745.02	
2024-2025 ...	100	100	6599	78568	39	200	3	55000000	142286595	197286595	29896.44	
2025-2026 ...	100	100	18344	149417	60	367	20	60000000	162500000	222500000	12129.31	
11. सोलापूर.-												
2023-2024 ...	150	100	12637	172277	35	831	118	13567544	0	13567544	1073.64	
2024-2025 ...	150	100	7581	105110	36	484	39	18700000	0	18700000	2466.69	
2025-2026 ...	150	100	0	0	0	0	0	22500000	0	22500000	0.00	
12. नाशिक.-												
2023-2024 ...	100	100	14751	172596	40	1293	0	52183183	231466173	283649356	19229.00	
2024-2025 ...	100	100	16500	197776	45	1450	0	58646484	272351483	330997967	20060.00	
2025-2026 ...	100	100	18150	222956	50	1610	0	91875000	386101500	477976500	26335.00	
13. औरंगाबाद.-												
2023-2024 ...	100	100	22434	167903	61	5678	316	27182212	266745624	293927836	1456.00	
2024-2025 ...	100	100	27461	204422	71	8313	347	87045416	447339914	514385330	17347.00	
2025-2026 ...	100	100	30207	245306	78	11638	381	105600000	503567731	609167731	20816.00	
एकूण												
2023-2024 ...	2330	1295	149632	1520604	414	13708	1292	292160897	1224108354	1488989782	120313.4495	
2024-2025 ...	2330	1295	149257	1633036	474	17230	1245	380385100	1444918084	1813128902	170572.6126	
2025-2026 ...	2330	1295	146996	1448914	393	21007	1268	511644021	1680608667	2142452688	162295.6302	

राज्य कामगार विमा योजनेअंतर्गत सेवा दवाखाने, औषधे भंडारे, मान्यता प्राप्त औषध विक्रेते यांचे विवरणपत्र

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव व वर्ष	रा.का.वि.योजना												
		सेवा दवाखान्यांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	रा.का.वि.योजना औषध भांडारांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	मान्यताप्राप्त औषध विक्रेत्यांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	प्रदान केलेले सेवा आकार	विमा वैद्यकीय व्यावसायीकाची संख्या	वर्षाच्या सुरुवातीला नोंदणीपटावरील विमदारांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	प्रदान केलेले व्यावसायिक शुल्क आकडे रुपयात		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1. मुंबई शहर														
	2023-2024	2	2	13294	1	0	0	0	42	238451	30399	39297948		
	2024-2025	2	2	8214	1	0	0	0	36	238451	13792	0		
	2025-2026	2	2	0	1	0	0	0	0	238451	0	0		
2. मुंबई उपनगर														
	2023-2024	3	3	16043	1	0	0	0	100	238451	45598	0		
	2024-2025	3	3	10513	1	0	0	0	100	238451	20890	21608800		
	2025-2026	3	3	0	1	0	0	0	100	238451	0	0		
3. राणे														
	2023-2024	4	4808	1	6301	4	4733	0	139	2570	4808	0		
	2024-2025	4	5059	1	4615	4	0	0	139	2984	5059	0		
	2025-2026	5	6775	1	0	5	0	0	139	0	0	0		
4. नाशिक														
	2023-2024	7	85756	7	85756	0	0	0	0	255174	0	0		
	2024-2025	11	94332	11	94332	0	0	0	0	280691	0	0		
	2025-2026	9	102908	9	102908	0	0	0	0	306208	0	0		
5. धुळे														
	2023-2024	1	9635	1	9635	0	0	0	0	15326	0	0		
	2024-2025	4	10599	4	10599	0	0	0	0	16859	0	0		
	2025-2026	3	11663	3	11663	0	0	0	0	18392	0	0		
6. जळगाव														
	2023-2024	4	64549	4	64549	0	0	0	0	104150	0	0		
	2024-2025	7	71004	7	71004	0	0	0	0	114565	0	0		
	2025-2026	0	77459	0	77469	0	0	0	0	124980	0	0		

7. पुणे												
2023-2024	21	113657	21	85586	5	2854	84273	126	63873	94758	32306525	
2024-2025	21	78011	21	94144	5	445	54007	116	62427	84625	7944219	
2025-2026	27	136388	27	103559	6	3425	101128	146	76648	113710	38766750	
8. सातारा												
2023-2024	3	20905	3	18636	0	0	0	16	4546	1329	0	
2024-2025	3	17209	3	15430	0	0	0	16	4546	989	1149800	
2025-2026	5	23996	5	20872	0	0	0	16	4546	0	0	
9. सांगली												
2023-2024	3	23671	2	23608	0	0	0	9	4080	689	0	
2024-2025	3	14087	2	20378	0	0	0	9	4080	547	1068307	
2025-2026	5	27530	5	26440	0	0	0	9	4080	0	0	
10. सोलापूर												
2023-2024	4	1385	4	34187	0	0	0	9	6461	1935	0	
2024-2025	4	28871	4	29200	0	0	0	9	6461	1734	1599962	
2025-2026	5	31258	5	38259	0	0	0	9	6461	0	0	
11. नगर												
2023-2024	1	1253	1	1253	0	0	0	0	626	0	0	
2024-2025	2	1378	2	1378	0	0	0	0	688	0	0	
2025-2026	2	1503	2	1503	0	0	0	0	750	0	0	
12. कोल्हापूर												
2023-2024	8	138362	8	84400	0	0	0	14	24126	11786	0	
2024-2025	8	107256	8	64350	0	0	0	14	26644	9532	0	
2025-2026	11	152198	11	94528	0	0	0	14	26644	0	4798400	
13. अकोला												
2023-2024	3	51397	3	51397	0	0	0	1	20740	1107	0	
2024-2025	3	42373	3	42373	0	0	0	1	20752	1107	0	
2025-2026	3	59531	3	59531	0	0	0	1	30065	1318	0	
14. अमरावती												
2023-2024	2	53500	0	53500	0	0	0	0	33400	0	0	
2024-2025	2	38547	2	38547	0	0	0	0	56600	0	0	
2025-2026	2	52200	2	52200	0	0	0	0	60150	0	0	
15. नागपूर												
2023-2024	15	539727	15	169860	0	0	0	3	118428	43806	2168856	
2024-2025	15	254981	15	127340	0	0	0	3	131757	34398	2811245	
2025-2026	15	575709	15	200000	0	0	0	3	139669	49000	350000	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16. वर्षा/हिंगघाट												
	2023-2024	1	47796	1	23890	0	0	0	0	5144	3225	0
	2024-2025	1	16132	1	8100	0	0	0	0	5436	1934	0
	2025-2026	1	95592	1	50000	0	0	0	0	6000	3500	0
17. चंद्रपूर												
	2023-2024	2	27192	2	13600	0	0	0	0	19461	2045	0
	2024-2025	3	16523	3	8200	0	0	0	0	20564	2223	0
	2025-2026	3	27192	3	25000	0	0	0	0	21000	2500	0
18. औरंगाबाद												
	2023-2024	7	258746	7	258746	0	0	0	0	0	0	0
	2024-2025 (April to Nov.)	7	204043	7	204043	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	7	298486	7	298486	0	0	0	0	0	0	0
19. नांदेड												
	2023-2024	3	15638	3	15638	0	0	0	0	0	0	0
	2024-2025	3	17082	3	17082	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	3	25500	3	25500	0	0	0	0	0	0	0
20. गोदीया (सीरोडा से.द.उघडण्यात आलेली दि. १७/०५/२०२२)												
	2023-2024	1	20337	1	10200	0	0	0	0	2213	1022	0
	2024-2025	1	8336	1	5000	0	0	0	0	2315	1325	0
	2025-2026	1	20337	1	25000	0	0	0	0	2500	1500	0
21. भंडारा												
	2023-2024	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	2024-2025	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22. गडचिरोली												
	2023-2024	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	2024-2025	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23. बुलडाणा -डॉ.माधुरी वऱ्हाड (IMP)												
	2023-2024	0	0	0	0	0	0	0	1	0	964	472457
	2024-2025	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1002	364483
	2025-2026	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1215	400000

24. वार्षीम

2023-2024	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2025-2026	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

25. रायाढ

2023-2024	9	5522	0	1279	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	9	7101	0	2106	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2025-2026	10	8656	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

26. ढालढर

2023-2024	4	9131	0	595	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2024-2025	4	7512	0	1517	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2025-2026	5	9833	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

एकूण

2023-2024	108	1492973	29418	1012619	9	7587	84273	517	1177228	258124	74244896
2024-2025	120	1040441	18822	859740	9	445	54007	501	1255143	193570	36546816
2025-2026	127	1744619	100	1212840	11	3425	101128	495	1304995	172743	44315150

तक्ता - ४

कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव (पदनाम)	वेतन श्रेणी	ग्रेड वेतन	7th Pay Level in Revised Pay Matrix	पद संख्या
1	2	3	4	5	6

राज्य कामगार विमा योजना

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

१. राजपत्रित

१. आयुक्त	संवर्गपद	-	-	-	1
२. संचालक (प्रशासन)	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200		1
३. संचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	7600	- वरीलप्रमाणे -		1
४. उपसंचालक (प्रशासन)	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		1
५. उपसंचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
६. वैद्यकीय अधीक्षक	5600-39100	6900	S-24 : 71100-211900		4
७. वैद्यकीय अधीक्षक	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		8
८. उपवैद्यकीय अधीक्षक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		4
९. वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		3
१०. भिषक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
११. शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
१२. स्त्रीरोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		17
१३. नेत्ररोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		12
१४. नाक, कान, घसा, शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१५. अस्थिव्यंग शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१६. बालरोग चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१८. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१९. विकृती शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		11
२०. मनोविकृती चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
२१. भिषक (चेस्ट) (रुग्णालय)	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		6
२२. हृदयरोग तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1

1	2	3	4	5	6
२३.	मुख्य प्रशासन अधिकारी	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500	7
२४.	सहाय्यक संचालक (लेखा)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२५.	निवासी वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	13
२६.	रक्तसंक्रमण अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२७.	दंत शल्यचिकीत्सक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२८.	अपघात वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	52
२९.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-२)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	293
३०.	वैद्यकीय निरीक्षक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	8
३१.	निवासी क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	6
३२.	निवासी बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	18
३३.	निवासी विकृती शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	5
३४.	लेखा अधिकारी	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	3
३५.	सहा. लेखा अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	5
३६.	प्रशासन अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	32
३७.	जीवरसायन शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	10
३८.	अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	5
३९.	सहाय्यक अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	9
४०.	अंशकालीन विशेषज्ञ	800 (निश्चित)			5
एकूण राजपत्रित					637

1	2	3	4	5	6
२. वर्ग-तीन					
१.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-३)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	33
२.	लघु टंकलेखक, उच्चश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	1
३.	अधीक्षक	9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800	35
४.	सामुग्री प्रमुख	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
५.	लघु टंकलेखक निम्नश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	5
६.	भौतिकोपचार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	13
७.	व्यवसायोपचारतज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	7
८.	परिसेविका/Sister	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	139
९.	सामाजिक मार्गदर्शक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	13
१०.	वरिष्ठ सहायक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	78
११.	श्रवणमापन तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	1
१२.	हृदयस्पंदन विद्युत लेखापाल	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	18
१३.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	58
१४.	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	34
१५.	आहार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
१६.	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	2
१७.	परिचारीका	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	814
१८.	औषध निर्माता/मिश्रक	5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300	192
१९.	कनिष्ठ सहायक/वरिष्ठ लिपीक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	207
२०.	दंतारोग तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	12
२१.	टंकलेखक	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100	35
२२.	प्रयोगशाळा सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	34
२३.	क्ष-किरण सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	26
२४.	दूरध्वनी चालक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	24
२५.	रक्तपेढी सहाय्यक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	2
२६.	शिंपी	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200	12
२७.	वस्त्रपाल	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	13
२८.	प्रसाविका	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	3
२९.	कनिष्ठ लिपिक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	472
३०.	लघु-टंकलेखक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	5
३१.	यंत्रगणक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	4
३२.	रुग्णवाहिका चालक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	46
३३.	सुतार	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	5
३४.	विजतंत्री	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	9
३५.	नळकारागीर	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	7
एकूण तृतीय श्रेणी		...			2383

1	2	3	4	5	6
३. वर्ग चार					
१.	नळकारागीर	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	4
२.	शस्त्रक्रियागार सहायक	5200-20200	1800	S-05 : 18000-56900	42
३.	मुख्य स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	7
४.	शस्त्रक्रियागार परिचर	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	84
५.	पत्तायंत्रचालक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	1
६.	व्रणोपचारक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	81
७.	विजतंत्री	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	3
८.	मुकादम	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
९.	विद्युत पाळणा चालक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	27
१०.	जमादार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
११.	दप्तरी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	1
१२.	नाभिक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	25
१३.	स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	53
१४.	नाईक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
१५.	शिंपी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	5
१६.	सहायक सुतार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	4
१७.	प्रयोगशाळा परिचर	4440-7440	1300	S-01 : 15000-47600	59
१८.	क्ष-किरण परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	32
१९.	कक्षसेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	825
२०.	चतुर्थ वर्ग सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	184
२१.	चपराशी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	93
२२.	पहारेकरी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	216
२३.	रुग्णपटवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	49
२४.	निर्जंतुक सहाय्यक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
२५.	सफाईगार	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	665
२६.	संदेशवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	18
२७.	सहायक स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	72
२८.	माळी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	30
२९.	पंप परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
३०.	भांडार सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	27
३१.	मजदूर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	20
३२.	प्रसुतीगृह परिचर	5200-20200	1800	S-01 : 15000-47600	3
एकूण चतुर्थ श्रेणी		...			2682
कुल एकूण		...			5702